

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL
SCIENCES

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
DEPARTMENT OF SOCIAL POLICY

ΠΑΝΤΕΙΟΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ

ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ 2006
INTERNATIONAL CONFERENCE 2006

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

**Η Κοινωνική Πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο περιβάλλον:
Προκλήσεις και Προοπτικές**

ΑΘΗΝΑ 2006

Επιστημονική Επιτροπή:

Σάββας Ρομπόλης

Αντώνης Μωυσίδης

Όλγα Στασινοπούλου

Μαρία Καραμεσίνη

Χρήστος Μπάγκαβος

Κανάκης Λελεδάκης

Δέσποινα Παπαδοπούλου

Οργανωτική Επιτροπή:

Σάββας Ρομπόλης

Αντώνης Μωυσίδης

Χρήστος Μπάγκαβος

Δέσποινα Παπαδοπούλου

Κανάκης Λελεδάκης

Γεωργία Πετράκη

Μαρία Στρατηγάκη

Ελένη Πρόκου

Γραμματεία:

Δήμητρα Τάκη

Τηλ.: 210 9201746, 210 9201733, 6936 575855

E-mail: dtaki@panteion.gr

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	7
Χαιρετισμοί.....	9

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ

1.1. Η Κοινωνική Πολιτική και τα όρια της.....	17
1.2. Αγορά Εργασίας, Απασχόληση και εκπαίδευση.....	51
1.3. Πληθυσμός και μετανάστευση.....	75
1.4. Κοινωνικός αποκλεισμός στην ύπαιθρο χώρα.....	85
1.5. Κοινωνική ασφάλιση και υγεία.....	129
1.6. Οικογένεια, ισότητα και πολιτικές.....	141
1.7. Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός.....	153

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ

2.1. Η Κοινωνική Πολιτική και τα όρια της.....	183
2.2. Αγορά Εργασίας, Απασχόληση και εκπαίδευση.....	187
2.3. Πληθυσμός και μετανάστευση.....	191
2.4. Κοινωνικός αποκλεισμός στην ύπαιθρο χώρα.....	195
2.5. Κοινωνική ασφάλιση και υγεία.....	199
2.6. Οικογένεια, ισότητα και πολιτικές.....	203
2.7. Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός.....	207

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΕΙΣΗΓΗΤΩΝ.....	211
---------------------------	-----

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ.....	219
--------------------------	-----

Πρόλογος

Η διάρθρωση των περιεχομένων του τόμου αυτού αποτελείται από το πρώτο μέρος το οποίο περιλαμβάνει τα κείμενα των εισηγητών που κατατέθηκαν στην επιστημονική επιτροπή του συνεδρίου και το δεύτερο μέρος που περιλαμβάνει τις περιλήψεις όλων των εισηγητών του συνεδρίου. Ο Τόμος αυτός ολοκληρώνεται με τα βιογραφικά των εισηγητών και το πρόγραμμα του συνεδρίου.

Ειδικότερα, ο Τόμος αυτός περιλαμβάνει τις εισηγήσεις καθώς και τις περιλήψεις των εισηγήσεων του διεθνούς συνεδρίου «Η κοινωνική πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο περιβάλλον: προκλήσεις και προοπτικές» που πραγματοποιήθηκε (25/5/2006) στην Αθήνα, στο πλαίσιο του Προγράμματος αναμόρφωσης Προπτυχιακών Σπουδών του τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής. Εντάσσεται, σύμφωνα με την πρόταση του τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής, στο Πακέτο Εργασίας (Π.Ε./ Διενέργεια Διεθνούς συνεδρίου και έκδοση των πρακτικών) υλοποιώντας τον στόχο του συγκεκριμένου Π.Ε. ο οποίος συνίσταται στην ενημέρωση των φοιτητών, των ερευνητών και των πανεπιστημιακών για τις προκλήσεις και τις προοπτικές της κοινωνικής πολιτικής σ' ένα μεταβαλλόμενο περιβάλλον.

Για τον σκοπό αυτόν συμμετείχαν στο διεθνές συνέδριο πανεπιστημιακοί και ερευνητές από την Ελλάδα και το εξωτερικό, προκειμένου να καταθέσουν και να ανταλλάξουν τις επιστημονικές τους απόψεις και τα ερευνητικά τους αποτελέσματα, συμβάλλοντας κατ' αυτόν τον τρόπο στην ανάπτυξη ενός σύγχρονου επιστημονικού προβληματισμού για τις προκλήσεις και τις προοπτικές της κοινωνικής πολιτικής, χρήσιμου και εποικοδομητικού μεταξύ των άλλων, στην πορεία εκσυγχρονισμού του προγράμματος σπουδών του τμήματος κοινωνικής πολιτικής. Ευχαριστούμε τους συναδέλφους πανεπιστημιακούς και ερευνητές από την Ελλάδα και το εξωτερικό που συμμετείχαν στο συνέδριο, τους φοιτητές του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής και του Πανεπιστημίου που συμμετείχαν στο συνέδριο ενεργά και συστηματικά. Ευχαριστούμε επίσης την υποψήφια διδάκτορα του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής Δ. Τάκη για την εποικοδομητική της συνεργασία με την οργανω-

Preface

The contents of the present volume are structured upon the following lines: the first part contains the full text of all speakers' papers submitted to the conference scientific committee, and; the second part contains abstracts of all the papers which were given at the conference. The volume ends with information about the speakers' bios and the conference programme.

More specifically, this volume collects papers and their abstracts presented at an international conference entitled "Social Policy in a Changing Environment: Challenges and Prospects", held in Athens on 25 May 2006. The event was organised within the framework of the Programme for Reforming Undergraduate Studies of the Social Policy Department. It was carried out, on the basis of the proposal of the Department of Social Policy, as part of the Work Package (W.P. / Organisation of an International Conference and publication of the conference proceedings), and its main purpose is to fulfil the goal of - in the way that the relevant W.P. prescribes - informing students, researchers and academics about the challenges and prospects of social policy within an environment that is in flux.

To this end, the international conference brought together scholars and researchers from inside and outside Greece who, by articulating and exchanging their scientific views and research findings, contributed to the emergence of a modern kind of scientific thinking concerning the challenges and prospects of social policy - a kind of thinking that, inter alia, appears to be useful and constructive for the task of modernising the programme of studies of the Department of Social Policy.

We wish to express our gratitude to the fellow academics and researchers from inside and outside Greece who participated in the conference. We thank all of the students within the Social Policy Department that were rigorously involved in the conference. We also thank D. Taki, PhD candidate in the Department of Social Policy, for her construc-

τική και την επιστημονική επιτροπή του συνεδρίου καθώς και για την ουσιαστική συμβολή της στην διοργάνωση του συνεδρίου.

tive cooperation with the conference organising and scientific committees as well as for her valuable contribution to the conference organisation.

Καθηγητής Σάββας Γ. Ρομπόλης

*Επιστ. Υπεύθυνος Προγράμματος
Αναμόρφωσης Προπτυχιακών Σπουδών*

Professor Savvas G. Robolis

*Scientific Responsible of the Programme
for Reforming Undergraduate Studies*

ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

Η Κοινωνική Πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο περιβάλλον: Προκλήσεις και Προοπτικές

Χαιρετισμός: Καθ. Σ. Ρομπόλη

Κύριε Γενικό Γραμματέα
Κύριε Πρύτανη, Αγαπητοί συνάδελφοι, Κυρίες και κύριοι
Αγαπητοί φοιτητές (ιες)

Το Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου, την περασμένη εβδομάδα ολοκλήρωσε τον κύκλο διαλέξεων ακαδ. έτος 2005-2006 με θέμα «Η νεωτερικότητα σε εξέλιξη». Συμμετείχαν εκλεκτοί συνάδελφοι από το εξωτερικό, με τους οποίους εμείς και οι φοιτητές μας μοιραστήκαμε τον επιστημονικό μας προβληματισμό για το ζήτημα της νεωτερικότητας στον σύγχρονο κόσμο.

Το Τμήμα μας ολοκληρώνει για το ακαδ. έτος 2005-06 την επιστημονική του συζήτηση με την ελληνική και ευρωπαϊκή ακαδημαϊκή και ερευνητική κοινότητα, με την πραγματοποίηση του διεθνούς αυτού Συνεδρίου, με θέμα: «Η Κοινωνική Πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο περιβάλλον: Προκλήσεις και Προοπτικές». Το σκεπτικό του συνεδρίου συνίσταται στο γεγονός ότι στην σύγχρονη περίοδο που διανύουμε της διεθνούς οικονομικής και τεχνολογικής αναδιάρθρωσης, παρατηρούνται νέα χαρακτηριστικά στοιχεία στις οικονομικές και κοινωνικές πτυχές του διεθνούς συστήματος, τα οποία κινούνται γύρω από τον άξονα της μετάβασης του, από την φάση της σύνδεσης της παραγωγής, του εμπορίου και του χρήματος με τις κρατικές παρεμβάσεις, στην φάση της διεθνούς νομισματικής και χρηματιστικής φιλευλευθεροποίησης με την αυτονόμησή του από τις λειτουργίες της πραγματικής οικονομίας. Σ' αυτή την διαδικασία μετάβασης, τα ζητήματα της εργασίας, του κράτους-πρόνοιας και της κοινωνικής πολιτικής γενικότερα, αποτελούν τα κεντρικότερα προβλήματα που αναπαράγει η αντίφαση ανάμεσα στην ολοκλήρωση του χρηματοπιστωτικού τομέα και στις συνθήκες αναδιάρθρωσης της πραγματικής οικονομίας.

Έτσι, ο έντονος διεθνής ανταγωνισμός, η γήρανση του πληθυσμού, η αποβιομηχάνιση, η διεύρυνση του τομέα των υπηρεσιών, η απασχόληση και η εκπαίδευση, η μετανάστευση, ο κοινωνικός αποκλεισμός, η φτώχεια, η υγεία, η κοινωνική ασφάλιση, η εισαγωγή των νέων τεχνολογιών, το υψηλό επίπεδο ανεργίας και οι μεταβαλλόμενοι ρόλοι των φύλων στις αγορές εργασίας ασκούν έντονες πιέσεις στα κράτη-πρόνοιας, όπως αυτά σχεδιάστηκαν και αναπτύχθηκαν από τον 19ο αιώνα στις χώρες της ευρωπαϊκής Ένωσης.

Το κεντρικό ερώτημα που αναδεικνύεται για επεξεργασία και ανάλυση στην διάρκεια του συνεδρίου μας συνίσταται, κατά την γνώμη μας, στο πώς οι πιέσεις αυτές του μεταβαλλόμενου περιβάλλοντος δεν θα αποτελέσουν τον πολιορκητικό κλοιό της κοινωνικής πολιτικής στρεφόμενες στους αναδιανεμητικούς της μηχανισμούς και στην συρρίκνωση των κοινωνικών δικαιωμάτων, αλλά αντίθετα θα αποτελέσουν επιστημονικά πεδία ανάλυσης, προβληματισμού και διαμόρφωσης των αναγκαίων πολιτικών για την μεγιστοποίηση της κοινωνικής ευημερίας των πολιτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Ακριβώς αυτή η επιστημονική αναζήτηση (γενικά και ειδικά) επαναπροσδιορισμού των θεωριών, των ιδεών και των προτάσεων στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής, φιλοδοξούμε να αποτελέσει την πρωτοτυπία και την ουσιαστική συμβολή του συνεδρίου μας στην ερευνητική και ακαδημαϊκή κοινότητα.

Και αυτό γιατί όταν ένα σύστημα επιλέγει ως ρυθμιστή της προσαρμογής του στις νέες διεθνείς και τεχνολογικές εξελίξεις οι οποίες συνιστούν το μεταβαλλόμενο περιβάλλον, την επιδείνωση της κοινωνικής πολιτικής και των ειδικότερων διαστάσεων της, τότε μοιραία το μέλλον του διαγράφεται δυσανάγνωστο, δύσκολο και απρόβλεπτο.

Με αυτές τις σκέψεις, ήθελα εκ μέρους του Τμήματός να σας ευχαριστήσω όλους σας (εισηγητές και συμ-

μετέχοντες) για την παρουσία σας στο συνέδριό μας. Ιδιαίτερα, ήθελα να ευχαριστήσω τους συναδέλφους μας από το εξωτερικό και το εσωτερικό, που ανταποκρίθηκαν με ευχαρίστηση στην πρόκληση μας για την ενεργή συμμετοχή τους στο συνέδριο.

Τέλος, ευχόμενος καλή επιτυχία στο συνέδριο, ήθε-

λα να καλέσω τον Πρύτανη του Παντείου Πανεπιστημίου και στην συνέχεια τον Γενικό Γραμματέα του Υπουργείου Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας για να απευθύνουν ένα σύντομο χαιρετισμό στο Συνέδριό μας.

Ευχαριστώ πολύ

ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

Η Κοινωνική Πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο περιβάλλον: Προκλήσεις και προοπτικές

Χαιρετισμός: Καθ. Στ. Παπαστάμου
Πρύτανη Παντείου Πανεπιστημίου

Κύριε Γενικό Γραμματέα,

Αγαπητέ Πρόεδρε του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής

Αγαπητοί συνάδελφοι (ισες), Κυρίες και κύριοι,

Αγαπητοί φοιτητές (ιες)

Με χαρά απευθύνω ένα σύντομο χαιρετισμό στο διεθνές συνέδριο που διοργάνωσε το Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου μας, γιατί σε μία δύσκολη περίοδο που αντιμετωπίζει το δημόσιο Πανεπιστήμιο, το Τμήμα σας, όπως και άλλα τμήματα του Παντείου Πανεπιστημίου, με διάφορους τρόπους (Ημερίδες, Συνέδρια κ.λ.π) προσπαθούν ν' ανταποκριθούν στις σύγχρονες προκλήσεις της επιστημονικής διερεύνησης πτυχών των κοινωνικών επιστημών.

Το Τμήμα σας, διοργανώνοντας αυτό το συνέδριο με την συμμετοχή πανεπιστημιακών και ερευνητών της ελληνικής και ευρωπαϊκής ακαδημαϊκής και ερευνητικής κοινότητας, ορθά κατά την άποψή μου, έθεσε ως επιστημονικό διακύβευμα, στο εάν οι προκλήσεις του μεταβαλλόμενου περιβάλλοντος θα

αποτελέσουν πιέσεις στην κοινωνικής πολιτική και στους αναδιανεμητικούς της μηχανισμούς ή θα αποτελέσουν σύγχρονα πεδία αντιλήψεων και σχεδιασμού των δημόσιων πολιτικών για την διευρυμένη ανάπτυξη της κοινωνικής πολιτικής.

Διερευνώντας από διάφορες οπτικές γωνίες την προαναφερόμενη υπόθεση εργασίας, θεωρώ ότι με τον πλούτο των απόψεων και των προβληματισμών που θα διατυπωθούν κατά την διάρκεια του συνεδρίου, θα συμβάλλετε όχι μόνο στην διερεύνηση νέων θεωρητικών και μεθοδολογικών πτυχών της κοινωνικής πολιτικής αλλά και στην διατύπωση προτάσεων που θα ενεργοποιούν την δυναμική της ανάπτυξης, τόσο στην Ελλάδα, όσο και στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Με αυτές τις σκέψεις, ήθελα να συγχαρώ το Τμήμα σας, τόσο για την ολοκλήρωση του κύκλου διαλέξεων που πραγματοποίησε το ακαδ. έτος 2005-2006, όσο και για την διοργάνωση αυτού του διεθνούς συνεδρίου. Επίσης ήθελα να ευχαριστήσω όλους σας (εισηγητές από την Ελλάδα και το εξωτερικό καθώς και συμμετέχοντες) για την συμμετοχή σας στο συνέδριο.

*Εύχομαι καλή επιτυχία στις εργασίες
του συνεδρίου σας.*

ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

Η Κοινωνική Πολιτική τον 21ο Αιώνα

Προκλήσεις και Προοπτικές

Χαιρετισμός: Κοντός Παναγιώτης

Αγαπητοί φίλοι και φίλες

Αισθάνομαι ιδιαίτερη χαρά για τη δυνατότητα που μου προσφέρθηκε να απευθύνω χαιρετισμό στο συνέδριό σας. Η θεματολογία του είναι ιδιαίτερα επίκαιρη και είμαι σίγουρος ότι τα συμπεράσματα του συνεδρίου θα γίνουν αντικείμενο ενδελεχούς μελέτης.

Σήμερα ζούμε όλοι κάτω από την αδήριτη επήρεια των δυνάμεων που έχει απελευθερώσει η παγκοσμιοποίηση. Υπάρχουν τρεις πηγές έντασης που προκύπτουν από τις διεργασίες της παγκοσμιοποίησης και επηρεάζουν έμμεσα ή άμεσα το μέλλον της κοινωνικής πολιτικής.

- Πρώτον, οι διαφορές μεταξύ ομάδων που δύνανται να κινούνται ελεύθερα μεταξύ των συνόρων και άλλων που δεν μπορούν.
- Δεύτερον, η τυποποίηση της τεχνολογίας, γεγονός που έχει ως συνέπεια ότι ο ανταγωνισμός σε αγορές με παρόμοια αγαθά εντείνεται και καλούνται οι εγχώριοι θεσμοί και κανόνες να φέρουν το βάρος αυτού του ανταγωνισμού.
- Τέλος, τρίτον, η χρηματοδότηση της κοινωνικής πολιτικής δυσχεραίνεται την ίδια στιγμή που η ανάγκη για ενίσχυση της κοινωνικής προστασίας εντείνεται.

Ωστόσο η κοινωνική προστασία αντιμετωπίζει επίσης μια σειρά λειτουργικών, εάν μου επιτραπεί η έκφραση, προκλήσεων. Αυτές είναι:

- **Η δημοσιονομική πρόκληση.**
- **Οι αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία και οι επιπτώσεις στις εργασιακές σχέσεις, με τον πολλαπλασιασμό των νέων μορφών απασχόλησης (προσωρινή απασχόληση, μερική απασχόληση, απασχόληση με σύμβαση έργου ή ορισμένου).**
- **Η μακροχρόνια ανεργία και τα υψηλά ποσοστά ανεργίας** που δημιουργούν μια σειρά από νέους

κινδύνους που σχετίζονται με την επέκταση της φτώχειας και τον κοινωνικό αποκλεισμό.

- **Οι δημογραφικές εξελίξεις.** Η γήρανση του πληθυσμού έχει πολλαπλές επιπτώσεις στο σύστημα κοινωνικής προστασίας αφού αυξάνει τις δαπάνες για συντάξεις, αλλά και τη ζήτηση για υπηρεσίες υγείας και μακροχρόνιας φροντίδας.
- **Οι αλλαγές στην οικογένεια,** κυρίως σε ότι αφορά τη δομή της, την αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών, την αλλαγή στους ρόλους των δύο φύλων.

Η Ευρωπαϊκή στρατηγική για την αντιμετώπιση αυτών των προκλήσεων βασίζεται στον εκσυγχρονισμό των συστημάτων κοινωνικής προστασίας με παράλληλη ενίσχυση των ρυθμών ανάπτυξης και αύξησης των ποσοστών απασχόλησης.

Πράγματι, αν θέλουμε να αντιμετωπίσουμε θετικά τις προκλήσεις που αντιμετωπίζει η κοινωνική πολιτική σήμερα θα πρέπει να κινηθούμε λαμβάνοντας υπόψη τρεις διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής: **την επάρκεια των πόρων, την αποδοτικότητα των πόρων και την αποτελεσματικότητα των δράσεων** της κοινωνικής πολιτικής:

Αναφορικά με το ζήτημα της επάρκειας των πόρων. Είναι σαφές ότι εδώ θίγουμε το σημαντικό ζήτημα της βιωσιμότητας της κοινωνικής πολιτικής. Η μελλοντική χρηματοδότηση της κοινωνικής πολιτικής για να είναι βιώσιμη πρέπει να βασίζεται σε ένα μοντέλο ανάπτυξης που θα προσφέρει θέσεις απασχόλησης υψηλής ποιότητας, θα υποστηρίζεται από ένα υψηλά καταρτισμένο εργατικό δυναμικό και θα διασφαλίζει τη συμμετοχή όλων στις ευκαιρίες που προσφέρει η κοινωνία. Η πραγματικότητα έχει δείξει ότι μια χώρα καθίσταται ανταγωνιστική όταν παράλληλα πετυχαίνει υψηλά επίπεδα κοινωνικής συνοχής, που με τη σειρά τους διασφαλίζουν τη δυναμική και ουσιαστική προσήλωση της κοινωνίας στην καλλιέργεια της ποιότητας, της καινοτομίας

και της παραγωγικότητας της εργασίας. Ιδιαίτερα σε μια εποχή όπου η ευελιξία αποτελεί το ζητούμενο, η ασφάλεια προσφέρει το εχέγγυο ότι μια τέτοια ευελιξία θα γίνει αποδεκτή από την κοινωνία ως σύνολο.

Αναφορικά τώρα με την **αποδοτικότητα των πόρων** που διατίθενται στην κοινωνική προστασία και την **αποτελεσματικότητά της**. Σε Ευρωπαϊκό επίπεδο αυτά τα δύο στοιχεία σχετίζονται με τον **εκσυγχρονισμό της κοινωνικής προστασίας**. Η δημιουργία σύγχρονων κοινωνικών φαινομένων όπως ο κοινωνικός αποκλεισμός, η αύξηση του ποσοστού των μονογονεϊκών οικογενειών, η ανάγκη για την αντιμετώπιση της μακροχρόνιας ανεργίας, της αύξησης της απασχόλησης, απαιτούν συχνά αλλαγές στο τρόπο χειρισμού αυτών των φαινομένων. Ένα σημαντικό στοιχείο των νέων φαινομένων είναι ότι έχουν την ανάγκη εξατομικευμένων παρεμβάσεων από τη μεριά των φορέων παροχής κοινωνικών υπηρεσιών. Μάλιστα, και αυτό είναι μια σημαντική διάσταση, η παλιά επιδοματική λογική αδυνατεί να απαντήσει στα νέα κοινωνικά φαινόμενα που έχει να αντιμετωπίσει η κοινωνική πολιτική. Πολλές φορές η παροχή μιας συμβουλής, η παροχή πληροφοριών πρόσβασης, η κατάρτιση κοινωνικά αποκλεισμένων ατόμων είναι πολύ πιο αποτελεσματική δράση από ένα επίδομα. Συνεπώς χρειάζεται από τη μια αποκέντρωση των φορέων παροχής ώστε να φθάνουν τους έχοντες ανάγκη, ευελιξία των φορέων παροχής κοινωνικής υπηρεσιών ώστε να έχουν τη δυνατότητα αντιμετώπισης εξατομικευμένων αναγκών και τέλος, ανάπτυξη ενός δικτύου υποστηρικτικών υπηρεσιών.

Στο πλαίσιο του σχεδιασμού των μελλοντικών δράσεων υπάρχουν δύο παράμετροι που πρέπει να λαμβάνονται υπ' όψη. Η μία παράμετρος σχετίζεται με την οικονομία και η άλλη με τις αξίες που πρέπει να διέπουν το σχεδιασμό της κοινωνικής πολιτικής.

Για να ελπίζουμε ότι θα επιτύχουμε τους στόχους που έχουμε θέσει στον οικονομικό τομέα θα πρέπει να κάνουμε **πλήρη χρήση της δυναμικής συνεισφοράς των πολιτικών κοινωνικής προστασίας στις οικονομικές επιδόσεις**. Εδώ τα σημαντικά ζητήματα είναι τέσσερα:

1) Διασφάλιση ενός επαρκούς επιπέδου δαπανών στην ανάπτυξη (εκπαίδευση, κατάρτιση), διατήρηση (υγεία) και ενεργοποίηση του ανθρώπινου κεφαλαίου (μέτρα για την απασχόληση, φροντίδα για τα παιδιά και του ηλικιωμένους επιτρέπο-

ντας στους γονείς και τους συγγενείς εξαρτημένων ανθρώπων να παραμείνουν στο εργατικό δυναμικό)

- 2) Εξάλειψη των αντικινήτρων για εργασία
- 3) Ενίσχυση της αποτελεσματικότητας των κοινωνικών πολιτικών και υπηρεσιών
- 4) Διασφάλιση ότι η χρηματοδότηση στοχεύει σε δράσεις κοινωνικής πολιτικής που συνεισφέρουν στην απασχόληση και την ανάπτυξη.

Παράλληλα, οι όποιες δράσεις μας στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής θα πρέπει να διέπονται από ένα κοινό σύνολο αξιών όπως η **αλληλεγγύη, η συνοχή, η ισότητα των ευκαιριών, η καταπολέμηση των διακρίσεων, τα υψηλά επίπεδα υγιεινής και ασφάλειας στην εργασία, η βιώσιμη ανάπτυξη, η ενεργητική συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών στη διαμόρφωση των πολιτικών για όλα αυτά**. Βασικός στόχος της κοινωνικής πολιτικής ήταν και παραμένει η διασφάλιση της αξιοπρεπούς διαβίωσης για όλους.

Η Ευρώπη, αλλά και η χώρα μας, για την αντιμετώπιση αυτών των προκλήσεων έχει έναν και μόνο δρόμο, που περιλαμβάνει δράσεις σε τομείς όπως η μετάβαση σε μια οικονομία και κοινωνία που θα βασιζονται στη γνώση, η εστίαση σε πολιτικές που θα ενισχύουν την κοινωνία της πληροφορίας, την έρευνα και την ανάπτυξη, η επιμονή στις διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις έτσι ώστε να προωθηθεί η ανταγωνιστικότητα και η καινοτομία, ο εκσυγχρονισμός του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου με επένδυση στον άνθρωπο και παράλληλη καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και η εφαρμογή των κατάλληλων μακρο-οικονομικών πολιτικών.

Είμαι βαθιά πεπεισμένος ότι ο ρόλος της κοινωνικής προστασίας είναι ιδιαίτερα σημαντικός για την επίτευξη αυτών των στόχων. Για την κυβέρνησή μας συνιστά βαθιά πεποίθηση ότι η κοινωνική προστασία και η κοινωνική ενσωμάτωση αποτελούν τόσο **συνέπειες όσο και προϋποθέσεις για την επιτυχία των στόχων της οικονομικής μεγέθυνσης και της πλήρους απασχόλησης**.

Σας ευχαριστώ και εύχομαι κάθε επιτυχία στις εργασίες του συνεδρίου σας.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ

1.1. Η Κοινωνική Πολιτική και τα όριά της

Η προβληματική της κοινωνικής μεταρρύθμισης: αξιακές επιλογές, διλήμματα και προοπτικές

Μαρία Πετμεζίδου

Εισαγωγή

Στο άρθρο αυτό επιχειρούμε μια συνοπτική παρουσίαση των αξιακών επιλογών και διλημάτων που διατρέχουν τον Ευρωπαϊκό διάλογο για το μέλλον του κοινωνικού κράτους. Το πρώτο μέρος θίγει ζητήματα που αφορούν τον προσανατολισμό της συγκριτικής έρευνας για το κοινωνικό κράτος. Τονίζεται η αποδυνάμωση της σκοπιάς της πολιτικής οικονομίας και η στροφή σε προγενέστερες ερμηνευτικές προοπτικές που προβάλλουν τις επιταγές ενδογενών και εξωγενών οικονομικών παραγόντων (όπως για παράδειγμα η «λογική του βιομηχανισμού» και οι σύγχρονες εκδοχές της με έμφαση στον «μεταβιομηχανισμό» και την «παγκοσμιοποίηση»). Υπό το πρίσμα αυτό, στο δεύτερο μέρος σκιαγραφούνται τα βασικά χαρακτηριστικά των «λόγων» (discourses) γύρω από τους νέους «κοινωνικούς κινδύνους» που αναδύονται στο πλαίσιο της μεταβιομηχανικής κοινωνίας, οι επιλογές πολιτικής (policy choices) που κατευθύνουν τις μεταρρυθμίσεις, και το αξιακό υπόβαθρο των επιλογών αυτών. Δεδομένου ότι σε μεγάλο βαθμό η προβληματική της μεταρρύθμισης -υπό την επιταγή της παγκοσμιοποίησης και της οικονομικής αποδοτικότητας- επικεντρώνεται στην ανάγκη αναχαίτισης των κοινωνικο-πολιτικών προσδοκιών που εξέθρεψε το κράτος πρόνοιας κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, στο τρίτο μέρος του άρθρου υποβάλλουμε σε εμπειρική διερεύνηση το επιχείρημα ότι η «ισότητα» και η «οικονομική αποδοτικότητα» αποτελούν συγκρουόμενους στόχους. Τα εμπειρικά στοιχεία για τη συγκριτική απόδοση των χωρών-μελών της ΕΕ ως προς τους στόχους της «Στρατηγικής της Λισαβόνας» (με επίκεντρο την ανταγωνιστικότητα), σε σχέση με τις επιδόσεις τους ως προς την κοινωνική αλληλεγγύη και αναδιανομή θέτουν υπό αμφισβήτηση την άποψη περί αντισταθμίματος μεταξύ ανταγωνιστικότητας και κοινωνικής δικαιοσύνης και εγείρουν ερωτηματικά για τις επιλογές μέτρων πολιτικής που απορρέουν από την άποψη αυτή.

Προσανατολισμοί της συγκριτικής έρευνας

Το φάσμα των προκλήσεων που δέχεται το κοινωνικό κράτος κατά τις τελευταίες δεκαετίες βρίσκεται στο επίκεντρο πολλών μελετών. Μειζόνες προκλήσεις όπως οι εκτεταμένες αλλαγές στις αγορές εργασίας που επιφέρουν ο μεταβιομηχανισμός και οι συνθήκες εντεινόμενης οικονομικής παγκοσμιοποίησης, η αποδυνάμωση των συστημάτων διαμεσολάβησης συμφερόντων και συλλογικής διαπραγμάτευσης, η δημογραφική γήρανση, οι μεταβολές στα σχήματα της οικογένειας και την οργάνωση του κύκλου ζωής (παράλληλα με την αύξηση της γυναικείας απασχόλησης), καθώς και η επιδείνωση των κοινωνικο-οικονομικών ανισοτήτων έχουν αποτυπωθεί και διερευνηθεί ευρέως (βλ. μεταξύ άλλων Esping-Andersen 1996 & 1999, Banting et al. 1997, Taylor-Gooby 2004a & 2004b, Bonoli 2005). Στόχος μας εδώ δεν είναι η σε βάθος διερεύνηση των μεταβολών αυτών αλλά η σκιαγράφηση της προβληματικής που αναδύεται μέσα από τη σύγχρονη συγκριτική έρευνα και τον διάλογο στους κόλπους των ομάδων των ειδημόνων για την άσκηση πολιτικής (policy communities). Τα ζητήματα που μας ενδιαφέρουν είναι: η διατύπωση των ερωτημάτων έρευνας και ο προσανατολισμός των ερμηνευτικών προοπτικών σε συνάρτηση με τον επανακαθορισμό των αξιακών επιλογών που επηρεάζουν τη δημόσια πολιτική.

Όπως εύστοχα τονίζει ο Kersbergen (2003, σελ. 564-5), τα τελευταία χρόνια παρατηρείται έντονη διαφωνία μεταξύ των κοινωνικών επιστημόνων γύρω από το ερώτημα «ποια είναι η εξαρτημένη μεταβλητή» στη συγκριτική ανάλυση των κοινωνικών κρατών, ή με άλλα λόγια ποια είναι τα αναδυόμενα γνωρίσματα της μεταβολής. Είναι η κρίση ή το επικείμενο τέλος του κοινωνικού κράτους; Είναι οι διαφορετικές εκβάσεις των πολιτικών περικοπής (ή αναδιάρθρωσης/αναδιάταξης) των διαφόρων επί μέρους κοινωνικών προγραμμάτων; Ή, μήπως, η «εξαρτημένη μεταβλητή» συνίσταται στη σύγκλιση γύρω από έναν κοινό παρανομαστή των διαφόρων καθεστώ-

των κοινωνικού κράτους;¹ Επιπλέον, πολλές μελέτες αναγνωρίζουν τη «φιλελευθεροποίηση» ως τον παράγοντα που αναδεικνύει μια κοινή προβληματική, χωρίς ωστόσο αυτό να οδηγεί σε συμφωνία για επερχόμενη σύγκλιση των συστημάτων κοινωνικής προστασίας. Έτσι οι Jenson & Saint-Martin (2006, σελ. 432) συνοψίζουν τις υφιστάμενες τάσεις μεταβολής ως διπλής κατεύθυνσης («εν μέρει σύγκλιση, εν μέρει απόκλιση»), ενώ ο Hay (2004, σελ. 260) χρησιμοποιεί την έννοια «τυχαία σύγκλιση» (contingent convergence) που υποδηλώνει ότι οι διαφορετικές συνθήκες έκθεσης κάθε χώρας στις διαδικασίες της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, σε συνάρτηση με τα ιδιαίτερα κοινωνικο-ιστορικά θεσμικά μορφώματα σε κάθε χώρα ενισχύουν μια «ανοικτή» διαδικασία σύγκλισης αλλά και απόκλισης.

Οι διαφορές ως προς τη διατύπωση των κεντρικών ερωτημάτων έρευνας και την ερμηνεία των τάσεων αναδιάρθρωσης του κοινωνικού κράτους αντανakλούν την έλλειψη συμφωνίας σχετικά με τον χαρακτήρα και τον προσανατολισμό των εν εξελίξει μεταβολών στα συστήματα κοινωνικής προστασίας. Για παράδειγμα, ο Pierson (1996) συμπεραίνει την ανθεκτικότητα των κοινωνικών δαπανών μέσα από τη μελέτη των τάσεων εξέλιξης των δαπανών για εισοδηματικές μεταβιβάσεις. Αντίθετα, οι Clayton και Pontussen (1998), μελετώντας την αναδιάρθρωση του δημόσιου τομέα καταδεικνύουν σημαντικές αλλαγές στον τρόπο παροχής των κοινωνικών υπηρεσιών και μια αξιοσημείωτη μείωση της απασχόλησης στον δημόσιο τομέα. Άλλοι μελετητές όπως, για παράδειγμα, ο Levy (1999) και ο Bonoli (2005) δίνουν έμφαση στους νέους κινδύνους (new risks) που αναδύονται στη μεταβιομηχανική κοινωνία και διερευνούν τις ευκαιρίες για «μετατροπή των ελαττωμάτων [των συστημάτων κοινωνικής προστασίας] σε αρετές» (“turning vice into virtue”): αυτό συνίσταται στην αντικατάσταση των «υψηλού κόστους παθητικών επιδομάτων» από προγράμματα που «ενεργοποιούν» το εργατικό δυναμικό, αυξάνουν

την οικονομική αποδοτικότητα και στοχεύουν στην αντιμετώπιση της φτώχειας. Μέσα από ένα παρόμοιο σκεπτικό ο Taylor-Gooby (2006) θεωρεί ότι έχει επέλθει μια «νέα διευθέτηση» (a new settlement) με την οποία επιδιώκεται: (α) η συγκράτηση (ή ο περιορισμός) των δαπανών, με την εφαρμογή μέτρων για την αύξηση της αποτελεσματικότητας του κόστους, την ανάπτυξη του νέου δημοσίου management που στηρίζεται σε αυστηρούς κανόνες διοίκησης αποτελεσμάτων, και την προώθηση αγοραίων κριτηρίων και οιονει-αγορών στο πεδίο της κοινωνικής προστασίας· και (β) η ανάπτυξη στρατηγικών ενεργοποίησης με στόχο την ένταξη στην αγορά εργασίας όλο και μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού που μπορεί να εργασθεί, παράλληλα με την ενίσχυση της φροντίδας πρωτίστως για την παιδική αλλά και για την τρίτη ηλικία. Εξετάζοντας αυτές τις επιλογές πολιτικής, όπως αποτυπώνονται, για παράδειγμα, στις διάφορες εκδοχές του Τρίτου Δρόμου ή στην Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση, ο Taylor-Gooby διερωτάται κατά πόσο η νέα αυτή διευθέτηση εκφράζει έναν «δυτικό προντουκτιβισμό» ή, με άλλα λόγια, τη στενή σύζευξη της κοινωνικής πολιτικής με στόχους οικονομικής αποτελεσματικότητας. Επιπλέον διαπιστώνει ότι ο γοργός ρυθμός αλλαγής δυσχεραίνει τη μακροπρόθεσμη σταθερότητα της νέας διευθέτησης και θεμελιώνει το επιχείρημά του αυτό σε εμπειρικά δεδομένα που μαρτυρούν την αποδυνάμωση της εμπιστοσύνης του κοινού στις αναμορφούμενες πρακτικές στις οποίες εκβάλλουν οι παραπάνω επιλογές πολιτικής (ό.π., σελ. 20-2).

Στο σημείο αυτό να αναφέρουμε εν συντομία ότι από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και μετά προεξάρχον γνώρισμα της πολιτικής οικονομίας των αναπτυσσόμενων χωρών αποτελεί η αναχαίτιση και ο περιορισμός των κοινωνικο-πολιτικών προσδοκιών που εξέθρεψε το κράτος πρόνοιας κατά τη «χρυσή περίοδο» της ανάπτυξής του. Τα διαδοχικά κύματα συμπίεσης προσδοκιών (περιστολή της κοινωνικής ζήτησης, του κρατικού παρεμβατισμού και της «υπερβολικής ισότητας και συμμετοχής») εκφράζονται έντονα μέσα από τον ακαδημαϊκό (και πολιτικό) διάλογο. Κατά τη δεκαετία του 1970, η αναχαίτιση των προσδοκιών αντανakλάται στην ερμηνευτική προοπτική της «πολιτικής υπερφόρτισης» (political overload), η οποία εστιάζεται στην κρίση και την αναποτελεσματικότητα των κρατικών μηχανισμών (και τα προβλήματα ακυβερνησίας) ως αποτέλεσμα της «υπερβολικής δημοκρατίας» κατά την προηγού-

1. Οι διαφορετικές αυτές απόψεις, εξάλλου, αποτυπώνονται εύγλωττα στο ευρύ φάσμα των προσδιοριστικών όρων που χρησιμοποιούνται στη σχετική βιβλιογραφία, όπως κρίση, ανασχεδιασμός (redesign), ανασύσταση (recasting), αναδιάρθρωση (recalibration), ανάδυση ενός «κράτους εργασιακής πειθαρχίας» (workfare state), ή ακόμη, ο δύσκολα μεταφραζόμενος στα ελληνικά όρος wed-fare state (που παραπέμπει σε πολιτικές οι οποίες δίνουν κίνητρα στις άγαμες μητέρες να παντρευτούν, με το επιχείρημα ότι το οικογενειακό περιβάλλον πλεονεκτεί από πολλές απόψεις σε σύγκριση με την ελεύθερη συμβίωση, βλ. για παράδειγμα Waite & Gallagher 2000).

μενη δεκαετία (Grozier et al. 1975, King 1975). Η ερμηνευτική αυτή σκοπιά αντανακλά την υποταγή στις επιταγές της οικονομικής αποτελεσματικότητας των προγενέστερα αποδεκτών δημοκρατικών διεκδικήσεων (στο πλαίσιο του κοινωνικού κράτους) για αναδιανομή, κοινωνική δικαιοσύνη και ισότητα. Παρόμοια επιχειρήματα αναπτύσσονται κατά την τελευταία δεκαετία, με τη διαφορά ότι πλέον η έμφαση επικεντρώνεται στους «εξωτερικούς περιορισμούς» που δημιουργούν οι συνθήκες οικονομικής παγκοσμιοποίησης. Στην περίπτωση αυτή η «υπονόμευση της δημοκρατικής επιλογής» νομιμοποιείται με αναφορά στην σκληρή πραγματικότητα που υπαγορεύει η οικονομία.² Δεν θα επεκταθούμε σε μια αναλυτική παρουσίαση και κριτική των παραπάνω απόψεων. Αυτό που μας ενδιαφέρει είναι ο προσανατολισμός της συγκριτικής έρευνας που εκφράζουν οι απόψεις αυτές, και ειδικότερα, κατά τα τελευταία χρόνια, η απομάκρυνση από τη σκοπιά της πολιτικής οικονομίας καθώς και από τις προοπτικές που επικεντρώνονται στο ζήτημα της πολιτικής κινητοποίησης.

Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνουν οι Myles & Quadagno (2002) είναι έκδηλη μια στροφή σε προγενέστερες ερμηνευτικές προοπτικές (όπως η λογική του βιομηχανισμού) που προβάλλουν τη σημασία απρόσωπων οικονομικών παραγόντων. Η έμφαση στην παγκοσμιοποίηση καθώς και στον μεταβιομηχανισμό και τη συνακόλουθη δημογραφική γήρανση συγκροτεί τη σύγχρονη εκδοχή της λογικής του βιομηχανισμού. Η ερμηνευτική αυτή στροφή συνήθως συνοδεύεται από το επιχείρημα ότι οι κοινωνικο-πολιτικές και ταξικές συγκρούσεις δεν αποτελούν σημαντικό παράγοντα για τη δυναμική της αναδιάρθρωσης (ή αναπροσαρμογής) του κοινωνικού κράτους, δεδομένου ότι στη μεταβιομηχανική κοινωνία υποχωρεί η σημασία των ταξικών και πολιτικών δυνάμεων που συνέβαλαν στη διαμόρφωση του κράτους ευημερίας (όπως, για παράδειγμα, το εργατικό κίνημα). Η δημόσια πολιτική συλλαμβάνεται ως αποτέλεσμα μακροοικονομικών, απρόσωπων δυνάμεων πέρα από τον έλεγχο των ειδικών και των συλλογικών φορέων δράσης. Είναι φανερό ότι η οπτική αυτή παραμερίζει κάθε γόνιμη προσπάθεια «κοινωνιολογικής ανάλυσης» των κρατών πρόνοιας.³

Ο «λόγος» γύρω από τους νέους κοινωνικούς κινδύνους

Η «λογική του μεταβιομηχανισμού» θέτει στο επίκεντρο του διαλόγου για την κοινωνική μεταρρύθμιση, μεταξύ των ειδημόνων (στις ονομαζόμενες "policy communities"), το ζήτημα της αντιμετώπισης των αναδυόμενων «κοινωνικών κινδύνων».

Στη μεταβιομηχανική, παγκοσμιοποιημένη κοινωνία, οι νέοι κίνδυνοι απορρέουν από την επιδείνωση των εισοδηματικών ανισοτήτων και την αστάθεια των αγορών εργασίας που οξύνουν τα προβλήματα φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, την τεχνολογική αλλαγή, την αυξανόμενη ευελιξία της εργασίας και τις μεταβιομηχανικές επαγγελματικές τροχιές, την ταχεία αύξηση της γυναικείας απασχόλησης, τις αλλαγές στη διάρθρωση της οικογένειας και τα εντεινόμενα προβλήματα σχετικά με τη διαχείριση της ισορροπίας ανάμεσα στην εργασία και τον ιδιωτικό βίο.

Οι Jenson και Saint-Martin (2006, σελ. 430) συνοψίζουν τους νέους κοινωνικούς κινδύνους ως «τα χάσματα ως προς το εισόδημα και τις υπηρεσίες που δημιουργούνται κατά τη μετάβαση στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες και αγορές εργασίας, όπου επέρχεται μείωση των καλά αμειβόμενων βιομηχανικών εργασιών, οι οποίες από παράδοση αναλαμβάνονταν από άνδρες, και αύξηση των χαμηλά αμειβόμενων, επισφαλών θέσεων εργασίας στον τομέα των υπηρεσιών, καθώς επίσης και αύξηση της συνολικής γυναικείας απασχόλησης». Επιπλέον η διευρυνόμενη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, η οποία περιορίζει δραστικά τη διαθεσιμότητά τους για άτυπη παροχή υπηρεσιών φροντίδας μέσα στην οικογένεια, καθώς και η αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών αποτελούν παράγοντες που διευρύνουν τα χάσματα ως προς το εισόδημα και τις υπηρεσίες· ιδιαίτερα, μάλιστα, όταν ολοένα και περισσότερο καθίσταται αναγκαία η μετάθεση της φροντίδας για τα παιδιά, τους ηλικιωμένους και τα άτομα με αναπηρίες από την οικογένεια προς εξωτερικούς προμηθευτές.

Υπό το πρίσμα αυτό, αναπτύσσεται ένας «λόγος» από τις «κοινότητες των ειδημόνων για την άσκηση

λιτική δυναμική γύρω από τη διαμόρφωση των διαφορετικών καθεστώτων καπιταλισμού της ευημερίας και την αλληλεπίδραση των συνιστωσών του κοινωνικού κράτους με παράγοντες όπως η κοινωνική στρωμάτωση και η πολιτική κινητοποίηση, η διανομή εισοδήματος και η ανισότητα.

2. Ωστόσο, όπως δείχνουν διάφορες μελέτες, η εμπειρική τεκμηρίωση όλων αυτών των απόψεων είναι εξαιρετικά ανεπαρκής (βλ. για παράδειγμα Hay 2006).

3. Μια τέτοια προσπάθεια αποτυπώνεται, για παράδειγμα, στους «Τρεις κόσμους του καπιταλισμού της ευημερίας» του Esping-Andersen και επικεντρώνει το ενδιαφέρον στην κοινωνικο-πο-

πολιτικής» ο οποίος προβάλλει έναν σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στις αξιακές επιλογές, τους κεντρικούς στόχους και τις οργανωτικές αρχές του κοινωνικού κράτους που αναπτύχθηκε στις χώρες της βόρειο-δυτικής Ευρώπης κατά την τριακονταετία 1950-1980, από τη μια μεριά, και του αναδυόμενου, κατά τα τελευταία χρόνια, μορφώματος κοινωνικής προστασίας, από την άλλη.

Η σκοπιά των νέων κοινωνικών κινδύνων προσφέρει τόσο μία διάγνωση των εν εξελίξει προβλημάτων όσο και μια ορισμένη προοπτική για τον επαναπροσδιορισμό των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που συγκροτούν την ιδιότητα του πολίτη. Η έννοια του «κινδύνου» τείνει να υποκαθιστά την έννοια της «κοινωνικής ανάγκης». Στο πλαίσιο του καπιταλισμού της ευημερίας, η αναγνώριση των «κοινωνικών αναγκών» αποτέλεσε τη βάση για την ανάπτυξη καθολικού χαρακτήρα κοινωνικών δικαιωμάτων, τα οποία αντανakλούν τη συλλογική ευθύνη για την αντιμετώπιση της ανισότητας, της φτώχειας και της μειονεξίας που δημιουργούν οι αγοραίοι μηχανισμοί. Η μετατόπιση της έμφασης στους «νέους κοινωνικούς κινδύνους» συνδέεται με την αποδυνάμωση της σημασίας της συλλογικής ευθύνης. Παρόλο που οι λεγόμενοι παραδοσιακοί κίνδυνοι (ανεργία, ασθένεια, αναπηρία και τρίτη ηλικία) εξακολουθούν να απορροφούν το μεγαλύτερο ποσοστό των κοινωνικών δαπανών, η αξιακή βάση στην οποία στηρίχθηκε η αναδιανομή εισοδήματος για την αντιμετώπισή τους τείνει να αποδυναμώνεται από τη σκοπιά των νέων κινδύνων.

Η προτεινόμενη διάγνωση των «προβλημάτων» αντιμετωπίζει τις εισοδηματικές μεταβιβάσεις και παροχές - συντάξεις, επιδόματα ανεργίας, υγειονομική περίθαλψη, που αποτέλεσαν τον κεντρικό πυρήνα του κοινωνικού κράτους - ως «παθητικά» μέτρα,⁴ και προβάλλει συστηματικά την εξατομίκευση των προβλημάτων μέσα από την επικέντρωση στο ανθρώπινο κεφάλαιο και την ενεργοποίηση (activation). Έτσι, η αντιμετώπιση των νέων κοινωνικών κινδύνων δεν απαιτεί αναδιανομή αλλά πρωτίστως επενδύσεις - σε ανθρώπινο κεφάλαιο, διαβίου μάθηση, κατάρτιση, υπηρεσίες για την νηπιακή και παιδική ηλικία, εκπαίδευση κ.λπ., με έναν σαφή προσανατολισμό των μέτρων και πρακτικών προς το μέλλον (Taylor-Gooby 2004a, Jenson & Saint-

Martin 2006).⁵ Οι αξιακές αυτές επιλογές επηρεάζουν τον διάλογο και τις πρωτοβουλίες για την αναδιάρθρωση του κοινωνικού κράτους σε πολλές χώρες. Βρίσκονται επίσης στο επίκεντρο των αναλύσεων πολλών διεθνών οργανισμών (ΟΟΣΑ, Παγκόσμια Τράπεζα). Εξίσου σημαντικός είναι ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης όπου τα αρμόδια για τα κοινωνικά θέματα όργανα διαδραματίζουν έναν κεντρικό ρόλο στον συντονισμό του επανασχεδιασμού της πολιτικής για την αντιμετώπιση των νέων κοινωνικών κινδύνων (βλ. για παράδειγμα την Κοινωνική Ατζέντα 2005-2010, European Commission 2005).⁶

Απέναντι στους νέους κινδύνους, η ασφάλεια του ατόμου δεν μπορεί πλέον να συνίσταται σε προστασία από την αγορά (με την καθιέρωση του δικαιώματος στην αποεμπορευματοποίηση, όπως αυτό ορίζεται από τον Esping-Andersen 2006, σ. 87-123). Αντίθετα η ασφάλεια επιδιώκεται με την ανάπτυξη της ικανότητας του ατόμου να αντιμετωπίζει από μόνο του τις προκλήσεις. Η ενίσχυση της μαθησιακής διαδικασίας ήδη από την νηπιακή ηλικία και η διαβίου μάθηση αποτελούν σημαντικούς παράγοντες για την καλλιέργεια αυτής της ικανότητας. Η ανάπτυξη του «ανθρωπίνου κεφαλαίου» θεωρείται ως η επιτυχήστερη ανταπόκριση στις προκλήσεις που δημιουργεί η αποβιομηχάνιση, η διεύρυνση του τριτογενούς τομέα και η ανάδυση της οικονομίας της γνώσης. Ο προσανατολισμός αυτός θεωρείται ότι διασφαλίζει τη συνεχή σύνδεση των ατόμων με την γοργά μεταβαλλόμενη αγορά εργασίας. Η δέσμη μέτρων προς την κατεύθυνση αυτή περιλαμβάνει προγράμματα που καλύπτουν ένα ευρύ ηλικιακό φάσμα (από την νηπιακή/παιδική ηλικία - για παράδειγμα, το πρόγραμμα Sure Start), μέχρι την ώριμη και τρίτη ηλικία (μέτρα και στρατηγικές για την αναβάθμιση των

5. Εξάλλου, αυτή καθ' αυτή η έννοια της επένδυσης παραπέμπει σε μελλοντική απόδοση. Αντίθετα, θεωρείται ότι οι εισοδηματικές μεταβιβάσεις συνιστούν «κατανάλωση» στο παρόν κάτι το οποίο δεν συνάδει με τις απαιτήσεις για την αντιμετώπιση των νέων κοινωνικών κινδύνων (βλ. Streeck 2001, Jenson & Saint-Martin 2006, σελ. 440-2).

6. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Larsen και Taylor-Gooby (2004, σελ. 183), σε αντίθεση με τους παλιούς κοινωνικούς κινδύνους, «το πεδίο των νέων κοινωνικών κινδύνων» προσφέρει περισσότερες ευκαιρίες στην ΕΕ να αναπτύξει ενεργό ρόλο. «Καθώς οι εθνικές κυβερνήσεις στις περισσότερες Ευρωπαϊκές χώρες ασχολούνται λιγότερο με τους νέους από ό,τι με τους παλιούς κοινωνικούς κινδύνους, και τα συμφέροντα των κοινωνικών εταίρων και άλλων οργανισμών σε περιορισμένο βαθμό εμπλέκονται στο ζήτημα των νέων κοινωνικών κινδύνων, οι ευκαιρίες [για την ΕΕ] να αναπτύξει νέες πολιτικές στο πεδίο αυτό είναι ανοικτές».

4. Ο αρνητικός αυτός προσδιορισμός στοχεύει στην υπονόμηση της σημασίας των παροχών αυτών και της κοινωνικής αλληλεγγύης στην οποία αυτές θεμελιώνονται.

ικανοτήτων των ηλικιωμένων εργαζόμενων ώστε να μεταθέσουν τον χρόνο συνταξιοδότησής τους σε μεγαλύτερη ηλικία).

(α) Νέοι κίνδυνοι και στόχοι της πολιτικής

Πολλοί μελετητές συνοψίζουν τις επιλογές αυτές ως μια στρατηγική ενεργοποίησης μέσα από την επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο, η οποία προβάλλεται ως το πρότυπο για τον ανασχεδιασμό («εκσυγχρονισμό») του κοινωνικού κράτους.

Τρία αλληλένδετα γνωρίσματα διέπουν το πρότυπο αυτό.⁷ Πρώτον, όπως τονίσαμε παραπάνω η (διαβίου) μάθηση και η ευελιξία προσαρμογής στις μεταβαλλόμενες συνθήκες διαγράφουν την οδό προς την ασφάλεια. Στο πλαίσιο αυτό δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην καταπολέμηση των μειονεξιών κατά τη νηπιακή/παιδική ηλικία. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα προγράμματα και οι πολιτικές, σε ορισμένες χώρες, που διευρύνουν τους στόχους της παιδικής φροντίδας προς μία «ολιστική» παιδαγωγική διαδικασία. Το ενδιαφέρον για το εύρος και την ποιότητα των υπηρεσιών νηπιακής/παιδικής φροντίδας βρίσκεται επίσης στο επίκεντρο των στόχων που τέθηκαν από την Ευρωπαϊκή Ένωση στη Βαρκελώνη, το 2002, για την παροχή φροντίδας σε τουλάχιστον 90% των παιδιών ηλικίας 3-6 ετών, και σε τουλάχιστον 33% των παιδιών κάτω των 3 ετών, μέχρι το έτος 2010, στις χώρες-μέλη. Προς την κατεύθυνση της αναβάθμισης της νηπιακής/παιδικής φροντίδας (κάτι το οποίο προβάλλεται και μέσα από τον όρο Early Childhood Education and Care – Εκπαίδευση και Φροντίδα για τη Νηπιακή Ηλικία- ο οποίος σε πολλές χώρες έχει αντικαταστήσει τον όρο Day Care – Ημερήσια Φροντίδα) σημαντικό ρόλο έχει παίξει και ο ΟΟΣΑ μέσα από αναλύσεις (OECD 2001), μελέτες που επικεντρώνονται σε δράσεις και πρωτοβουλίες συγκεκριμένων χωρών (OECD 1999, 2004a, 2004b), και συμμετοχή στον διάλογο για την κοινωνική μεταρρύθμιση (OECD 2003).⁸

7. Για μια εποπτική παρουσίαση της στρατηγικής της ενεργοποίησης βλ. Πετμεζίδου 2003· για μια διεξοδικότερη ανάλυση βλ. Jenson & Saint-Martin 2006.

8. Να τονίσουμε επίσης ότι η πολιτική που προωθεί την (ποιοτική) ανάπτυξη των υπηρεσιών νηπιακής/παιδικής φροντίδας χαρακτηρίζεται από διττή έμφαση. Μερικές φορές κέντρο βάρους αποτελεί η ενίσχυση των μαθησιακών ικανοτήτων από την πολύ μικρή ηλικία (ως επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο που προσφέρει προστασία απέναντι στους νέους κοινωνικούς κινδύνους), ενώ άλλες φορές η έμφαση μετατοπίζεται στη διευκόλυνση της ενεργοποίησης των γυναικών (Jenson & Saint-Martin 2006, σελ. 439).

Δεύτερον, η επιδίωξη της ασφάλειας διαμέσου της επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο φέρνει στο προσκήνιο τη διάσταση του χρόνου. Η επένδυση δημιουργεί μερίσματα στο μέλλον, σε αντίθεση με την κατανάλωση η οποία εξαντλείται στο παρόν. Οι κοινωνίες πρέπει να δαπανούν στο παρόν (με παροχές όπως επιδόματα ανεργίας, συντάξεις, υγειονομική περίθαλψη κ.λπ.) για την υποστήριξη όσων έχουν ανάγκη, πρέπει όμως πρωτίστως να επενδύουν για να μειώσουν προβλήματα κοινωνικής αποσύνθεσης στο μέλλον (CERC 2004, σελ. 22). Η αντίληψη αυτή δίνει έμφαση στην πρόληψη των μελλοντικών κινδύνων και υπό το πρίσμα αυτό προτείνεται μια νέα δέσμη μέτρων που στοχεύουν στην καταπολέμηση των μειονεξιών στις οικογένειες (για παράδειγμα, η ενίσχυση του εισοδήματος των εργαζόμενων φτωχών [in-work benefits] εντάσσεται σε αυτή τη δέσμη μέτρων). Ως επί το πλείστον τα μέτρα αυτά απευθύνονται σε οικογένειες με παιδιά και επιδιώκουν να αντιμετωπίσουν την παιδική φτώχεια και τις αρνητικές μακροπρόθεσμες επιπτώσεις της στις μελλοντικές ευκαιρίες ζωής του ατόμου. Παράλληλα, η διάσταση της επένδυσης συνδέεται με πολιτικές που προωθούν την αποταμίευση και τη συσσώρευση πλεονεκτημάτων (asset building). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι πειραματικές εφαρμογές των Ατομικών Μαθησιακών Λογαριασμών (Individual Learning Accounts), καθώς και το αποταμιευτικό πρόγραμμα μέσα από το Child Trust Fund (“baby bonds”) στο Ηνωμένο Βασίλειο, στρατηγικές οι οποίες υποκινούν τον ατομικό προγραμματισμό (OECD 2003, κεφ. II).

Τρίτον, οι έννοιες του ανθρωπίνου κεφαλαίου, της ατομικής ευθύνης και επιλογής και του ατομικού προγραμματισμού συγκροτούν μια σκοπιά που εντοπίζει τις αιτίες των κοινωνικών προβλημάτων ως ανισότητα ευκαιριών, ή με άλλα λόγια αδυναμία του ατόμου να ανταποκριθεί στις προκλήσεις της νέας οικονομίας. Εξάλλου και ο όρος του κοινωνικού αποκλεισμού που χρησιμοποιείται ευρέως από τους υποστηρικτές της σκοπιάς αυτής συνοψίζει την προαναφερθείσα διάγνωση των προβλημάτων ως αδυναμία των ατόμων να συμμετέχουν ενεργά στην νέα κοινωνία της γνώσης. Στο πλαίσιο αυτό η φτώχεια και η μειονεξία δεν συνδέονται τόσο με κοινωνικο-δομικές ανισότητες αλλά με σημαντικές ελλείψεις σε ανθρώπινο κεφάλαιο και άλλα πλεονεκτήματα (assets), που περιορίζουν την ικανότητα προσαρμογής των ατόμων στις ραγδαία μεταβαλλόμενες συνθήκες της παγκοσμιοποιημένης, μετα-

βιομηχανικής κοινωνίας. Η κοινωνική δικαιοσύνη και η ασφάλεια επανακαθορίζονται υπό το πρίσμα των φραγμών που εμποδίζουν την ευελιξία, από την πλευρά του ατόμου, σε όλα τα στάδια του κύκλου ζωής (Pearson & Scherer, 1997, σελ. 8).⁹ Όσο για τους «παθητικούς αποδέκτες επιδομάτων» (μεταξύ των οποίων οι συνταξιούχοι αποτελούν την μεγαλύτερη ομάδα), προτείνονται στρατηγικές «διαχείρισης της εξάρτησης» και ενίσχυσης της επιλογής και του ατομικού προγραμματισμού, προοπτική η οποία αντανάκλαται στις τάσεις ιδιωτικοποίησης των συντάξεων, για παράδειγμα στο Ηνωμένο Βασίλειο (Mann 2005).

Το αναδυόμενο μόρφωμα ενεργητικών πολιτικών και ειδικότερα οι παρεμβάσεις στη νηπιακή/παιδική ηλικία προβάλλουν τη σημασία της ενίσχυσης των ευκαιριών. Η πολιτική αυτή θεωρείται ότι είναι περισσότερο αποτελεσματική με όρους κόστους σε σύγκριση με το φάσμα των εισοδηματικών μεταβιβάσεων που ανέπτυξε το κοινωνικό κράτος κατά τις προηγούμενες δεκαετίες. Αυτό δικαιολογείται με βάση το σκεπτικό ότι τα «παθητικά επιδόματα» επιχειρούν να θεραπεύσουν το πρόβλημα όταν αυτό έχει πλέον επιδεινωθεί, ενώ αντίθετα η δέσμη μέτρων για την ενίσχυση των ευκαιριών επιχειρεί να αντιμετωπίσει τις ρίζες της μειονεξίας ιδιαίτερα κατά την πρώιμη ανάπτυξη. Η υποκείμενη ιδέα είναι ότι η επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο και η εξώθηση όλων προς την εργασία (workfare) αποτελούν τον δρόμο προς την ευημερία τόσο του ατόμου όσο και της κοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτό η μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους συνιστά μια αλλαγή κουλτούρας και συμπεριφοράς για το σύνολο της κοινωνίας με επίκεντρο την ενίσχυση της ατομικής υπευθυνότητας ώστε το ίδιο το άτομο να καταστεί ενεργός διαχειριστής των κινδύνων, μέσα από τις δικές του δυνάμεις. Στο σχέδιο του Τρίτου Δρόμου, ο Giddens (1994, σελ.192) συλλαμβάνει την αλλαγή αυτή κουλτούρας ως μια πολιτική για την ανάδειξη ενός «εαυτού προσανατολισμένου προς τη δράση» (autotelic self), οι ιδιότητες του οποίου παροτρύνουν την αναστοχαστική (reflexive) συμπεριφορά και την έγκαιρη, προνοητική (proactive) δράση. Το άτομο που χαρακτηρίζεται από τις ιδιότητες αυτές δεν επιδιώκει να εξουδετερώσει τον κίνδυνο ή να υποθέσει ότι «κάποιος άλλος θα ασχοληθεί με το πρόβλημα»

(π.χ. το κοινωνικό κράτος). Αντίθετα, ο κίνδυνος (ή το ρίσκο) αντιμετωπίζεται ως μια ενεργή πρόκληση που παράγει «αυτοπραγμάτωση».

Στο πλαίσιο αυτό παραμερίζεται η σημασία των κοινωνικο-δομικών αιτιών της ανισότητας, της φτώχειας και της περιθωριοποίησης. Αυτό εξάλλου υποδηλώνει και η αντικατάσταση της έννοιας της «κοινωνικής ανάγκης» από την έννοια του «κινδύνου». Η αναφορά στον «κίνδυνο» συνάδει με τη γλώσσα της εξατομικευσης, όπως αναφέρουμε παραπάνω και επιπλέον προσδίδει έναν χαρακτήρα ρευστότητας στα κοινωνικά προβλήματα (με όλες τις συνδηλώσεις της πιθανότητας, των τυχαίων παραγόντων και της ατομικής διαφοροποίησης). Επί παραδείγματι, είναι χαρακτηριστική η διατύπωση που χρησιμοποιείται σε διάφορες εκθέσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την αποτύπωση του φαινομένου της φτώχειας: παρόλο που τα ποσοτικά στοιχεία αναφέρονται σε ποσοστά του πληθυσμού των χωρών-μελών της ΕΕ που διαβιούν κάτω από το επίσημο όριο φτώχειας, αυτό διατυπώνεται ως «πληθυσμός» που παρουσιάζει «κίνδυνο φτώχειας» παρά βιώνει το πρόβλημα αυτό.

Οι υφιστάμενες αναλύσεις ξεχωρίζουν ορισμένες κοινωνικές κατηγορίες ως τις πλέον ευάλωτες ομάδες από τη σκοπιά των νέων κοινωνικών κινδύνων, όπως οι νέοι, οι οικογένειες με μικρά παιδιά, οι εργαζόμενες γυναίκες, τα άτομα με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Οι κοινωνικο-δομικές συνθήκες, ωστόσο, που μπορεί να διαφοροποιούν το ενδεχόμενο του «κινδύνου» μεταξύ των νέων, των γυναικών, των οικογενειών με μικρά παιδιά κλπ. ελάχιστα διερευνούνται (ως όλοι οι νέοι ή οι οικογένειες με παιδιά να είναι εκτεθειμένοι στον ίδιο βαθμό απέναντι στους νέους κινδύνους). Όπως επίσης ελάχιστα συνδέεται ο λόγος για τους νέους κοινωνικούς κινδύνους με τις κοινωνικο-δομικές συνιστώσες που αναπαράγουν τις χαμηλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας και τις συνθήκες ανασφάλειας και συγκροτούν τους μηχανισμούς επιμερισμού των ατόμων στις θέσεις αυτές.

(β) Ενδεικτική αναδιάταξη μέτρων πολιτικής

Η μεταβολή του κοινωνικού κράτους προσδιορίζεται ως προσαρμογή στους νέους κινδύνους, η οποία μπορεί να ποικίλλει από χώρα σε χώρα. Οι αποκλούμενες «εκσυγχρονιστικές» πολιτικές πρακτικές που προωθούνται στο πλαίσιο των νέων αυτών αξιακών επιλογών επιχειρούν τη συγκράτηση ή μείωση του κόστους για την αντιμετώπιση των παλιών κινδύνων (π.χ. συντάξεις,) και την ανάπτυξη νέων πρα-

9. Είναι χαρακτηριστικό ότι η απασχολησιμότητα και η προσαρμοστικότητα αποτελούν δύο βασικούς πυλώνες της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση.

κτικών ενεργοποίησης και στόχευσης επιδομάτων σε ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού. Για παράδειγμα ο Levy (1999) μελετά αυτές τις στρατηγικές στις χώρες της Ηπειρωτικής Ευρώπης που ανέπτυξαν το κορπορατιστικό-συντηρητικό κοινωνικό κράτος κατά τις προηγούμενες δεκαετίες και ερμηνεύει την επιχειρούμενη μεταρρύθμιση στις χώρες αυτές ως προσπάθεια μετατροπής των μειονεκτημάτων του Ηπειρωτικού μοντέλου σε αρετές, όπως αναφέρουμε παραπάνω. Οι νέες στρατηγικές ενεργοποίησης και στόχευσης των επιδομάτων χαρακτηρίζονται από χαμηλό κόστος πράγμα που συνάδει με την δημοσιονομική λιτότητα. Κατά τους Levy (1999) και Bonoli (2005) οι στρατηγικές αυτές προσφέρουν τη βάση για τον επονομαζόμενο «εκσυγχρονιστικό συμβιβασμό». Πολλά από τα χαρακτηριστικά των στρατηγικών αυτών είναι ελκυστικά για τους εργοδότες: δεν απαιτούν υψηλές κοινωνικές δαπάνες και προσφέρουν κίνητρα προσέλκυσης των ατόμων στις χαμηλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας. Ενώ στο επίπεδο των συλλογικών οργάνων των εργαζομένων επιδιώκεται η συναίνεση μέσα από αντισταθμιστικές πολιτικές που συνδυάζουν τη συγκράτηση του κόστους και την περικοπή προγραμμάτων και επιδομάτων με μέτρα που επικεντρώνονται στην αντιμετώπιση των νέων κινδύνων (κατάρτιση, δια βίου μάθηση, μέτρα για την συμφιλίωση εργασίας και οικογενειακού βίου κ.λπ.). Ανάμεσα στα παραδείγματα που προβάλλει ο Levy (ό.π.) περιλαμβάνονται οι κοινωνικές μεταρρυθμίσεις στην Ολλανδία κατά τη δεκαετία του 1990. Χαρακτηριστικά, τονίζεται η εισαγωγή αυστηρών προϋποθέσεων για τη χορήγηση συντάξεων αναπηρίας ώστε να μειωθεί δραστικά το κόστος, με αντιστάθμισμα φορολογικές εκπτώσεις στα νοικοκυριά με χαμηλό εισόδημα. Αντίστοιχα, στην Ελβετία, η μεταρρύθμιση στις συντάξεις του 1995 επέφερε αύξηση των ορίων συνταξιοδότησης των γυναικών με αντιστάθμισμα την πίστωση εισφορών για όσους/όσες ασχολούνται με την φροντίδα ηλικιωμένων ή ατόμων με αναπηρίες.

Βέβαια θα πρέπει να τονίσουμε ότι τα μέτρα για την αντιμετώπιση των νέων κινδύνων διαφέρουν σημαντικά από τα παραδοσιακά προγράμματα με όρους κόστος: η εφαρμογή ενός προγράμματος ημερήσιας φροντίδας για τα παιδιά και την τρίτη ηλικία, που απευθύνεται σε μια ορισμένη ομάδα του πληθυσμού, όπως οι εργαζόμενοι γονείς, έχει πολύ μικρότερο κόστος από ό,τι η εγκαθίδρυση ενός καθολικού προγράμματος κοινωνικής ασφάλισης. Ακόμη και στις χώρες που δαπανούν τα υψηλότερα ποσά για υπηρε-

σίες προς τις οικογένειες και για ενεργητικές πολιτικές προώθησης των ατόμων στην αγορά εργασίας, το συνολικό κόστος γι' αυτά δεν ξεπερνά το 2% του ΑΕΠ, ενώ οι τυπικοί δείκτες για προγράμματα όπως η υγειονομική φροντίδα και οι συντάξεις κυμαίνονται στην περιοχή του 10% του ΑΕΠ (Bonoli 2005, σελ. 441). Δεν είναι δυνατόν εδώ να επεκταθούμε στην πολιτική δυναμική για την κοινωνική μεταρρύθμιση στις διάφορες χώρες. Να παρατηρήσουμε όμως ότι το ιδιαίτερα χαμηλό κόστος των μέτρων για την αντιμετώπιση των νέων κινδύνων σε συνδυασμό με τις ελκυστικές για τους εργοδότες συνθήκες που τα μέτρα αυτά δημιουργούν, καθώς και η προϊούσα συρρίκνωση των προγραμμάτων για τους παλιούς κοινωνικούς κινδύνους εγείρουν σημαντικά ερωτήματα γύρω από το ζήτημα της διάρθρωσης της ισχύος μεταξύ των κοινωνικών εταίρων και την κοινωνικο-πολιτική δυναμική που αποδυναμώνει τη συλλογική ευθύνη.

Συνοπτικά θα λέγαμε ότι οι αξιακές μετατοπίσεις που διαμορφώνονται τόσο μέσα από τη διάγνωση των προβλημάτων –που σε πολύ αδρές γραμμές συνοψίσαμε παραπάνω– όσο και μέσα από τον αναπροσανατολισμό της κοινωνικής πολιτικής συμπυκνώνονται στο επιτακτικό δίλημμα που προτάσσεται για τη μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους. Το δίλημμα αυτό επικεντρώνεται στο αντιστάθμισμα (trade off) μεταξύ αναδιανομής από τη μια μεριά και οικονομικής αποδοτικότητας από την άλλη, ή ανάμεσα στην ισότητα/κοινωνική δικαιοσύνη και την απασχόληση (Esping-Andersen 1999, Pierson 2000). Με άλλα λόγια, θεωρείται ότι η έμφαση στην ισότητα (και την αναδιανομή) περιορίζει την οικονομική αποτελεσματικότητα και οδηγεί σε μαζική ανεργία, με αποτέλεσμα οι εναλλακτικές λύσεις να παρουσιάζονται ως δίλημμα: καλπάζουσα ανεργία ή αυξανόμενη ανισότητα.¹⁰ Στην τελευταία ενότητα του άρθρου, προβαίνουμε σε σύντομη εμπειρική διερεύνηση του επιχειρήματος σχετικά με το αντιστάθμισμα ισότητας-ανταγωνιστικότητας. Η διερεύνηση αυτή στηρίζεται στα στοιχεία του World Economic Forum (2004) για τις τάσεις εξέλιξης της ανταγωνιστικότητας στις χώρες της ΕΕ καθώς και σε στοιχεία της Eurostat και του ΟΟΣΑ που αποτυπώνουν τις κοινωνικές δαπάνες, την προστασία της απασχόλη-

10. Ορισμένοι συγγραφείς, μάλιστα, εντοπίζουν ένα «μεταβιομηχανικό τρίλημμα» (Iversen & Wren 1998), με το οποίο τονίζεται ότι δεν είναι εφικτή η παράλληλη εφαρμογή μέτρων συγκράτησης του προϋπολογισμού, αναδιανομής εισοδήματος με καθολικού χαρακτήρα παροχές και αύξησης της απασχόλησης.

σης και την εισοδηματική ανισότητα.

Υπάρχει αντιστάθμισμα ισότητας-ανταγωνιστικότητας; Μια σύντομη επισκόπηση των εμπειρικών δεδομένων

Ο Πίνακας 1 παρουσιάζει τις επιδόσεις των χωρών της ΕΕ-25, (συμπεριλαμβανόμενων και των υπό ένταξη χωρών -Βουλγαρία και Ρουμανία- καθώς και της Τουρκίας) ως προς οκτώ κριτήρια τα οποία συνοψίζουν τους βασικούς στόχους της «Στρατηγικής της Λισαβόνας»¹¹: 1. Ανάπτυξη της κοινωνίας της πληροφορίας. 2. Προώθηση της καινοτομίας, της έρευνας και της ανάπτυξης. 3. Ενίσχυση του ανταγωνισμού (ολοκλήρωση θεσμικών αλλαγών για την ενιαία αγορά, χαρακτηριστικά ανταγωνιστικής πολιτικής). 4. Ανάπτυξη δικτύων (τηλεπικοινωνίες, μεταφορές, οργανισμοί δημόσιας ωφέλειας). 5. Δημιουργία αποδοτικών και ολοκληρωμένων χρηματιστικών υπηρεσιών. 6. Βελτίωση του επιχειρηματικού περιβάλλοντος (ρυθμιστικό πλαίσιο, ενθάρρυνση δημιουργίας νέων επιχειρήσεων). 7. Ενίσχυση της κοινωνικής ενσωμάτωσης (αναβάθμιση γνώσεων και ικανοτήτων του εργατικού δυναμικού με στόχο την ένταξη/επανένταξη στην αγορά εργασίας, ανάπτυξη ενεργητικών μέτρων). 8. Ενίσχυση αειφόρου ανάπτυξης.

Η εκτίμηση των επιδόσεων των χωρών της ΕΕ ως προς τους στόχους αυτούς στηρίζεται σε έρευνα που διενεργεί ετησίως το World Economic Forum (WEF). Για την έρευνα αυτή αντλούνται στοιχεία από την Eurostat και άλλες στατιστικές πηγές, ενώ παράλληλα συγκεντρώνονται εκτιμήσεις για τις διάφορες παραμέτρους μέσα από το ετήσιο “Executive Opinion Survey” που διεξάγει ο διεθνής αυτός οργανισμός με ερωτηματολόγια και συνεντεύξεις τα οποία απευθύνονται σε διοικητικά στελέχη επιχειρήσεων σε περίπου 100 χώρες. Η έρευνα αυτή παρέχει σημαντικές πληροφορίες πάνω σε ζητήματα για τα οποία δεν υπάρχουν διαθέσιμες μετρήσεις (“hard data”) από στατιστικές πηγές. Αποτυπώνει τις κριτικές απόψεις της επιχειρηματικής κοινότητας από μεγάλο αριθμό χωρών σε θέματα όπως το μακροοικονομικό περιβάλλον, το θεσμικό, ρυθμιστικό πλαίσιο για την ανάπτυξη της επιχειρηματικής δράσης καθώς και η ποιότητα της υποδομής μιας χώρας, το φορολογικό καθεστώς, οι επιδόσεις του εκπαιδευτικού συστήματος και η αποτελεσματικότητα της δημόσιας διοίκησης. Οι δείκτες που παρουσιάζονται στον Πίνακα συνοψίζουν στοιχεία από την έρευνα αυτή και άλλες στατιστικές πηγές.¹²

Επιλέξαμε τις εκτιμήσεις αυτές του World Economic Forum γιατί αποτυπώνουν πολύπλευρα τις επιδόσεις των Ευρωπαϊκών χωρών ως προς τη διάσταση της ανταγωνιστικότητας και της οικονομικής αποδοτικότητας (σχεδόν όλοι οι δείκτες, στον έναν ή άλλο βαθμό, αντανακλούν τη διάσταση αυτή).

Επιλέξαμε τις εκτιμήσεις αυτές του World Economic Forum γιατί αποτυπώνουν πολύπλευρα τις επιδόσεις των Ευρωπαϊκών χωρών ως προς τη διάσταση της ανταγωνιστικότητας και της οικονομικής αποδοτικότητας (σχεδόν όλοι οι δείκτες, στον έναν ή άλλο βαθμό, αντανακλούν τη διάσταση αυτή).

11. Η Στρατηγική αυτή που αποφασίστηκε στη Σύνοδο Κορυφής της Λισαβόνας τον Μάρτιο του 2000 στοχεύει στο να καταστήσει την Ευρώπη «την πιο ανταγωνιστική οικονομία της γνώσης παγκοσμίως, ικανή να προάγει μια διατηρούμενη ανάπτυξη με περισσότερες και καλύτερες θέσεις εργασίας και μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή» (για τους αρχικούς και αναθεωρημένους στόχους της Λισαβόνας βλ. European Commission 2006).

12. Για μια παρόμοια ανάλυση με στοιχεία προγενέστερης έρευνας του WEF βλ. Hopkin & Wincott 2006.

Πίνακας 1

Οι επιδόσεις των χωρών της ΕΕ ως προς τους στόχους της «Στρατηγικής της Λισαβόνας»

	Γενικός Δείκτης		Κοινωνία Πληροφορίας (1)	R&D (2)	Ανταγωνισμός (3)	Δίκτυα (4)	Χρηματ. Υπηρεσίες (5)	Επιχειρηματικό Περιβάλλον (6)	Κοινωνική Ενσωμάτωση (7)	Αειφόρος Ανάπτυξη (8)
Φινλανδία	1	5,80	5,78	5,87	5,36	6,33	6,13	5,48	5,46	5,97
Δανία	2	5,63	5,68	4,87	5,14	6,51	5,96	5,60	5,52	5,78
Σουηδία	3	5,62	5,71	5,57	4,91	6,37	5,80	5,29	5,46	5,89
Ηνωμένο Βασίλειο	4	5,30	4,96	4,67	5,11	5,78	6,10	5,62	4,86	5,30
Ολλανδία	5	5,21	4,99	4,46	4,94	6,04	5,67	4,71	5,29	5,57
Γερμανία	6	5,18	4,95	4,90	4,64	6,36	5,62	4,64	4,37	5,96
Λουξεμβ.	7	5,14	4,98	3,57	4,96	6,22	5,72	5,17	5,19	5,28
Γαλλία	8	5,03	4,52	4,68	4,65	6,10	5,68	4,68	4,72	5,20
Αυστρία	9	4,94	4,69	4,27	4,54	5,76	5,48	4,28	4,88	5,64
Βέλγιο	10	4,88	4,08	4,45	4,63	5,74	5,39	4,69	5,12	4,91
Ιρλανδία	11	4,69	4,14	4,18	4,47	4,89	5,59	5,30	4,62	4,35
Εσθονία	12	4,64	4,92	3,82	4,40	4,98	5,43	4,90	4,20	4,44
Ισπανία	13	4,47	3,71	3,93	4,50	5,34	5,14	4,32	4,38	4,48
Ιταλία	14	4,38	3,94	3,87	4,40	5,30	4,92	3,64	4,24	4,74
Σλοβενία	15	4,36	4,38	3,92	4,06	5,21	4,69	3,76	4,24	4,60
Πορτογαλία	17	4,25	3,88	3,44	4,10	5,35	4,90	3,89	4,15	4,29
Τσεχία	19	4,16	3,62	3,34	4,01	5,19	4,03	4,18	4,40	4,48
Ουγγαρία	20	4,12	3,24	3,47	4,10	4,57	4,87	4,41	4,19	4,09
Λιθουανία	21	4,05	3,36	3,57	4,10	4,51	4,67	4,38	3,69	4,17
Ελλάδα	22	4,00	3,16	3,44	3,96	4,99	4,74	3,78	3,90	4,00
Σλοβακία	23	3,89	3,29	3,34	3,84	4,50	4,39	3,43	3,83	4,53
Πολωνία	24	3,68	2,95	3,53	3,75	4,00	4,26	3,56	3,42	3,99
Τουρκία	25	3,45	2,61	2,72	3,68	4,01	3,99	3,84	3,45	3,33
Ρουμανία	26	3,35	3,91	2,88	3,04	3,48	3,77	3,65	3,74	3,33
Βουλγαρία	27	3,25	2,66	2,94	3,26	3,54	3,64	3,81	3,07	3,08

Πηγή: World Economic Forum 2004.

[Οι χώρες της ΕΕ παρουσιάζονται με βάση την κατάταξη που μας δίνει ο γενικός δείκτης απόδοσης ως προς τους στόχους της «Στρατηγικής της Λισαβόνας». Η κατάταξη αυτή εν μέρει μόνον ανταποκρίνεται στην ομαδοποίηση των χωρών με βάση τα διαφορετικά καθεστώτα κράτους ευημερίας.]

Από τα στοιχεία του Πίνακα προκύπτει ότι οι τρεις Σκανδιναβικές χώρες (Σουηδία, Δανία, Φινλανδία) επιδεικνύουν τις υψηλότερες επιδόσεις σε σχέση με όλους σχεδόν τους εξεταζόμενους δείκτες «εθνικής ανταγωνιστικότητας». Όπως θα δούμε παρακάτω, το ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι οι τρεις αυτές χώρες ξεχωρίζουν επίσης και ως προς το επίπεδο των κοινωνικών δαπανών αλλά και ως προς τις καλές επιδόσεις τους στην εφαρμογή αναδιανεμητικής πολιτικής και μέτρων προστασίας της απασχόλησης.

Ως προς τον εθνική ανταγωνιστικότητα, όπως αυτή αποτυπώνεται στην Έρευνα του World Economic Forum, η Φινλανδία βρίσκεται στην κορυφή επιδεικνύοντας τις υψηλότερες τιμές σε έξι από τους οκτώ δείκτες. Η Δανία κατέχει τη δεύτερη θέση, παρουσιάζει ωστόσο τον υψηλότερο δείκτη ως προς τη διάσταση της κοινωνικής ενσωμάτωσης (που αφορά κατ' εξοχήν μέτρα ενεργοποίησης, εκπαίδευσης/κατάρτισης και ένταξης του εργατικού δυναμικού στην αγορά εργασίας). Ακολουθεί η Σουηδία με μικρές αποκλίσεις από τις άλλες δύο χώρες.

Οι χώρες που συνήθως θεωρούνται αντιπροσωπευτικές του «φιλελεύθερου κοινωνικού κράτους» στη βορειο-δυτική Ευρώπη, το Ηνωμένο Βασίλειο και η Ιρλανδία, κατέχουν την 4η και 11η θέση αντίστοιχως στην κατάταξη, με βάση τον συνολικό δείκτη οικονομικής αποδοτικότητας. Ως προς τη διάσταση της κοινωνικής ενσωμάτωσης, τόσο το Ηνωμένο Βασίλειο όσο και η Ιρλανδία παρουσιάζουν συγκριτικά χαμηλές τιμές.

Οι χώρες της Ηπειρωτικής Ευρώπης, με βάση τον γενικό δείκτη, καταλαμβάνουν ενδιάμεσες θέσεις: η Ολλανδία κατέχει την 5η θέση και ακολουθούν η Γερμανία, το Λουξεμβούργο, η Γαλλία, η Αυστρία και το Βέλγιο. Ωστόσο, η Ολλανδία, το Βέλγιο και το Λουξεμβούργο παρουσιάζουν σχετικά υψηλές τιμές ως προς τον δείκτη της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Πολύ χαμηλότερα στην κατάταξη βρίσκονται οι χώρες της νότιας Ευρώπης. Η Ισπανία και η Ιταλία κατέχουν την 13η και 14η θέση αντίστοιχα. Η Πορτογαλία έπεται της Σλοβενίας, στην 17η θέση, ενώ η Ελλάδα βρίσκεται χαμηλότερα από αρκετές χώρες της διεύρυνσης, στην 22η θέση. Σε δυσμενέστερη θέση βρίσκονται μόνον η Σλοβακία και η Πολωνία, οι υπό ένταξη χώρες -Ρουμανία, Βουλγαρία-, καθώς και η Τουρκία. Μάλιστα, ως προς ορισμένα επιμέρους κριτήρια η επίδοση της Ελλάδας φαίνεται να υστερεί ακόμη και σε σχέση με τις τρεις τελευταίες χώρες: για παράδειγμα, η Ελλάδα υστερεί σε σύ-

γκριση με τη Ρουμανία (και τη Σλοβακία) ως προς την ανάπτυξη της κοινωνίας της πληροφορίας και με την Τουρκία και τη Βουλγαρία ως προς το επιχειρηματικό περιβάλλον. Σε ό,τι αφορά την κοινωνική ενσωμάτωση, ο δείκτης για την Ελλάδα είναι ο χαμηλότερος στην ΕΕ των 15 χωρών-μελών· επιπλέον η Ελλάδα υστερεί σημαντικά και σε σύγκριση με αρκετές χώρες της διεύρυνσης (όπως την Εσθονία, τη Σλοβενία, την Τσεχία και την Ουγγαρία).

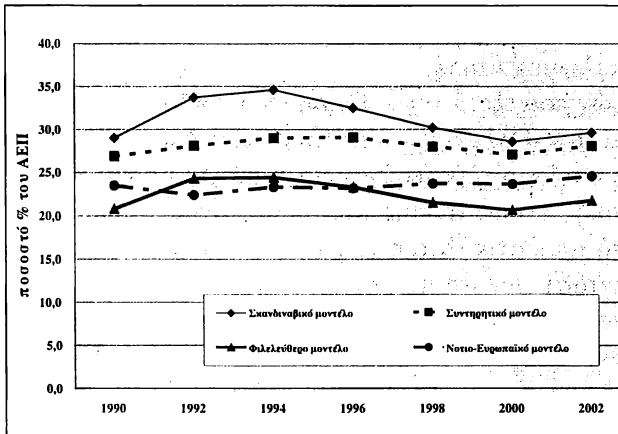
Για τη διάσταση της κοινωνικής αλληλεγγύης (και ισότητας) θα στηρίξουμε τις παρατηρήσεις μας σε κατά προσέγγιση δείκτες όπως το επίπεδο των κοινωνικών δαπανών και η διάρθρωσή τους, η θεσμική προστασία της απασχόλησης και ο βαθμός της εισοδηματικής ανισότητας.

Το Διάγραμμα 1 παρουσιάζει την εξέλιξη των κοινωνικών δαπανών στις τέσσερις ομάδες χωρών της ΕΕ-15 (δεν συμπεριλαμβάνονται εδώ οι χώρες της διεύρυνσης και οι υπό ένταξη Βαλκανικές χώρες, διότι οι κρίσιμες κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές κατά την πορεία μετάβασης στην οικονομία της αγοράς διαφοροποιούν σημαντικά τις χώρες αυτές ως προς τις κοινωνικές δαπάνες). Παρά τις τάσεις σύγκλισης που παρατηρούνται από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και μετά μεταξύ των χωρών της ΕΕ-15 με βάση το ποσοστό των κοινωνικών δαπανών επί του ΑΕΠ, το σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο¹³ κοινωνικής προστασίας των Σκανδιναβικών χωρών διατηρεί σταθερά το προβάδισμα. Ακολουθούν οι χώρες της Ηπειρωτικής Ευρώπης (κορπορατιστικό-συντηρητικό κοινωνικό κράτος). Οι χώρες της νότιας Ευρώπης παρουσιάζουν αξιοσημείωτη αύξηση του ποσοστού των κοινωνικών δαπανών ως προς το ΑΕΠ από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και μετά, ενώ οι χώρες που εκπροσωπούν το φιλελεύθερο καθεστώς ευημερίας ακολουθούν μια αντίστροφη πορεία και στις αρχές της δεκαετίας του 2000 παρουσιάζουν το χαμηλότερο ποσοστό σε σύγκριση με τις άλλες τρεις ομάδες χωρών.

13. Για τα χαρακτηριστικά των τεσσάρων τύπων κοινωνικού κράτους βλ. Esping-Andersen 2006, σελ. 74-79 και Ferrera 1996.

Διάγραμμα 1

Οι κοινωνικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ, 1990-2002 (σε κάθε μία από τις τέσσερις ομάδες χωρών με βάση τα χαρακτηριστικά του κράτους ευημερίας)

Πηγή: Βάση δεδομένων New Cronos, Eurostat.

Μια ακόμη πλευρά των κοινωνικών δαπανών που πρέπει να λάβουμε υπόψη μας αφορά την αναλογία παροχών σε χρήμα και είδος που έχουν «καθολικό» χαρακτήρα (χρηματοδοτούνται από τη γενική φορολογία και το δικαίωμα σε αυτές θεμελιώνεται με βάση την ιδιότητα του πολίτη) προς αυτές που στηρίζονται στις εισφορές. Η αναλογία αυτή (σε συσχετισμό και με το ύψος των κοινωνικών δαπανών) θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως ένας πολύ αδρός δείκτης για τη διάσταση της κοινωνικής αλληλεγγύης και αναδιανομής. Με βάση τα στοιχεία της Eurostat, η Δανία και η Σουηδία διακρίνονται ως οι χώρες με την υψηλότερη αναλογία «καθολικού» χαρακτήρα εισοδηματικών μεταβιβάσεων και κοινωνικών υπηρεσιών (στη Δανία οι παροχές αυτές καλύπτουν το 80% των κοινωνικών δαπανών και στη Σουηδία το 60%). Στον αντίποδα βρίσκονται οι χώρες της νότιας Ευρώπης όπου σχεδόν το 80% των κοινωνικών παροχών στηρίζεται στις εισφορές, ενώ οι χώρες της Ηπειρωτικής Ευρώπης καθώς επίσης το Ηνωμένο Βασίλειο και η Ιρλανδία παρουσιάζουν ενδιάμεσες τιμές. Αναμφισβήτητο το χαρακτηριστικό αυτό αντανάκλα σημαντικές διαφορές, μεταξύ των χωρών, ως προς την αναδιανομή εισοδήματος που επιτυγχάνει το κοινωνικό κράτος, και κατ' επέκταση και ως προς τη σημασία της αρχής της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Το Διάγραμμα 2 απεικονίζει αναλυτικότερα τις κοινωνικές δαπάνες (ως ποσοστό του ΑΕΠ) σε κάθε χώρα (ενδεικτικά περιλαμβάνονται εδώ και ορισμένες χώ-

ρες της διεύρυνσης), και συνδέει τη μεταβλητή αυτή με την επίδοση των χωρών ως προς την απελευθέρωση των αγορών και την προώθηση της ανταγωνιστικότητας (δείκτης 3 του Πίνακα 1). Το Διάγραμμα αυτό προσφέρει ισχυρές ενδείξεις για το ότι η ισότητα και η ανταγωνιστικότητα δεν αποτελούν αντικρουόμενους στόχους.

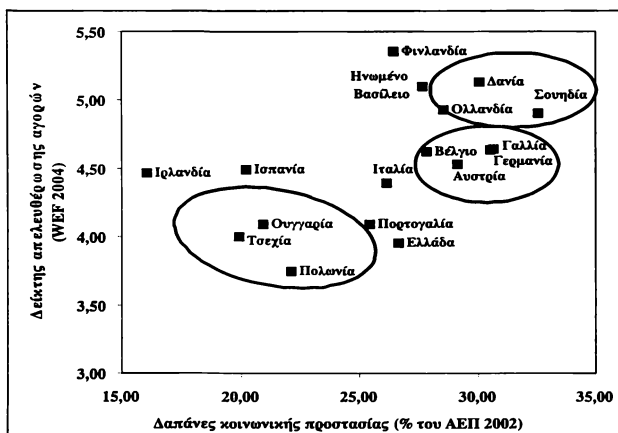
Παρατηρούμε ορισμένες μικρές αποκλίσεις ως προς την ομαδοποίηση των χωρών με βάση τους τέσσερις τύπους κοινωνικού κράτους. Από τις Σκανδιναβικές χώρες η Δανία και η Σουηδία συνδυάζουν συγκριτικά υψηλούς δείκτες απελευθέρωσης αγορών και προώθησης της ανταγωνιστικότητας με υψηλά ποσοστά κοινωνικών δαπανών ως προς το ΑΕΠ. Η Ολλανδία παρουσιάζει παρόμοια γνωρίσματα (εξάλλου αποτελεί μια οριακή περίπτωση ανάμεσα στο σοσιαλδημοκρατικό και το κορπορατιστικό-συντηρητικό καθεστώς ευημερίας). Η Φινλανδία διαφοροποιείται από τις άλλες Σκανδιναβικές χώρες καθώς υπερέχει όλων των χωρών της ΕΕ-25 ως προς την απελευθέρωση των αγορών και την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας, ωστόσο υστερεί ως προς τις κοινωνικές δαπάνες. Η Γαλλία, η Γερμανία, το Βέλγιο και η Αυστρία σχηματίζουν μια δεύτερη ομάδα με συγκριτικά υψηλό ποσοστό κοινωνικών δαπανών (ως προς το ΑΕΠ) αλλά χαμηλότερες επιδόσεις ως προς την ανταγωνιστικότητα σε σχέση με τη Δανία, τη Σουηδία και την Ολλανδία. Οι χώρες του «φιλελεύθερου καθεστώτος» ευημερίας (Ηνωμένο Βασίλειο και Ιρλανδία) αποκλίνουν μεταξύ τους σημαντικά τόσο ως προς τις κοινωνικές δαπάνες όσο και ως προς την ανταγωνιστικότητα. Το Ηνωμένο Βασίλειο κατέχει την τρίτη θέση ως προς την ανταγωνιστικότητα (μετά τη Φινλανδία και τη Δανία), ενώ η Ιρλανδία βρίσκεται ακόμη χαμηλότερα. Ως προς τις κοινωνικές δαπάνες το Ηνωμένο Βασίλειο υστερεί τόσο σε σύγκριση με τις Σκανδιναβικές χώρες (εκτός της Φινλανδίας) όσο και με τις χώρες της Ηπειρωτικής Ευρώπης. Εξαιρετικά χαμηλό ποσοστό κοινωνικών δαπανών παρουσιάζει η Ιρλανδία (το χαμηλότερο μεταξύ των χωρών που περιλαμβάνει το Διάγραμμα 2). Η συνύπαρξη περιορισμένων κοινωνικών δαπανών (ιδιαίτερα στην Ιρλανδία) με συγκριτικά χαμηλές επιδόσεις ως προς την ανταγωνιστικότητα, στις χώρες του φιλελεύθερου καθεστώτος ευημερίας, ενισχύει τα επιχειρήματα που αμφισβητούν την ύπαρξη αντισταθμίματος μεταξύ κοινωνικής δικαιοσύνης/ισότητας και αποδοτικότητας.

Η εικόνα που παρουσιάζουν οι υπόλοιπες χώρες επιτείνει την αμφισβήτηση της άποψης περί αντισταθμίματος. Τόσο στις χώρες της διεύρυνσης όσο και στις

χώρες της νότιας Ευρώπης οι χαμηλές επιδόσεις ως προς την ανταγωνιστικότητα συνυπάρχουν με χαμηλές επιδόσεις ως προς τις κοινωνικές δαπάνες. Οι χώρες της διεύρυνσης (Ουγγαρία, Τσεχία και Πολωνία) βρίσκονται ακριβώς στον αντίποδα των Σκανδιναβικών χωρών ως προς τις δύο μεταβλητές που απεικονίζει το Διάγραμμα 2. Εξίσου ζοφερή είναι η εικόνα που παρουσιάζουν η Ελλάδα και η Πορτογαλία. Η Ιταλία προσεγγίζει περισσότερο τις επιδόσεις των χωρών της Ηπειρωτικής Ευρώπης (τόσο ο δείκτης ανταγωνιστικότητας όσο και ο δείκτης του ποσοστού των κοινωνικών δαπανών κυμαίνονται σε μεσαία επίπεδα), ενώ η Ισπανία παρουσιάζει περισσότερες ομοιότητες με την Ιρλανδία.

Διαγράμματα 2

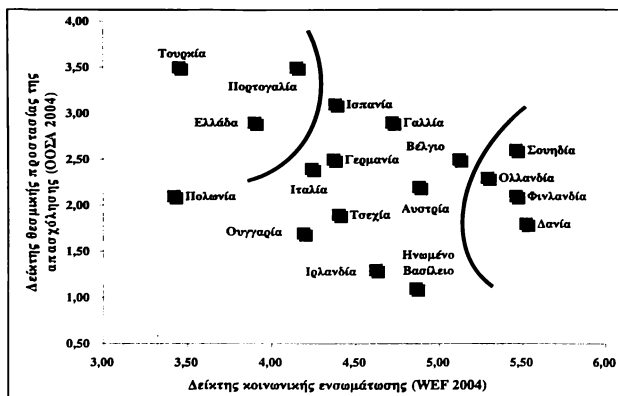
Κοινωνικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ και επίδοση ως προς το κριτήριο της προώθησης της ανταγωνιστικότητας

Πηγή: World Economic Forum 2004 και βάση δεδομένων New Cronos, Eurostat.

Διάγραμμα 3

Θεσμική προστασία της απασχόλησης και κοινωνική ενσωμάτωση

Πηγή: World Economic Forum 2004 & OECD 2004.

Το Διάγραμμα 3 αποτυπώνει τη σχέση ανάμεσα στη θεσμική προστασία της απασχόλησης¹⁴ και τον βαθμό ανάπτυξης ενεργητικών πολιτικών (ή, γενικότερα, τον «εκσυγχρονισμό» των συστημάτων κοινωνικής προστασίας προς την κατεύθυνση της «ενεργοποίησης των ατόμων» και της προώθησής τους στην αγορά εργασίας¹⁵). Παρατηρούμε και πάλι σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις ομάδες χωρών που εξετάζουμε. Οι Σκανδιναβικές χώρες (μαζί με την Ολλανδία) αποτελούν μια διακριτή ομάδα η οποία συνδυάζει έναν πολύ υψηλό βαθμό κοινωνικής ενσωμάτωσης (με άλλα λόγια, υψηλό βαθμό αποδοτικότητας των μέτρων πολιτικής για την ένταξη των ατόμων στην αγορά εργασίας) με ικανοποιητικό βαθμό θεσμικής προστασίας της απασχόλησης. Θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι η εικόνα που προβάλλουν οι χώρες αυτές παραπέμπει σε έναν συνδυασμό «μετρίου βαθμού» ευελιξίας με μέτρα κοινωνικής προστασίας και αποδοτικής διαχείρισης των ζητημάτων ένταξης/επανένταξης του εργατικού δυναμικού στην αγορά εργασίας), στρατηγική η οποία αντανάκλα την επιλογή «ευελιξίας με ασφάλεια» (flexicurity). Ωστόσο δεν είναι δυνατόν εδώ να εμβαθύνουμε στο θέμα αυτό.

Όπως είναι αναμενόμενο το Ηνωμένο Βασίλειο και η Ιρλανδία παρουσιάζουν τον χαμηλότερο δείκτη θεσμικής προστασίας της απασχόλησης που μαρτυρεί την εκτεταμένη απορύθμιση των αγορών εργασίας. Επιπλέον, όμως, και ο βαθμός ενσωμάτωσης του εργατικού δυναμικού στην αγορά εργασίας είναι μικρότερος από αυτόν που επιτυγχάνει η προηγούμενη ομάδα χωρών. Παρόμοια χαρακτηριστικά επιδεικνύουν και οι χώρες της διεύρυνσης που περικλείονται στο διάγραμμα: έντονη απορύθμιση των αγορών εργασίας, αλλά και εξαιρετικά χαμηλές επιδόσεις σε ό,τι αφορά τις πολιτικές ένταξης στην αγορά εργασίας (η Πολωνία παρουσιάζει την χαμηλότερη τιμή ως προς τη διάσταση αυτή).

Στην ομάδα χωρών που ανέπτυξαν το συντηρητικό-κορπορατιστικό καθεστώς ευημερίας ο βαθμός προστασίας της απασχόλησης είναι εξίσου υψηλός με αυτόν που παρουσιάζουν οι Σκανδιναβικές χώρες, ωστόσο ο βαθμός κοινωνικής ενσωμάτωσης υστερεί σε σύγκριση με αυτές. Στα ίδια επίπεδα με αυτά

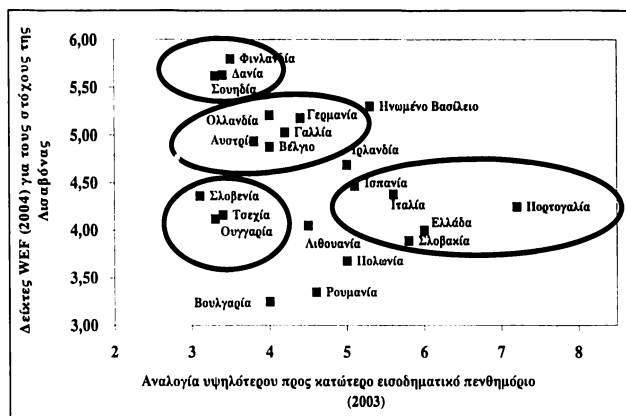
14. Ο δείκτης θεσμικής προστασίας της απασχόλησης αναφέρεται στο καθεστώς ομαδικών και ατομικών απολύσεων και προσδιορίζεται από τον ΟΟΣΑ (βλ. OECD 2004).

15. Όπως αυτό ορίζεται στο πλαίσιο της Στρατηγικής της Λισαβώνας και αποτυπώνεται στην κοινωνική ατζέντα της ΕΕ.

των χωρών του συντηρητικού-κορπορατιστικού καθεστώτος κυμαίνονται και οι τιμές των μεταβλητών για την Ισπανία και την Ιταλία. Από την άλλη μεριά, η Πορτογαλία και η Ελλάδα ξεχωρίζουν έντονα και, μαζί με την Τουρκία, σχηματίζουν μια ομάδα που παρουσιάζει πολύ υψηλές τιμές σε ό,τι αφορά την θεσμική προστασία της απασχόλησης αλλά εξαιρετικά χαμηλή απόδοση ως προς τις πολιτικές ενσωμάτωσης του εργατικού δυναμικού στην αγορά εργασίας (η Πολωνία, η Τουρκία και η Ελλάδα παρουσιάζουν πολύ χαμηλό βαθμό κοινωνικής ενσωμάτωσης).

Διάγραμμα 4

Δείκτης απόδοσης ως προς τους στόχους της «Στρατηγικής της Λισαβόνας» και εισοδηματική ανισότητα

Πηγή: World Economic Forum 2004 και Guio A.-C. 2005.

Οι ομοιότητες και οι διαφορές μεταξύ των ομάδων χωρών που εξετάζουμε αποτυπώνονται με ιδιαίτερη σαφήνεια και στο Διάγραμμα 4, το οποίο συσχετίζει τον γενικό δείκτη απόδοσης ως προς τους στόχους της Λισαβόνας (δείκτης «εθνικής ανταγωνιστικότητας» του World Economic Forum) με τον βαθμό εισοδηματικής ανισότητας στις χώρες της ΕΕ. Με βάση τις μεταβλητές αυτές οι τρεις Σκανδιναβικές χώρες φαίνεται να επιτυγχάνουν έναν αποδοτικό συνδυασμό υψηλής ανταγωνιστικότητας και συγκριτικά χαμηλής εισοδηματικής ανισότητας. Οι χώρες της Ηπειρωτικής Ευρώπης αποτελούν την αμέσως επόμενη ομάδα με δείκτες ως προς την ανταγωνιστικότητα που υπολείπονται αυτών των Σκανδιναβικών χωρών και συγκριτικά μεγαλύτερη ανισότητα. Ξεχωρίζουν επίσης οι δύο χώρες που εντάσσονται στον τύπο του φιλελεύθερου καθεστώτος (Ηνωμένο Βασίλειο και Ιρλανδία): οι επιδόσεις

τους ως προς τους στόχους της Στρατηγικής της Λισαβόνας κυμαίνονται περίπου στα επίπεδα της προηγούμενης ομάδας χωρών, η ανισότητα όμως είναι πολύ μεγαλύτερη από ό,τι σε όλες τις άλλες χώρες της βορειο-δυτικής Ευρώπης.

Στον αντίποδα των Σκανδιναβικών χωρών βρίσκονται οι χώρες της νότιας Ευρώπης. Ειδικότερα, η Πορτογαλία και η Ελλάδα παρουσιάζουν τον υψηλότερο βαθμό ανισότητας και τον χαμηλότερο βαθμό απόδοσης ως προς τα κριτήρια της Στρατηγικής της Λισαβόνας σε σύγκριση όχι μόνο με τις χώρες της βορειο-δυτικής Ευρώπης αλλά και με ορισμένες χώρες της διεύρυνσης. Η Ελλάδα υστερεί ως προς την ανταγωνιστικότητα σε σχέση με την Σλοβενία και την Τσεχία και παράλληλα παρουσιάζει πολύ υψηλότερο επίπεδο ανισότητας από όλες τις χώρες της διεύρυνσης (καθώς και σε σύγκριση με τις υπό ένταξη χώρες, Ρουμανία και Βουλγαρία).

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Στις παραπάνω ενότητες κάναμε μια σύντομη επισκόπηση του προβληματισμού που αναπτύσσεται γύρω από τη μεταβιομηχανική κοινωνία, τους νέους κοινωνικούς κινδύνους και την αναδιάρθρωση της κοινωνικής προστασίας. Η ανάλυσή μας επικεντρώθηκε στις διαγνώσεις που προτείνονται, στις αξιακές επιλογές που αντανακλώνται σε αυτές καθώς και στις προοπτικές αναδιάρθρωσης του κοινωνικού κράτους. Περιοριστήκαμε κυρίως στο επίπεδο του «λόγου» μέσα από τον οποίο συγκροτούνται ηχηρά επιχειρήματα για την αντίθεση ανάμεσα στις αρχές της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, από τη μια πλευρά, και τις επιταγές της ανταγωνιστικότητας (οι οποίες επιβάλλονται μέσα από τις απρόσωπες δυνάμεις της παγκοσμιοποίησης και της μεταβιομηχανικής τροχιάς της κοινωνίας), από την άλλη, και συνοψίσαμε τα διλήμματα για το μέλλον του κοινωνικού κράτους που απορρέουν από την αντίληψη αυτή. Στην τελευταία ενότητα σχολιάσαμε κατά πόσο τα διαθέσιμα εμπειρικά δεδομένα υποστηρίζουν το επιχειρήμα ότι οι επιταγές της ανταγωνιστικότητας και το κοινωνικό κράτος αποτελούν αντίθετους προσανατολισμούς και αντικρουόμενες αξιακές επιλογές.

Αυτό που μας δείχνουν τα εμπειρικά στοιχεία είναι ότι οι επιδόσεις των χωρών (τόσο ως προς την οικονομική αποδοτικότητα όσο και ως προς την κοινωνική προστασία) διαφοροποιούνται έντονα από βορρά προς νότο. Οι Σκανδιναβικές χώρες (στις οποίες

θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και την Ολλανδία) έχουν αναπτύξει ένα μείγμα μέτρων οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής με το οποίο επιτυγχάνεται ένας ικανοποιητικός βαθμός κοινωνικής δικαιοσύνης και οικονομικής αποδοτικότητας. Στον αντίποδα βρίσκονται οι νότιες χώρες, και ειδικότερα η Πορτογαλία και η Ελλάδα. Οι χώρες αυτές παρουσιάζουν τις χαμηλότερες επιδόσεις τόσο ως προς τους στόχους της Λισαβόνας όσο και ως προς την κοινωνική αλληλεγγύη και την αναδιανομή. Οι χώρες της Ηπειρωτικής Ευρώπης κατέχουν ενδιάμεσες θέσεις ως προς τα εξεταζόμενα κριτήρια. Επιπλέον, οι χώρες με έντονα φιλελεύθερο προσανατολισμό (Ηνωμένο Βασίλειο και Ιρλανδία) επιδεικνύουν υψηλούς δείκτες ως προς την απελευθέρωση των αγορών εργασίας και χαρακτηρίζονται από συγκριτικά χαμηλές κοινωνικές δαπάνες και ιδιαίτερα αυξημένη ανισότητα. Ωστόσο δεν έχουν το προβάδισμα ως προς την «εθνική ανταγωνιστικότητα», όπως θα περίμενε κανείς με βάση το επιχείρημα περί αντισταθμίματος ανάμεσα στην ισότητα και την οικονομική αποδοτικότητα.

Όσο για τις χώρες της διεύρυνσης, από τη μια μεριά διακρίνουμε αυτές που τείνουν να συγκλίνουν προς τα χαρακτηριστικά των χωρών της Ηπειρωτικής Ευρώπης (Σλοβενία, Τσεχία και Ουγγαρία), αν και η συνολική επίδοσή τους ως προς τους στόχους της Λισαβόνας παραμένει σχετικά χαμηλή. Από την άλλη μεριά, χώρες όπως η Σλοβακία, η Πολωνία, και

η Ρουμανία πλησιάζουν προς τις χώρες της νότιας Ευρώπης, καθώς παρουσιάζουν ένα μείγμα χαμηλών επιδόσεων ως προς την ανταγωνιστικότητα και σχετικά υψηλό επίπεδο ανισότητας.

Εν κατακλείδι, υφίστανται χτυπητά παραδείγματα χωρών στην Ευρωπαϊκή Ένωση που, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, συνδυάζουν ικανοποιητικά την οικονομική αποδοτικότητα με την κοινωνική δικαιοσύνη. Αντιθέτως, οι χώρες που εμφανίζουν τη μεγαλύτερη ανισότητα (και συγκριτικά χαμηλό ποσοστό κοινωνικών δαπανών ως προς το ΑΕΠ) παρουσιάζουν επίσης τις χαμηλότερες επιδόσεις ως προς όλο το φάσμα των δεικτών που αποτυπώνουν διάφορες πλευρές της ανταγωνιστικότητας και της ανάπτυξης της κοινωνίας της γνώσης. Τα στοιχεία αυτά κλονίζουν το επιχείρημα του αντισταθμίματος ανάμεσα στο κοινωνικό κράτος και την οικονομική αποδοτικότητα. Και ειδικότερα στην περίπτωση της Ελλάδας και της Πορτογαλίας, θα έλεγε κανείς ότι οι προοπτικές που απομονώνουν το επιχείρημα περί αντισταθμίματος ως το κεντρικό κριτήριο για τη διάγνωση των προβλημάτων και την επιλογή μέτρων πολιτικής για την αντιμετώπισή τους δεν μας βοηθούν να εντοπίσουμε τους ιδιαίτερους παράγοντες, οι οποίοι –όπως διαβλέπει κανείς μέσα από την ανάλυση που προηγήθηκε- ταυτοχρόνως εμποδίζουν τόσο την αποδοτική προσαρμογή της οικονομίας στις νέες προκλήσεις όσο και την προαγωγή της κοινωνικής αλληλεγγύης στις χώρες αυτές.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Banting, K., Hoberg, G. & Simeon, R. (eds) 1997. Degrees of freedom: Canada and the United States in a changing world. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Bonoli, G. 2005. The politics of the new social policies: providing coverage against new social risks in mature welfare states. *Policy and Politics*, 33(3), pp. 431-49.
- CERC (Conseil de l'emploi, des revenus et de la cohésion sociale) 2004. Les enfants pauvres en France. Report No 4, Paris: CERC.
- Clayton, R. & Pontusson, J. 1998. Welfare-state retrenchment revisited: entitlement cuts, public sector restructuring, and inegalitarian trends in advanced capitalist societies. *World Politics*, 51(1), pp. 67-98.
- Esping-Andersen, G. 1999. Social foundations of postindustrial societies. Oxford: Oxford University Press.
- Esping-Andersen G. (ed.) 1996. Welfare states in transition. London: Sage.
- European Commission 2005. The Social Agenda 2005-2010. Luxembourg: Office for the Publication of the European Communities.
- European Commission 2006. Brussels European Council, 23-24 March 2006. Presidency Conclusions. Brussels: European Commission [Accessed 15 September 2006] <http://ec.europa.eu/growthandjobs/key/index_en.htm>
- Ferrera, M. 1996. The "Southern Model" of welfare in Social Europe. *Journal of European Social Policy*, 6(1), pp.17-37.
- Giddens, A. 1994. Beyond left and right. Cambridge: Polity Press.
- Grozier, M., Huntington, S. & Watanuki, J. 1975. The crisis of democracy. New York: New York Press.
- Guio, A.-C. 2005. Income poverty and social exclusion in the EU 25. *Statistics in Focus* (Eurostat), 13/2005, pp.1-8.
- Hay, C. 2004. Common trajectories, variable paces, divergent outcomes? Models of European capitalism under conditions of complex economic interdependence. *Review of International Political Economy*, 11(2), pp. 231-62.
- Hay, C. 2006. What's globalization got to do with it? Economic interdependence and the future of European welfare states. *Government and Opposition*, 41(1), pp. 1-22.
- Hopkin, J. & Wincott, D. 2006. New Labour, economic reform and the European Social Model. *British Journal of Politics and International Relations*, 8(1), pp. 50-68.
- Iversen, T. & Wrenn, A. 1998. Equality, employment and budgetary restraint: the trilemma of the service economy. *World Politics*, 50(4), pp. 507-46.
- Jenson, J. & Saint-Martin, D. 2006. Building blocks for a new social architecture: the LEGOTM paradigm of an active society. *Policy and Politics*, 34(3), pp. 429-51.
- Kersbergen, K. van 2003. Welfare state reform and political allegiance. *The European Legacy*, 8(5), pp. 559-71.
- King, A. 1975. Overload: problems of governing in the 1970s. *Political Studies*, 23(2/3), pp. 248-96.
- Larsen, T.P. & Taylor-Gooby, P. 2004. New risks at the EU level; a spillover from open market policies. In: P. Taylor-Gooby, (ed.). *New risks, new welfare*. Oxford: Oxford University Press, pp. 181-208.
- Levy, J. 1999. Vice into virtue? Progressive politics of welfare reform in continental Europe. *Politics and Society*, 27(2), pp. 239-73.
- Mann, K. 2005. Three steps to heaven? Tensions in the management of welfare: retirement pensions and active consumers. *Journal of Social Policy*, 35(1), pp. 77-96.
- Myles, J. & Quadagno, J. 2002. Political theories of the welfare state. *Social Service Review*, 76(1), pp. 34-57.

- OECD 1999. Early childhood education and care policy in Norway. Paris: OECD.
- OECD 2001. Starting strong: Early childhood education and care. Paris: OECD.
- OECD 2003. Asset building and the escape from poverty. A new welfare policy debate. Paris: OECD.
- OECD 2004a. Thematic review of Canadian ECEC: Canada (Country Note). Paris: OECD.
- OECD 2004b. Early childhood education and care policy in France (Country Note). Paris: OECD.
- Pearson, M. & Scherer, P. 1997. Balancing security, OECD Observer, 205(April–May), pp. 6–9.
- Pierson, P. 1996. The new politics of the welfare state. World Politics, 48(2), pp. 143–79.
- Streeck, W. (2001). International competition, supranational integration, national solidarity: the emerging constitution of “Social Europe”. In: M. Kohli and M. Novak, (eds). Will Europe work? London: Routledge.
- Taylor-Gooby, P. (ed.) 2004a. New risks, new welfare. Oxford: Oxford University Press.
- Taylor-Gooby, P. 2004b. New social risks in post-industrial society: some evidence on responses to active labour market policies from Eurobarometer. International Social Security Review, 57(3), pp. 45-64.
- Taylor-Gooby, P. 2006. The sustainability of the new welfare settlement: two paradoxes of trust. Paper presented at the workshop on the future of the European welfare states, 20 May, Democritus University of Thrace, Komotini.
- Waite, L. and Gallagher, M. (2000). The case for marriage: why married people are happier, healthier, and better off financially. New York: Doubleday.
- World Economic Forum 2004. The Lisbon review. An assessment of policies and reforms in Europe. Geneva: WEF.

Ελληνική

- Esping-Andersen, G. 2006. Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα (1990).
- Πετμεζίδου, Μ. 2003. Αντί συμπερασμάτων. Σκέψεις γύρω από την κοινωνική μεταρρύθμιση. Στο: Δ. Βενιέρης και Χ. Παπαθεοδώρου, (επιμ.). Η κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα. Προκλήσεις και προοπτικές. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 483-511.

Όρια Κοινωνικής Πολιτικής;¹

Δημήτρης Βενιέρης

Εισαγωγή

Η αναζήτηση των ορίων της κοινωνικής πολιτικής -είτε ως συναρπαστικού επιστημονικού πεδίου, είτε ως θεμελιώδους κοινωνικής δράσης- αποτελεί μια πρωταρχική διαχρονικά αναδίφηση των μελετητών της.² Συνδέεται με τη διερεύνηση εννοιών όπως η κοινωνική δικαιοσύνη ή ο αλτροϊσμός και διαδικασιών όπως η αναδιανομή πόρων ή η κοινωνική προστασία. Απηχεί τα όρια της κοινωνικής αλληλεγγύης. Αντανακλά ηθικές και φιλοσοφικές αξίες. Αναπαράγει ατομικά και κοινωνικά πρότυπα. Ακροβατεί στα όρια μεταξύ δημοκρατίας και κοινωνικού ελέγχου. Ακτινοβολεί ιδεολογικές αποχρώσεις και πολιτικές επιρροές. Αντικατοπτρίζει την αντίληψη για τη σχέση οικονομίας και κοινωνίας. Αποκρυσταλλώνει, εν πολλοίς, τη δυναμική της εξέλιξης της κοινωνικής πολιτικής η οποία διαμορφώνει και τη δυναμική του εύρους των ορίων της.

Η αναζήτηση των ορίων της κοινωνικής πολιτικής είναι παράλληλα μια απόπειρα ιχνογράφησης μιας αλληλεπίδρασης που συναρτάται με σύνθετες συνιστώσες. Της αλληλεπίδρασης μεταξύ της μελέτης και της εφαρμογής της. Οριοθετείται σε δύο πτυχές νομιμοποίησης της κοινωνικής πολιτικής: Πρώτον, στα πεδία τα οποία παρεμβαίνει. Δεύτερον, στο βαθμό τον οποίο παρεμβαίνει.

Το κείμενο καταρχήν αναφέρεται στην έννοια και τη φύση της κοινωνικής πολιτικής -αναδεικνύοντας τις εγγενείς δυσχέρειες της μελέτης των ορίων της. Στη συνέχεια εστιάζει πρωταρχικά στην αναδιανεμητική λειτουργία της -που δικαίως θεωρείται η πεμπτούσια της. Κατόπιν, προσεγγίζει τη σχέση οικονομικής

και κοινωνικής πολιτικής -που περιγράφει το πρότυπο της αλληλεπίδρασης οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Η προσέγγιση είτε θεωρεί την κοινωνική πολιτική ως θεμελιώδη διεργασία για την ενίσχυση της κοινωνικής δικαιοσύνης και συνοχής, είτε ως μοχλό εργασιακής ειρήνης για οικονομική ανάπτυξη -σύμφωνα με την κυρίαρχη άνωθεν (κυβερνητική) ή έξωθεν (υπερεθνική) εργαλειακή της προσέγγιση. Στο δεύτερο μέρος, διερευνώνται τα νέα όρια της κοινωνικής πολιτικής -κύριες πτυχές των επιδράσεων της παγκοσμιοποίησης, η κυοφορούμενη αποδυνάμωση του εθνικού κράτους, η πολυθρύλητη «κρίση» της- που συνδιαμορφώνουν νέους όρους άσκησης της. Στην κατεύθυνση αυτή παρουσιάζεται τέλος συνοπτικά και το αναδυόμενο ζήτημα της «Παγκόσμιας Κοινωνικής Πολιτικής» (Global Social Policy). Όπως διαφαίνεται στην εποχή «της ύστερης νεωτερικότητας», η πολυσχιδής φύση αλλά και ο αντιφατικός χαρακτήρας της κοινωνικής πολιτικής επαναβεβαιώνουν τον -ούτως ή άλλως- ουσιώδη ρόλο της αλλά επαναπροσδιορίζουν τη μορφή της.

Τι είναι όμως επιτέλους κοινωνική πολιτική; Η μελέτη των κοινωνικών υπηρεσιών -που αποσκοπούν, ποιούς αφορούν και γιατί, πως λειτουργούν και με ποιά αποτελέσματα; Η διερεύνηση των κοινωνικών αναγκών και η αναζήτηση τρόπων κάλυψής τους; Η αντιμετώπιση των «προβλημάτων της καθημερινότητας»; Η συλλογική στήριξη των ευάλωτων ή εξαρτημένων κοινωνικών ομάδων; Η σοσιαλιστικής ρίζας επιδίωξη κοινωνικής αλλαγής για κοινωνική δικαιοσύνη μέσω ρύθμισης της διανομής των πόρων; Η φιλελεύθερης καταβολής επιδίωξη συντήρησης του καπιταλιστικού συστήματος για κοινωνικό έλεγχο μέσω ρύθμισης της εργατικής αναπαραγωγής; Η παροχή κοινωνικών επιδομάτων ή διασφάλιση κοινωνικών δικαιωμάτων; Η συνολική διαδικασία αναδιανεμητικής λειτουργίας σε μια κοινωνία; Μίγμα δημόσιας ή/και ιδιωτικής δράσης, κρατισμού ή/και κοινωνίας των πολιτών, ηθικών αξιών ή/και πολιτικών σκοπιμοτήτων; Ελάχιστη παρέμβαση από ελάχιστο κράτος για ελάχιστους ενδεείς ή η πεμπτούσια της κρατικής υπόστασης που υιοθετεί όλους τους πολίτες; Παθητική φαρμακευτική καταστολή ή ενεργητική προληπτική αγωγή; Νεφελώδης

1. Οι Καθηγήτριες Κούλα Κασσιμάτη και Μαρία Πετμεζίδου καθώς και ο Αν. Καθηγητής Τάκης Καφετζής σχολίασαν εκδοχές του κειμένου αυτού συμβάλλοντας πολύτιμα στην άμβλυνση των ατελειών του. Τους ευχαριστώ θερμά. Ευελπιστώ στην υποστήριξη τους και στη συνέχεια γιατί η φύση της θεματολογίας του κειμένου απαιτεί πολύ μεγαλύτερη εμβάθυνση τα επόμενα χρόνια.

2. Ενδεικτικά μόνο αναφέρονται κάποιες κλασικές προσεγγίσεις όπως των Abel-Smith (1958), Marshall (1965), Titmuss (1968), (1974) και (1976), Donnison (1975), Rodgers κ.α. (1979), Culyer (1981), Berthoud (1985), Klein 1988, Bulmer κ.α. (1989).

δειπστημονική προσέγγιση ή διαυγής κοινωνική ανάλυση; Δάνειο πολυεπιστημονικό εργαλείο ή αυτόνομη κοινωνική επιστήμη;

A. Εμφανή & αφανή όρια κοινωνικής πολιτικής

Έννοια

Η λογική άποψη ότι δεν υφίσταται ένας καθιερωμένος σαφής ορισμός της κοινωνικής πολιτικής λειτουργεί σε πρώτη ανάγνωση αποπροσανατολιστικά. Καταρχήν συνδέεται με την ελλιπή δυνατότητα απόδοσης του όρου από τη δεύτερη του συνιστώσα -η λέξη «πολιτική» ως συναίρεση δύο εννοιών δεν αποδίδει ενιαίο ρητό νόημα σε γλώσσες όπως τα γερμανικά, τα γαλλικά ή και τα ελληνικά.³ Σύμφωνα με τον Marshall «Η κοινωνική πολιτική δεν είναι ένας τεχνικός όρος με μια ακριβή σημασία» (1965: 7). Ποιος όμως διαφωνεί ότι απλά είναι μια προμελετημένη παρέμβαση της κοινωνίας για να αναδιανείμει πόρους μεταξύ των μελών της ώστε να επιτευχθεί ένας στόχος ευρύτερης ή δικαιότερης ευημερίας; Όλοι γνωρίζουν τι σημαίνει ευρύτερη και οι περισσότεροι αντιλαμβάνονται ή διαισθάνονται τι σημαίνει δικαιότερη -πέρα από ενδιαφέρουσες φιλοσοφικά αναλύσεις για την ουτοπία που εμπεριέχει η έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης. Μήπως τότε η ασάφεια πηγάζει από την έννοια και το περιεχόμενο της ευημερίας;

Κοινωνική πολιτική δεν είναι οιαδήποτε κοινωνική δράση ή παρέμβαση. Η διαμόρφωση κοινωνικών πολιτικών συνδέεται με στόχους κοινωνικής αλλαγής και άμβλυνσης των ανισοτήτων. Βεβαίως, καμία περιοχή δημόσιας πολιτικής δεν είναι συμπαγής και οι πολιτικές σε μια περιοχή επηρεάζουν τις πολιτικές σε άλλες περιοχές. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τις κοινωνικές πολιτικές, των οποίων η κοινωνική επίπτωση εξαρτάται από τον τρόπο αλληλεπίδρασης τους (Hill 1997: 11). Είναι μια διαδικασία όχι απρόσκοπτη ή ευχερής -διότι εμπεριέχει συγκρούσεις σε διάφορα επίπεδα, και κατά συνέπεια όχι απαραίτητα επιτυχής.

Οι πολιτικές εν γένει δεν είναι ποτέ άμοιρες κοινωνικών επιπτώσεων. Οι πολιτικές όμως καθίστανται εστιασμένα κοινωνικές, όταν σχετίζονται με την κατανομή πόρων και ευκαιριών μεταξύ δυνάμει ανταγωνιζόμενων ομάδων. Όταν επιδρούν στις σχέσεις

μεταξύ ομάδων και τη θέση τους στην κοινωνία, την αυτοεκτίμηση τους, τη δύναμη τους και την πρόσβαση τους σε ευρύτερες κοινωνικές δυνατότητες (Donnison 1975: 26). Όταν επιδιώκουν την ειρηνική αλλαγή για μια δικαιότερη κοινωνία -να μεταβάλλουν μια δεδομένη τάξη πραγμάτων, να κάνουν τα πράγματα διαφορετικά. Όταν παρεμβαίνουν για να μετριάσουν τις δυνάμεις της αγοράς ή τα αποτελέσματα μιας κακοτυχίας. Όταν, εν ολίγοις, δεν είναι ουδέτερες στο περιεχόμενο και την ιδεολογία και επιφέρουν στοχευμένες κοινωνικές επιπτώσεις.

Οιοδήποτε εγχείρημα κοινωνικής πολιτικής δεν εμπεριέχει την ίδια δυναμική άμβλυνσης των ανισοτήτων. Είναι μικρότερης εμβέλειας η οριζόντια αναδιανεμητική επιλεκτική κοινωνική ασφάλιση. Είναι μεγαλύτερης εμβέλειας η κάθετα αναδιανεμητική καθολική κοινωνική πρόνοια ή το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα. Δεν είναι κοινωνική πολιτική η παραγωγή των μισθολογικών σε συνταξιοδοτικές ανισότητες αλλά είναι τα ελάχιστα ημερομίσθια ή οι κατώτατες συντάξεις. Είναι θεμελιωδώς καθολικές πολιτικές για υγειονομική περίθαλψη ή τη διασφάλιση δικαιωμάτων κοινωνικής συμμετοχής. Είναι, στο πλαίσιο όμως μιας ολοκληρωμένης κοινωνικής λειτουργίας, η πολιτική θετικών διακρίσεων για την προστασία των πλέον ευάλωτων κοινωνικών ομάδων ή εκείνων που έχουν μεγαλύτερη ανάγκη.

Ο ίδιος ο Marshall την οριοθετεί στη συνέχεια σαν «την πολιτική των κυβερνήσεων που σχετίζεται με ενέργειες που έχουν άμεση επίδραση στην ευημερία των πολιτών, μέσω της παροχής υπηρεσιών ή εισοδήματος» (1965: 7). Πιο συστηματικά, ο Titmuss αποκρυσταλλώνει τις περί κοινωνικής πολιτικής προσεγγίσεις

...ανεξάρτητα αν κάποιος τις θεωρεί περιορισμένες ή διευρυμένες, όλες περιέχουν τρεις αντικειμενικούς σκοπούς -και, ασφαλώς, περί αξιών αντιλήψεις. Πρώτον, αποσκοπούν να είναι ευεργετικές -η πολιτική στοχεύει στην παροχή ευημερίας στους πολίτες. Δεύτερον, περιλαμβάνουν τόσο οικονομικούς, όσο και μη οικονομικούς σκοπούς. Για παράδειγμα, ελάχιστα ημερομίσθια, ελάχιστα επίπεδα αναπλήρωσης εισοδήματος και ούτω καθεξής. Τρίτον, εμπεριέχουν κάποιο μέτρο προοδευτικής αναδιανομής των πόρων από τους πλούσιους στους φτωχούς (1974: 29).

Παράλληλα όμως, η κλασική «κοινωνική ταξινόμηση της ευημερίας» του Titmuss (1976) που συμπεριέλαβε τρεις πτυχές -«επαγγελματική, οικονομική και

3. Οι λέξεις 'politik', 'politique και «πολιτική» αντίστοιχα συναιρούν τις έννοιες 'policy' και 'politics' της αγγλικής γλώσσας. Βλ. αναλυτικότερα Heidenheimer (1986).

κρατική κοινωνική ευημερία»⁴- κατέδειξε τις εγγενείς δυσχέρειες διαχρονικής αποτύπωσης της έννοιας και φυσικά των ορίων της κοινωνικής πολιτικής. Αυτονόητες στην εξέλιξη του πεδίου της κατηγορίες -όπως η άτυπη οικογενειακή ή εθελοντική καθώς και η κοινοτική φροντίδα, ο «τρίτος τομέας» της κοινωνικής οικονομίας- απουσιάζουν από την τρισχιδή Τιτμουσιανή κατηγοριοποίηση. Το καλειδοσκόπιο λοιπόν της κοινωνικής ευημερίας -στην οποία αποσκοπεί η κοινωνική πολιτική- είναι δυναμικό και συναρτάται με παραμέτρους ευρύτερες από το μέτρο της κρατικής παρέμβασης ή το επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης. Εξαρτάται και από τις δικές μας πράξεις ή παραλείψεις, την υποστήριξη που έχουμε από την οικογένεια ή τους φίλους μας, τη επίδραση μιας σειράς μη κρατικών θεσμών, παρεμβάσεων ή καταστάσεων -όπως ο εθελοντισμός, η εκκλησία, η φιλανθρωπία, η επαγγελματική ή κοινωνικοοικονομική θέση, το μορφωτικό επίπεδο, κλπ.

Η κοινωνική πολιτική είναι ο θεμέλιος λίθος στην οργάνωση των κοινωνιών μας και η κυρίαρχη συνάρτηση των ατομικών επιλογών μας σε καθοριστικούς τομείς του βίου μας. Μελετώντας βέβαια κοινωνική πολιτική δεν είναι δύσκολο να υπερβάλλει κανείς για τα υλικά και ψυχολογικά αποτελέσματα της στην κοινωνία. Σύμφωνα με τον Marshall η δομή της κοινωνίας και οι τρόποι δημιουργίας οικονομικών ανισοτήτων εξαρτώνται κυρίως από τη δομή της οικονομίας και τους τρόπους που ανταμείβει. Είναι μόνο το πεδίο της εκπαίδευσης όπου οι κοινωνικές μεταρρυθμίσεις μπορούν αυτοτελώς να επιφέρουν αλλαγές πραγματικής σπουδαιότητας (1965: 182). Τα εξειδικευμένα όμως ζητήματα της εκπαίδευσης -παρά την αναπόσπαστη μακρόπνοη σχέση τους με την κοινωνική ευημερία και την κοινωνική ανισότητα- δεν επηρεάζουν άμεσα τους εκλογείς ή τους εργαζόμενους και βέβαια τους ενήλικους χωρίς παιδιά. Είναι άλλοι τομείς -όπως της απασχόλησης ή της κοινωνικής ασφάλισης- που ευαισθητοποιούν αυτόματα τα κοινωνικά ανακλαστικά γιατί φαίνεται να έχουν αμεσότερες και πιο καθολικές επιπτώσεις. Ανάλογη και η θέση τους στην ατζέντα -επιστημο-

νική αλλά και πολιτικοκυβερνητική- της κοινωνικής πολιτικής. Τα ζητήματα της εκπαιδευτικής πολιτικής παραδοσιακά δεν συγκινούν συνήθως ιδιαίτερα τους μελετητές της κοινωνικής πολιτικής στην ηπειρωτική Ευρώπη. Και τούτο παρά το γεγονός ότι οι ανισότητες στην εκπαίδευση θεωρούνται ίσως οι πλέον διαρθρωτικές και ανεπίστρεπτες κοινωνικές ανισότητες. Αντίθετα, η αγγλοσαξωνική παράδοση απηχεί την Μαρσαλλιανή άποψη όπου η εκπαίδευση ενσωματώνεται στη μελέτη και κατά προέκταση στην άσκηση της κοινωνικής πολιτικής. Από την άλλη πλευρά, εκείνοι που ειδικεύονται στα θέματα εκπαιδευτικής πολιτικής δεν είναι βέβαιο ότι αντιλαμβάνονται την ουσία της κοινωνικής πολιτικής και τη φύση της σχέσης εκπαιδευτικής και κοινωνικής πολιτικής.

Η κοινωνική πολιτική είναι το δομικό στοιχείο της κοινωνικής διερεύνησης και συλλογικής δράσης για τη διασφάλιση αναγκαίων κοινωνικών ισορροπιών. Εξ αντικειμένου περιλαμβάνει πολυσήμαντες και πολυσύνθετες λειτουργίες όπως η αλληλεγγύη μεταξύ γενεών και η αναδιανομή μεταξύ κοινωνικών ομάδων. Υπό την έννοια αυτή η εκδοχή ότι αφορά μόνο τις πολιτικές και τους μηχανισμούς που συναρθρώνουν ένα σύστημα κοινωνικής προστασίας συνιστά υπεραπλούστευση. Παράλληλα, η κυρίαρχη εργαλειο-εκδοχή της από διεθνείς οργανισμούς και κυβερνήσεις -που την θεωρεί επακόλουθο και όχι προϋπόθεση της οικονομικής ανάπτυξης ή απλά γρανάζι για υποβολή της παραγωγικότητας συνιστά απαξία. Αποδυναμώνει την ηθική της βάση, διαβρώνει το βαθμό νομιμοποίησης της, συρρικνώνει το ρόλο και εκφυλίζει την κοινωνική της δυναμική.

Σε αντιδιαστολή, σύμφωνα με τον Abel-Smith, η κοινωνική πολιτική ασχολείται με την ανισότητα και τους καταμερισμούς στην κοινωνία (1958). Ενδιαφέρεται για την ανισότητα στα προσδόκιμα όρια επιβίωσης, στις εκπαιδευτικές ευκαιρίες, στους οικονομικούς πόρους και στο διαθέσιμο χρόνο. Η κοινωνική πολιτική πρέπει αναπόφευκτα να εμπλέκεται με το πλήρες φάσμα των πολιτικών και των συμπεριφορών που επιδρούν σε αυτές τις ανισότητες. Με την έννοια αυτή, η κοινωνική πολιτική δεν ενδιαφέρεται μόνο για τα συμπτώματα της κοινωνικής παθογένειας και την ανακούφιση τους. Εμβαθύνει και αναλύει προκειμένου να κατανοήσει τα αίτια και να συνθέσει την πρόληψη για την άμβλυνση των συμπτωμάτων. Δεν είναι εργαλείο επιδιόρθωσης των κοινωνικών δεινών αλλά σχολή προετοιμασίας για την αποφυγή τους.

4. Ως επαγγελματική κοινωνική ευημερία εννοεί παροχές κοινωνικής ασφάλειας με βάση το είδος επαγγέλματος, την επίδοση και το χρόνο εργασίας χρηματοδοτημένες κυρίως από το κράτος. Ως οικονομική κοινωνική ευημερία ορίζει τις φορολογικές ελαφρύνσεις λόγω οικογενειακών ή άλλων επιβαρύνσεων. Ως κρατική κοινωνική ευημερία αναφέρει για παράδειγμα κοινωνικές υπηρεσίες για υγεία ή εκπαίδευση είτε δωρεάν, είτε σε κόστος χαμηλότερο της αγοράς.

Φύση

Η φύση της κοινωνικής πολιτικής ενσωματώνει τουλάχιστον τρία βασικά χαρακτηριστικά: είναι μεταβαλλόμενη, αντιφατική και διεπιστημονική. Η κοινωνική πολιτική πρώτον, βρίσκεται σε μια αέναη διαδικασία μεταβολής που ακολουθεί κατά πόδας τη μεταβαλλόμενη φύση και τη διευρυνόμενη επίγνωση των κοινωνικών αναγκών. Ζυμώνεται και πλάθεται με το ρέον κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι. Υιοθετεί πεδία ανάλυσης που συνδέονται εξελικτικά με νέες μορφές ή νέες κατηγορίες κοινωνικών προβλημάτων. Αντίστοιχα ανασυγκροτεί πεδία παρέμβασης, αναθεωρεί προτεραιότητες για δράση και ανασυνθέτει μίγματα πολιτικών. Οι αλλαγές στην κοινωνική πολιτική συνδέονται με την αναδιαμόρφωση των ατομικών, κοινωνικών και πολιτικών αξιών που αναπροσαρμόζουν τις εκδοχές της. Αυτοτελώς κατά συνέπεια τα όρια της κοινωνικής πολιτικής βρίσκονται σε διαρκή κίνηση.

Η κοινωνική πολιτική δεύτερον, εμπεριέχει αντιφάσεις. Συνθέτει ένα επιστημονικό πεδίο που από τη μια πλευρά είναι καθαρά εφαρμοσμένο και από την άλλη εμπνέεται από ηθικές αξίες και φιλοσοφικές θεωρίες στα όρια της ουτοπίας. Σηματοδοτεί ένα μεταβαλλόμενο διεπιστημονικό πεδίο το οποίο όμως συμφυεί με πτυχές της ζωής όπου οι αξίες και οι δεσμεύσεις είναι σταθερά σημαντικές. Συνιστά αφενός μια δημοκρατική κατάκτηση -η εξέλιξη της είναι παραδείγματος χάριν άμεσα συνυφασμένη με τους αγώνες του εργατικού κινήματος, ενεργοποιεί αφετέρου παράλληλα μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου και παροχής προνομίων για μη ανιδιοτελείς σκοπούς. Ευαγγελίζεται την κοινωνική δικαιοσύνη αλλά συχνά φαίνεται να αναπαράγει την κοινωνική ανισότητα. Παρά το διεπιστημονικό χαρακτήρα της, η διερεύνηση και η εφαρμογή της εξειδικεύονται ολοένα και περισσότερο, ακρωτηριάζοντας το ισχνό θεωρητικό ή το περισσότερο στιβαρό εμπειρικό έρμα της. Παρά την καθιέρωση της ως ακαδημαϊκού πεδίου, τα ελλείμματα της σε θεωρητικό επίπεδο παραμένουν σημαντικά -συνεπεία κυρίως διεπιστημονικότητας, νεαρού της ηλικίας, επιρροών της κοινωνικής διοίκησης και εξειδίκευσης. Παρά τη σταδιακή καθιέρωση των πεδίων μελέτης και δράσης της, η κοινωνική πολιτική ως αμιγές, συστηματικό και πειθαρχημένο επιστημονικό πεδίο (discipline) συνεχίζει να αιωρείται.

Η κατανόηση των παραγόντων που συνθέτουν τη διεπιστημονική φύση της κοινωνικής πολιτικής τρί-

τον, έχει μια λογική ακολουθία. Ποιες είναι οι κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που δημιουργούν την ανάγκη για κοινωνικές παρεμβάσεις; Πρέπει να γνωρίζουμε σφαιρικά τα προβλήματα που πηγάζουν από συγκεκριμένες κοινωνικές δομές και οικονομικές καταστάσεις και να αναλύουμε τις πολιτικές σαν απάντηση στα προβλήματα αυτά. Πρέπει να αναγνωρίζουμε ότι αυτές καθαυτές οι πολιτικές που εφαρμόζονται επηρεάζουν επίσης τη φύση των κοινωνιών που τις υιοθετούν. Για παράδειγμα, οι πολιτικές καταπολέμησης της φτώχειας είναι η συλλογική απάντηση στις κοινωνικοοικονομικές ανισότητες μιας κοινωνίας. Παράλληλα, όχι μόνο επηρεάζονται αλλά και επηρεάζουν τις αντιλήψεις για την έννοια και το περιεχόμενο της φτώχειας στην κοινωνία αυτή.

Η αλληλεπίδραση λοιπόν μεταξύ πολιτικών και κοινωνίας εμπεριέχει πολυσύνθετες και πολύπλευρες συνιστώσες και απαιτεί διεπιστημονική διερεύνηση. Είναι καταρχήν βασικό, να χρησιμοποιήσει κανείς εργαλεία της κοινωνιολογίας και των οικονομικών για να κατανοήσει τι συμβαίνει και γιατί. Παράλληλα, η ιστορική διάσταση των ζητημάτων προσφέρει απαραίτητη γνώση και διδαχή. Βεβαίως, η άσκηση κοινωνικής πολιτικής πρέπει να προσεγγισθεί και ως πολιτική διαδικασία. Ως παραγωγή πολιτικής με τους πολιτικούς, τις ομάδες πίεσης, τη γραφειοκρατία και τους εκλογείς σε συγκεκριμένους ρόλους. Ως διαδικασία που κατεχοχόν επηρεάζεται και επηρεάζει το πολιτικό σύστημα. Τα ευρήματα της πολιτικής επιστήμης πρέπει να είναι ευανάγνωστα για την αποκωδικοποίηση της κοινωνικής πολιτικής. Από την άλλη πλευρά, η σχέση πολιτικών εξελίξεων και αποφάσεων κοινωνικής πολιτικής δεν είναι γραμμική -χαρακτηρίζεται από υστέρηση φάσης και ρητορεία. Οι ουσιώδεις αλλαγές στην κοινωνική πολιτική είναι διαρθρωτικές και μακροπρόθεσμου ορίζοντα υπερβαίνοντα κατά πολύ τα όρια του βραχυπρόθεσμου εκλογικού κύκλου.

Όρια

Τα όρια μεταξύ των κοινωνικών επιστημών εν γένει δεν είναι σαφή και προκαθορισμένα. Η μελέτη της κοινωνικής πολιτικής παραβιάζει τα όρια μεταξύ μητέρων επιστημών και ακροβατεί στα όρια της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ανάλυσης. Είναι μια συνδυασμένη πρακτική εφαρμογή επιστημών όπως η κοινωνιολογία, τα οικονομικά, η ιστορία και η πολιτική επιστήμη. Προκύπτει από ένα συ-

γκεκριμένο πεδίο κοινωνικής δραστηριότητας και προϋποθέτει την κατανόηση των πολιτικών και των επιδράσεων τους στην ατομική και κοινωνική εξέλιξη. Είναι κατά συνέπεια απαραίτητο να στηριχθεί σε ευρήματα συγγενών επιστημονικών χώρων που αλληλοσυμπληρώνονται για να διερευνηθούν αιτίες και να στοιχειοθετηθούν λύσεις. Να στηριχθεί αλλά όχι να εμβαθύνει στους χώρους αυτούς (Hill 1997).

Για τον Dean, «η γοητεία της κοινωνικής πολιτικής, συνίσταται στο ότι είναι ένα αντικείμενο με ελάχιστα, αν υπάρχουν, όρια» (2006: xiii). Αλλά ποιά όρια; Τα όρια της μελέτης της κοινωνικής πολιτικής είναι ένα θεωρητικό ζήτημα που συνδέεται με την επιστημονική αναζήτηση. Τα όρια άσκησης της είναι ένα πρακτικό ζήτημα που συνδέεται με το εύρος δράσης της. Δεν πρόκειται για μια κλασική ή ευθύγραμμη σχέση μεταξύ θεωρίας και πράξης. Αφενός δεν έχει συγκροτηθεί μια συστηματική ανάλυση θεωρίας και αφετέρου δεν έχει διαμορφωθεί μια καθολικά αποδεκτή πρακτική εφαρμογή. Παρόλα αυτά, τα ευρήματα της επιστημονικής αναζήτησης και οι ροπές της επιστημονικής συζήτησης επηρεάζουν αναπόφευκτα τα ζητούμενα της εφαρμογής της πολιτικής.

Το περί ορίων ζήτημα της κοινωνικής πολιτικής ως κοινωνική δράση έχει δύο πτυχές. Πρώτον, αφορά τα πεδία που νομιμοποιείται να παρεμβαίνει -το επιθυμητό εύρος δράσης της. Δεύτερον, το βαθμό στον οποίο νομιμοποιείται να παρεμβαίνει -το επιθυμητό βάθος δράσης της. Η διερεύνηση του βαθμού νομιμοποίησης της είναι το κυριότερο και πλέον σύνθετο πεδίο της περί ορίων αναζήτησης.

Οι πυρηνικοί τομείς της κοινωνικής πολιτικής περικλείονται στο συνολικό φάσμα των κοινωνικών παροχών -κοινωνική ασφάλεια, υγεία, εκπαίδευση, περιβάλλον, κατοικία-, συν την εργασία ως πρωταρχικού μοχλού ατομικής ανάπτυξης και κοινωνικής συμμετοχής. Τα πεδία αυτά αναπτύσσονται εν μέσω παρεμβάσεων σε ένα ευρύτατο φάσμα ζητημάτων - από το σχεδιασμό του μεγαλύτερου μέρους της οικονομίας, τη φορολογία ή την απασχόληση έως τη στέγη και την προστασία του περιβάλλοντος. Αυτό είναι το φυσικό περιβάλλον στο οποίο καλλιεργείται η κοινωνική πολιτική. Η πορεία της μελέτης της κοινωνικής πολιτικής είναι συνυφασμένη με την εξέλιξη της συλλογικής κοινωνικής παρέμβασης και της εν γένει κρατικής κοινωνικής λειτουργίας -επιγραμματικά με το μεταπολεμικό «κράτος πρόνοιας».

Το δύσκολο ερώτημα όμως είναι σε τι βαθμό είναι επιθυμητή η παρέμβαση της κοινωνικής πολιτικής

για να επηρεάσει τη διάρθρωση των πεδίων αυτών αλλά και, παρεπόμενα, σε ποιο βαθμό έχει τη δυνατότητα να τα καταφέρει. Το βάθος των ορίων δράσης της -ο βαθμός νομιμοποίησης της σε μια κοινωνία- συναρτάται με πολλά και σύνθετα ζητήματα. Ανιχνεύει τα όρια της κοινωνικής αλληλεγγύης και του ουμανισμού. Αντανακλά κυρίαρχες κοινωνικές αξίες, ατομικά και κοινωνικά πρότυπα. Αναπαράγει τα μέτρα της σχέσης συλλογικότητα - ατομοκεντρισμός, τα σταθμά της ανιδιοτέλεια - ωφελμισμός. Προσμετρά τις δυνάμεις της ηθικής δέσμευσης για κοινωνική ευημερία και κοινωνική συμμετοχή. Απηχεί ιδεολογικοπολιτικές τάσεις και φιλοσοφικές προσεγγίσεις. Ακροβατεί στα όρια μεταξύ δημοκρατίας και κοινωνικού ελέγχου και ισορροπεί στον κοινό τους παρονομαστή. Αντικρίζει την ουσία της οικονομικής πολιτικής μέσα από την ποιότητα της σχέσης οικονομίας και κοινωνίας και την ισορροπία της αλληλεπίδρασης οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Ακτινογραφεί τα χαρακτηριστικά της δημόσιας διοίκησης και την αποτελεσματικότητα της κοινωνικής διοίκησης. Απηχεί εν ολίγοις αντιλήψεις για τη φτώχεια ή τον πλούτο, την καθολικότητα ή την επιλεκτικότητα, το δημόσιο ή το ιδιωτικό, τη διανομή της αγοράς ή την αναδιανομή της κοινωνίας.

Η δυναμική της εξέλιξης της κοινωνικής πολιτικής διαμορφώνει ουσιαστικά και τη δυναμική του εύρους των ορίων της. Η δυναμική αυτή συνδιαμορφώνεται από την πολύμορφη διεργασία κοινωνικών, πολιτικών, πολιτιστικών και οικονομικών θεσμών και εξελίσσεται σε άμεση σχέση με την «εμπειρία του κράτους πρόνοιας» την οποία αποκομίζουν οι πολίτες. Είναι η αταλάντευτη κοινωνική υποστήριξη στο ευρωπαϊκό κοινωνικό κράτος που πειθαναγκάζει οργανισμούς και κυβερνήσεις στην Ευρώπη σε συγκράτηση στρατηγικών αποδόμησης των συστημάτων της κοινωνικής πολιτικής και σε εκπόνηση ρυθμίσεων προσαρμογής τους.

Το βάθος των ορίων της επίδρασης της είναι εξίσου δυσμέτρητο. Πολλά τα παραδείγματα. Η μέτρηση του επιπέδου της φτώχειας συνδέεται με σωρεία υποκειμενικών παραδοχών. Η αποτίμηση του βαθμού επίτευξης της αναδιανομής απαιτεί σωρεία στοιχείων που δεν είναι πάντα αξιόπιστα ή χωρίς μεθοδολογικά προβλήματα. Η αξιολόγηση της βελτίωσης του επιπέδου της υγείας μιας κοινωνίας στηρίζεται σε δείκτες που μεταβάλλονται πολύ μακροχρόνια. Είναι δυνατό να επηρεασθεί από την κοινωνική πολιτική ο ρόλος ή ο μέσος αριθμός μελών της οικογένειας, να ενδυναμωθεί ο ρόλος του

εθελοντισμού και να αποδυναμωθεί ο ρατσισμός, να αναδειχθεί η βαρύτητα των συλλογικών αξιών; Είναι δηλαδή εφικτό να επηρεασθεί μακροπρόθεσμα ο μετασχηματισμός των κοινωνικών προτύπων σε συγκεκριμένες κατευθύνσεις; Ένας βέβαια από τους λόγους που καθιστούν την κοινωνική πολιτική ενδιαφέρουσα είναι η δυνατότητα να κινείται μεταξύ διαφορετικών επιπέδων ανάλυσης -τόσο στο μακρο, όσο και στο μικρο επίπεδο. Από την επίδραση της κοινωνικής δράσης στην ατομική ζωή έως την επίδραση της ατομική ζωής -αντιλήψεις, αξίες, πρότυπα- στην κοινωνική αλλαγή.

Σε κάθε περίπτωση, η έλλειψη θεωρητικής διαύγειας συχνά οδηγεί την αναζήτηση για τα όρια της κοινωνικής πολιτικής σε σταυροδρόμια χωρίς ευκρινή σηματοδότηση. Η σχέση μεταξύ κοινωνικής θεωρίας και κοινωνικής πολιτικής δεν θα αναλυθεί εδώ (βλ. ενδ. Pinker 1971). Χωρίς όμως να είναι πάντα κατανοητό, οι θεμελιωτές της κοινωνικής πολιτικής ως ακαδημαϊκού αντικειμένου -όπως για παράδειγμα ο Titmuss ή η Rodgers- δεν επιχείρησαν να οικοδομήσουν συστηματικά ένα στιβαρό θεωρητικό πλαίσιο. Βασική τους μέριμνα «δεν ήταν να κάνουν θεωρία για το καλό της θεωρίας» αλλά να συμβάλλουν για έναν καλύτερο κόσμο, για μια καλύτερη ζωή για τους συνηθισμένους ανθρώπους (Jones Finer 1994). Ως άμεση συνέπεια, η κοινωνική πολιτική υποστηρίχθηκε επαρκώς συχνά από εμπειρική τεκμηρίωση αλλά σπάνια από θεωρητική ανάλυση. Ταυτόχρονα, ακόμη και όταν επέτυχε μια καλύτερη ζωή για κάποιους «συνηθισμένους ανθρώπους», δεν κατάφερε έναν καλύτερο κόσμο.

Αναδιανομή

Σύμφωνα με τον Abel-Smith (1964: 15), στη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής πρέπει να απαντηθούν τρεις διαφορετικές ερωτήσεις για τις αποφάσεις που πρέπει να ληφθούν. Κάθε μια πρέπει να βασισθεί σε διαφορετικά κριτήρια. Πρώτον, τίθεται το ερώτημα για το βαθμό που απαιτείται υποχρεωτική αναδιανομή της αγοραστικής δύναμης -μεταξύ εισοδηματικών ομάδων, μεταξύ αυτών που έχουν τρέχουσες οικογενειακές υποχρεώσεις και εκείνων που δεν έχουν, μεταξύ των νέων και των ηλικιωμένων και μεταξύ αυτών που εργάζονται και εκείνων που δεν μπορούν να εργασθούν. Δεύτερον, τίθεται το ερώτημα κατά πόσο η αναδιανομή αυτή θα πρέπει να λάβει τη μορφή χρηματικών επιδομάτων και κατά πόσο τη μορφή δωρεάν ή επιδοτούμενων

υπηρεσιών σε είδος.⁵ Τρίτον, τίθεται το ερώτημα αν όλες ή η το μεγαλύτερο μέρος των υπηρεσιών αυτών θα τελούν υπό την δικαιοδοσία και οργάνωση του δημοσίου.⁶

Στο κυρίαρχο ζήτημα της αναδιανομής, ο ζωτικότερος ρόλος ανήκει σε ένα δίκαιο φορολογικό σύστημα με έμφαση την άμεση φορολογία. Σύμφωνα με τους Abel-Smith & Townsend «ο φόρος εισοδήματος αποσκοπεί προμελετημένα να αντισταθμίσει ανισότητες ευκαιριών στο παρελθόν, ...είναι ένα εξισωτικό μέσο, ...είναι σχεδιασμένος να αποκαταστήσει τρέχουσες και μελλοντικές ανισότητες» (1955). Στη συνέχεια επιδρά σημαντικά τόσο ο βαθμός επάρκειας όσο και το μίγμα κράτος-ασφαλιστικές εισφορές στη χρηματοδότηση του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας, διότι: Πρώτον, ένα επαρκές σύστημα δικαιολογεί υψηλότερη φορολογία και συνεπάγεται μεγαλύτερη δικαιοσύνη. Δεύτερον, η δυναμική της αναδιανομής είναι ευθέως ανάλογη του επιπέδου των καθολικών προνοιακών παροχών χρηματοδοτημένων από τη γενική φορολογία και δευτερευόντως των ασφαλιστικών παροχών χρηματοδοτημένων από ασφαλιστικές εισφορές.

Κοινωνική πολιτική σημαίνει λοιπόν πρωτίστως αναδιανομή. Ειδικότερα, σημαίνει διερεύνηση των αιτιών, του τρόπου κατανομής και των επιδράσεων των πολιτικών αναδιανομής της ευημερίας. Το στοιχείο της αναδιανομής -πόρων, πρόσβασης, ευκαιριών- χαρακτηρίζει και διαχωρίζει μια κοινωνική πολιτική από μια άλλη δημόσια πολιτική.⁷ Παράλληλη

5. Στο ζήτημα του επιμερισμού μεταξύ παροχών σε χρήμα και σε είδος, πρέπει να αναλογισθούμε προσεκτικά τους φραγμούς που οδηγούν τους ανθρώπους σε μη συνετές αποφάσεις. Τα παιδιά των οποίων οι γονείς δεν αντιλαμβάνονται τη σημασία της εκπαίδευσης πρέπει να προστατευθούν. Το δικαίωμα άμεσης πρόσβασης σε υγειονομική περίθαλψη πρέπει να διασφαλισθεί κ.ο.κ. (Abel-Smith 1964: 15)

6. Η δημόσια κοινωνική παρέμβαση αποδεικνύει την ύπαρξη κοινωνικών προτεραιοτήτων. Οι δημόσιες κοινωνικές υπηρεσίες είναι απαραίτητες για τη διασφάλιση παροχών υψηλής ποιότητας και για την αποτροπή της εκμετάλλευσης των πολιτών λόγω της αδυναμίας τους για εναλλακτικές λύσεις ή λόγω έλλειψης εξειδικευμένων γνώσεων προκειμένου να λάβουν σωστές αποφάσεις. Παράλληλα, υπάρχουν τομείς όπου ο δημόσιος τομέας πρέπει να ανταγωνισθεί τον ιδιωτικό και αντίστροφα. Σε κάθε περίπτωση, η ελεγχόμενη συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να λειτουργήσει θετικά σε ζητήματα ελεύθερων επιλογών, ποιότητας υπηρεσιών και εξορθολογισμού δαπανών (Abel-Smith 1964: 15).

7. Το στοιχείο της αναδιανομής είναι πρωτογενές στη δημοσιονομική πολιτική -την ιστορικά πρώτη δημόσια πολιτική. Αν το «κοινωνικό πλεόνασμα» συνιστά προϋπόθεση μιας δημόσιας

είναι η επίδραση σε πτυχές ευημερίας εκ πρώτης όψεως πιο ζωτικές. Οι υπηρεσίες υγείας και εκπαίδευσης για παράδειγμα, στοχεύουν καταρχήν στη βελτίωση του επιπέδου υγείας και μόρφωσης χωρίς άμεσα ορατή αναδιανεμητική επίπτωση. Στην περίπτωση καθολικών υπηρεσιών υγείας ή εκπαίδευσης το αναδιανεμητικό στοιχείο παραμένει μακροπρόθεσμα κυρίαρχο και διαρθρωτικό.

Τα πεδία της αναδιανομής συνδέονται κατά συνέπεια με ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών κινδύνων -κυρίως με εκείνους της εξάρτησης και του αποκλεισμού. Ο Titmuss διαχώρισε μεταξύ των «φυσικών εξαρτήσεων» -όπως η παιδική ηλικία, η πολύ μεγάλη ηλικία και η μητρότητα, και των «τεχνητών εξαρτήσεων» -όπως οι κίνδυνοι επαγγελματικών ατυχημάτων, της ανεργίας και της υποαπασχόλησης (1976: 42-4). Όσο συνθετότερες οι οικονομίες και οι κοινωνίες, τόσο το εύρος αυτών των τεχνητών εξαρτήσεων ή κινδύνων αυξάνεται, μετατρέποντας την ανθρώπινη ζωή σε ένα είδος λοταρίας. Εκτός αν η κοινωνική ασφάλιση σε συνδυασμό με τις υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας αναπτύσσονται τόσο όσο να καλύπτουν τις νέες εξαρτήσεις. Οι περισσότερες μορφές κοινωνικού αποκλεισμού συσχετίζονται με τα ελλείμματα στην αναδιανομή κάθε είδους πόρων -ευκαιριών, πρόσβασης, δικαιωμάτων.

Στο σύγχρονο ραγδαία μεταβαλλόμενο και ολοένα συνθετότερο περιβάλλον η παράλληλη ανάπτυξη της κοινωνικής πολιτικής και προσαρμογής στους νέους κινδύνους συνιστά αναγκαιότητα. Υπό την έννοια αυτή τα όρια της μεταβάλλονται πλέον με μεγαλύτερη ταχύτητα και μάλιστα, σε ένα περιβάλλον διεύρυνσης της παγκόσμιας ανισότητας όπου η ανάγκη παγκόσμιας αναδιανομής εντείνεται. Στο πλαίσιο της προαγωγής μιας Παγκόσμιας Κοινωνικής Πολιτικής, οι Townsend and Gordon θεωρούν ότι «αυτό που απομένει είναι ίσως το πλέον δύσκολο: να προκληθεί εκτεταμένη αναδιανομή πόρων μεταξύ και εντός των κρατών για να ξεριζωθεί η φτώχεια και να εδραιωθούν αξιοπρεπή ανθρώπινα δικαιώματα» (2002: 421). Σχετικές προτάσεις για την καθιέρωση ενός παγκόσμιου φόρου και άλλων μέσων ενεργοποίησης αυτής της αναδιανομής έχουν ήδη διατυπωθεί (βλ. για παράδειγμα, Atkins 2004).

πολιτικής, η αναδιανεμητική συνιστώσα είναι εγγενής και διαφοροποιείται ως προς την έκταση και την ένταση ανάλογα με το χαρακτήρα της πολιτικής. Υπό την έννοια αυτή, το στοιχείο της αναδιανομής είναι μεν δευτερογενές στις κοινωνικές πολιτικές αλλά με πρωτεύουσα έκταση και ένταση.

Η δράση του Παγκόσμιου Ταμείου για την καταπολέμηση του AIDS, τη φυματίωσης και της ελονοσίας στοιχειοθετεί ένα άλλο παράδειγμα αναδιανομής σε διεθνές επίπεδο (Deacon 2005).

Οικονομική και κοινωνική πολιτική ή «Κοινωνική Οικονομική Πολιτική»;

Ο ρόλος της κοινωνικής πολιτικής στην οικονομία είναι εξαιρετικά σημαντικός. Η παραγωγή και παροχή κοινωνικών υπηρεσιών αποτελεί τον μεγαλύτερο μετα-βιομηχανικό τομέα των αναπτυσσόμενων οικονομιών τόσο από πλευράς ύψους δαπανών όσο και αριθμού απασχολούμενων. Οι πόροι που διατίθενται για κοινωνική πολιτική είναι το κρισιμότερο πεδίο δημοσιονομικών αποφάσεων της οικονομικής πολιτικής. Στην ουσία, περίπου τα δύο τρίτα της δημόσιας δαπάνης πηγάζει για κοινωνική πολιτική (βλ. ενδ. Hill 1997).

Ο ρόλος της οικονομίας στην κοινωνία είναι εξαιρετικά σημαντικός επίσης. Το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνικής πολιτικής πρέπει να νοηθεί σε άμεση συνάρτηση με την οικονομική πολιτική. Είναι ακριβώς το μέρος αυτό που ανοίγει διάπλατα τα όρια και τη δυναμική της, όταν συσχετίζονται δηλαδή με την οικονομική πολιτική και τα ουσιαστικά αποτελέσματά της: τους κοινωνικούς της καρπούς και όχι τις μακροοικονομικές της επιδόσεις. Οι προσεγγίσεις εν προκειμένω κυμαίνονται. Πολλοί θεωρούν ότι η κοινωνική πολιτική είναι τροχοπέδη ή πρέπει να είναι επακόλουθη συνάρτηση της οικονομικής πολιτικής και ανάπτυξης. Ταυτόχρονα αποδέχονται την αναδιανομή όταν βασίζεται στους κανόνες της αγοράς ενώ την αμφισβητούν όταν βασίζεται στις αρχές της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Αντίθετα, για τον Abel-Smith αποτελεί πλάνη «τρομακτική» να προφασιζόμεθα ότι οι κοινωνικοί και οι οικονομικοί σκοποί είναι «παντελώς» ανταγωνιστικοί (1966: 10). Τι χρειάζεται η οικονομική ανάπτυξη αν δεν προωθεί κοινωνικούς αλλά μόνο οικονομικούς σκοπούς; Αν δεν καταλήγει σε υψηλότερα επίπεδα ζωής κερδισμένα από τη συλλογική ή από την ιδιωτική παροχή; Παρότι η εξισορρόπηση του ισοζυγίου πληρωμών είναι ένας βασικός σκοπός -η αποτυχία του οποίου μπορεί να οδηγήσει σε μεγάλη ανεργία, δεν είναι με κανένα τρόπο βέβαιο ότι η κοινωνική δικαιοσύνη, ευημερία και ανάπτυξη εξαρτώνται από το εμπορικό ισοζύγιο. Το «αποτρόπαιο χάσμα» μεταξύ ιδιωτικού πλούτου και δημόσιας φτώχειας μπορεί να μετριασθεί και χωρίς ραγδαία οι-

κοινωνική ανάπτυξη. Αξιοσημείωτη κοινωνική πρόοδος μπορεί να επιτευχθεί χωρίς καθόλου οικονομική ανάπτυξη. Εκτός αν είμαστε τόσο εγωϊστές ως κοινωνία που λέμε σε εκείνους που έχουν μεγαλύτερη ανάγκη «Δεν θυσιάζουμε τίποτα από τον διαθέσιμο πλούτο μας για να σας βοηθήσουμε. Το μόνο που μπορούμε είναι να σας υποσχεθούμε ένα μερίδιο - και μάλιστα λυπηρά μικρό- από το νέο πλούτο. Αν έρθει.» (Abel-Smith 1966: 10). Μήπως είναι λοιπόν ζήτημα κοινωνικών προτεραιοτήτων και ποιότητας πολιτικής παρά οικονομικών επιδόσεων και ποσότητας αναπτυξιακής;

Τα οικονομικά και πολιτικά ερείσματα της κοινωνικής πολιτικής αποδυναμώνονται όταν ακριβώς η αναγκαιότητα των παρεμβάσεων της είναι εντονότερη. Η πτώση της οικονομικής ανάπτυξης συμπαρασύρει συνήθως σε ελεύθερη πτώση και την κοινωνική πολιτική. Αντίθετα, η άνοδος της οικονομικής ανάπτυξης σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να εξαλείψει τον κίνδυνο της σχετικής φτώχειας ή να ισοσταθμίσει με όρους αγοράς τα κοινωνικά κόστη που επισύρει. Είναι παρανόηση να συνδέεται μονοδιάστατα η κοινωνική πολιτική με την οικονομική ανάπτυξη (Titmuss 1968: 153-65). Σχεδόν γνωρίζουμε πλέον ότι η οικονομική ανάπτυξη συχνότερα διευρύνει παρά αμβλύνει τις κοινωνικές ανισότητες ή ότι με την εξέλιξη της τεχνολογίας δεν παράγει πλέον επαρκείς θέσεις απασχόλησης. Ο ρόλος της κοινωνικής πολιτικής είναι κρισιμότερος σε περιόδους οικονομικής ύφεσης. Ομοίως, η σημασία της κοινωνικής πολιτικής είναι μεγαλύτερη σε μια φτωχότερη παρά σε μια πλουσιότερη κοινωνία -με την έννοια βασικά του κινδύνου απόλυτης φτώχειας. Μικρότερη ή μεγαλύτερη η εθνική πίτα, πρέπει να μοιράζεται πάντα στην κατεύθυνση μιας δικαιότερης κατανομής και μείωσης των ανισοτήτων. Μικρότερη ή μεγαλύτερη η οικονομική ανάπτυξη, πρέπει να διαχέεται υπό το πρίσμα των στόχων της κοινωνικής πολιτικής.

Βεβαίως, η ιστορία διδάσκει ότι είναι οι πλουσιότερες κοινωνίες εκείνες που ανέπτυξαν νωρίτερα και ευρύτερα μηχανισμούς κοινωνικής πολιτικής. Και τούτο διότι, μεταξύ των άλλων, όταν γίνεται πλουσιότερη κοινωνία δεν συνεπάγεται ότι γίνεται και δικαιότερη. Η ιστορία δεν γυρίζει πίσω αλλά οι κοινωνίες πρέπει να πηγαίνουν εμπρός. Και πάλι η ιστορία διδάσκει, ότι μόνο μια κοινωνική πρόοδος βασισμένη σε σταθερές κοινωνικές συλλογικές αξίες και ισορροπημένο καταμερισμό των ωφελειών της οιασδήποτε οικονομικής προόδου χαρίζει μακροπρόθεσμα κοινωνική ευημερία και σταθερότητα.

Παράπλευρα, ίσως αυτή η οδός να διασφαλίζει ταυτόχρονα και σταθερότερη οικονομική ευημερία.

Η διερεύνηση της πορείας της κοινωνικής πολιτικής προσεγγίζεται εξ αντικειμένου μέσα από τη διερεύνηση της πορείας της οικονομικής πολιτικής. Κυρίως, μέσα από τις διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου όπου παρατηρείται σημαντική αντιστοιχία στις ανοδικές ή καθοδικές φάσεις εξέλιξης των δύο αυτών τομέων (Βενιέρης-Παπαθεοδώρου 2003: 34-5). Οικονομική και κοινωνική πολιτική είναι αδιαίρετες αλλά δεν φαίνεται να είναι και συμπληρωματικές. Η διασύνδεση δεν αμφισβητείται αλλά ο συνήθως μονοδιάστατος μονεταριστικός της χαρακτήρας όπου το κοινωνικό επικαθορίζεται από το οικονομικό στοιχείο. Η κοινωνική πολιτική συχνά έδρασε «ως η πρόθυμη υποτακτική της οικονομίας», πάντα έτοιμη να μαζέψει τα ανθρώπινα κομμάτια που δημιούργησαν οι οικονομικές αλλαγές (Piachaud 1989: 262). Με οικονομικούς όρους, η κοινωνική πολιτική παρέμεινε δευτερεύουσα και αποκομμένη. Η προσέγγιση αυτή -ειδικά όταν από τη σφαίρα του ρεαλισμού περνά σε αυτή της κυβερνητικής ιδεολογίας ή/και της νομιμοφροσύνης σε υπερεθνικούς θεσμούς- την καθιστά όχι απλά εργαλείο, αλλά έρμαιο της οικονομικής πολιτικής και της προσάγει κατασταλτικό παθητικό χαρακτήρα. Η αυτοτέλεια της κοινωνικής πολιτικής περιορίζεται στη δυνατότητα «αυτοδιάθεσης πόρων» -εσωτερικής δηλαδή κατανομής των προτεραιοτήτων της- στη σπάνια περίπτωση απουσίας πολιτικών σκοπιμοτήτων.

Η σχέση λοιπόν οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής είναι ιδεολογικά φορτισμένη. Καταρχήν εξαρτάται από την κοινωνική αντίληψη για την οικονομική ανισότητα. Κυρίως, η σχέση αυτή διαγράφεται στο ευρύτερο πλαίσιο αποτύπωσης των κοινωνικών ανισοτήτων -ταξικών, φύλων ή φυλετικών, στην απασχόληση, στην ανεργία ή στην κοινωνική προστασία. Όσο λιγότερο αποδεκτή είναι η ύπαρξη αυτών των ανισοτήτων τόσο κοινωνικά ισχυρότερη είναι η σχέση οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής.

Η εξέλιξη της σχέσης οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής ποδηγετείται από την πορεία διαμόρφωσης της απασχόλησης και της ανεργίας. Τις εποχές επίτευξης επιπέδων «πλήρους απασχόλησης» η σχέση θάλλει και φαίνεται οικονομικά ανώδυνη. Τις εποχές υψηλών επιπέδων ανεργίας η σχέση παρακμάζει και γίνεται οικονομικά επώδυνη. Σε κάθε πάντως εποχή, δεν έχει νόημα να διαχωρίζει κανείς οικονομική και κοινωνική πολιτική -όπως ακριβώς

δεν νοείται ο διαχωρισμός οικονομικής και κοινωνικής ευημερίας. Η κοινωνική πολιτική στην υγεία ή την εκπαίδευση -ή η έλλειψη της- είναι διαρθρωτικό στοιχείο για την κατανομή του εισοδήματος ή της απασχόλησης. Το διακύβευμα παραμένει η σταθερότητα της ισορροπίας της σχέσης αφενός και τα κριτήρια της κατανομής κόστους-ωφέλειας αφετέρου -ποιος πληρώνει και ποιος ωφελείται.

Από σκοπιά μελέτης, οι πηγές χρηματοδότησης, το επίπεδο και η κατανομή της κοινωνικής δαπάνης έχουν καταλυτική επίδραση στην ανάλυση της κοινωνικής πολιτικής. Με τη σειρά τους συνδέονται με τη χρηματοδότηση, το επίπεδο και την κατανομή της συνολικής δημόσιας δαπάνης. Η σχέση χρηματοδότησης-δαπάνης με την οικονομική ανάπτυξη και την οικονομική πολιτική είναι αυτονόητη. Η διερεύνηση των επιδράσεων των οικονομικών μεταβολών στις κοινωνικές εξελίξεις -όπως άλλωστε και των κοινωνικών μεταβολών στις οικονομικές εξελίξεις- είναι επίσης μια αναγκαία ποιοτική πτυχή της ανάλυσης. Η χρηματοδότηση κοινωνικών επιδομάτων σε σχέση με την επένδυση σε υποδομές διασφάλισης κοινωνικών δικαιωμάτων είναι και οικονομικό ερώτημα.

Η οικονομική διάσταση απέκτησε ραγδαία μεγαλύτερες προεκτάσεις τόσο στην ανάλυση όσον και στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής μετά την οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1970. Οι επιλογές για κοινωνική δράση κατέστησαν πιο δυσχερείς και πιο ανταγωνιστικές. Τα αποτελέσματα τους τέθηκαν υπό το πρίσμα της οικονομικής παρά της κοινωνικής αποτελεσματικότητας ενώ συνδέθηκαν ακόμη περισσότερο με τις αρχές της πολιτικής οικονομίας (Gough 1979, Culyer 1983). Ταυτόχρονα, συνειδητοποιήθηκε για πρώτη ίσως φορά σε αυτή την έκταση, ο καταλυτικός ρόλος της οικονομίας και των οικονομικών στη μελέτη και την εφαρμογή της κοινωνικής πολιτικής.

Εν ολίγοις, ενώ συγκεκριμένες περιοχές παρέμβασης θεωρούνται ως άσκηση κοινωνικής πολιτικής, οι παράγοντες που την διαμορφώνουν και καθορίζουν τα αποτελέσματα της εφάπτονται με τα πεδία άλλων πολιτικών με κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις, «που δεν περιλαμβάνονται στη συμβατική ετικέτα της κοινωνικής πολιτικής» (Hill 1997: 7) Η οικονομική πολιτική είναι η σημαντικότερη εξ αυτών. Εις επίρρωσιν, ποια αναδιανομή επιτυγχάνει το φορολογικό σύστημα; Πως διαμορφώνεται η διαπραγματεύση του επιπέδου των μισθών που καθορίζει

εν πολλοίς τη σχέση εργασίας και κεφαλαίου; Πως συνδέονται οι πολιτικές απασχόλησης με την καταπολέμηση της ανεργίας και την προστασία των ανέργων; Τα όρια άσκησης της κοινωνικής πολιτικής συνδέονται ποσοτικά με τα όρια ανάπτυξης του δημόσιου τομέα σε μια μικτή οικονομία. Η κοινωνική πολιτική είναι σε κάθε περίπτωση μια τεράστια -αν όχι η μεγαλύτερη- οικονομική δραστηριότητα σε εθνικό επίπεδο. Η επίδραση της στην οικονομία και την απασχόληση είναι καταλυτικά πρωταρχική. «Η κοινωνική πολιτική βρίσκεται στα θεμέλια της οικονομικής πολιτικής ακριβώς όπως η οικονομική πολιτική είναι θεμελιώδης για την κοινωνική πολιτική» (Piachaud 1989: 266). Παραφράζοντας, η κοινωνία είναι το θεμέλιο της οικονομίας, ακριβώς όπως η οικονομία είναι θεμελιώδης για την κοινωνία.

Β. Νέα όρια άσκησης κοινωνικής πολιτικής Παγκοσμιοποίηση

Ιστορικά, η παγκοσμιοποίηση είναι μια διαδικασία που εκπορεύεται από τα πρώτα στάδια της νεωτερικής κοινωνίας. Η νεωτερικότητα -ως η διακριτή μορφή των χαρακτηριστικών της σύγχρονης κοινωνικής ζωής- έγινε σταδιακά ένα παγκόσμιο φαινόμενο. Διαμορφωμένη κυρίως μέσα από το λόγο του Διαφωτισμού του 18ου αιώνα εξελίχθηκε ως η συνισταμένη στο ιστορικό πλαίσιο μιας σύνθετης αλληλεπίδρασης διεργασιών (Hall et al, 1992). Πρώτον πολιτικών, με τη δημιουργία του κοσμικού εθνικού κράτους και της συντεταγμένης πολιτείας οργανωμένης σε διοικητικούς και γραφειοκρατικούς μηχανισμούς, (διαχωρίζοντας το «ιδιωτικό» από το «δημόσιο»). Δεύτερον οικονομικών, με την εξάπλωση της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας βασισμένης στην ατομική ιδιοκτησία και τη βιομηχανία. Τρίτον κοινωνικών, με τη διαμόρφωση κοινωνικών τάξεων και την οργάνωση και τον καταμερισμό της εργασίας με κύριο κριτήριο την κοινωνική θέση και το φύλο. Τέταρτον πολιτιστικών, με τη μετεξέλιξη από το θρησκευτικό στον κοσμικό πολιτισμό και την επικράτηση υλιστικών, ορθολογιστικών και ατομικεντρικών αξιών. Και μόνη η εξελικτική μακρά διαδικασία της παγκοσμιοποίησης διατηρεί τα όρια της κοινωνικής πολιτικής σε συνεχή κίνηση.

Η Ευρώπη και η Αμερική διαμόρφωσαν την ταυτότητα τους με βάση ενδογενείς εξελίξεις. Σε παγκόσμιο όμως επίπεδο δρομολόγησαν τα συμφέροντα τους με βάση τη δυνατότητα επικυριαρχίας στον υπόλοιπο κόσμο. Δόξης πεδίο λαμπρό η κατάκτη-

ση και η αποικιοποίηση, πηγές εκμετάλλευσης και εν γένει αποκλεισμού από μια δικαιότερη κατανομή κάθε είδους εθνικών και παγκόσμιων πόρων.

Ο βιομηχανικός καπιταλισμός καθιέρωσε πρότυπα μεγάλων κοινωνικών ανισοτήτων. Οι ταξικές σχέσεις εξαρτώνται από τους κατέχοντες τον έλεγχο των μέσων παραγωγής και διαμορφώνονται σε βάρος εκείνων που απλά διαχειρίζονται την ικανότητα τους για εργασία. Οι ταξικές διακρίσεις βάρυναν περισσότερο με τη δημιουργία νέων κοινωνικών στρωμάτων και επαγγελματικών ομάδων. Τα κοινωνικά πρότυπα της νεωτερικότητας ευνοούν διακρίσεις με βάση το φύλο ή τη φυλή και παράγουν κοινωνικές διακρίσεις -κυρίως μέσα από διαδικασίες άνισων ευκαιριών. Οι εστίες αντίδρασης κατακερματίζονται και οι εργαζόμενοι διχάζονται. Η σύγχρονη πραγματικότητα συνδέεται άρρηκτα με τη διαχείριση της διαδικασίας διεύρυνσης των ανισοτήτων σε λεπτή ισορροπία με τη διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης.

Παράλληλα, η πολυπλοκότητα των κοινωνικών προτύπων έχει πλέον ως κύρια συνισταμένη τη διεύρυνση της ατομικής επιλογής και της εξατομίκευσης στο πλαίσιο του σύγχρονου πολιτιστικού πλουραλισμού. Πολλοί αν όχι οι περισσότεροι άνθρωποι ζουν σήμερα θεωρώντας την ασφάλεια που παρέχει το κράτος πρόνοιας και η κοινωνική πολιτική ως δεδομένα. Αυτό επιτρέπει αυτό που ο Ulrich Beck αποκαλεί «θεσμιοποιημένο ατομισμό» (institutionalized individualism) -έναν εγωκεντρικό καταναλωτισμό ο οποίος παρά ταύτα στηρίζεται σε ένα σύστημα ευημερίας που οικοδομήθηκε όταν οι άνθρωποι μοιράζονταν περισσότερο συλλογικές αξίες (Beck 1998). Παρά ταύτα, η ανάπτυξη συλλογικών μηχανισμών κοινωνικού ελέγχου -υπηρεσίες υγείας, κοινωνικής ασφάλισης ή εκπαίδευσης- κάθε άλλο παρά κάμπτεται.

Το σύγχρονο περιβάλλον άσκησης της κοινωνικής πολιτικής συναρτάται με τη διαμόρφωση τριών βασικών παραμέτρων. Πρώτον, την αυξανόμενη ζήτηση για κοινωνικές παροχές λόγω κυρίως των δημογραφικών εξελίξεων και της αύξησης της ανεργίας και της υποαπασχόλησης. Δεύτερον, τις πιέσεις που υφίσταται το παραδοσιακό κράτος πρόνοιας. Τρίτον, την κοινωνική υποστήριξη που σταθερά απολαμβάνει το κράτος πρόνοιας. Ο κυριότερος παράγοντας που άμεσα ή έμμεσα επηρεάζει αυτές τις παραμέτρους είναι οι ραγδαίες μεταβολές στη διεθνή πολιτική οικονομία -η έξαρση της παγκοσμιοποίησης. Η δυνατότητα ελέγχου των εθνικών οικονομιών περιορίζεται και ο ρόλος της δημοσιονομικής πολιτικής

αποδυναμώνεται. Η ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου, της τεχνολογίας και των πολυεθνικών εταιρειών καθώς και το νέο πλαίσιο οικονομικής οργάνωσης με τη μετάβαση από την οικονομία της μεταποίησης σε εκείνη της παροχής υπηρεσιών είναι τα νέα βασικά χαρακτηριστικά.

Η πολυσχιδής φύση αλλά και ο αντιφατικός χαρακτήρας της κοινωνικής πολιτικής προεκτείνουν την κρισιμότητα του ρόλου της στη λεγόμενη εποχή «της ύστερης νεωτερικότητας». Τα νεωτερικά κράτη σταθερά παρεμβαίνουν και καθορίζουν τη μορφή της κοινωνικής οργάνωσης. Εν προκειμένω σπεύδουν να διαχειρισθούν τις ραγδαίες κοινωνικές αλλαγές που γεννά η παγκοσμιοποίηση -όχι όμως πάντα με όρους κοινωνικής πολιτικής. Η σύγχρονη φιλελεύθερη δημοκρατία έχει επικρατήσει ως αποτέλεσμα είτε της πάλης συμφερόντων και κοινωνικών ομάδων, είτε του οικονομικού ανταγωνισμού σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο. Στην Ευρώπη η σοσιαλδημοκρατία παραμένει ισχυρή υιοθετώντας τη ρύθμιση των συνεπειών της αγοράς για ουσιαστικότερη κοινωνική ευημερία, δικαιοσύνη και αναδιανομή. Δυστυχώς, όμως δεν έχει επιτευχθεί ούτε στη θεωρία ούτε στην πράξη ένας συγκερασμός των θετικών στοιχείων της φιλελεύθερης και της σοσιαλιστικής δημοκρατίας (Hall et al. 1992)- με την κοινωνική πολιτική να κυμαίνεται μεταξύ αναγκαίου κακού και πανάκειας.

Η παγκοσμιοποίηση εξακολουθεί να διαμορφώνει την πολιτική, την οικονομία και τον πολιτισμό και να μεταβάλλει την κοινωνία. Η ραγδαία επιτάχυνση της παράγει νέες μορφές νεωτερικότητας, νέες κοινωνικοοικονομικές ανάγκες, νέες κοινωνικές αλλαγές, νέα όρια άσκησης κοινωνικής πολιτικής. Η αντίληψη του τόπου και του χρόνου έχει σχεδόν ενοποιηθεί, οι αποστάσεις έχουν σχεδόν εκμηδενισθεί, οι κοινωνίες αντιλαμβάνονται τα προβλήματα των άλλων κοινωνιών. Σε πείσμα των φονταμενταλισμών -εθνικιστικής, θρησκευτικής ή άλλης προέλευσης- οι ομοιότητες παγκοσμίως διευρύνονται σε βάρος των διαφορών. Στο μέλλον η κοινωνιολογία θα απαντήσει αν βρισκόμαστε πέρα από τα όρια της νεωτερικότητας, αν πράγματι βιώνουμε μια «νέα εποχή», ένα νέο πλαίσιο πολιτικής, οικονομικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής. Στο παρόν η κοινωνική πολιτική επείγεται να απαντήσει με ποιους μετασχηματισμούς της θα συνεχίσει να παράγει κοινωνική ευημερία και συνοχή με παγκόσμιο πλέον πρίσμα.

Εθνικό & υπερεθνικό, κρίση & ανταπόκριση: αλήθειες & μύθοι

Παγκοσμιοποίηση δεν σημαίνει κατάλυση του εθνικού κράτους αλλά πολυσύνθετη και ανεξέλεγκτη, εν ολίγοις, άνωθεν η/και έξωθεν παρέμβαση εντός των ορίων του. Για την κοινωνική πολιτική, παγκοσμιοποίηση σημαίνει αμφισβήτηση πολλών από τις εγγενείς θεωρίες και παραδοχές της. Σαν ακαδημαϊκό πεδίο, η κοινωνική πολιτική φαίνεται σαν να παραπατάει στη σκέψη εκτός του εθνικού κράτους γιατί οι θεωρίες και οι έννοιες της αναπτύχθηκαν στο εθνικό πλαίσιο (Yeates 2001). Υπό την έννοια αυτή, οι προκλήσεις για επαναχαρτογράφηση του θεωρητικού πλαισίου της και επαναβεβαίωση του δέοντος αξιακού οπλοστασίου της βρίσκονται προ των σύγχρονων μελετητών της.

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες οι σχέσεις, μεταξύ έθνους, κράτους και κοινωνικού κράτους διατάραχθηκαν από διαφορετικές τάσεις, δυνάμεις για αλλαγή, πολιτικές και πολιτιστικές πιέσεις (Clarke 2005). Οι επιδράσεις της παγκοσμιοποίησης συναριθμούν τη σημαντικότερη αιτία αυτής της διαταραχής. Υποσκάπτουν το έθνος-κράτος και επιβάλλουν νέους υπερεθνικούς θεσμούς και φορείς που άμεσα ή έμμεσα αναδιατάσσουν τα όρια άσκησης εθνικής πολιτικής και αναδιαμορφώνουν τα όρια και το περιεχόμενο της κοινωνικής πολιτικής (βλ. ενδεικτικά Esping-Andersen 1996, Deacon κ.α. 1997, Taylor-Gooby 2001, Yeates 2001).

Παραδοσιακά η κοινωνική πολιτική προσεγγίζει το κοινωνικό κράτος σαν εθνικό κράτος. Αυτοτελώς η προσέγγιση αυτή είναι μονοδιάστατη. Βεβαίως, το έθνος-κράτος αποτελεί τον πυρήνα της συγκριτικής ανάλυσης της κοινωνικής πολιτικής, παρέχοντας τη δυνατότητα μελέτης των διαφορετικών αρχών, θεσμών, εξελίξεων και εν τέλει μοντέλων εθνικών κοινωνικών κρατών (βλ. ενδεικτικά Rodgers κ.α. 1979, Esping-Andersen 1996, Hill 1996, Clasen 1999, Alcock & Craig 2001, Cochrane, Clarke & Gewirtz 2001). Προκειμένου να κατανοηθούν τα χαρακτηριστικά του εθνικού κοινωνικού κράτους και να επεξηγηθούν επαρκώς αιτίες και αποτελέσματα της πορείας του η προσφυγή στην αντιπαραβολή της συγκριτικής ανάλυσης είναι απαραίτητη. Οι εθνικές μοναδικότητες είναι καθαρά λιγότερες από τις υπερεθνικές ομοιότητες και δεν προσφέρουν στατιστικά την ίδια επάρκεια δείγματος. Οι σχέσεις μεταξύ έθνους, κράτους και κοινωνικού κράτους οριοθετούν τη «χρυσή εποχή» του κοινωνικού κράτους. Η

σύγχρονη αναδιάταξη των σχέσεων αυτών συνιστά κομβικό στοιχείο του προβληματισμού για τις επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης στην κοινωνική πολιτική (Lewis 1998, Huber & Stevens 2001, Clarke 2004).

Παρότι όμως τα εθνικά κράτη φαίνεται ότι αποδυναμώνονται -στο πλαίσιο παραδείγματος χάριν της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης- οι αντίρροπες δυνάμεις εγκαθίδρυσης ενός σταθερού υπερεθνικού πολιτικού συστήματος συνεχίζουν να κυριαρχούν. Τα εθνικιστικά ιδεώδη, τα οφέλη του προστατευτισμού και τα συμφέροντα του ατλαντισμού αναπαράγουν τις εγγενείς δυσκολίες. Η ανεξέλεγκτη εισαγωγή θέσεων εργασίας χαμηλού κόστους και οι κίνδυνοι κοινωνικού ντάμπινγκ και απορρύθμισης επίσης. Η ΕΕ συμβολίζει πλέον περισσότερο τις απειλές της παγκοσμιοποίησης παρά την οικονομικά αποτελεσματική και κοινωνικά ευαίσθητη αντιμετώπιση της. Οι φόβοι ενισχύονται από τη διεύρυνση της με χώρες φτωχότερες από θεσμική και οικονομική άποψη. Ούτως κατέστησαν η μεν πολιτική ολοκλήρωση μακρινή, η δε οικονομική ολοκλήρωση προβληματική. Η κοινωνική ολοκλήρωση -αν είναι εν τέλει επιθυμητή- είναι ούτως ή άλλως επί του παρόντος μη ρεαλιστική. Το όραμα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Πολιτικής απομακρύνεται ακόμη περισσότερο, όχι μόνον λόγω της σαφούς έλλειψης προϋποθέσεων αλλά και κοινών στόχων στην κατεύθυνση αυτή.

Οι εθνικές κυβερνήσεις διατηρούν απείρως περισσότερες εξουσίες και αρμοδιότητες από όσες εκχωρούν. Στις τελευταίες ανήκει ασφαλώς ο υψηλός βαθμός δεσμευτικότητας στα ζητήματα οικονομικής πολιτικής. Η κοινωνική πολιτική δεν ανήκει εκεί όχι μόνο για προφανείς οικονομικούς, πολιτικούς και κοινωνικούς λόγους, αλλά και λόγω του τρέχοντος ιδεολογικού συστήματος. Στο πλαίσιο αυτό, εξακολουθεί να ασκείται κυρίως από το κράτος, να υπηρετεί κυρίως τα εθνικά συμφέροντα, να αναπαράγει, διαφυλάσσει και αναπτύσσει κυρίως το έθνος. Παράλληλα, όλες οι κοινωνικές διεργασίες της παγκοσμιοποίησης διαδραματίζονται εντός του εθνικού κράτους. Ροές, θεσμοί και σχέσεις είναι διεργασίες που -εν μέρει πλέον- εξελίσσονται εκτός των εθνικών συνόρων αλλά υλοποιούνται εντός αυτών (Clarke 2005).

Από την άλλη πλευρά, η ρητορεία περί του 'τέλους τους κράτους ευημερίας' λόγω παγκοσμιοποίησης αποδεικνύεται τουλάχιστον υπερβολική. Στοιχεία και αναλύσεις καταδεικνύουν την εγγενή ανθεκτι-

κότητα του και την επίκτητη προσαρμοστικότητα του (βλ. ενδεικτικά Esping-Andersen 1996, Kuhnle 2000, Taylor-Gooby 2001). Σε κάθε επίσης περίπτωση, είμαστε τώρα σε θέση να διακρίνουμε πιο καθαρά, τους μύθους από τις πραγματικότητες της 'κρίσης' του κοινωνικού κράτους (Castles 2004). Ενδεικτικά, πρόσφατη εμπειρική ανάλυση του Castles βασισμένη σε στοιχεία του ΟΟΣΑ που δείχνει ότι το μεγαλύτερο μέρος της περί κρίσης επιχειρηματολογίας «προικοδοτείται από μυθικά στοιχεία» για τρεις λόγους. Πρώτον, την άρνηση να συνεκτιμηθεί η πολυπλοκότητα του πολιτικού πλαισίου των προηγμένων, δημοκρατικών, καπιταλιστικών κοινωνιών. Δεύτερον, τον ισχυρισμό ότι η επερχόμενη κρίση υποτίθεται ότι θα επηρεάσει όλες τις χώρες, ανεξάρτητα από τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές τους συνθήκες και ανεξάρτητα από τις προηγηθείσες εξελίξεις στην κοινωνική τους πολιτική. Τρίτον, την αναντιστοιχία μεταξύ της υποτιθέμενης καθολικής των επιχειρημάτων εμβέλειας και της εξαιρετικής στενότητας των εμπειρικών αποδεικτικών στοιχείων στα οποία στηρίζονται (2004: 6-7).

Υπάρχουν ενδείξεις για μια τάση επιβράδυνσης του ρυθμού ανάπτυξης των κοινωνικών δαπανών αλλά όχι ενδείξεις μια γενικής και σταθερής τάσης συρρίκνωσης, υποβάθμισης ή αποδόμησης. Είναι επίσης συζητήσιμο σε ποιο βαθμό οι διαφοροποιήσεις της δαπάνης σχετίζονται άμεσα με τις αλλαγές στη διεθνή οικονομία ή με εξελίξεις σε εθνικό επίπεδο. Οι χώρες με ισχυρή αριστερή παράδοση επιδεικνύουν υψηλότερα επίπεδα δαπανών αλλά και υψηλότερα επίπεδα προσαρμοστικότητας. Είναι αυτές ακριβώς που έχουν ταχύτερα μετασχηματισθεί ώστε να ανταποκριθούν σε νέες ανάγκες συνυφασμένες με τη γήρανση του πληθυσμού και την αλλαγή των οικογενειακών δομών (Castles 2004: 110) Από την άλλη πλευρά αναγνωρίζεται ότι η ραγδαία φθίνουσα γεννητικότητα συνιστά μια πραγματική απειλή. Πολιτικές φιλικές στην οικογένεια και τη συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση και την απασχόληση είναι ίσως η καλύτερη απάντηση -όπως καταδεικνύει η Σκανδιναβική εμπειρία.

Νέα «παγκόσμια» όρια;

Η διαμόρφωση των ορίων της κοινωνικής πολιτικής συναρτάται κυρίως με το εύρος των πεδίων της, το βάθος των παρεμβάσεων της, τη δυναμική της εξέλιξης της, τη σχέση της με την οικονομική πολιτική και το χαρακτήρα της εντεινόμενης παγκοσμιοποι-

ησης. Παράμετροι όπως η ιδεολογική προσέγγιση, η κοινωνική υποστήριξη, η οργάνωση και ο καταμερισμός της εργασίας, ο πλούτος μιας κοινωνίας, διατηρούν οριζόντια ιδιαίτερη βαρύτητα. Σήμερα, οι επιδράσεις της παγκοσμιοποίησης είναι το ζήτημα το οποίο επι-κυριαρχεί στις σημερινές προκλήσεις αλλά και τις αυριανές προοπτικές της κοινωνικής πολιτικής.

Συνεπεία τούτου, κατά την τελευταία δεκαετία αναπτύσσεται ένας τομέας που αναφέρεται στην «Παγκόσμια Κοινωνική Πολιτική» (Global Social Policy) από μια σειρά επιστημόνων με προεξάρχοντα τον Bob Deacon (βλ. ενδεικτικά 1997 και 2005). Περιεκτικά αυτή εννοείται ως «παγκόσμια κοινωνική αναδιανομή, παγκόσμια κοινωνική ρύθμιση και παγκόσμια κοινωνικά δικαιώματα» (Deacon 2005: 437-8). Εμπεριέχει τους αναδυόμενους μηχανισμούς διαχείρισης του «παγκόσμιου κοινωνικού κεφαλαίου» (για παράδειγμα, κεφάλαια για την καταπολέμηση του AIDS, της φυματίωσης ή της ελονοσίας) της παγκόσμιας κοινωνικής ρύθμισης (για παράδειγμα, οι βασικές προδιαγραφές της εργασίας, ή τα διεθνή πρότυπα ποιότητας τροφίμων) και τα παγκόσμια κοινωνικά δικαιώματα (για παράδειγμα, η προαγωγή της περί κοινωνικών δικαιωμάτων ατζέντας του ΟΗΕ καθώς και ο έλεγχος και η εφαρμογή τους μέσω «μαλακής νομοθεσίας» -soft law).

Στο πλαίσιο αυτό προωθείται σύμφωνα με τον Deacon

ένα παγκόσμιο κοινωνικό σχέδιο μεταρρύθμισης το οποίο θα καλεί για περισσότερη μάλλον παρά λιγότερη αναδιανομή πόρων μεταξύ κρατών, για περισσότερη μάλλον παρά λιγότερη κοινωνική και εργατική ρύθμιση σαν πλαίσιο για τη λειτουργία των επιχειρήσεων, για περισσότερη μάλλον παρά λιγότερη εξουσία σε υπερεθνικούς φορείς για να παρεμβαίνουν σε υποθέσεις των κρατών που αμελούν τους πολίτες τους... Δεν θα υπάρχει ελεύθερο εμπόριο χωρίς παγκόσμια κοινωνική ρύθμιση. Δεν θα υπάρχει παγκόσμια κοινωνική ρύθμιση χωρίς παγκόσμια αναδιανομή. Για να διασφαλισθούν τα οφέλη των πολιτών (και όχι των κυβερνήσεων τους) δεν θα υπάρχει παγκόσμια αναδιανομή χωρίς να υπάρχει η δυνατότητα προσφυγής των πολιτών ενώπιον ενός παγκόσμιου δικαστηρίου κοινωνικών δικαιωμάτων. Εμπόριο, ρύθμιση, αναδιανομή και δυνατότητα προσφυγής πηγαίνουν χέρι-χέρι (Deacon κ.α. 1997: 213).

Αναμφίβολα φιλόδοξο και δυσεφάρμοστο σχέδιο αλλά όχι ουτοπικό. Αναμφίβολα επίσης το σχέδιο

αυτό προδιαγράφει νέους όρους και νέα όρια κοινωνικής πολιτικής. Αναδεικνύει επίσης νέες προκλήσεις για τους μελετητές της. Αποπνέει νέα οράματα και κάποιες ελπίδες. Μετατοπίζει το βασικό άξονα της κοινωνικής πολιτικής από το εθνικό στο παγκόσμιο στερέωμα. Απαιτεί συνολικότερη διερεύνηση των κοινωνικών αναγκών υπό παγκόσμιο πρίσμα. Παραμένει όμως ζήτημα που προϋποθέτει μια παγκόσμια στρατηγική συνεργασίας όλων εκείνων των ομάδων που θίγονται από την παγκοσμιοποίηση προκειμένου η παγκόσμια οικονομία να αποδεχθεί ένα σύστημα κοινωνικής δικαιοσύνης (Cox 1999 στο Deacon 2005). Παραμένει επίσης ζήτημα κυρίως πολιτικό. Ζήτημα των πολιτικών. Όπως όμως επισημαίνει ο Abel-Smith,

Αυτό που είναι λυπηρό (με τις βασικές περί κοινωνικής πολιτικής ερωτήσεις), είναι ότι αντιμετωπίζονται από πολιτικούς που είναι πεπεισμένοι ότι γνωρίζουν τις απαντήσεις και δεν πιστεύουν ότι χρειάζονται την κοινωνική έρευνα για να τους βοηθήσει να τις βρουν. Ας ελπίσουμε ότι μια ημέρα η ταπεινοφροσύνη θα ξαναέρθει στη μόδα. Γιατί χωρίς αυτήν, οι σκοποί της κοινωνικής πολιτικής δεν θα επιτευχθούν ποτέ (1989: 316).

Συμπεράσματα

Τα όρια της κοινωνικής πολιτικής διαγράφουν την εικόνα της, περιγράφουν το ρόλο της, καταγράφουν τα κριτήρια για την επιτυχία της, αγιογραφούν ή απομυθοποιούν την αποστολή της. Η μεταβαλλόμενη και διεπιστημονική φύση της βρίσκεται σε μια αέναη διαδικασία προσαρμογής στις ρέουσες κοινωνικές ανάγκες και διαχείρισης των αντιφατικών πτυχών της. Η πολυεπίπεδη διερεύνηση της χρησιμοποιεί εργαλεία συγγενικών επιστημών που αλληλοσυμπληρώνονται για να αναλύσουν τις αιτίες και να συνθέσουν τις λύσεις. Η μελέτη της υποστηρίζεται περισσότερο από στοιχεία εμπειρικής κοινωνικής έρευνας παρά θεωρητικής ανάλυσης. Η άσκηση της στηρίζεται κυρίως σε αξιακή και πολιτική ιδεολογία. Ανεξαρτήτως προσέγγισης -θεωρητικής, εμπειρικής, ή ιδεολογικής- η αναγνώριση του ρόλου της απορρέει από την πίστη στην ιερότητα του σκοπού της: να καταπολεμήσει ή έστω να απαλύνει θεμελιώδη ατομικά και κοινωνικά προβλήματα για την ανθρωπινή ύπαρξη και την κοινωνική συνύπαρξη.

Το περί ορίων της κοινωνικής πολιτικής ζήτημα συνδέεται τόσο με τη μελέτη όσον και την άσκηση της. Στην πρώτη περίπτωση αφορά την επιστημονική

κοινότητα και στη δεύτερη την κοινωνία. Συνδυαστικά αφορά τα πεδία που νομιμοποιείται να παρεμβαίνει, το βαθμό στον οποίο νομιμοποιείται να παρεμβαίνει και το μέτρο της επίδρασης της. Τα πεδία δράσης της είναι περίπου δεδομένα. Το ερώτημα είναι σε τι βαθμό είναι συλλογικά επιθυμητή η παρέμβαση της κοινωνικής πολιτικής για να επηρεάσει τη διάρθρωση των πεδίων αυτών αλλά και σε ποιο βαθμό έχει τη δυνατότητα να επιδράσει στα παράγωγα τους. Το βάθος των ορίων της -ο βαθμός νομιμοποίησης, άρα αποδοχής και υποστήριξης της, σε μια κοινωνία- συναρτάται με σύνθετες έννοιες και πολύμορφες διεργασίες όπως κοινωνική δικαιοσύνη και κοινωνική συμμετοχή, ηθικές αξίες και ατομικά πρότυπα, πολιτικό και διοικητικό σύστημα, κατανομή και αναδιανομή πόρων, αλληλεγγύη μεταξύ κοινωνικών ομάδων, γενεών και κοινωνιών.

Κοινωνική πολιτική σημαίνει πρωτίστως διερεύνηση των αιτιών, του τρόπου και των επιδράσεων των πολιτικών αναδιανομής -πόρων, πρόσβασης, ευκαιριών. Στο σύγχρονο περιβάλλον τα όρια της μεταβάλλονται γοργά, οι παγκόσμιες ανισότητες επεκτείνονται και η ανάγκη παγκόσμιας αναδιανομής εντείνεται. Η κοινωνική πολιτική δεν πρέπει να περιορίζεται στην καταπολέμηση της οικονομικής φτώχειας αλλά να αποσκοπεί στην καταπολέμηση της κοινωνικής ανισότητας. Οι πόροι που διατίθενται για κοινωνική πολιτική είναι ούτως ή άλλως το κρισιμότερο πεδίο αποφάσεων της οικονομικής πολιτικής. Τα δυνάμει όρια της απογειώνονται ακριβώς όταν συσχετίζονται με την οικονομική πολιτική και την επίδραση της στην κοινωνική ευημερία. Όταν δηλαδή η κοινωνική πολιτική αναγορεύεται σε πολυδιάστατο χώρο ευρύτερου ιδεολογικοπολιτικού διακυβεύματος, όταν ανάγεται σε πεδίο αντικρουόμενων συμφερόντων, αντιθέσεων, αντιπαραθέσεων ή ακόμη και κοινωνικών συγκρούσεων. Οικονομική και κοινωνική πολιτική είναι αδιαίρετες αλλά, στην πράξη, όχι συμπληρωματικές. Όταν όμως η οικονομική ανάπτυξη δεν προωθεί κοινωνικά αλλά μόνο οικονομικά συμφέροντα μετατρέπεται από ζωτικούς σκοπούς σε διαστρεβλωτικός αυτοσκοπός.

Εξωγενώς, η μακράιωνη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης διατηρεί τα όρια της κοινωνικής πολιτικής σε συνεχή κίνηση. Η σύγχρονη πραγματικότητα συνδέεται με τη διαχείριση -σε παγκόσμιο επίπεδο- της διαδικασίας διεύρυνσης των ανισοτήτων σε εύθραστη ισορροπία με την ανάγκη διατήρησης της κοινωνικής ειρήνης. Παγκοσμιοποίηση σημαίνει πολυεπίπεδη και εν πολλοίς ανεξέλεγκτη αναδιαμόρ-

φωση των ορίων της κοινωνικής πολιτικής. Σημαίνει αμφισβήτηση πολλών από τις εγγενείς θεωρίες και παραδοχές της κοινωνικής πολιτικής γιατί ως επισημονικό πεδίο οι έννοιες και οι στόχοι της αναπτύχθηκαν στο εθνικό περιβάλλον. Η πολυδιάστατη όμως φύση της αναπαράγει την κρισιμότητα του ρόλου της και πέραν της εποχής της νεωτερικότητας.

Σύμφωνα με την ανάλυση που προηγήθηκε, η δι-αμόρφωση των ορίων της σύγχρονης κοινωνικής πολιτικής συναρτάται κυρίως με τους εξής παράγοντες: Πρώτον, το εύρος των πεδίων της. Δεύτερον, το βάθος των παρεμβάσεων της. Τρίτον, το μέτρο της επίδρασης της. Τέταρτον, τη δυναμική της εξέλιξης της και τα πολυσχιδή ερείσματα που την επηρεάζουν. Πέμπτον, τη λογική και την ισορροπία της σχέσης της με την οικονομική πολιτική. Έκτον, την ένταση και το χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης. Σε κάθε περίπτωση, δεν είναι πιθανό να είναι κανείς

ουδέτερος ή αδιάφορος για ζωτικά ζητήματα που εξαντικειμένου δεν είναι ουδέτερα ή αδιάφορα -όπως η κοινωνική δικαιοσύνη ή η αναδιανομή. Είναι σημαντικό μέρος της ζωής και των αξιών μας οι οποίες καθορίζουν εν πολλοίς και τις περί ορίων της κοινωνικής πολιτικής απόψεις μας.

Εν ολίγοις, η κοινωνική πολιτική είναι ένα συναρπαστικό -για κάποιους ίσως συγκινητικό- αδιαίρετο διεπιστημονικό πεδίο κοινωνικής παρέμβασης και συλλογικής δράσης. Αντιμάχεται και προασπίζει, αμφιθυμεί και μεταλάσσεται, υπηρετεί και προάγει. Τα όρια της καταλήγουν ένα κράμα ηθικο-κοινωνικών αρχών και κοινωνικό-πολιτικής διεργασίας. Δεν είναι ευδιάκριτα, συγκεκριμένα ή στατικά. Το ουσιαστικό νόημα της αναζήτησης ορίων για την κοινωνική πολιτική συμπίπτει εν τέλει με την ουσία της αναζήτησης του νοήματος της.

Βιβλιογραφία

- Abel-Smith, B. and Townsend P. (1955), *New Pensions for the Old*, Fabian Research Series No. 171, δεύτερη ανατύπωση, London: Fabian Publications Ltd., March.
- Abel-Smith, B. (1958), 'Whose welfare state?' στο Mackenzie N. (ed), *Conviction*, London: McGibbon & Kee.
- Abel-Smith, B. (1964), *Freedom in the Welfare State*, Fabian Tract 353, τρίτη ανατύπωση, London: Fabian Society, March.
- Abel-Smith, B. (1966), *Labour's Social Plans - Socialism Affluence*, Fabian Tract 369, London: Fabian Society, November.
- Abel-Smith, B. (1989), 'Concluding thoughts: an inside view', in Bulmer M., Lewis J., Piachaud D. (eds), *The Goals of Social Policy*, London: Unwin Hyman.
- Alcock P. and Craig G. (eds) (2001), *International Social Policy*, Basingstoke: Palgrave.
- Atkins A. B. (2004), *New Sources for Development Finance*, Milton Keynes: Open University Press.
- Beck U. (1998), 'The Cosmopolitan Manifesto', in *The New Statesman* (20 March).
- Berthoud R. (ed) (1985), *Challenges to Social Policy*, Aldershot: Gower.
- Castles F. G. (2004), *The Future of the Welfare State: Crisis Myths and Crisis Realities*, Oxford: Oxford University Press. [από σχετική βιβλιοκριτική στο *Journal of Social Policy*, 35, 2, 321-3, April 2006].
- Clarke J. (2004), *Changing Welfare, Changing States: New Directions in Social Policy*, London: Sage.
- Clarke J. (2005), 'Welfare States as Nation States: Some conceptual reflections', *Social Policy and Society*, 4:4, 407-415.
- Clasen J. (ed) (1999), *Comparative Social Policy: Concepts, Theories and Methods*, Oxford: Blackwell.
- Cochrane A., Clarke J. and Gewitz S. (eds) (2001), *Comparing Welfare States*, London: Sage.
- Cox R. W. (1999), 'Civil society and the turn of the millenium: prospects for an alternative world order', *Review of International Studies*, 25.

- Culyer A.J. (1981), 'Economics, social policy and social administration: the interplay between topics and disciplines', *Journal of Social Policy*, 10 (3).
- Culyer A.J. (1983), *The Political Economy of Social Policy*, Oxford: Martin Robertson.
- Deacon B. (2005), 'The Governance and Politics of Global Social Policy', *Social Policy & Society*, 4:4, 437-445, Cambridge: Cambridge University Press.
- Deacon B., Hulse M. and Stubbs P. (1997), *Global Social Policy: International Organisations and the Future of Welfare*, London: Sage.
- Dean H. (2006), *Social Policy*, Cambridge: Polity Press.
- Donnison D. V. (1975), *An Approach to Social Policy*, Dublin: National Economic and Social Council and Republic of Ireland Stationery Office.
- Esping-Andersen G. (ed) (1996), *Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies*, London: Sage-UNRISD.
- Gough I. (1979), *The Political Economy of the Welfare State*, London: Macmillan.
- Hall S., Held D., McGrew A. (eds) (1992), *Modernity and its Futures*, Oxford: Polity Press/Blackwell Publishers.
- Heidenheimer A. (1986), 'Politics, policy and policy as concepts in English and continental languages: an attempt to explain divergences', *Review of Politics*, 48 (1).
- Hill M. (1996), *Social Policy: A comparative analysis*, London: Prentice Hall/Harvester Wheatsheaf.
- Hill M. (1997), *Understanding Social Policy*, fifth edition, Oxford: Blackwell Publishers.
- Huber E. and Stevens J.D. (2001), *Development and Crisis of the Welfare State: Parties and Policies in Global Markets*, Chicago: University of Chicago Press.
- Jones Finer C. (1994), 'Barbara Rogers' στο Page R. και Baldock J. (eds), *Social Policy Review* 6, Social Policy Association.
- Klein R. (1988), 'The study of social policy', *The Political Quarterly*, January-March.
- Kuhnle S. (ed) (2000), *Survival of the European Welfare State*, London: Routledge.
- Lewis G. (1998), *Forming Nation, Framing Welfare*, London: Sage.
- Marshall T. H. (1965), *Social Policy*, London: Hutchinson University Library.
- Piachaud D. (1989), 'Social Policy and the Economy - Introduction' στο Bulmer M., Lewis J., Piachaud D. (eds), *The Goals of Social Policy*, London: Unwin Hyman.
- Pinker R. (1971), *Social Theory and Social Policy*, London: Heineman Educational.
- Rodgers B. N., Doron A., Jones M. (1979), *The Study of Social Policy: A Comparative Approach*, London: George Allen & Unwin.
- Taylor-Gooby P. (ed) (2001), *Welfare States under Pressure*, London: Sage.
- Titmuss R. M. (1968), *Commitment to Welfare*, London: George Allen and Unwin.
- Titmuss R. M. (1974), *Social Policy*, fourth impression, London: George Allen and Unwin. (τέταρτη έκδοση 1983).
- Titmuss R. M. (1976), *Essays on the Welfare State*, τρίτη έκδοση, London: George Allen and Unwin (πρώτη έκδοση 1958, δεύτερη έκδοση 1963).
- Townsend P. and Gordon D. (2002), *World Poverty: New Policies to Defeat an Old Enemy*, Bristol: Policy Press.
- Yeates N. (2001), *Globalization and Social Policy*, London: Sage.

1.2. Αγορά Εργασίας, Απασχόληση και εκπαίδευση

Σύγχρονες πολιτικές εργασιακών σχέσεων: Εργαλεία άμβλυνσης ή διεύρυνσης των ανισοτήτων σε βάρος της εργασίας;

Γιάννη Κουζή

1. Εισαγωγή

Η άσκηση κοινωνικής πολιτικής στοχεύοντας στην άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και των συνεπειών τους με την δημιουργία όρων κοινωνικής συνοχής, διευρύνει τους ορίζοντές της εκτεινόμενη στο ειδικό πεδίο των εργασιακών σχέσεων, το οποίο παραπέμπει στην ύπαρξη μιας σχέσης που παράγει από την φύση της ανισότητα, εκείνης ανάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία (Γ. Κουκιάδης 1981, Μ. Πετμεζίδου 1992). Το περιεχόμενο των εργασιακών σχέσεων, περιεχόμενο δυναμικό και εξαρτώμενο από τους κατά καιρούς διαμορφούμενους συσχετισμούς δύναμης μεταξύ των δύο πόλων που συνθέτουν την σχέση εργασίας, αντανακλά και τους όρους με τους οποίους κατανέμεται πρωτογενώς ο παραγόμενος πλούτος ανάμεσα στους δύο αυτούς συντελεστές της παραγωγής (Γ. Σπυρόπουλος 1998, Γ. Κουζής 2001).

Η πορεία ανάπτυξης του Κράτους Πρόνοιας που εκδηλώνεται ήδη από τον 19ο αιώνα και κορυφώνεται στις αρχές της όγδοης δεκαετίας του 20ου αιώνα, συνδέεται ιστορικά με την ανάπτυξη της εργατικής τάξης, του εργατικού και συνδικαλιστικού κινήματος και τις παρεμβάσεις της κρατικής εξουσίας στο περιεχόμενο των εργασιακών σχέσεων με την καθιέρωση και ανάπτυξη της εργατικής νομοθεσίας (G.H. Camerlynck, G. Lyon-Caen 1980). Ο στόχος των πολιτικών αυτών συνίσταται στον περιορισμό της ασυδοσίας του κεφαλαίου με την αναγνώριση εργασιακών δικαιωμάτων και την ρύθμιση του περιεχομένου τους, εξέλιξη που μεταφράζεται με την αύξηση του εργασιακού «κόστους», και την βελτίωση της θέσης της εργασίας, αυξάνοντας το μερίδιό της στην πρωτογενή κατανομή του παραγόμενου πλούτου υπό το βάρος ενός σχετικά ευνοϊκού συσχετισμού δύναμης για την εργασία ιδιαίτερα κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Ωστόσο από τις αρχές της δεκαετίας του '80 το περιεχόμενο των παρεμβάσεων στην ευρωπαϊκή αγορά εργασίας δέχεται έντονες επιδράσεις από την πορεία της συντελούμενης διεθνοποίησης της οικονομίας υπό το στίγμα της διαμορφούμε-

νης κυριαρχίας των αρχών του νεοφιλελευθερισμού, οι οποίες ασκούν πιέσεις προς την κατεύθυνση της «ριζικής μεταρρύθμισής» της με άξονα την μείωση του εργασιακού κόστους και με παρεπόμενες αρνητικές επιπτώσεις στο περιεχόμενο των εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων (G. Lyon-Caen 1995, Δ. Τραυλός-Τζανετάτος 1990, Γ. Κουκιάδης 2005). Οι ασκούμενες παρεμβάσεις οδηγούν σε μια βαθμιαία απορρύθμιση του Κράτους Πρόνοιας και ειδικότερα της αγοράς εργασίας και των εργασιακών σχέσεων με την θέσπιση νέων κανόνων που υπακούουν στην κυρίαρχη αξία της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων και την συνεπαγόμενη μείωση του «κόστους» εργασίας. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε, ότι κατά την 20ετία 1984-2004, στις χώρες της Ένωσης, το μερίδιο της εργασίας επί του παραγόμενου εισοδήματος μειώθηκε κατά 10 εκατοστιαίες μονάδες (INE/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ 2006). Υπό αυτές τις νέες, λοιπόν, συνθήκες εξετάζεται ο ρόλος σημαντικού μέρους, κρατικών κυρίως, παρεμβάσεων στο περιεχόμενο των εργασιακών σχέσεων, αν δηλαδή, αυτές αποσκοπούν στην προστασία και στην σχετική βελτίωση της θέσης της εργασίας έναντι του κεφαλαίου ή, αντιθέτως, επιδεινώνουν αυτή την θέση διευρύνοντας τις μεταξύ τους ανισότητες;

2. Από τον ιστορικό ρόλο του εργατικού δικαίου στην απορρύθμιση του

Η ανάπτυξη του εργατικού δικαίου ως ειδικότερης πτυχής του Κράτους Πρόνοιας έχει ως βάση την άμβλυνση των συνεπειών που συνεπάγεται μια φύσει άνιση σχέση όπως η σχέση εργασίας. Σε αυτή, λοιπόν, την κατεύθυνση της προστασίας και ενίσχυσης του ρόλου του αδύνατου σκέλους της ανταγωνιστικής αυτής σχέσης κινήθηκαν ιστορικά οι πηγές του εργατικού δικαίου (εθνική νομοθεσία, διεθνείς συμβάσεις, συλλογικές συμβάσεις, νομολογία κλπ.), κατοχυρώνοντας την θεσμική αναβάθμιση της εργασίας με την αναγνώριση και διεύρυνση των εργασιακών δικαιωμάτων παράλληλα με την ενίσχυση της εισοδηματικής θέσης των εργαζομένων όπως

απορρέει και από μια μακρά πορεία κατοχύρωσης πραγματικών αυξήσεων στους μισθούς.

Η σταδιακή βελτίωση της θέσης της εργασίας σε μια περίοδο πλήρους απασχόλησης, όπου κυριαρχεί το πατριαρχικό στοιχείο στο εργασιακό πρότυπο, παρουσιάζει διακυμάνσεις και διαφορά ρυθμών ανάπτυξης ανάλογα με την συγκυρία και τους διαμορφούμενους συσχετισμούς, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η εν λόγω πορεία υπήρξε ευθύγραμμη, χωρίς καμία οπισθοδρόμηση όπως και συνέβη στις περιόδους εγκαθίδρυσης ολοκληρωτικών καθεστώτων και συγκυριακής μείωσης της επιρροής των συνδικάτων. Η αύξηση των πραγματικών μισθών και οι θεσμικές κατακτήσεις των εργαζομένων (συνθήκες εργασίας, εργάσιμος χρόνος, κοινωνική ασφάλιση) συντέιναν στην κατ' αρχήν αύξηση του εργασιακού κόστους (άμεσου και έμμεσου μισθολογικού κόστους), αποτέλεσμα αναγνώρισης του ρόλου της εργασίας ως βασικού συντελεστή της παραγωγής και εξέλιξη που συνεπάγεται την εύλογη βελτίωση των συνθηκών εργασίας, διαβίωσης και των όρων δικαιότερης πρωτογενούς κατανομής του παραγόμενου εισοδήματος στο πλαίσιο της παραγωγικής διαδικασίας. Η περαιτέρω βελτίωση της θέσης της εργασίας απαιτεί βεβαίως και δευτερογενείς παρεμβάσεις όπως η δημιουργία των κατάλληλων μακροοικονομικών πολιτικών (π.χ. φορολογίας) προκειμένου να ενισχυθούν οι χρηματοοικονομικές προϋποθέσεις άσκησης κοινωνικής πολιτικής, με την άντληση πόρων από τα κατ' ουσίαν υψηλά εισοδήματα και την ενίσχυση των όρων κοινωνικής συνοχής όπως αυτό κυρίως εκφράσθηκε στο σκανδιναβικό οικονομικό και κοινωνικό πρότυπο (G. Esping-Andersen 1990).

Ωστόσο οι παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας και ειδικότερα στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων κατά την χρυσή μεταπολεμική περίοδο ανάπτυξης των εργασιακών και κοινωνικών εν γένει δικαιωμάτων, δεν στερούνται και των εναλλακτικών πρακτικών εξισορρόπησης των απωλειών κόστους από μέρους των επιχειρήσεων μέσα από την αύξηση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου την διαμόρφωση των τιμών αλλά και την συχνά ευνοϊκή, υπό προϋποθέσεις, φορολογική μεταχείρισή τους. Ιδιαίτερα τα επιτεύγματα της νέας τεχνολογίας αποτέλεσαν τον βασικό παράγοντα ανάσχεσης των απωλειών του κεφαλαίου απέναντι στις κατακτήσεις της εργατικής τάξης.

Η φάση της απορρύθμισης της εργατικής νομοθεσίας που εντείνεται κατά την τελευταία 15ετία

συνοδεύεται από μια γενικότερη πολιτική που καταγράφεται στο πεδίο της αγοράς εργασίας στην κατεύθυνση ενίσχυσης των όρων απελευθέρωσής της υπό την πίεση της εντεινόμενης διεθνοποίησης του οικονομικού ανταγωνισμού (G. Esping-Andersen, M. Regini 2000, Γ. Κουζής 2001). Στο πλαίσιο αυτό η ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων αναδεικνύεται ως υπέρτατη αξία ενώ η αυξανόμενη ανεργία επιχειρείται να αντιμετωπισθεί, σε κοινοτική και εθνική κλίμακα, με πολιτικές απασχόλησης που μεταφράζονται με την άμεση ή έμμεση επιβολή μιας ιδιότυπης κοινωνικής αλληλεγγύης μεταξύ ανέργων και μισθωτών μειώνοντας ή και συμπιέζοντας το εργασιακό κόστος, με προφανές, κατ' αρχήν αποτέλεσμα, την μείωση και συγκράτηση των ρυθμών ανάπτυξης των εργασιακών δικαιωμάτων και με συχνή κατάληξη την τυπική και ουσιαστική υποβάθμισή τους (Γ. Κουζής 1995, Μ. Καραμεσίνη 2005). Η εξέλιξη αυτή αποτυπώνεται με την αρνητική κατανομή πλούτου για την εργασία και με την ενίσχυση του μεριδίου του κεφαλαίου στο παραγόμενο εισόδημα. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι και την εικοσαετία 1984-2004 το αντίστοιχο μερίδιο της εργασίας μειώθηκε στις χώρες της Ένωσης από 77% σε 68% και στην Ελλάδα από 75% σε 64%. (INE/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ 2006)

Η απορρύθμιση της εργατικής νομοθεσίας συντελείται σήμερα με όρους επαναρρύθμισης όταν οι νέες «εργατικές» ρυθμίσεις ενσωματώνουν ολοένα και περισσότερο στοιχεία που ανάγονται στη σφαίρα του δικαίου του οικονομικού ανταγωνισμού (G. Lyon-Caen 1995, Droit Social 2005, F. Gaudu 2005). Έτσι, λοιπόν, η εργατική νομοθεσία παρουσιάζεται ιδιαίτερα φειδωλή απέναντι στην κατοχύρωση νέων εργασιακών δικαιωμάτων ή στην ενίσχυση του περιεχομένου των ήδη υφιστάμενων, ενώ επίσης παρατηρείται η χαλάρωση του ισχύοντος θεσμικού πλαισίου και η άρση περιορισμών προστατευτικού χαρακτήρα για τους εργαζόμενους προκειμένου να μειωθεί το κόστος και να τονωθεί η ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων. Από τον πλούσιο κατάλογο ανάλογων πρακτικών που εκδηλώνονται στον ευρωπαϊκό χώρο αντλούμε το πρόσφατο γαλλικό παράδειγμα της απόπειρας εισαγωγής των συμβάσεων πρώτης απασχόλησης (CPE) που αποτέλεσε αντικείμενο έντονων και επιτυχών αντιδράσεων από τις οργανώσεις των συνδικάτων και της νεολαίας σύμφωνα με το οποίο επιχειρήθηκε η άρση του αιτιολογημένου χαρακτήρα των απολύσεων για τους νεοπροσλαμβανόμενους νέους μέχρι 26 ετών για

τα 2 πρώτα χρόνια της απασχόλησης, εξέλιξη που εντάσσεται στο πλαίσιο της γενικότερης απορρυθμίσσης του γαλλικού εργατικού δικαίου (E. Dockès 2006, P.H. Antonmattèi 2006). Οι αλλαγές στο εργατικό δίκαιο επέρχονται κυρίως μέσα από νομοθετικές παρεμβάσεις με τις οποίες υιοθετείται ένα πλέγμα διεκδικήσεων των εργοδοτικών οργανώσεων, φαινόμενο που συναντάται με τους εντονότερους ρυθμούς στην ιστορία της εργατικής νομοθεσίας. Η πρακτική αυτή συμπληρώνεται και από τις αποφάσεις που λαμβάνονται στα πλαίσια διμερούς διαλόγου και διαπραγματεύσεις μεταξύ εργοδοτικών και συνδικαλιστικών οργανώσεων υπό το βάρος ενός ιδιαίτερα αρνητικού συσχετισμού για τις δυνάμεις της εργασίας και όπου συχνά επιτυγχάνεται η υπαγωγή της συναίνεσης των εργαζομένων για παραχωρήσεις σε εργατικά δικαιώματα προκειμένου να αποφευχθούν εργοδοτικές απειλές με ακόμη δυσμενέστερες συνέπειες (μετεγκατάσταση επιχειρήσεων, απολύσεις κλπ.).

Στο ίδιο πλαίσιο οι αλλαγές στο σύστημα των συλλογικών διαπραγματεύσεων με κατεύθυνση την αποκέντρωσή τους στην βάση της επιχειρησιακής ή της τοπικής ιδιαιτερότητας, σε συνδυασμό με την υποβάθμιση της κλαδικής διαπραγμάτευσης και των κλαδικών συλλογικών συμβάσεων, αίρουν τον χαρακτήρα της κοινωνικής συνοχής ανάμεσα στους εργαζόμενους του ίδιου κλάδου από την οποία διέπεται η λογική της ύπαρξης των κλαδικών συμβάσεων, μεταφέροντας, μέσα από τον ανταγωνισμό των επιχειρήσεων, ανταγωνιστικές σχέσεις και μεταξύ των εργαζομένων που απασχολούνται σε αυτές. Με αυτό τον τρόπο δεν αίρονται απλώς οι κανόνες που διέπουν την κοινωνική συνοχή ανάμεσα σε εργαζόμενους διαφορετικών επιχειρήσεων του ίδιου κλάδου, αλλά βάλλεται και η έννοια της εργατικής αλληλεγγύης όταν η ευλαβική προσήλωση των εργαζομένων στην ιδέα της ανταγωνιστικότητας της επιχείρησης ενδέχεται, εύλογα, να οδηγήσει στην αποδοχή της ιδέας του κλεισίματος μιας άλλης και στην δημιουργία στρατιάς ανέργων από εργαζόμενους θύματα αυτού του ανταγωνισμού. Οι αλλαγές αυτές συνοδεύονται τέλος, και από πρακτικές εξατομίκευσης των εργασιακών σχέσεων, στο πλαίσιο της «ελευθερίας» των συμβάσεων, παρακάμπτοντας τις συλλογικές ρυθμίσεις σε επίπεδο επιχείρησης και οδηγώντας τους εργαζόμενους σε ατομικές διαπραγματεύσεις με τον εργοδότη και με συνολικά μειωμένη διαπραγματευτική ικανότητα απέναντί του (Γ. Κουζής 2001).

Με αυτόν τον τρόπο ενισχύεται και ο ανταγωνισμός μεταξύ εργαζομένων της ίδιας της επιχείρησης και εκδηλώνεται, στην πλήρη της έκφραση, η διάρρηξη κάθε έννοιας κοινωνικής αλληλεγγύης. Υπό αυτούς τους όρους που χαρακτηρίζονται από την απόπειρα «απελευθέρωσης» των διατάξεων του εργατικού δικαίου η ενίσχυση της πλευράς του κεφαλαίου είναι προφανής συνέπεια, η δε πρωτογενής κατανομή πλούτου σε βάρος της εργασίας αποτελεί φυσικό επακόλουθο που επιβεβαιώνεται και από την υποχώρηση του μεριδίου της εργασίας επί του παραγόμενου εισοδήματος αν και το τελευταίο βαίνει συνεχώς διογκούμενο.

3. Οι πρόσφατες ρυθμίσεις για τον χρόνο εργασίας στην Ελλάδα και η ανακατανομή πλούτου υπέρ του κεφαλαίου

Οι πολιτικές εργάσιμου χρόνου συνιστούν ιδιαίτερη πτυχή των εργασιακών σχέσεων και αποτελούν θεσμικές παρεμβάσεις που το περιεχόμενό τους αποτελεί χαρακτηριστική έκφραση των όρων κατανομής πλούτου μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας ως άμεση απόρροια της παραγωγικής διαδικασίας. Η ιστορική εξέλιξη του χρόνου εργασίας στον διεθνή χώρο με την σταδιακή μείωσή του σε ημερήσια, εβδομαδιαία και ετήσια κλίμακα αντανakλά, σε ένα βαθμό, την επίδραση των αγώνων της εργατικής τάξης για βελτίωση των συνθηκών εργασίας και την αναγκαστική παραχώρηση από μέρους του κεφαλαίου, ενός πρόσθετου μεριδίου από το παραγόμενο εισόδημα υπό την πίεση της κοινωνικής εξέλιξης και των αναγκών της εργατικής τάξης, επιλογή που συμβάλλει στον περιορισμό των κοινωνικών εντάσεων που δημιουργούνται με αφορμή τον ρόλο των συντελεστών παραγωγής και των παραγωγικών σχέσεων (J. Freyssinet 1997). Στην ελληνική περίπτωση ο χρόνος εργασίας, σε σύγκριση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες βρίσκεται σε πολύ υψηλά επίπεδα (EIRO 2005, Λ. Κρέτσος 2002). Είναι χρήσιμο δε να επισημανθεί ότι παράλληλα με τους υψηλούς δείκτες εργάσιμου χρόνου οι αμοιβές στην Ελλάδα βρίσκονται στα χαμηλότερα επίπεδα ανάμεσα στις χώρες της Ένωσης. Είναι χαρακτηριστικό ότι την ίδια στιγμή που οι μέσες ακαθάριστες αποδοχές των ελλήνων μισθωτών αντιπροσωπεύουν το 68% (89% με όρους αγοραστικής δύναμης!) του μέσου ακαθάριστου μισθού στην Ευρώπη των 15 παρουσιάζεται και σημαντική

1. Βλ. Ετήσια Έκθεση για την Ελληνική Οικονομία και την Απασχόληση του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, 2006

απόκλιση και στο επίπεδο του εργάσιμου χρόνου. Και τούτο διότι ο συμβατικός εβδομαδιαίος χρόνος εργασίας πλήρους απασχόλησης είναι κατά 2 ώρες υψηλότερος στην Ελλάδα (40 έναντι 38 ώρες) ο δε ετήσιος κατά 109 ώρες (1816 έναντι 1707). Τα στοιχεία αυτά αποτελούν επί μέρους ενδείξεις ότι στην ελληνική αγορά εργασίας κυριαρχεί η επιλογή του χαμηλού κόστους εργασίας ως παράγοντας ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων, για ένα σημαντικό μέρος των οποίων μάλιστα η πολιτική του χαμηλού κόστους ενισχύεται περαιτέρω από την εκτεταμένη χρήση της παράνομης ευελιξίας που ευδοκιμεί ιδιαίτερα στην Ελλάδα (Η. Ιωακείμογλου 1999, Γ. Κουζής 2004). Σε ότι δε ειδικότερα αφορά στις πολιτικές του εργάσιμου χρόνου, επισημαίνονται οι πρακτικές εκείνες με τις οποίες επιτυγχάνεται η υπέρβαση του συμβατικού χρόνου εργασίας λόγω της χρήσης της υπερεργασίας (κατά μία ώρα υπέρβαση του ωραρίου ημερησίως στο πλαίσιο του διευθυντικού δικαιώματος) και των υπερωριών οι οποίες, πέραν της υπερεργασίας, είναι δυνατόν να οδηγήσουν την ημερήσια απασχόληση σε 12ωρη εργασία με την συναίνεση του εργαζόμενου (Γ. Κουκιάδης 2005). Με αυτούς τους όρους η χρήση των πρακτικών υπέρβασης του ημερησίου και εβδομαδιαίου ωραρίου οδηγούν στο αποτέλεσμα εκείνο σύμφωνα με το οποίο η Ελλάδα κατέχει την πρώτη θέση κατά το 2005 σε πραγματικό εβδομαδιαίο χρόνο εργασίας (43,2 ώρες έναντι 40,8 του μέσου όρου της Ευρώπης των 15).

Οι αναφορές αυτές για τα υψηλά επίπεδα εργάσιμου χρόνου στην Ελλάδα τόσο από πλευράς συμβατικών όσο και πραγματικών όρων που υπερβαίνουν και τα επίπεδα πολλών από τις νέες χώρες που διέυρυναν την σύνθεση της Ένωσης, σε συνδυασμό με τις χαμηλές αμοιβές των Ελλήνων μισθωτών θέτουν εύλογα ερωτήματα σχετικά με την ανάγκη μείωσης του εργάσιμου χρόνου στην ελληνική επικράτεια. Και τούτο όταν η γενικευμένη καθιέρωση του 40ωρου, ως εβδομαδιαίου χρόνου εργασίας έχει επιτευχθεί από το 1984 με την Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας (στην βιομηχανία ήδη από το 1975). Ωστόσο από το 1984 το μοναδιαίο κόστος εργασίας έχει μειωθεί κατά 27% οι δε πραγματικές αυξήσεις των τελευταίων ετών 1998-2004 υπολείπονταν σημαντικά της αυξημένης παραγωγικότητας της εργασίας (INE/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ 2006). Είναι χαρακτηριστικό ότι στον τομέα της μεταποίησης από την κατά 19% συνολική αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας της τελευταίας 5ετίας αποδόθη-

κε στους μισθωτούς, υπό την μορφή πραγματικών αυξήσεων, μόλις το 14% (το υπόλοιπο 5% παρακρατήθηκε από το κεφάλαιο). Τα στοιχεία αυτά καταδεικνύουν ότι υπάρχουν σοβαρά περιθώρια μείωσης του χρόνου εργασίας στην Ελλάδα επιλογή που θα συνέβαλε σε δικαιότερη πρωτογενή κατανομή του προϊόντος, εξέλιξη που θα μεταφράζονταν σε ουσιαστική αύξηση των μισθών (αφού δεν θα υπήρχε παράλληλη μείωσή τους), σε αύξηση του ελεύθερου χρόνου και σε ενδεχόμενη αύξηση των θέσεων εργασίας (όπως έχουν καταδείξει σχετικές μελέτες)² σε συνδυασμό με την μείωση των υπερωριών, μέσω της μείωσης των ετήσιων ωρών της σχετικής αδειοδότησης από το Υπουργείο Εργασίας, και με την αύξηση του κόστους τους. Ωστόσο παρά τις διεκδικήσεις των ελληνικών συνδικάτων για την μείωση του εργάσιμου χρόνου που κυρίως λαμβάνουν χώρα κατά το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του '90 καταγράφεται άρνηση της κρατικής εξουσίας να υιοθετήσει ένα τέτοιο μέτρο παραπέμποντας την λύση του στον κοινωνικό διάλογο και στη συλλογική διαπραγμάτευση την ίδια στιγμή που οι εργοδοτικές οργανώσεις, από θέση ισχύος, απορρίπτουν το αίτημα στιγματίζοντάς το για τις δυσμενείς συνέπειες που, σύμφωνα με τις θέσεις τους, θα συνεπάγονταν η εφαρμογή του απέναντι στην ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων και στην απασχόληση (Γ. Κουζής-Σ. Ρομπόλης επιμ. 2000).

Στην αντίθετη εντελώς κατεύθυνση από τις αρχές της δεκαετίας του '90 διαδοχικές κυβερνήσεις υιοθετούν παρεμβάσεις στα ζητήματα του εργάσιμου χρόνου πιεζόμενες από το αίτημα των εργοδοτικών οργανώσεων που αποσκοπούν σε μια περισσότερο ευέλικτη διαχείριση του χρόνου εργασίας (Γ. Κουζής 2001). Στο πλαίσιο αυτό η ευέλικτη διευθέτηση του συνολικού εργάσιμου χρόνου αποτελεί την προσφιλέστερη επιλογή των επιχειρήσεων μέσα από την άντληση εμπειριών από την σημαντική διάδοσή της στην ευρωπαϊκή αγορά εργασίας (Υ. Kouzis, L. Kretsos 2004). Το μέτρο της ευέλικτης διευθέτησης έγκειται στην παρεχόμενη δυνατότητα της επιχείρησης να υπολογίζει το ωράριο εργασίας σε ευρύτερα της εβδομάδας χρονικά διαστήματα (π.χ. τετράμηνα, εξάμηνα, δωδεκάμηνα) αυξομειώνοντας τα κατά περιόδους (10ωρα, 12ωρα και 5ωρα ή ρεπό αντίστοιχα) διατηρώντας ωστόσο συνολικά τον ίδιο εβδομαδιαίο χρόνο (40ωρο) και την ίδια αμοιβή.

2. Βλ. Brunhes B, Clerc D, Mida D, Perret P (2001) και Ιωακείμογλου Η (1997).

Η πρακτική αυτή προσδίδει σημαντικό οικονομικό όφελος στις επιχειρήσεις λόγω κυρίως της αποφυγής πληρωμής των υπερωριών εφόσον αυτές θα υποκαθίστανται με μειωμένο ωράριο όταν η δραστηριότητα της επιχείρησης θα βρίσκεται σε ύφεση. Στο πλαίσιο αυτό επιχειρούνται αλληπάλληλες νομοθετικές παρεμβάσεις από το 1990 μέχρι το 2000 (Ν. 1892/90), Ν. 2639/98, Ν. 2274/00) χωρίς ωστόσο η διευθέτηση να εφαρμοσθεί ουσιαστικά στην πράξη αν λάβει κανείς υπόψη ότι οι σχετικές διατάξεις του 1990 δεν εφαρμόστηκαν σε καμία επιχείρηση, οι διατάξεις του 1998 εφαρμόστηκαν μόλις σε μία, και τέλος μόλις πέντε επιχειρήσεις προχώρησαν στην εφαρμογή της με βάση το νόμο του 2000. Η περιθωριακή εφαρμογή του μέτρου της διευθέτησης οφείλεται κατά κύριο λόγο στο γεγονός ότι αυτή προϋποθέτει, με βάση το νόμο, την συναίνεση των εργαζομένων και την υπογραφή σχετικής συλλογικής σύμβασης ή συμφωνίας με την αρμόδια οργάνωση (συνδικάτο) ή άλλη μορφή συλλογικής εκπροσώπησης των εργαζομένων (π.χ. εργασιακό συμβούλιο). Απέναντι στην άρνηση των εργαζομένων να συναινέσουν στην αποδοχή του μέτρου για μια σειρά από λόγους, που θα αναφερθούν στην συνέχεια, οι εργοδότες επιδιώκουν την εφαρμογή του διεκδικώντας την άρση της συλλογικής ρύθμισης, ως απαραίτητης προϋπόθεσης για την λειτουργία της, και την αντικατάστασή της είτε με την χρήση του διευθυντικού δικαιώματος είτε με ατομική συμφωνία εργοδότη και εργαζόμενου, επιλογή που ενδέχεται και αυτή να υποκρύπτει έμμεσα την χρήση του διευθυντικού δικαιώματος, παρακάμπτοντας σε κάθε περίπτωση τις συλλογικές διαδικασίες.

Η καθιέρωση διαδικασιών κοινωνικής συναίνεσης ως απαραίτητης προϋπόθεσης εφαρμογής του μέτρου της διευθέτησης αποσκοπεί στην αναζήτηση του αμοιβαίου οφέλους και για την πλευρά της εργασίας όταν είναι δεδομένη η ύπαρξη οφέλους για το κεφάλαιο εφόσον η εφαρμογή του σε ετήσια βάση σε μια βιομηχανική μονάδα συνεπάγεται, σύμφωνα με υπολογισμούς, αύξηση της κερδοφορίας του κατά 10-12% (Η. Ιωακείμογλου 1997α). Τα ελληνικά συνδικάτα ωστόσο διατηρούν σοβαρές ενστάσεις απέναντι στον θεσμό της διευθέτησης και θεωρούν ότι η εφαρμογή του εγκυμονεί σοβαρούς κινδύνους για την εργασία με αποτέλεσμα να είναι ιδιαίτερα επιφυλακτικά ή και αρνητικά απέναντι του, στοιχείο που επιβεβαιώνεται και από τον περιορισμένο βαθμό εφαρμογής του. Οι ενστάσεις των συνδικάτων απέναντι στη διευθέτηση εντοπίζονται στις ακόλουθες πτυχές (Γ. Κουζής 2005):

- Σε μια διαφορετική προσέγγιση αναφορικά με τις πολιτικές του εργάσιμου χρόνου και με άξονα την μείωσή του ως παράγοντα αύξησης της απασχόλησης και δικαιότερης κατανομής του προϊόντος.
- Στην άποψη ότι η διευθέτηση δεν ενισχύει άμεσα την απασχόληση εφ' όσον οι πρόσθετες και οι πάγιες ανάγκες της επιχείρησης καλύπτονται από το υπάρχον προσωπικό με την αυξομείωση των ωραρίων του.
- Στην συνεπαγόμενη μείωση του εισοδήματος των εργαζομένων λόγω της μη πληρωμής της προσαύξησης των υπερωριών
- Στην επιδείνωση των συνθηκών εργασίας λόγω των παρατεταμένων βεβαρημένων ωραρίων σε μια χώρα με υψηλό τον δείκτη των εργατικών ατυχημάτων.
- Στην μη δυνατότητα ουσιαστικής αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου όταν αυτός παρέχεται κυρίως με βάση τις ανάγκες της επιχείρησης και συχνά σε «αντικοινωνικές» περιόδους.
- Στην αποδιάρθρωση της κοινωνικής και οικογενειακής ζωής των εργαζομένων όταν «ο ελεύθερος χρόνος» δεν συμβαδίζει με τις γενικότερες οικογενειακές και κοινωνικές υποχρεώσεις.
- Στην δραματική μείωση του ελεύθερου χρόνου κατά την περίοδο των παρατεταμένων βεβαρημένων ωραρίων όταν αυτά συνδέονται και με τους υψηλούς χρόνους μετακίνησης λόγω του έντονου κυκλοφορικού προβλήματος στις μεγάλες πόλεις.
- Στην επιδείνωση των όρων ελέγχου εφαρμογής της εργατικής νομοθεσίας εφόσον ο ήδη πλημμελής έλεγχος των αρμόδιων μηχανισμών που ευνοεί τον υψηλότατο βαθμό παραβιάσεων θα καταστεί ανεπαρκέστερος όταν οι επιθεωρητές εργασίας θα καλούνται να ελέγξουν μια περισσότερο σύνθετη λειτουργία της επιχείρησης όταν αυτή εφαρμόζει την διευθέτηση.

Απέναντι σε αυτές τις επιφυλάξεις των συνδικάτων που μεταφράζονται με τον φόβο επιδείνωσης της θέσης της εργασίας, και τις αλληπάλληλες αποτυχημένες απόπειρες λειτουργίας του θεσμού της διευθέτησης στην Ελλάδα, η αντίδραση των εργοδοτικών οργανώσεων εστιάζεται στο αίτημα άρσης της συλλογικής ρύθμισης ως αναγκαίου όρου. Επίσης καταγράφονται ενστάσεις και της εργοδοσίας απέναντι στις σχετικές διατάξεις του νόμου 2274/00

όπου η διευθέτηση συνδέεται με την παράλληλη μείωση του εργασιμου χρόνου, κατά 92 ώρες ετησίως, προκειμένου να ωθηθούν τα συνδικάτα μέσω του συγκεκριμένου αντισταθμιστικού οφέλους να αποδεχθούν το μέτρο. Και τούτο διότι οι εργοδότες διάκεινται αρνητικά σε οποιαδήποτε μορφή μείωσης του χρόνου εργασίας αρνούμενοι να παραχωρήσουν ουσιαστικό μερίδιο του προσδοκώμενου οφέλους από την διευθέτηση.

Υπό αυτό το πλαίσιο των αντιδράσεων εκδηλώνεται η νομοθετική πρωτοβουλία του 2005 (Ν. 3385) που αποσκοπεί στην άρση των αδιεξόδων και στην ανάπτυξη, στην πράξη, ενός θεσμού που θεωρείται σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση του νόμου σημαντικό εργαλείο για την αύξηση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων και της απασχόλησης ... Προκειμένου να επιτευχθούν οι ως άνω στόχοι, μεταξύ των άλλων, επιχειρούνται τα ακόλουθα (Γ. Κουζής 2006):

- Καταργείται το ετήσιο bonus του κατά 92 ώρες μειωμένου ωραρίου για τους εργαζόμενους που απασχολούνται με καθεστώς διευθέτησης.
- Εισάγεται, εκτός από την δυνατότητα δωδεκάμηνης διευθέτησης, ένα δεύτερο σενάριο 4μηνης διάρκειας το οποίο και συγκεντρώνει την έντονη αντίδραση των συνδικάτων λόγω του γεγονότος ότι συνοδεύεται και με όρους ουσιαστικής άρσης της συλλογικής αυτονομίας.
- Η άρση της συλλογικής αυτονομίας επιτυγχάνεται με την καθιέρωση μορφής υποχρεωτικής διαιτησίας σε περίπτωση μη συμφωνίας των μερών. Η υποχρεωτική διαιτησία που ίσχυε μέχρι το 1990 και είχε συγκεντρώσει τα πυρά των υποστηρικτών της συλλογικής αυτονομίας ακόμη και για θέματα που αφορούσαν στο θεμελιώδες δικαίωμα των εργαζομένων, εκείνο του μισθού, επαναφέρεται και αφορά σε ζήτημα που ενδιαφέρει πρωτίστως την εργοδοτική πλευρά...
- Το περιεχόμενο σύνθεσης του διαιτητικού οργάνου ενισχύει τις αντιδράσεις απέναντι στο μέτρο εφ' όσον η αρμόδια τοπική επιτροπή επίλυσης της διαφοράς (επιτροπή διευθέτησης) απαρτίζεται από πέντε μέλη και στην οποία ιδιαίτερη βαρύτητα έχει η παρουσία του επιθεωρητή εργασίας έναντι των ανά δύο εκπροσώπων εργοδοτών και εργαζομένων.
- Η υπό την προηγούμενη σύνθεση επιτροπή οδηγεί εύλογα στο συμπέρασμα ότι η διευθέτηση κα-

θίσταται υποχρεωτική όταν ο πολιτικός προϊστάμενος του προέδρου της επιθεωρητή, ο Υπουργός Εργασίας, εκδηλώνεται, με την ψήφιση του συγκεκριμένου νόμου, ως ένθερμος υποστηρικτής της ανάγκης εφαρμογής του μέτρου.

Με την συγκεκριμένη ρύθμιση μειώνεται το εργατικό κόστος και επιτυγχάνεται η αύξηση της κερδοφορίας των επιχειρήσεων, όπως ήδη αναφέρθηκε, ενώ με μια ακόμη διάταξη του ίδιου νόμου, για τα χρονικά όρια εργασίας, προστίθεται και η εναλλακτική δυνατότητα μείωσης του κόστους εργασίας μέσα από την μείωση του κόστους υπέρβασης του συμβατικού ωραρίου. Ειδικότερα:

- Ενισχύεται η δυνατότητα επέκτασης του ημερήσιου και εβδομαδιαίου ωραρίου στο πλαίσιο του διευθυντικού δικαιώματος από 3 σε 8 ώρες (υπερεργασία).
- Μειώνεται κατά το ήμισυ το κόστος της ως άνω υπέρβασης (από το κατά 50% προσαυξημένο ωρομίσθιο σε 25%).
- Μειώνεται το κόστος της παράνομης υπερωρίας από το κατά 150% προσαυξημένο ωρομίσθιο σε 100%.

Με το δεύτερο αυτό πλέγμα ρυθμίσεων το σχετικό με τα χρονικά όρια εργασίας επιτυγχάνεται εναλλακτικά η κατά 17%³ μείωση του εργατικού κόστους συγκριτικά με το προηγούμενο καθεστώς για όσες επιχειρήσεις εξακολουθούν να προβαίνουν σε απλή χρήση της υπερεργασίας και δεν καταφεύγουν στη λύση της διευθέτησης. Αν, τέλος, επιλέξουν την διευθέτηση είναι προφανές ότι δεν θα είναι υποχρεωμένες να καταβάλουν και αυτό το κατά 17% μειωμένο κόστος εργασίας εφ' όσον σε αυτή την περίπτωση δεν θα καταβάλλεται η σχετική προσαύξηση στο ωρομίσθιο. Επιπλέον ενισχύεται η προοπτική αύξησης του πραγματικού εργασιμου χρόνου εφ' όσον το μειωμένο κόστος της υπέρβασης του ωραρίου θα ωθεί σημαντικό μέρος των επιχειρήσεων στην αύξηση της υπερεργασίας και των υπερωριών.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι με δύο και μόνο άρθρα ενός νόμου που υπάγεται στην εργατική νομοθεσία παρέχεται η δυνατότητα στις επιχειρήσεις να αυξάνουν την κερδοφορία τους επιδεινώνοντας την θέση των εργαζομένων τόσο από πλευράς αμοιβής, συνθηκών εργασίας και διαβίωσης, ενώ ταυτόχρονα βάλλεται ουσιαστικά και η προοπτική ουσι-

3. Σύμφωνα με εκτιμήσεις του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ (Ιούλιος του 2005).

αστικής ενίσχυσης της απασχόλησης όταν η χρήση της διευθέτησης, όπως ήδη αναφέρθηκε, καθώς και η μείωση του κόστους της υπερεργασίας και των παράνομων υπερωριών, επιβουλεύονται την δημιουργία νέων θέσεων εργασίας οδηγώντας σε αντίθετα αποτελέσματα από τις διακηρυγμένες προσδοκίες και στοχεύσεις του νομοθέτη.

4. Αντί επιλόγου

Η πρόσφατη παρέμβαση του Έλληνα νομοθέτη στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων αναφορικά με τις πολιτικές του εργάσιμου χρόνου αποτελεί απτό παράδειγμα της στροφής της εργατικής νομοθεσίας από τον παραδοσιακό της ρόλο, εκείνο της προστασίας του αδύνατου πόλου της εργασιακής σχέσης, προς την κατεύθυνση ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων με όρους που συνεπάγονται την μείωση του κόστους εργασίας, εξέλιξη που μεταφράζεται με τον περιορισμό των δικαιωμάτων των εργαζομένων, την επιδείνωση της θέσης τους και την δυσμενέστερη γι' αυτούς κατανομή του παραγόμενου προϊόντος. Αυτή η εξέλιξη που αποτελεί διεθνή πρακτική αποκτά ιδιαίτερη σημασία για το περιεχόμενο των εργασιακών σχέσεων στην ελληνική αγορά εργασίας το οποίο παρουσιάζει σημαντική απόκλιση από το αντίστοιχο μέσο ευρωπαϊκό επίπεδο και όταν μάλιστα η ανάγκη σύγκλισης με αυτό διακηρύσσεται από τους ασκούντες την εξουσία σε όλους τους τόνους. Με τις υιοθετούμενες πολιτικές η Ελλάδα εμμένει σε ένα παραγωγικό πρότυπο που στηρίζεται στη φθηνή και χαμηλά αμειβόμενη εργασία διατηρώντας τις αποστάσεις που την χωρίζουν από τον ανεπτυγμένο πυρήνα της Ένωσης όπως αυτό προκύπτει από δύο βασικές πτυχές των εργασιακών σχέσεων, την πολιτική μισθών και του χρόνου εργασίας. Σε ότι αφορά ειδικότερα στον εργάσιμο χρόνο αν και στην Ελλάδα υφίστανται οι αντικειμενικές προϋποθέσεις για την μείωση του εργάσιμου χρόνου καταγράφεται μια κίνηση που αποσκοπεί όχι μόνο στη διατήρηση της υπάρχουσας κατάστασης αλλά στην αλλαγή της με όρους που συνεπάγονται ουσιαστική αύξηση του χρόνου εργασίας και μείωση του ήδη χαμηλού εισοδήματος των εργαζομένων. Και τούτο όταν κυριαρχεί το παράδοξο για την Ελλάδα να καταγράφει ως χώρα το χαμηλότερο κόστος εργασίας ανάμεσα στις χώρες της Ευρώπης των 15 (μετά από την Πορτογαλία), να διατηρεί από τους

υψηλότερους δείκτες ανεργίας (9,6%), να βρίσκεται ουραγός σε επίπεδο ανταγωνιστικότητας της οικονομίας και παράλληλα να παρουσιάζει υψηλότετη κερδοφορία κεφαλαίου (23,3% έναντι του 12,2% μέσου κοινοτικού όρου)⁴ που ωστόσο δεν επενδύεται σε παραγωγικές δραστηριότητες. Υπό αυτήν την έννοια το παραγωγικό πρότυπο που επιλέγεται καθίσταται «αντιπαραγωγικό» και ατελέσφορο τόσο υπό την κοινωνική όσο και υπό την οικονομική του διάσταση, τα δε μέτρα που λαμβάνονται στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων, με το παράδειγμα που αναλύθηκε, οδηγούν στην επιδείνωση της εργασίας, στην αναμφισβήτητη περαιτέρω αύξηση της κερδοφορίας των επιχειρήσεων ενώ ελέγχεται σοβαρά το κατά πόσο η αυξημένη αυτή κερδοφορία, η οποία ενισχύεται και με άλλα μέτρα (π.χ. μείωση της φορολογίας επί των κερδών), θα οδηγήσει στην ενίσχυση της ανταγωνιστικής θέσης των επιχειρήσεων και στην αύξηση της απασχόλησης, επαληθεύοντας τα βασικά επιχειρήματα της αιτιολογικής έκθεσης της σχετικής με την επίμαχη νομοθετική πρωτοβουλία...;

4. *Annual macroeconomic database, European Commission 2005.*

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ (2006): Η ελληνική οικονομία και απασχόληση, Ετήσια έκθεση.
- Ιωακείμογλου (1997): Η μείωση του χρόνου εργασίας χωρίς μείωση αποδοχών, Τετράδια ΙΝΕ, τευχ. 10-11.
- Ιωακείμογλου (1997α): Η διευθέτηση του χρόνου εργασίας, Τετράδια του ΙΝΕ, τευχ. 10-11.
- Ιωακείμογλου Η. (1999): Οι μισθοί, η ανταγωνιστικότητα και η ανεργία, Μελέτες ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, τόμος 10.
- Καραμεσίνη Μ. (2005): Από την καταπολέμηση της ανεργίας στην αύξηση του ποσοστού απασχόλησης, από το «Πολιτική απασχόλησης: Πεδίο σύζευξης της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής», επιμ. Μ. Καραμεσίνη, Γ. Κουζής, Gutenberg.
- Κουζής Γ. (2006): Οι πρόσφατες ρυθμίσεις για τον χρόνο εργασίας: Μέτρα ενίσχυσης των εργασιακών δικαιωμάτων ή ενίσχυσης της κερδοφορίας των επιχειρήσεων; Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου, Τ. 2.
- Κουζής Γ. (2005): Η ελαστική διευθέτηση του χρόνου εργασίας και η στάση των ελληνικών συνδικάτων, από τον συλλογικό τόμο «Εργασία 2005», ΙΑΠΑΔ, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Κουζής Γ. (2004): Η ευελιξία της εργασίας ως επιμέρους έκφραση των πολιτικών διαχείρισης του χαμηλού εργασιακού κόστους στην Ελλάδα, από το «Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα», Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα.
- Κουζής Γ. (2001): Εργασιακές σχέσεις και ευρωπαϊκή ενοποίηση: Ευελιξία και απορρύθμιση ή αναβάθμιση της εργασίας; Μελέτες ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, Τόμος 14.
- Κουζής Γ. (1995): Λευκή βίβλος: Απασχόληση και εργασιακές σχέσεις, από το συλλογικό τόμο «Το λευκό βιβλίο και το εργατικό κίνημα», Ιανός.
- Κουζής Γ.-Ρομπόλης Σ. (επιμ.) (2000): Ζητήματα κοινωνικού διαλόγου, ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Gutenberg.
- Κουκιάδης Γ. (2005): Εργατικό δίκαιο. Ατομικές εργασιακές σχέσεις και το δίκαιο της ευελιξίας της εργασίας, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.
- Κουκιάδης Γ. (1981): Παραδόσεις κοινωνικής πολιτικής και κοινωνικής νομοθεσίας, Σάκκουλας, Θεσ/νίκη.
- Κρέτσος Λ. (2002): Ο χρόνος εργασίας στο επίκε-

ντρο των εξελίξεων στις εργασιακές σχέσεις, από τον συλλογικό τόμο «Εργασία 2002», ΙΑΠΑΔ, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

- Πετμεζίδου Μ. (1992): Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική πολιτική, Έξαντας.
- Σπυρόπουλος Γ. (1998): Εργασιακές σχέσεις: Εξελίξεις στην Ελλάδα, στην Ευρώπη και στον Διεθνή χώρο, Σάκκουλας, Αθήνα.
- Τραυλός-Τζανετάτος Δ. (1990): Το εργατικό δίκαιο σε κρίσιμη καμπή, Οδυσσεάς.

Ξενόγλωσση

- Antonmattèi P.H. (2006): *Libres propos : 2007, L'odyssée du contrat du travail? Droit Social*, février.
- Brunhes B, Clerc D, Mida D, Perret P. (2001): *35 heures: Le temps du milan*, Desclée de Brouwer, Sociologie Economique, Paris.
- Camerlynck G.H., Lyon-Caen G. (1980): *Droit du travail*, Dalloz, Paris.
- Dockès E. (2006): *Du CNE au CPE*, Droit Social, avril.
- Droit Social (revue) (2005): *Un nouveau droit du travail et de l'emploi? no spécial*, décembre.
- Esping-Andersen G. (1990): *The three worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge, Polity Press.
- Esping-Andersen G, Regini M. (2000): *Why deregulate labour markets?* Oxford: Oxford University Press.
- European Commission (2005) : *Annual macroeconomic database*.
- Freyssinet J. (1997): *Le temps de travail en miettes*, Les Éditions de l' Atelier, Paris.
- EIRO (2005): *Working time developments*, <http://www.eiro.eurofound.eu.int>.
- Gaudu F. (2005): *Libéralisation des marchés et droit du travail*, Rev. Droit Social, mai.
- Kouziz Y., Kretsos L. (2004): *Annualized hours in Europe, comparative study*, EIRO, <http://www.eiro.eurofound.eu.int>.
- Lyon-Caen G. (1995): *Le droit du travail: Une technique réversible*, Dalloz, Paris.

Τριτοβάθμια εκπαίδευση και απασχόληση: επαγγελματική ένταξη των αποφοίτων και εκπαιδευτική πολιτική

Μαρία Καραμεσίνη & Ελένη Πρόκου¹

1. Εισαγωγή

Η επαγγελματική ένταξη των αποφοίτων όλων των βαθμίδων και ειδών εκπαίδευσης έχει απασχολήσει την έρευνα και τη διεθνή βιβλιογραφία από τη δεκαετία του 1960. Σε χώρες που υπήρξαν πρωτοπόρες στην έρευνα, όπως η Γαλλία, η παρακολούθηση της επαγγελματικής κατάστασης/πορείας των αποφοίτων μετά την αποφοίτηση ήταν άμεσα συνδεδεμένη με το σχεδιασμό της εκπαιδευτικής πολιτικής. Σύμφωνα με τους σχεδιαστές της, το εκπαιδευτικό σύστημα έπρεπε να τροφοδοτεί την οικονομία με το κατάλληλο σε ποσότητα και ποιότητα εργατικό δυναμικό και η έρευνα – κατ' ανάθεση από το κράτος σε ειδικά κέντρα – βοηθούσε τον καλύτερο σχεδιασμό.

Η άνοδος της ανεργίας τις δεκαετίες του 1970, 1980 και 1990, και τα ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά στους νέους, έστρεψαν την έρευνα προς άλλα ερωτήματα και την υπέταξαν στις προτεραιότητες της πολιτικής καταπολέμησης της ανεργίας. Ταυτόχρονα, ο εκπαιδευτικός σχεδιασμός υποχώρησε αισθητά. Η έρευνα προσανατολίστηκε στον εντοπισμό των ομάδων αποφοίτων που ήταν οι πιο ευάλωτες στην ανεργία, των οποίων η ένταξη στην απασχόληση υποβοηθείτο με την ανάπτυξη ειδικών πολιτικών.

Παρά τη μετατόπιση του κέντρου βάρους της από τον εκπαιδευτικό σχεδιασμό στο σχεδιασμό της πολιτικής αγοράς εργασίας μέσα σε μία οικονομική συγκυρία υψηλής νεανικής ανεργίας, η έρευνα για την επαγγελματική ένταξη των αποφοίτων από τη φύση της θέτει ερωτήματα για τη σύνδεση του εκπαιδευτικού συστήματος με το σύστημα απασχόλησης και άρα τροφοδοτεί με τα ευρήματά της τον προβληματισμό τόσο για την πολιτική απασχόλησης όσο και για το ρόλο της εκπαιδευτικής πολιτικής.

Στην εργασία αυτή προσπαθούμε να συνδυάσουμε τις δύο προαναφερθείσες σκοπιές, εστιάζοντας την προσοχή μας στην επαγγελματική ένταξη των αποφοίτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Σκοπός της εργασίας είναι η διερεύνηση του ζητήματος της σύνδεσης του συστήματος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας, με αναφορά τόσο στην απασχολησιμότητα των αποφοίτων όσο και στο μεταβαλλόμενο ρόλο του πανεπιστημίου την εποχή της ύστερης νεωτερικότητας.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας διερευνούμε εμπειρικά βασικές διαστάσεις της επαγγελματικής ένταξης των αποφοίτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια, στο πλαίσιο μιας μακρο-οικονομικής/ κοινωνικής προσέγγισης μετάβασης από την εκπαίδευση στην εργασία. Χρησιμοποιούμε γι' αυτόν το σκοπό πρωτότυπη μεθοδολογία, αδημοσίευτα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ) και δείκτες που αφορούν την ποσοτική και ποιοτική διάσταση της ένταξης στην αγορά εργασίας και την απασχόληση (βαθμός συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και την απασχόληση, μορφή εργασίας και είδος απασχόλησης). Δεν επεκτεινόμαστε, στην παρούσα εργασία, στη διάσταση του είδους του ασκούμενου επαγγέλματος και της αντιστοιχίας του με τις σπουδές. Για τη διερεύνηση αυτής της διάστασης της επαγγελματικής ένταξης χρειάζεται πιο περίπλοκη μεθοδολογία. Επίσης δεν παρακολουθούμε την εξέλιξη των αμοιβών της εργασίας των αποφοίτων, δεδομένου ότι η ΕΕΔ δεν παρέχει κατάλληλα στοιχεία για το ύψος των αποδοχών των μισθωτών και καθόλου στοιχεία για το εισόδημα των αυτοαπασχολούμενων.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας, εξετάζουμε το γενικότερο πλαίσιο σύνδεσης του συστήματος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με το σύστημα της απασχόλησης. Επισημαίνουμε ότι οι σημερινοί ραγδαίοι κοινωνικο-οικονομικοί μετασχηματισμοί έχουν θέσει υπό αμφισβήτηση τις συμβατικές παραδοχές γύρω από τις διευθυντικές/επαγγελματικές καριέρες. Οι απόφοιτοι δεν μπορούν πλέον να σχεδιάζουν

1. Η Μαρία Καραμεσίνη είναι επίκουρη καθηγήτρια στα Οικονομικά της Απασχόλησης και έγραψε το πρώτο μέρος του άρθρου. Η Ελένη Πρόκου είναι λέκτορας στην Εκπαιδευτική Πολιτική και έγραψε το δεύτερο μέρος του άρθρου. Η στατιστική επεξεργασία των στοιχείων των πινάκων και διαγραμμάτων του άρθρου έγινε από τον Ανδρέα Κορνελάκη, πτυχιούχο του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου.

το μέλλον τους σε μόνιμη βάση. Καλούνται να είναι πιο ευέλικτοι σε μια αγορά εργασίας που δίνει έμφαση στις δεξιότητες (τεχνικές και κοινωνικές). Σε μεγάλο βαθμό, οι ευκαιρίες απασχόλησης των αποφοίτων προσδιορίζονται από τις ποσοτικές, δομικές, αλλά και σε επίπεδο δεξιοτήτων συνδέσεις μεταξύ του συστήματος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και του συστήματος της απασχόλησης. Ωστόσο, η έμφαση στις δεξιότητες και την απασχολησιμότητα έχει επιφέρει αλλαγές στο ρόλο του πανεπιστημίου, το οποίο φαίνεται να εγκαταλείπει τα Χουμπολντιανά ιδεώδη περί αυτονομίας του.

2. Επαγγελματική ένταξη αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα

Η εμπειρική έρευνα για την επαγγελματική ένταξη των αποφοίτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στη χώρα μας, στο πλαίσιο μιας μακρο-οικονομικής/κοινωνικής και δυναμικής προσέγγισης μετάβασης στην εργασία, είναι εξαιρετικά περιορισμένη και αποσπασματική.² Αδυνατεί να παρέχει μία συνολική εικόνα της πραγματικότητας, ακόμα και ως προς τα βασικά χαρακτηριστικά της διαδικασίας ένταξης.

Με την παρούσα εργασία προσπαθούμε να φιλοτεχνήσουμε για πρώτη φορά μία τέτοια εικόνα, εξετάζοντας την πορεία ένταξης της σειράς αποφοίτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης του έτους 1999 συνολικά και κατά φύλο κατά την περίοδο 2000-2005 και συγκρίνοντας τις επιδόσεις των πτυχιούχων πανεπιστημίου με αυτές των πτυχιούχων ΤΕΙ. Επίσης διερευνούμε τις επιπτώσεις της οικονομικής συγκυρίας στην εργασιακή ένταξη των πτυχιούχων πανεπιστημίου και ΤΕΙ, μέσω της σύγκρισης των επιδόσεων των σειρών αποφοίτων των ετών 1994, 1996, 1998, 2000 και του 2002, ένα, τρία και πέντε έτη μετά την αποφοίτηση.

Πριν παρουσιάσουμε τα αποτελέσματα της εμπειρικής διερεύνησης, θα αναφερθούμε συνοπτικά στο εννοιολογικό και μεθοδολογικό πλαίσιο που υιοθετήσαμε.

2.1. Εννοιολογικό και μεθοδολογικό πλαίσιο

Η έννοια της επαγγελματικής ένταξης των νέων και η πιο πρόσφατη της μετάβασης από την εκπαίδευση στην εργασία δεν είναι αυτονόητες. Οι ορισμοί τους παραπέμπουν όχι μόνο σε διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις της λειτουργίας της αγοράς εργασίας και των μηχανισμών επαγγελματικής κοινωνικοποίησης, αλλά και σε διαφορετικά ερωτήματα και οπτικές, όπως αυτές διαμορφώθηκαν με βάση τόσο τις επιλογές των ερευνητών όσο και τις ανάγκες άσκησης κρατικής πολιτικής.

Οι ορισμοί διακρίνονται ανάλογα με το εάν ο προβληματισμός εστιάζεται στο άτομο (μικρο-προσέγγιση) ή σε μία κοορτή ατόμων (μακρο-προσέγγιση), εάν αναφέρονται στους νέους, τους αποφοίτους του εκπαιδευτικού συστήματος ή τους νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας, και εάν είναι αντικειμενικοί ή υποκειμενικοί. Ανεξαρτήτως των μεταξύ τους διαφορών, όλοι οι ορισμοί υιοθετούν μία δυναμική προσέγγιση της επαγγελματικής ένταξης ως διαδικασίας.

Στο πλαίσιο της ατομικιστικής προσέγγισης ο Vernières M. (1997) ορίζει την επαγγελματική ένταξη ως τη διαδικασία σταθεροποίησης στην απασχόληση των ατόμων που ποτέ δεν συμμετείχαν στον ενεργό πληθυσμό, ενώ ο Vincens (1997) ως την αλλαγή καταστάσεων στο πλαίσιο μιας ατομικής διαδικασίας μετάβασης από μία αρχική σε μία τελική κατάσταση.

Η αρχική κατάσταση μπορεί να είναι το τέλος της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, η είσοδος στην ενεργή ζωή, η έξοδος από το εκπαιδευτικό σύστημα, η έναρξη επαγγελματικών σπουδών, ενώ η τελική κατάσταση μπορεί να είναι η πρώτη απασχόληση, η σταθερή απασχόληση ή η στιγμή που το ίδιο το άτομο θεωρεί ότι έχει σταθεροποιηθεί στην απασχόληση, η απασχόληση που αντιστοιχεί στις σπουδές, η απασχόληση στην οποία το άτομο θεωρεί ότι είναι επαγγελματικά ενταγμένο κ.λπ. Η αρχική κατάσταση πάντοτε ορίζεται με αντικειμενικό τρόπο, ενώ για την τελική κατάσταση υπάρχουν αντικειμενικοί και υποκειμενικοί ορισμοί (Vincens, 1997).

Στο πλαίσιο της μακρο-οικονομικής/κοινωνικής προσέγγισης, ο ΟΟΣΑ ορίζει τη μετάβαση ως το πέρασμα μιας κοορτής νέων από την κατάσταση της σχεδόν πλήρους σ' εκείνην της αμελητέας συμμετοχής στην εκπαίδευση, και από την κατάσταση της αμελητέας σ' εκείνην της υψηλής συμμετοχής στην

2. Περιλαμβάνει τις έρευνες απορρόφησης αποφοίτων στην αγορά εργασίας που χρηματοδοτήθηκαν από το ΕΠΕΑΕΚ Ι (Β' ΚΠΣ) και άλλους φορείς (π.χ. ΤΕΕ). Ενδεικτικά αναφέρουμε τις Καλογήρου κ.ά. (2002) και Κασίμης κ.ά. (2000) καθώς και την πρόσφατη εργασία των Καραμεισίνη και Κορνελάκη (2005).

αγορά εργασίας (OECD, 1996). Στην έρευνα οι κοορτές συνήθως αναφέρονται σε σειρές αποφοίτων, που εξέρχονται από το εκπαιδευτικό σύστημα μια συγκεκριμένη χρονιά.

Για την εμπειρική διερεύνηση της επαγγελματικής ένταξης των αποφοίτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα υιοθετήσαμε την παραπάνω προσέγγιση, καθώς και μία συγκεκριμένη μεθοδολογία, που πρώτοι ανέπτυξαν οι Baudelot (1988) και Vincens (1998), και πρόσφατα τελειοποίησαν οι Fondeur και Minni (2005).

Η μεθοδολογία αυτή αξιοποιεί τα δεδομένα των Ερευνών Εργατικού Δυναμικού για το σχηματισμό «οινεί πάνελ» διαφορετικών κοορτών/σειρών αποφοίτων. Για κάθε «οινεί πάνελ» υπολογίζονται δείκτες επαγγελματικής ένταξης επί σειρά ετών (πέντε έως δέκα) μετά την αποφοίτηση. Σύμφωνα με τους Fondeur και Minni (2005), οι δείκτες αυτοί αποτυπώνουν το συνδυασμένο αποτέλεσμα τριών διαφορετικών ειδών επιπτώσεων: το αποτέλεσμα ηλικίας, το αποτέλεσμα περιόδου και το αποτέλεσμα γενιάς. Το πρώτο αποτέλεσμα δείχνει την επίπτωση που έχει στο βαθμό και την ποιότητα επαγγελματικής ένταξης η εμπειρία που αποκτούν οι απόφοιτοι στην αγορά εργασίας με την ηλικία. Το δεύτερο αντιστοιχεί στην επίπτωση που έχει στο βαθμό και την ποιότητα επαγγελματικής ένταξης των αποφοίτων η οικονομική συγκυρία, που διαμορφώνει τις ευκαιρίες απασχόλησης. Το τρίτο λειτουργεί στο μακροχρόνιο διάστημα και προκύπτει από τις δομικές αλλαγές στα εργασιακά πρότυπα.

Η λογική βάση της μακρο-προσέγγισης της επαγγελματικής ένταξης είναι η ιδέα ότι η μοναδικότητα της διαδρομής μιας κοορτής τοποθετείται στο ξεκίνημα, δηλαδή στη φάση ένταξης, ενώ στη μακρά διάρκεια οι διαφορές μεταξύ κοορτών περιορίζονται αισθητά ή και εξαφανίζονται. Το τέλος της ένταξης μιας κοορτής νέων ισοδυναμεί με την ενσωμάτωσή της στις κοορτές των «ενηλίκων», των οποίων στη συνέχεια μοιράζεται την τύχη (Vincens, 1998).

Άρα, και στο πλαίσιο της μακρο-οικονομικής/κοινωνικής προσέγγισης, χρειάζεται να προσδιοριστεί το τέλος της μετάβασης, οπότε η κοορτή θεωρείται επαγγελματικά ενταγμένη. Μπορεί να χρησιμοποιηθεί πληθώρα κριτηρίων για τον προσδιορισμό του τέλους της μετάβασης. Όλα περιλαμβάνουν ένα βαθμό υποκειμενικότητας ως προς την επιλογή. Ένα από τα προταθέντα κριτήρια είναι η ομοιότητα του ποσοστού ανεργίας της κοορτής με εκείνο ενός πληθυσμού ανα-

φοράς. Άλλο κριτήριο είναι $\chi\%$ των ατόμων της κοορτής να έχει σταθερή απασχόληση (Vincens, 2001).

Για να σχηματίσουμε «οινεί πάνελ» αποφοίτων των ετών 1996, 1998, 1999, 2000, 2002 χρησιμοποιήσαμε στοιχεία της ελληνικής ΕΕΔ. Στη συνέχεια υπολογίσαμε το ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό, απασχόλησης και ανεργίας επί σειρά ετών μετά την αποφοίτηση. Τα ποσοστά υπολογίστηκαν τόσο στο σύνολο, όσο και ξεχωριστά για άνδρες και γυναίκες, πτυχιούχους ΑΕΙ και ΤΕΙ. Επίσης υπολογίστηκαν τα ποσοστά συμμετοχής σε σταθερές θέσεις μισθωτής απασχόλησης καθώς και τα ποσοστά αυτοαπασχόλησης για την ίδια σειρά ετών.

Οι συνοπτικοί δείκτες μέσω των οποίων συλλάμβανουμε τον βαθμό και την ποιότητα επαγγελματικής ένταξης των αποφοίτων είναι το ποσοστό απασχόλησης τους και το ποσοστό συμμετοχής τους σε θέσεις σταθερής μισθωτής απασχόλησης. Λόγω της υψηλής αυτοαπασχόλησης στην Ελλάδα, συνεκτιμήσαμε επίσης την εξέλιξη του ποσοστού αυτοαπασχόλησης, ανάλογα με τη χρονική απόσταση από την αποφοίτηση. Το ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και το ποσοστό ανεργίας αποτελούν συνοπτικούς δείκτες του βαθμού ένταξης στην αγορά εργασίας (που διαφοροποιείται με βάση το φύλο και γεγονότα του κύκλου ζωής) και των δυσκολιών ένταξης στην απασχόληση (όσων συμμετέχουν στην αγορά εργασίας) αντίστοιχα.

Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε και θα σχολιάσουμε την πορεία επαγγελματικής ένταξης των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης του έτους 1999 με τη βοήθεια διαγραμμάτων που απεικονίζουν την εξέλιξη των δεικτών ένταξης επί έξι συνεχόμενα έτη μετά την αποφοίτηση.

2.2. Επαγγελματική ένταξη αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης 1999

Από το διάγραμμα 1 φαίνεται ότι τα ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό των αποφοίτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι πάρα πολύ υψηλά. Η διαπίστωση ισχύει τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες. Οι γυναίκες ξεκινούν με υψηλότερα ποσοστά από τους άνδρες ένα χρόνο μετά την αποφοίτηση, λόγω της στρατιωτικής θητείας των ανδρών, και καταλήγουν σε χαμηλότερα ποσοστά σε σύγκριση με τους άνδρες έξι χρόνια μετά την αποφοίτηση, λόγω τεκνοποιίας. Ωστόσο, έξι χρόνια μετά την αποφοίτηση, οι διαφορές φύλου βρέθηκαν να είναι μεγάλες στους αποφοίτους ΤΕΙ του 1999 ενώ ασήμαντες στους αποφοίτους ΑΕΙ.

Ένα από τα εντυπωσιακότερα ευρήματα της εμπειρικής διερεύνησης είναι ότι το ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό των αποφοίτων ΤΕΙ του 1999 ήταν πολύ υψηλότερο από αυτό των αποφοίτων ΑΕΙ του ίδιου έτους και τα έξι χρόνια μετά την αποφοίτηση, με εξαίρεση το τέταρτο. Η διαφορά υπέρ των αποφοίτων ΤΕΙ παρατηρήθηκε τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες. Το πρώτο έτος μετά την αποφοίτηση η διαφορά στο ποσοστό συμμετοχής ήταν ένδεκα ποσοστιαίες μονάδες, ενώ έξι χρόνια μετά την αποφοίτηση είχε περιοριστεί στις επτάμισι. Έξι χρόνια μετά την αποφοίτηση, το ποσοστό συμμετοχής των αποφοίτων ΤΕΙ ανερχόταν στο 95% (100% στους άνδρες και 91% στις γυναίκες), ενώ εκείνο των αποφοίτων ΑΕΙ στο 87,7% (88% στους άνδρες και 87% στις γυναίκες).

Από το διάγραμμα 2 φαίνεται ότι το ποσοστό απασχόλησης των αποφοίτων ΑΕΙ και ΤΕΙ ανέρχεται με την αύξηση της χρονικής απόστασης από την αποφοίτηση. Αυτό σημαίνει ότι η εμπειρία στην αγορά εργασίας αυξάνει την πιθανότητα απασχόλησης των ατόμων. Στο διάγραμμα εμφανίζονται και οι διαφορές στο ύψος και την εξέλιξη του ποσοστού μεταξύ των αποφοίτων ΑΕΙ και ΤΕΙ του έτους 1999. Ενώ κατά τα δύο πρώτα έτη μετά την αποφοίτηση, το ποσοστό απασχόλησης των αποφοίτων ΤΕΙ ήταν υψηλότερο από αυτό των αποφοίτων ΑΕΙ, έξι χρόνια μετά την αποφοίτηση τα δύο ποσοστά είχαν πλήρως εξομοιωθεί (80,5%).

Η διαφορά και η εξέλιξη των ποσοστών κατά την εξαετία μετά την αποφοίτηση εμφανίζει ουσιαστική διαφοροποίηση ανά φύλο. Ένα έτος μετά την αποφοίτηση, τόσο το ανδρικό όσο και το γυναικείο ποσοστό απασχόλησης των αποφοίτων ΑΕΙ ήταν χαμηλότερο από αυτό των αποφοίτων ΤΕΙ. Όμως στους άνδρες η διαφορά ποσοστών ήταν δεκαπέντε ποσοστιαίες μονάδες (ποσοστά 41% και 56% αντίστοιχα) ενώ στις γυναίκες μόνο μία (ποσοστά 51 και 52% αντίστοιχα). Έξι έτη μετά την αποφοίτηση οι άνδρες απόφοιτοι ΑΕΙ εξακολουθούσαν να έχουν χαμηλότερο ποσοστό απασχόλησης από αυτό των αποφοίτων ΤΕΙ, αν και το χάσμα είχε μειωθεί στις επτάμισι ποσοστιαίες μονάδες (ποσοστά 83,5% και 91% αντίστοιχα). Αντίθετα, το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών αποφοίτων ΑΕΙ ήταν υψηλότερο από αυτό των αποφοίτων ΤΕΙ κατά εξήμισι ποσοστιαίες μονάδες (ποσοστά 78,5% και 72% αντίστοιχα). Ωστόσο και τα δύο γυναικεία ποσοστά ήταν χαμηλότερα των ανδρικών.

Στο διάγραμμα 3 απεικονίζονται το ύψος και η εξέλιξη του ποσοστού ανεργίας των αποφοίτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης του 1999 την περίοδο 2000-2005. Το 2000, ένα έτος μετά την αποφοίτηση, 34,4% των πτυχιούχων ΑΕΙ και το 36,5% των πτυχιούχων ΤΕΙ ήταν άνεργοι. Το 2005, έξι χρόνια μετά την αποφοίτηση, το ποσοστό ανεργίας των πτυχιούχων ΤΕΙ ανερχόταν στο 15,3% ενώ των πτυχιούχων ΑΕΙ στο 8,2%. Άρα το χάσμα διευρύνθηκε μεταξύ της αρχής και του τέλους της περιόδου από δύο σε επτά ποσοστιαίες μονάδες. Δεδομένου ότι, έξι χρόνια μετά την αποφοίτηση, το ποσοστό απασχόλησης των πτυχιούχων ΑΕΙ και ΤΕΙ ήταν το ίδιο, το υψηλότερο ποσοστό ανεργίας στους πτυχιούχους ΤΕΙ οφείλεται αποκλειστικά στο υψηλότερο ποσοστό συμμετοχής τους στο εργατικό δυναμικό έναντι των πτυχιούχων ΑΕΙ.

Συνεπώς, σημαντικό μέρος των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αντιμετωπίζει αστάθεια απασχόλησης και, άρα, κίνδυνο ανεργίας για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα μετά την αποφοίτηση. Οι πτυχιούχοι ΤΕΙ αντιμετωπίζουν διπλάσιο κίνδυνο έναντι των πτυχιούχων ΑΕΙ.

Οι γυναίκες απόφοιτοι του 1999 βρέθηκε να έχουν συστηματικά υψηλότερα ποσοστά ανεργίας από τους άνδρες και στους πτυχιούχους ΑΕΙ και στους πτυχιούχους ΤΕΙ και τα έξι έτη μετά την αποφοίτηση, ενώ οι γυναίκες πτυχιούχοι ΤΕΙ συστηματικά υψηλότερα ποσοστά ανεργίας από τις γυναίκες πτυχιούχους ΑΕΙ. Στο σύνολο των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης του έτους 1999, ενώ ένα έτος μετά την αποφοίτηση το γυναικείο ποσοστό ανεργίας ήταν 1,4 φορές υψηλότερο του ανδρικού, έξι έτη μετά ήταν 2 φορές υψηλότερο. Συνεπώς, αν και η χρονική απόσταση από την αποφοίτηση μειώνει τον κίνδυνο ανεργίας των αποφοίτων και στα δύο φύλα, αυξάνει τις διαφορές φύλου ως προς αυτόν τον κίνδυνο.

Αναφέραμε παραπάνω ότι βασικός δείκτης του βαθμού επαγγελματικής ένταξης μιας γενιάς αποφοίτων είναι το ποσοστό των τελευταίων που αποκτά σταθερή απασχόληση σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά την αποφοίτηση. Όσο χαμηλότερο είναι το ποσοστό αυτό τόσο λιγότερο θεωρείται επαγγελματικά ενταγμένη μια σειρά

Από το διάγραμμα 4 προκύπτει ότι, ενώ το ποσοστό μισθωτών με σταθερή απασχόληση στο σύνολο των αποφοίτων ΑΕΙ ή ΤΕΙ του έτους 1999 ακολούθησε ανοδική πορεία με την αύξηση της χρονικής από-

στασης από την αποφοίτηση, μετά το τέταρτο έτος από την αποφοίτηση άρχισε να παρουσιάζει κάμψη ή/και διακύμανση. Επίσης, την περίοδο 2000-2005, το ποσοστό μισθωτών με σταθερή απασχόληση ήταν υψηλότερο μεταξύ των αποφοίτων ΤΕΙ απ' ό,τι μεταξύ των αποφοίτων ΑΕΙ, με εξαίρεση ένα έτος. Έξι έτη μετά την αποφοίτηση 59,3% των αποφοίτων ΤΕΙ έναντι 55,2% των αποφοίτων ΑΕΙ είχαν σταθερή απασχόληση, ενώ ένα ελαφρώς υψηλότερο ποσοστό αποφοίτων ΑΕΙ αυτο-απασχολείτο: 12,7% έναντι 12%.

Το πιο σημαντικό όμως συμπέρασμα που προκύπτει από τα στατιστικά στοιχεία του «οιονεί πάνελ» είναι ότι, έξι χρόνια μετά την αποφοίτηση, 32% των αποφοίτων ΑΕΙ του έτους 1999 και 29% των αποφοίτων ΤΕΙ του ίδιου έτους είχαν προσωρινή μισθωτή απασχόληση ή ήσαν άνεργοι. Άρα, περίπου ένας στους τρεις αποφοίτους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης του έτους 1999 δεν είχε σταθεροποιηθεί εργασιακά έξι χρόνια μετά την αποφοίτηση, ενώ η εργασιακή ένταξη των αποφοίτων ΑΕΙ καθυστέρουσε λίγο περισσότερο σε σχέση με αυτήν των αποφοίτων ΤΕΙ.

2.3 Επαγγελματική ένταξη αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης: ο ρόλος της οικονομικής συγκυρίας

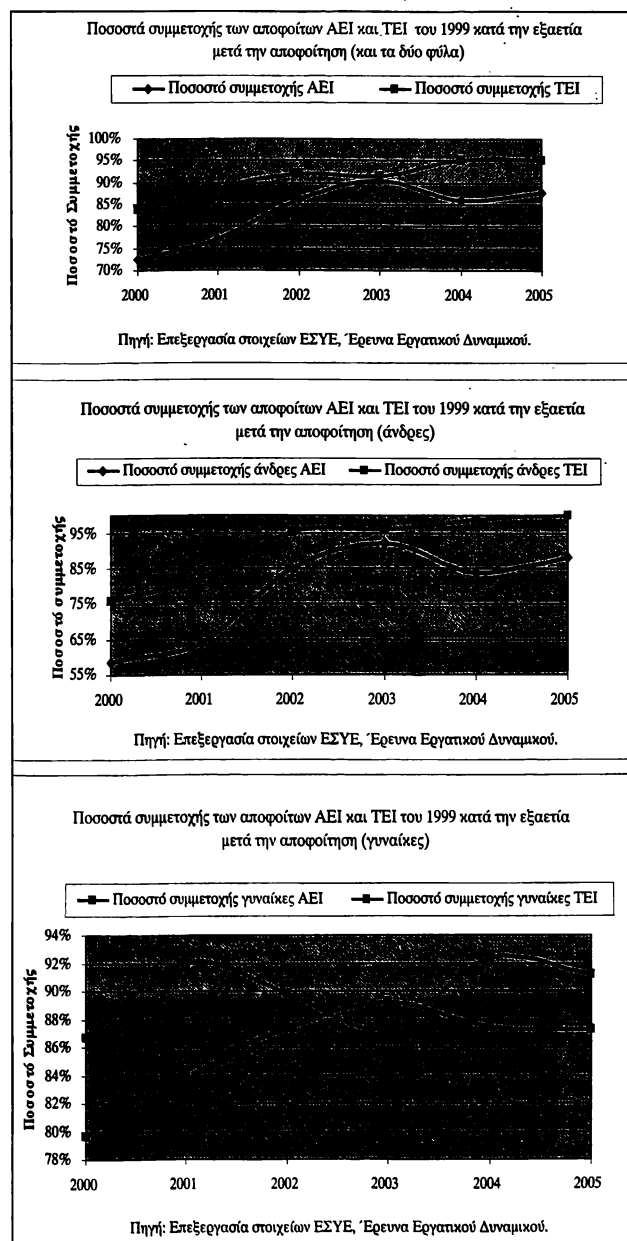
Η ταχύτητα επαγγελματικής ένταξης μιας γενιάς αποφοίτων εξαρτάται ευθέως από την οικονομική συγκυρία που καθορίζει και τις ευκαιρίες απασχόλησης στην οικονομία. Οι απόφοιτοι αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό των υποψηφίων για πρόσληψη και έτσι επηρεάζονται δυσανάλογα από την οικονομική συγκυρία σε σχέση με άλλες ομάδες του εργατικού δυναμικού μεγαλύτερης ηλικίας.

Ο πίνακας 1 αποτυπώνει τις επιπτώσεις της οικονομικής συγκυρίας στο βαθμό επαγγελματικής ένταξης των αποφοίτων διαφορετικών ετών, με δείκτη το ποσοστό απασχόλησης. Από τον πίνακα φαίνεται, ότι ενώ οι απόφοιτοι ΑΕΙ του 1998 ευνοήθηκαν από την οικονομική συγκυρία έναντι αυτών του 2000 κατά το πρώτο έτος μετά την αποφοίτηση, η κατάσταση αντιστράφηκε υπέρ των δεύτερων κατά τα επόμενα τέσσερα έτη μετά την αποφοίτηση. Πέντε χρόνια μετά την αποφοίτηση, οι απόφοιτοι ΑΕΙ του 1998 είχαν πολύ χαμηλότερο ποσοστό απασχόλησης από αυτούς του 2000. Οι απόφοιτοι ΤΕΙ του 2000 ευνοήθηκαν από την οικονομική συγκυρία έναντι αυτών του 1998 κατά το πρώτο έτος μετά την αποφοίτηση και μεταξύ του τρίτου και πέμπτου έτους μετά την

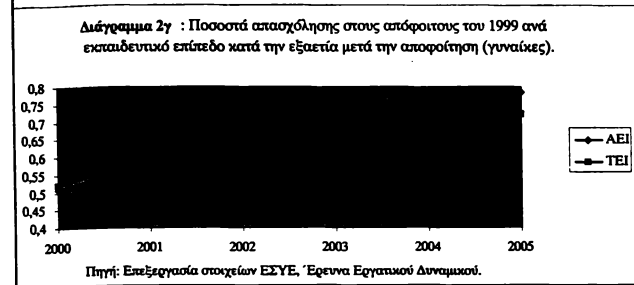
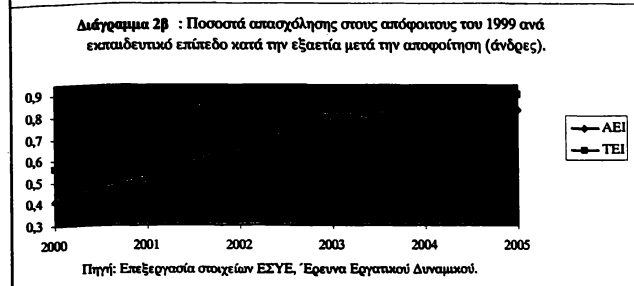
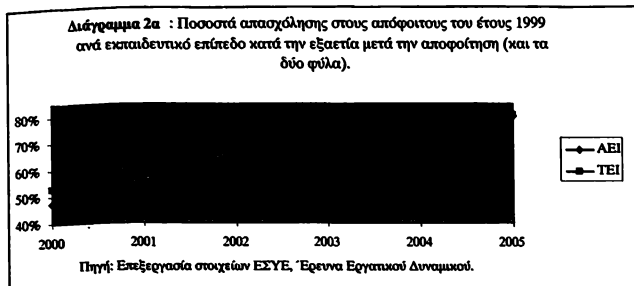
αποφοίτηση. Αντίθετα, οι απόφοιτοι ΤΕΙ του 1998 ευνοήθηκαν από την οικονομική συγκυρία έναντι αυτών του έτους 2000 μεταξύ του πρώτου και τρίτου έτους. Πέντε έτη μετά την αποφοίτηση, οι απόφοιτοι ΤΕΙ του έτους 2000 είχαν υψηλότερο ποσοστό απασχόλησης έναντι αυτών του έτους 1998.

Συμπερασματικά, κατά τη διάρκεια της πενταετίας μετά την αποφοίτησή τους, οι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης του 2000 γνώρισαν περισσότερες χρονιές ευνοϊκής συγκυρίας για την επαγγελματική τους ένταξη απ' ό,τι αυτοί του έτους 1998. Αυτό ίσχυσε τόσο για τους αποφοίτους ΑΕΙ όσο και για τους αποφοίτους ΤΕΙ.

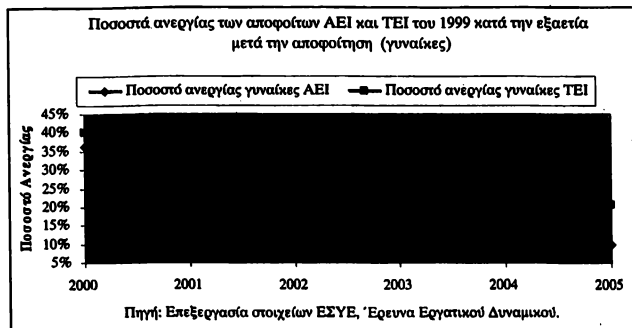
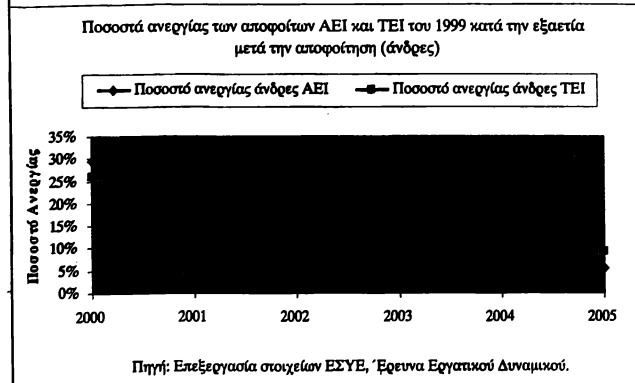
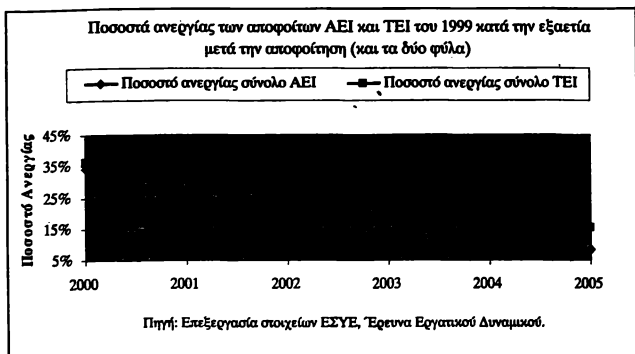
Διάγραμμα 1

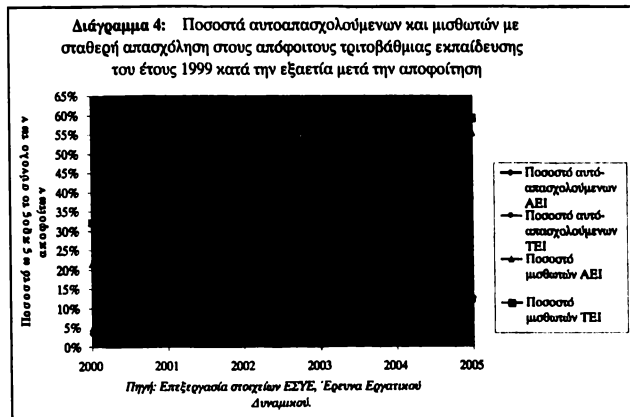
Διάγραμμα 2

Διάγραμμα 3

Διάγραμμα 4

Πίνακας 1:

Μετάβαση αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης

Απόφοιτοι ΑΕΙ	1 έτος μετά	3 έτη μετά	5 έτη μετά
1994			76,35%
1996		67,77%	81,71%
1998	48,03%	65,21%	74,93%
2000	37,31%	67,33%	79,81%
2002	38,61%	65,29%	
Απόφοιτοι ΤΕΙ	1 έτος μετά	3 έτη μετά	5 έτη μετά
1994			74,32%
1996		64,41%	74,18%
1998	47,72%	72,40%	77,07%
2000	50,93%	70,24%	80,35%
2002	47,75%	72,78%	

3. Η σχέση τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και αγοράς εργασίας σήμερα

Δεδομένης της υψηλής νεανικής ανεργίας, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και σε πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες, η έρευνα για την επαγγελματική ένταξη των αποφοίτων θέτει ερωτήματα για τη σύνδεση του συστήματος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με το σύστημα της απασχόλησης. Η έλλειψη προσφοράς θέσεων εργασίας είναι ευνόητο ότι ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό για την ανεργία των νέων. Για την ανεπαρκή σύνδεση μεταξύ των εκροών της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και των αναγκών της οικονομίας δεν ευθύνεται μόνο το εκπαιδευτικό σύστημα (όταν δηλαδή υπερπαράγει πτυχιούχους ή δεν λαμβάνει καθόλου υπόψη τις ανάγκες της οικονομίας για συγκεκριμένες ειδικότητες). Σε μεγάλο βαθμό, η ανεπαρκής σύνδεση οφείλεται στην έλλειψη αναγκών στο οικονομικό σύστημα για ειδικά καταρτισμένο ανθρώπινο δυναμικό (όταν υπάρχει οικονομική ύφεση ή δεν τηρούνται οι προϋποθέσεις ανάπτυξης όλων των τομέων της οικονομίας). Ωστόσο, το εκπαιδευτικό σύστημα καλείται πάντα να ανταποκριθεί στις ανάγκες της οικονομίας. Με τη μετατόπιση του κέντρου βάρους από τον εκπαιδευτικό σχεδιασμό στο σχεδιασμό της πολιτικής αγοράς εργασίας στις μέρες μας, η ανάπτυξη των δεξιοτήτων των αποφοίτων για την προώθηση της απασχολησιμότητάς τους τονίζεται εμφατικά. Το ζήτημα της σύνδεσης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας, με αναφορά τόσο στην απασχολησιμότητα των αποφοίτων όσο και στο μεταβαλλόμενο ρόλο του πανεπιστημίου την εποχή της ύστερης νεωτερικότητας, θα μας απασχολήσει στη συνέχεια.

3.1. Προώθηση της απασχολησιμότητας των αποφοίτων μέσω της ανάπτυξης των δεξιοτήτων τους

Σήμερα, η αναγκαιότητα για αλλαγές στα είδη των δεξιοτήτων των πτυχιούχων, μαζί με την προώθηση της μαζικοποίησης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο ραγδαίων κοινωνικο-οικονομικών μετασχηματισμών που έχουν χαρακτηριστεί ως μετα-φορντισμός. Η έμφαση είναι πλέον στη ρήξη και όχι στη συνέχεια. Εναλλακτικοί κοινωνικοί τύποι και οικονομικά μοντέλα αυτών που παρήγαγε η φορντική μαζική βιομηχανία και το γραφειοκρατικό βεμπεριανό κράτος προωθούνται, οπότε ένα φθινόβιο κομμάτι του εργατικού δυναμικού απασχολείται στη βιομηχανία. Την ίδια στιγμή, κα-

θώς το περιεχόμενο των υπηρεσιών (με τη δυναμική είσοδο της πληροφοριακής τεχνολογίας) αυξάνεται στα βιομηχανικά προϊόντα και η έμφαση μετατοπίζεται από τα χαμηλής προστιθέμενης αξίας υλικά προϊόντα σε υψηλής προστιθέμενης αξίας συμβολικά προϊόντα, η διάκριση ανάμεσα στη βιομηχανία και τις υπηρεσίες διαρρηγνύεται (Scott, 1995: 172-173).

Η γραφειοκρατικού τύπου επιχείρηση που στο παρελθόν πρόσφερε καριέρες μέσω προσωπικής προαγωγής και εργασιακής ασφάλειας έχει πια αντικατασταθεί από ευέλικτες, μεταβιομηχανικές ή μεταμοντέρνες οργανωσιακές δομές. Η αναδιάρθρωση ιδιωτικών και δημόσιων οργανισμών θέτει υπό αμφισβήτηση τις διευθυντικού/επαγγελματικού τύπου καριέρες. Συμπεριλαμβανομένης της διαρκούς τάσης μαζικοποίησης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, δεν είναι πλέον εφικτό οι απόφοιτοι να σχεδιάζουν το μέλλον τους σε μόνιμη βάση. Λόγω της απρόβλεπτης φύσης του κόσμου της εργασίας, περνούν περιόδους ανεργίας σε διάφορα στάδια της εργασιακής τους ζωής, αλλάζουν πιο συχνά δουλειές μέσα στην ίδια επιχείρηση ή ακόμη και εργοδότη. Καλούνται να είναι πιο ευέλικτοι και ευπροσάρμοστοι στην αγορά εργασίας, κατέχοντας ένα ευρύ φάσμα τεχνικών, κοινωνικών και προσωπικών δεξιοτήτων και όχι πολύ συγκεκριμένες εργασιακές δεξιότητες στις οποίες δινόταν έμφαση στο παρελθόν. Η απόκτηση γενικών δεξιοτήτων θεωρείται απαραίτητη ώστε να διατηρούν οι απόφοιτοι την απασχολησιμότητά τους τόσο στην εσωτερική όσο και στην εξωτερική αγορά εργασίας (Brown & Scase, 1997: 85-86).

Το πρόσφατο ενδιαφέρον για την απασχολησιμότητα συνδέεται με την υψηλή ανεργία των αποφοίτων της δεκαετίας του '90, με την επιταγή για οικονομικό ανταγωνισμό ανάμεσα στα αναπτυσσόμενα έθνη και με το ενδιαφέρον για οικονομική απόδοση από την επένδυση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (Morley, 2001: 131). Πλέον, οι ευκαιρίες απασχόλησης των πτυχιούχων δεν προσδιορίζονται αποκλειστικά από τη λειτουργία και τις απαιτήσεις του συστήματος απασχόλησης, αλλά και από τις ποσοτικές, δομικές και σε επίπεδο δεξιοτήτων συνδέσεις μεταξύ του συστήματος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και του συστήματος της απασχόλησης. Ωστόσο, μέχρι τα μέσα τουλάχιστον της δεκαετίας του '90, λίγες χώρες είχαν πάρει σαφείς πρωτοβουλίες βελτίωσης της σύνδεσης των δύο συστημάτων, παρέχοντας χρηματοδότηση κατευθυνόμενη προς την επίτευξη αλλαγών στα είδη δεξιοτήτων των αποφοίτων (Brennan

et. al., 1996: 16-19). Η απουσία σχετικών πρωτοβουλιών οφείλεται εν μέρει στην αποτυχία του κεντρικού εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο παρελθόν, ο οποίος δεν συνέβαλε στην ικανοποιητική μετάβαση από την εκπαίδευση στο χώρο της εργασίας (με βάση τις ανάγκες της οικονομίας σε επαγγελματικές δεξιότητες). Το μοντέλο που εφαρμόστηκε σε πολλές χώρες, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, ήταν το υπόδειγμα των «αναγκών σε εργατικό δυναμικό». Οι ραγδαίοι όμως ρυθμοί αλλαγών στην τεχνολογία κατέστησαν σαφές ότι ήταν αδύνατο να προβλεφθεί ακόμα και το είδος των επαγγελμάτων που θα εξακολουθούσαν να υπάρχουν μετά από π.χ. πέντε χρόνια (Ψαχαρόπουλος, 1992: 331-335).

Σήμερα δεν μιλάμε πια για κεντρικό εκπαιδευτικό σχεδιασμό αλλά για απασχολησιμότητα των αποφοίτων. Η τριτοβάθμια εκπαίδευση έχει σε μεγάλο βαθμό την ευθύνη της προώθησης της απασχολησιμότητας δια μέσου της ανάπτυξης των ικανοτήτων/δεξιοτήτων των αποφοίτων και της ενθάρρυνσής τους για συνεχιζόμενη μάθηση. Αν και η απασχολησιμότητα, ως έννοια, συνδέεται με τις ικανότητες και τη διαθεσιμότητα των αποφοίτων ως προς την εργασία, άλλες διαστάσεις της είναι το είδος της δουλειάς, ο χρόνος απόκτησής της μετά την αποφοίτηση, τα προσόντα του πτυχιούχου κατά την πρόσληψη, η διαθεσιμότητα για περαιτέρω μάθηση, οι δεξιότητες απασχολησιμότητας (π.χ. δεξιότητες-κλειδιά, όπως χαρακτηριστικά ορίζονται από τους εργοδότες). Η τριτοβάθμια εκπαίδευση προωθεί την απασχολησιμότητα των αποφοίτων της, μέσω των δεξιοτήτων που αναπτύσσονται στα μαθήματα, μέσω των δυνατοτήτων που παρέχει για χρήση συμβουλευτικών υπηρεσιών κ.ά. Παρ' όλα αυτά, ο ρόλος των εργοδοτών είναι πολύ σημαντικός γιατί είναι αυτοί που τελικά μετατρέπουν την απασχολησιμότητα των αποφοίτων σε απασχόληση (Harvey, 2001: 98 & 101-102). Τελευταία, μάλιστα, οι εργοδότες δίνουν έμφαση στο εύρος των γνώσεων και στην ευελιξία των πτυχιούχων, στην ανάμιξη των γνωστικών αντικειμένων, στην εμπειρική μάθηση και στις κοινωνικές δεξιότητες (Brennan et. al., 1996: 8-9).

Άλλοι παράγοντες που προσδιορίζουν τις ευκαιρίες απασχόλησης είναι το είδος του ιδρύματος τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, η μερική ή πλήρης φοίτηση, ο τόπος σπουδών, η κινητικότητα, το αντικείμενο σπουδών, η προηγούμενη εργασιακή εμπειρία, η ηλικία, η εθνότητα, το φύλο και η κοινωνική τάξη (Harvey, 2001: 98 & 103-104). Θεωρείται, μάλιστα, ότι η απασχολησιμότητα δεν είναι ολοκληρωμένη έννοια όσο

παραγνωρίζει το πώς οι κοινωνικές σχέσεις (φύλο, εθνότητα, κοινωνική τάξη, ειδικές ανάγκες) αλληλεπιδρούν με τις ευκαιρίες στην αγορά εργασίας. Το ζητούμενο είναι κατά πόσο η διασφάλιση της ποιότητας γενικά, και η έμφαση στην απασχολησιμότητα ειδικά, θα μπορούσαν να προάγουν την ισότητα και την κοινωνική συνοχή, καθιστώντας τις διαδικασίες, τις πρακτικές και τις ανισότητες περισσότερο διαφανείς και μετρήσιμες (Morley, 2001: 132).

Ο «κοινωνικός» ρόλος της απασχολησιμότητας καθίσταται ιδιαίτερα επίκαιρος δεδομένου ότι αν και στη δεκαετία του '90 οι προοπτικές απασχόλησης δεν ήταν ευοίωνες για τους αποφοίτους στις περισσότερες χώρες του κόσμου, οι σχέσεις τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και αγοράς εργασίας δεν ήταν αρνητικές (Teichler, 1999: 286). Τα πανεπιστήμια έχουν διατηρήσει το μονοπώλιο απονομής υψηλού επιπέδου πιστοποιητικών σπουδών. Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση δίνει τη δυνατότητα αποφυγής της μακρόχρονης ανεργίας ή μιας ζωής με χαμηλόμισθη και μειωμένων απαιτήσεων σε δεξιότητες εργασία (Brown & Scase, 1997: 96-97). Με μια λογική που αντλεί την επιχειρηματολογία της από τη θεωρία του «ανθρώπινου κεφαλαίου», θεωρείται ακόμη ότι η πανεπιστημιακή εκπαίδευση αυξάνει τόσο το ατομικό όσο και το κοινωνικό εισόδημα. Σύμφωνα μάλιστα με ένα πρόσφατο «νέο κύμα» θεωριών οικονομικής μεγέθυνσης, η σημασία του ανθρώπινου κεφαλαίου παίζει εξέχοντα ρόλο στην εξήγηση νέων φαινομένων, όπως είναι η διεύρυνση του χάσματος των αμοιβών μεταξύ των λιγότερο και περισσότερο μορφωμένων στο εργατικό δυναμικό (Ψαχαρόπουλος, 2003: 196-199).

Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, έχει παρατηρηθεί υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης και υψηλότερο ποσοστό αναλογίας πτυχιούχων στο εργατικό δυναμικό σε βασικούς βιομηχανικούς, εμπορικούς και διοικητικούς τομείς. Έρευνες έχουν καταδείξει ότι στην Ευρώπη, η ολοκλήρωση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι πια η τυπική προϋπόθεση για την είσοδο σε υψηλού κύρους επαγγέλματα, τόσο παραδοσιακά (π.χ. ιατρική, νομική) όσο και αναδυόμενα διευθυντικά. Ωστόσο, λόγω της υπερπροσφοράς πτυχιούχων, έχει αυξηθεί ο αριθμός των πτυχιούχων που καταλαμβάνουν μεσαίου επιπέδου θέσεις εργασίας. Αν και ένα αυξανόμενο ποσοστό αποφοίτων βιώνει ένα ασταθές ξεκίνημα στην επαγγελματική του ζωή και μια λιγότερο σταθερή πορεία καριέρας, τελικά, οι πτυχιούχοι συνήθως βλέπουν τη θέση τους να βελτιώνεται με την πάροδο του χρόνου (Brennan et. al., 1996: 4-6).

Μάλιστα, η επέκταση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης έχει παραγάγει μια σχεδόν καθολική συμμετοχή της επεκτεινόμενης μεσαίας τάξης, η οποία διατηρεί έτσι την προνομιά της πρόσβασής της σε ανώτερες εργασιακές θέσεις. Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι για πολλούς φοιτητές, η τριτοβάθμια εκπαίδευση δεν λειτουργεί απαραίτητα ως δίοδος για την εργασία. Τα μαζικά συστήματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ελαττώνουν τα χρόνια της ενεργού επαγγελματικής ζωής καθυστερώντας την είσοδο στην αγορά εργασίας, ενώ παράλληλα σε κάποιες χώρες (π.χ. Βρετανία, Γαλλία) προσφέρουν ευκαιρίες στους πρόωρα συνταξιοδοτημένους, σε ηλικιωμένους, αλλά και σε πολλούς εργαζομένους με δουλειές μη διανοητικής υφής. Στις μεταβιομηχανικές συνθήκες, η μαζική τριτοβάθμια εκπαίδευση προσφέρεται τόσο για επένδυση σε δεξιότητες υψηλής τεχνολογίας όσο και για κοινωνικο-πολιτισμική κατανάλωση (Scott, 1995: 173-174).

Σε γενικές γραμμές, είδαμε ότι σε μια περίοδο μαζικής ανεργίας και σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο οικονομικό και τεχνολογικό περιβάλλον, η ανταπόκριση του συστήματος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στις ανάγκες της οικονομίας και στην έντονη κοινωνική ζήτηση εκφράζεται με την ανάπτυξη των δεξιοτήτων των αποφοίτων για την απασχολησιμότητά τους. Τι σημαίνουν, όμως, οι προαναφερθείσες εξελίξεις για το πανεπιστήμιο όπως το έχουμε γνωρίσει μέχρι σήμερα;

3.2. Η εμφάνιση του «προσανατολισμένου στην αγορά» πανεπιστημίου

Το ζήτημα της ανταπόκρισης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στις έννοιες της οικονομικής αποτελεσματικότητας και της ισότητας εκπαιδευτικών ευκαιριών συνεχίζει να κυριαρχεί στις μέρες μας, έχει όμως προσλάβει μια διαφορετική σημασία συγκριτικά με αυτή που είχε τις δεκαετίες '60-'70. Την περίοδο εκείνη, σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, η επέκταση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ήταν μια απάντηση στην έντονη κοινωνική ζήτηση η οποία συνδεόταν άμεσα με τις αυξανόμενες ανάγκες της οικονομίας για καταρτισμένο ανθρώπινο δυναμικό. Ο ρόλος του κράτους ήταν παρεμβατικός, ορίζοντας μακροπρόθεσμους στόχους και επιτελώντας εκπαιδευτικούς σχεδιασμούς με επίκεντρο τις εισροές στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (Πρόκου, 2003α: 102-103). Από τη δεκαετία του '80, στις περισσότερες χώρες (κυρίως της Δυτικής Ευρώπης) συντελέστηκε μια σημαντική μεταστροφή: το επίκεντρο μετατοπί-

στηκε από τις εισροές στις εκροές της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και αλλαγές πραγματοποιήθηκαν στη σχέση ανάμεσα στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και τη βιομηχανία/περιφέρεια (Πρόκου, 2003β: 83 & 92).

Η αυτονομία του δυτικού πανεπιστημίου διαβρώθηκε από το καθεστώς της κυριαρχίας της αγοράς, σύμφωνα με το οποίο οι διαφοροποιημένοι παγκόσμιοι χώροι της αγοράς, της πολιτικής διακυβέρνησης, της κοινωνίας και της κουλτούρας ενοποιήθηκαν μέσω της κυριαρχίας του οικονομικού (Μουζέλης, 2005: 56-57). Η θεωρία για την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας παρείχε επιχειρήματα σ' αυτούς που ήθελαν τη μετατροπή του πανεπιστημίου σε υποσύστημα της οικονομίας, με αποτέλεσμα οι αγορές να εμπλέκονται στα πανεπιστημιακά πράγματα αφού η παραγωγή ανθρώπινου κεφαλαίου από τα πανεπιστήμια αποτελεί την προϋπόθεση για την ανάπτυξη και την αντιμετώπιση του διεθνούς ανταγωνισμού, σε ένα καθεστώς όπου οι επιχειρήσεις δεν στηρίζονται πλέον στα μέτρα προστατευτισμού που επέβαλαν στο παρελθόν τα έθνη-κράτη (Ματθαίου, 2001: 59).

Ο σημερινός ρόλος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης συνδέεται με την αμφισβήτηση του ρόλου του έθνους-κράτους στην πλειονότητα των χωρών του ΟΟΣΑ. Σε μια εποχή που το κεφάλαιο, τα αγαθά, η πληροφορία και οι άνθρωποι διασχίζουν τα σύνορα με τρόπο ασύλληπτο πριν από μερικά χρόνια, η δύναμη του κράτους γίνεται αντιληπτή όλο και περισσότερο ως απλά διαχείριση. Αναφορές στην εθνική κουλτούρα ως λόγο ύπαρξης του πανεπιστημίου ηχούν όλο και λιγότερο πειστικές, δεδομένου ότι το ίδιο το κράτος (ο εταίρος και η άλλη πλευρά της συμφωνίας) υπόκειται μετασχηματισμό και παραβλέπει το παρελθόν του, τις «σύγχρονες» δηλαδή υποχρεώσεις του αναφορικά με το πανεπιστήμιο (η εθνική ταυτότητα έθεσε τα θεμέλια του σύγχρονου πανεπιστημίου με τη γερμανική εκδοχή του το 19ο αιώνα) (Kwiek, 2001: 29-33).

Στις μέρες μας, τα παραδοσιακά ευρωπαϊκά πανεπιστήμια παρουσιάζονται αδύναμα στον αυτοπροσδιορισμό τους. Σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες, τα «επιχειρηματικά» πανεπιστήμια επιδεικνύουν μια αύξηση των μονάδων τους (επαγγελματικά εξωτερικά γραφεία που ειδικεύονται στη μεταφορά της γνώσης και στις επαφές με τη βιομηχανία, συνεχιζόμενη εκπαίδευση, ερευνητικά κέντρα με κατεύθυνση προς τις διεπιστημονικές έρευνες κ.ά.) ώστε να βρίσκονται σε ετοιμότητα επαφής με εξωτερικούς οργανισμούς και ομάδες. Επιπλέον, προσπαθούν να

αντλήσουν χρηματοδότηση από άλλες (πέραν της κυβέρνησης) πηγές, όπως είναι τα συμβούλια ερευνών, οι εταιρείες, οι τοπικές κυβερνήσεις, αλλά και τα διδάκτρα των φοιτητών. Κάθε τμήμα ή σχολή καλείται, έτσι, να γίνει μια διαχειριστική μονάδα που να επικοινωνεί πιο αποτελεσματικά με το εξωτερικό περιβάλλον, δια μέσου της προαγωγής εσόδων από άλλες (πέραν της κυβέρνησης) πηγές, καθώς και με νέες σχέσεις και προγράμματα (Clark, 1998: 5-7).

Η εμφάνιση του «επιχειρηματικού» πανεπιστημίου θέτει υπό αμφισβήτηση τις ιδέες των Humboldt και Newmann ότι η γνώση είναι αυτοσκοπός και η «κουλτούρα» και η «επιστήμη» η αποστολή και ο λόγος ύπαρξης του πανεπιστημίου (Καζαμιάς, 2005: 103-104). Στο «πραγματιστικό» πανεπιστήμιο επαναπροσδιορίζονται οι στόχοι, οι σκοποί και η ηθική της έρευνας και της διδασκαλίας σε μια νέα προοπτική που δεν βασίζεται στα Χουμπολντιανά ιδεώδη του αυτόνομου πανεπιστημίου. Έμφαση αποδίδεται πλέον στη σχέση του ακαδημαϊκού κόσμου με τις επιχειρήσεις, οι οποίες προσδιορίζουν σε μεγάλο βαθμό την εκπαιδευτική και ερευνητική δράση στο χώρο του πανεπιστημίου. Καθώς νέες δομές και πρακτικές βιομηχανικής παραγωγής καθιστούν τις επιχειρήσεις περισσότερο εξαρτώμενες από τις νέες πληροφοριακές τεχνολογίες και τα νέα είδη εμπειρογνωμοσύνης, ένας καινούριος τύπος παραγωγής γνώσης έχει εμφανιστεί, ο οποίος δίνει έμφαση στις εφαρμογές. Η φύση της έρευνας αλλάζει προς την κατεύθυνση της διεπιστημονικής επίλυσης προβλημάτων και οι παραδοσιακές διχοτομίες μεταξύ βασικής και εφαρμοσμένης έρευνας κρίνονται ανεπαρκείς. Επειδή μάλιστα η έρευνα πρέπει να είναι χρήσιμη στην κοινωνία, αυξάνονται οι διαφορές στην ακαδημαϊκή κοινότητα μεταξύ εκείνων των πεδίων που μπορούν να κεφαλαιοποιήσουν τη γνώση τους πιο εύκολα από άλλα πεδία που εξαρτώνται από την κρατική χρηματοδότηση. Οι αλλαγές στη σχέση πανεπιστημίου κοινωνίας έχουν δημιουργήσει νέες δυναμικές όχι μόνο στην παραγωγή της γνώσης, αλλά και στην παιδαγωγική και τις εκπαιδευτικές πρακτικές (Tynjala et. al., 2003: 147-148). Τα πανεπιστήμια διευρύνουν τα επιστημονικά και διεπιστημονικά πεδία γνώσης, αυξάνουν σταθερά τις ειδικότητες, μεταλλάσσουν τις σχολές τους και αλλάζουν τα αναλυτικά τους προγράμματα (Clark, 1998, pp. xiii-xiv). Οι αλλαγές στην ανάπτυξη των αναλυτικών προγραμμάτων κατευθύνονται από τον προσδιορισμό των δεξιοτήτων ή των ικανοτήτων που μπορεί να επιδείξει ένας φοιτητής στο τέλος

των σπουδών (Morley, 2001: 135). Προς αυτή την κατεύθυνση, πολύ σημαντική κρίνεται η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο η γνώση κατασκευάζεται και αναπτύσσεται κατά τη διάρκεια της μάθησης στο χώρο της δουλειάς. Διερευνάται το πώς η θεωρία και η πρακτική ενσωματώνονται σε διαφορετικούς τύπους «βασισμένης στην εργασία μάθησης» και πώς μπορεί να προκύψει καινοτόμος μάθηση στην εργασία και στην εκπαίδευση (Tynjala et. al., 2003: 159-161).

Εν τέλει, η τριτοβάθμια εκπαίδευση αποτελεί έναν τυπικό θεσμό της υπερδομής (εποικοδομήματος) που είναι λειτουργικός στην υποδομή (οικονομική βάση) και που συχνά αντιμετωπίζει πρόβλημα να ανταποκριθεί γρήγορα στις αυξανόμενες απαιτήσεις της κοινωνίας της γνώσης του προηγμένου καπιταλισμού. Καλείται να αλλάξει, αλλά ίσως είναι ανίκανη να αλλάξει αρκετά γρήγορα και έτσι, σε ορισμένες χώρες (π.χ. Βρετανία, Φινλανδία) η υποδομή αρχίζει να δημιουργεί τα δικά της εκπαιδευτικά ιδρύματα, ενώ η τοποθεσία διεξαγωγής ενός μέρους της έρευνας μετατοπίζεται από το πανεπιστημιακό εργαστήριο στο χώρο της δουλειάς. Ωστόσο, η τριτοβάθμια εκπαίδευση θα πρέπει να είναι μη λειτουργική στην υποδομή, αν πρόκειται να συνεχίσει να ικανοποιεί κάποιες ανθρώπινες ανάγκες της κοινωνίας (π.χ. ανάπτυξη των ανθρωπιστικών σπουδών) ή να επιτελεί έναν περισσότερο δημοκρατικό ρόλο (π.χ. παροχή εκπαιδευτικών ευκαιριών σε ευάλωτες κοινωνικές ομάδες). Ο ανεξάρτητος αυτός ρόλος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης προϋποθέτει, βέβαια, τη συνέχιση της χρηματοδότησής της από το κράτος (Jarvis, 2000: 43-61).

4. Συμπεράσματα

Από την εμπειρική διερεύνηση της επαγγελματικής ένταξης της σειράς αποφοίτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης του 1999 στην Ελλάδα, τρία είναι τα σημαντικότερα συμπεράσματα.

Πρώτον, παρά την ευνοϊκή οικονομική συγκυρία της περιόδου 2000-2005, έξι έτη μετά την αποφοίτηση ένα τρίτο της σειράς των αποφοίτων της σειράς του 1999 βρέθηκαν μη επαγγελματικά ενταγμένοι: σε κατάσταση ανεργίας ή χωρίς σταθερή απασχόληση. Η αδυναμία του συστήματος απασχόλησης να απορροφά σε εύλογο σχετικά χρονικό διάστημα τους πτυχιούχους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης δημιουργεί πλεονάζουσα προσφορά εργατικού δυναμικού υψηλών προσόντων, επιβραδύνει την ανεξαρτητοποίηση

των νέων πτυχιούχων από την οικογένειά τους και δυσκολεύει τον προγραμματισμό της προσωπικής τους ζωής και τη δημιουργία οικογένειας.

Δεύτερον, οι πτυχιούχοι ΤΕΙ -άνδρες και γυναίκες- βρέθηκαν να έχουν υψηλότερα ποσοστά ανεργίας σε σχέση με τους πτυχιούχους ΑΕΙ όχι λόγω πιο περιορισμένων ευκαιριών απασχόλησης (ίδιο ποσοστό απασχόλησης), αλλά λόγω υψηλότερου ποσοστού συμμετοχής τους στο εργατικό δυναμικό τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες. Η ερμηνεία της συστηματικής διαφοράς στο ποσοστό συμμετοχής μεταξύ πτυχιούχων ΑΕΙ και ΤΕΙ καθ' όλη την περίοδο μετάβασης από την εκπαίδευση στην απασχόληση χρειάζεται άλλου τύπου έρευνα.

Τρίτον, παρά τα πολύ υψηλά ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό ανδρών και γυναικών αποφοίτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, η διαφορά υπέρ των γυναικών κατά τα πρώτα έτη μετά την αποφοίτηση μετατρέπεται σε εις βάρος τους διαφορά από το τέταρτο έτος αποφοίτησης και μετά. Επίσης, το ποσοστό ανεργίας των γυναικών είναι συστηματικά υψηλότερο αυτού των ανδρών, λόγω μεγαλύτερων δυσκολιών στην εύρεση απασχόλησης σε σχέση με τους άνδρες.

Η υψηλή ανεργία των αποφοίτων δεν αποτελεί βέβαια αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο, αν και οι ιδιαίτερες κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές συνθήκες μιας χώρας παρέχουν διαφορετικές ερμηνείες του ίδιου φαινομένου. Γι' αυτό και είναι γενικευμένος ο προβληματισμός γύρω από το ζήτημα της σύνδεσης του συστήματος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας.

Στις σημερινές κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, θεωρείται ότι οι ευκαιρίες απασχόλησης των πτυχιούχων προσδιορίζονται από τις ποσοτικές, δομικές και σε επίπεδο δεξιοτήτων συνδέσεις μεταξύ της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και της απασχόλησης. Η τριτοβάθμια εκπαίδευση επεκτείνεται και καλείται να καταστήσει τους φοιτητές απασχολήσιμους, καλλιεργώντας τις δεξιότητές τους και ενθαρρύνοντάς τους στη συνεχιζόμενη μάθηση ώστε να είναι πιο ευέλικτοι στην αγορά εργασίας. Η απασχολησιμότητα συνδέεται επίσης με την αλληλεπίδραση μεταξύ των κοινωνικών σχέσεων (π.χ. φύλο, κοινωνική τάξη) και των ευκαιριών στην αγορά εργασίας. Η προαγωγή της ισότητας και της κοινωνικής συνοχής, δια μέσου της απασχολησιμότητας, τονίζεται εμφατικά και ενισχύεται από πρόσφατα ερευνητικά δεδομένα που καταδεικνύουν τη βελτίωση της θέσης των πτυχιού-

χων με την πάροδο του χρόνου. Βέβαια, η έμφαση στις δεξιότητες απασχολησιμότητας των αποφοίτων συνδέεται με την εμφάνιση του «κατευθυνόμενου από την αγορά» ή «πραγματοστικού» πανεπιστημίου το οποίο, εγκαταλείποντας τα Χουμπολντιανά ιδεώδη, αναπτύσσει τεχνικές διαχείρισης αναζητώντας πόρους από άλλες (πέραν της κυβέρνησης) πηγές και επικοινωνεί αποτελεσματικά με το εξωτερικό περιβάλλον με νέες σχέσεις και με την ανάπτυξη των αναλυτικών προγραμμάτων προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης των δεξιοτήτων των φοιτητών.

Καταληκτικά, η τριτοβάθμια εκπαίδευση καλείται να ανταποκριθεί, όπως και στις αρχές της δεκαετίας του '60, στις δύο βασικές προτεραιότητες: της οικονομικής αποτελεσματικότητας και της ισότητας εκπαιδευτικών ευκαιριών. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '80, η έμφαση στις εισροές εκφράστηκε με τη μαζικοποίηση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αλλά και με την επαγγελματοποίησή της (π.χ. ίδρυση μη-πανεπιστημιακού τομέα). Η έμφαση των τελευταίων δεκαετιών στην ανταπόκριση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην αγορά διατηρεί τις δύο προαναφερθείσες προτεραιότητες. Παρατηρείται όμως μια μεταστροφή του ενδιαφέροντος προς τις εκροές, υπό το βλέμμα ενός «κράτους που αξιολογεί» και που μειώνει τη χρηματοδότηση όταν η τριτοβάθμια εκπαίδευση αδυνατεί να ανταποκριθεί στα κριτήρια αξιολόγησης που το κράτος (συχνά υπό την επίδραση διεθνών οργανισμών και ενώσεων) θέτει. Η απασχολησιμότητα των αποφοίτων είναι μία μορφή εκροών που αξιολογείται. Υποστηρίζεται, μάλιστα, ότι η ανάπτυξη των δεξιοτήτων μπορεί να απαντά και στις ιδιαίτερες ανάγκες εύλωτων κοινωνικών ομάδων, συμβάλλοντας στην ένταξή τους στην απασχόληση. Ωστόσο, η συνεχιζόμενη επαγγελματική κατάρτιση (η οποία έτσι κι αλλιώς δίνει έμφαση στις δεξιότητες) παρέχεται σε κέντρα εκτός (και κάποιες φορές εντός) του πανεπιστημίου. Επιπλέον, η επαγγελματοποίηση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (μια έκφραση της οποίας είναι η ανάπτυξη των δεξιοτήτων για την απασχολησιμότητα των αποφοίτων) δεν συνδέεται απαραίτητα με τη διασφάλιση της ισότητας εκπαιδευτικών ευκαιριών. Οι έννοιες της ισότητας εκπαιδευτικών ευκαιριών και της οικονομικής αποτελεσματικότητας συμπληρώνουν η μία την άλλη μόνο στην περίπτωση που υπάρχουν πραγματικά ανάγκες στην αγορά εργασίας. Διαφορετικά, το επιχείρημα περί ισότητας έχει νομιμοποιητικό χαρακτήρα. Μάλιστα, η αναζήτηση στις μέρες μας χρηματοδότησης από τρίτες πηγές,

μεταξύ των οποίων είναι και τα διδάκτρα των φοιτητών, θέτει υπό αμφισβήτηση τη συνέχιση του δημοκρατικού ρόλου του πανεπιστημίου. Η πρόκληση για το πανεπιστήμιο στις μέρες μας είναι, διατηρώντας το δημοκρατικό του ρόλο με τη διασφάλιση της κρατικής χρηματοδότησης, να ισορροπήσει

ανάμεσα στον παραδοσιακό του ρόλο να αναζητά ελεύθερα τη γνώση και να προωθεί την επιστήμη και στην αναγκαιότητα να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις ενός διαρκώς μεταβαλλόμενου και διεθνώς ανταγωνιστικού περιβάλλοντος για κατάλληλα κατάρτισμένο ανθρώπινο δυναμικό.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Καζαμίας, Α. (2005). «Παγκοσμιοποίηση και εκπαιδευτικές κουλτούρες στην ύστερη νεωτερικότητα: το σύνδρομο του Αγαμέμνονα» στο Δ. Γράβαρης & Ν. Παπαδάκης (επιμ.) Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική Πολιτική: Μεταξύ Κράτους και Αγοράς, Αθήνα: Σαββάλας, σσ. 89-111.

Καλογήρου, Γ. κ.ά. (2002). Η Απορρόφηση των Μηχανικών του ΕΜΠ στην Αγορά Εργασίας. Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

Καραμεσίνη, Μ. & Κορνελάκης, Α. (2005). «Από την εκπαίδευση στην απασχόληση: η πρώτη σημαντική εργασία των αποφοίτων ΑΕΙ και η εργασιακή εμπειρία μέσω του STAGE», στο Εργασία 2005, ΙΑΠΑΔ-Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Κασίμης, Χ. κ.ά. (2000). Διαδικασίες Ενσωμάτωσης των Νέων στην Αγορά Εργασίας: Η Περίπτωση των Αποφοίτων Κοινωνικών Επιστημών της Ανώτατης Εκπαίδευσης. Αθήνα: Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο και ΕΚΚΕ.

Ματθαίου, Δ. (2001). «Το πανεπιστήμιο απέναντι στις προκλήσεις της ύστερης νεωτερικότητας» στο Δ. Ματθαίου (επιμ.) Το Πανεπιστήμιο στην Εποχή της Ύστερης Νεωτερικότητας: Συγκριτική Μελέτη της Ιδεολογικής και Θεσμικής Μεταβολής του. Αθήνα: ιδίου, σσ. 53-87.

Μουζέλης, Ν. (2005). «Κράτος, κοινωνία και αγορά στην πρώιμη και ύστερη νεωτερικότητα» στο Δ. Γράβαρης & Ν. Παπαδάκης (επιμ.) Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική Πολιτική: Μεταξύ Κράτους και Αγοράς, Αθήνα: Σαββάλας, σσ. 51-60.

Πρόκου, Ε. (2003α). «Επιλεγμένες όψεις της σχέσης κράτους και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στη Δυτική Ευρώπη, από τη δεκαετία του '60 μέχρι και τη δεκαετία του '90», Πανεπιστήμιο, Νο. 6, σσ. 93-114.

Πρόκου, Ε. (2003β). «'Αγορά' - 'κοινωνία των πολιτών' - 'αυτονομία': αλλαγές στη σχέση κράτους και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στη Δυτική Ευρώπη, την εποχή της ύστερης νεωτερικότητας», Παιδαγωγική Επιθεώρηση, τ. 36, Δεκέμβριος, σσ. 82-100.

Ψαχαρόπουλος, Γ. (1992). «Προβλήματα μετάβασης από το σχολείο στο χώρο της εργασίας» στο Ι.-Ε. Πυργιωτάκης & Ι.-Ν. Κανάκης (επιμ.) Παγκόσμια Κρίση στην Εκπαίδευση. Αθήνα: Γρηγόρης, σσ. 329-340.

Ψαχαρόπουλος, Γ. (2003). Ελληνική Παιδεία: Μία Σύγχρονη Τραγωδία. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.

Ξενόγλωσση

Baudelot, C. (1988). "La jeunesse n'est plus ce qu'elle était: les difficultés d'une description", *Revue Economique*, 39:1, pp. 189-224.

Brennan, J. Kogan, M. & Teichler, U. (1996). "Higher education and work: a conceptual framework" in J. Brennan, M. Kogan, & U. Teichler, *Higher Education and Work*. London: Jessica Kingsley Publishers, pp. 1-24.

Brown, P. & Scase, R. (1997). "Universities and employers: rhetoric and reality" in A. Smith & F. Webster (eds.) *The Postmodern University? Contested Visions of Higher Education in Society*. Buckingham: The Society for Research into Higher Education, pp. 85-98.

Clark, B. (1998). *Creating Entrepreneurial Universities: Organizational Pathways of Transformation*, Oxford - New York - Tokyo: International Association of Universities Press Pergamon.

Fondeur, Y. & Minni, C. (2005). "L'emploi des jeunes au coeur des dynamiques du marché du travail", *Economie et Statistique*, 378-379, pp. 85-104.

- Harvey, L. (2001). "Defining and measuring employability", *Quality in Higher Education*, 7:2, pp. 97-109.
- Jarvis, P. (2000). "The changing university: meeting a need and needing to change", *Higher Education Quarterly*, 54:1, pp. 43-67.
- Kwiek, M. (2001). "Globalization and higher education", *Higher Education in Europe*, Vol. XXVI, No. 1, pp. 27-38.
- Morley, L. (2001). "Producing new workers: quality, equality and employability in higher education", *Quality in Higher Education*, 7:2, pp. 131-138.
- OECD (1996). "Growing into work: youth and the labour market over the 1980s and 1990s", στο *Employment Outlook 1996*, Paris.
- Scott, P. (1995). *The Meanings of Mass Higher Education*. Buckingham: The Society for Research into Higher Education.
- Teichler, U. (1999). "Higher education policy and the world of work: changing conditions and challenges", *Higher Education Policy*, 12, pp. 285-312.
- Tynjala, P., Valimma, J. & Sarja, A. (2003). "Pedagogical perspectives on the relationship between higher education and working life", *Higher Education*, 46:2, pp. 147-166.
- Vernières, M. (1997). "La notion de l'insertion professionnelle", στο M. Vernières (coord.), *L'Insertion Professionnelle: Analyses et Débats*. Paris: Economica.
- Vincens, J. (1997). "L'insertion professionnelle des jeunes: a la recherche d'une définition conventionnelle", *Formation Emploi*, 60, pp. 21-26.
- Vincens, J. (1998). "L'insertion professionnelle des jeunes, quelques réflexions théoriques", *Formation Emploi*, 61, pp. 59-72.
- Vincens, J. (2001). "A propos de l'article d'Henri Eckert: l'approche macrosociale de l'insertion professionnelle", *Formation Emploi*, 73, pp. 121-127.

1.3. Πληθυσμός και μετανάστευση

Δημογραφικές εξελίξεις, μετανάστευση και Ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική

Κωνσταντίνος Φωτάκης

Η γήρανση του πληθυσμού και η σταδιακή παγκοσμιοποίηση του οικονομικού περιβάλλοντος διαμορφώνουν νέα δεδομένα για την άσκηση πολιτικής και εγείρουν σοβαρές προκλήσεις για την οικονομική ανάπτυξη, την κοινωνική συνοχή και το μέλλον του κοινωνικού κράτους. Τα θέματα αυτά απασχολούν ιδιαίτερα όχι μόνο την ακαδημαϊκή κοινότητα και τους ασκούντες πολιτική, αλλά και την κοινή γνώμη σ' ολόκληρη την Ευρώπη.

Στην παρουσίαση μου θα αναφερθώ πρώτα σε κάποια βασικά στοιχεία για τις δημογραφικές εξελίξεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση με έμφαση στην σχέση της μετανάστευσης με την γενικότερη προβληματική της δημογραφικής γήρανσης. Στη συνέχεια, θα χωρήσω σε μια σύντομη παρουσίαση των πιο βασικών εξελίξεων για την ανάπτυξη της μεταναστευτικής πολιτικής στο Ευρωπαϊκό επίπεδο.

Αναμφίβολα, η αύξηση των μεταναστευτικών ροών είναι ένα φαινόμενο που σχετίζεται άμεσα με την δημογραφική γήρανση. Κατά κανόνα, η επιθυμία για φυγή και μετανάστευση ενισχύεται εκεί όπου υπάρχει φτώχεια, ανεργία, καταπίεση και αβεβαιότητα. Όλοι γνωρίζουμε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες μεγάλες ομάδες του πιο παραγωγικού κομματιού του πληθυσμού στην Ελλάδα και τις άλλες Μεσογειακές χώρες αναγκάστηκαν να πάρουν το δρόμο της μετανάστευσης, της «ξενιτιάς» όπως έλεγε ο λαός μας, τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Από τη μια, στον Ευρωπαϊκό νότο υπήρχαν οι παραπάνω προϋποθέσεις για την εκδήλωση αυτής της μεταναστευτικής εκροής. Από την άλλη, στον Ευρωπαϊκό βορρά, το τεχνολογικό πρότυπο της εποχής εκείνης στηριζόταν στην βαριά βιομηχανική παραγωγή εντάσεως εργασίας και γιαυτό είχε σημαντικές ανάγκες για εργατικό δυναμικό χαμηλής ειδίκευσης.

Σήμερα οι κοινωνικό-οικονομικές συνθήκες είναι εντελώς διαφορετικές. Η σημαντική πρόοδος του κοινωνικού και οικονομικού επιπέδου των χωρών του Ευρωπαϊκού νότου που σημειώθηκε στο δεύτερο ήμισυ του 20ου αιώνα, εξάλειψε τα αίτια που οδηγούσαν στο παρελθόν σε μεταναστευτικές εκρο-

ές. Παράλληλα, εξανεμίστηκε και η σχετική ζήτηση από τις χώρες του βορρά. Οι τεχνολογικές εξελίξεις και η είσοδος στην «κοινωνία της πληροφώρας» ουσιαστικά οδήγησαν στον παροπλισμό της παραδοσιακής βαριάς βιομηχανίας και εκμηδένισαν τις ανάγκες της σε βιομηχανικό εργατικό δυναμικό χαμηλής εξειδίκευσης.

Κατά το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 80, η Ευρώπη μπαίνει σε μια νέα εποχή ως προς την εξέλιξη των μεταναστευτικών ρευμάτων. Κύριο ρόλο έπαιξαν δύο συγκεκριμένες εξελίξεις. Πρώτα απ' όλα, οι αυξημένες εισροές από την Αν. Ευρώπη που εντάθηκαν ιδιαίτερα μετά την πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων και τον πόλεμο στην πρώην Γιουγκοσλαβία. Παράλληλα, ενισχύθηκαν τα μεταναστευτικά ρεύματα από χώρες του Τρίτου Κόσμου. Η εξέλιξη του φαινομένου στις επόμενες 2 δεκαετίες έδειξε ότι ενώ οι εισροές από την Αν. Ευρώπη είχαν μια φθίνουσα δυναμική, αντίθετα οι εισροές από τον Τρίτο κόσμο ήταν ένα φαινόμενο μεγαλύτερης διάρκειας και με αύξουσα πορεία. Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία της EUROSTAT, ο μέσος ετήσιος αριθμός μεταναστών που εισήλθαν στην ΕΕ κατά την 3ετία 2002-2004 ήταν περίπου 1,9 εκατομ. άτομα. Πάνω από 60% από αυτούς είχαν ως προορισμό τις Μεσογειακές χώρες και κυρίως την Ισπανία και την Ιταλία.

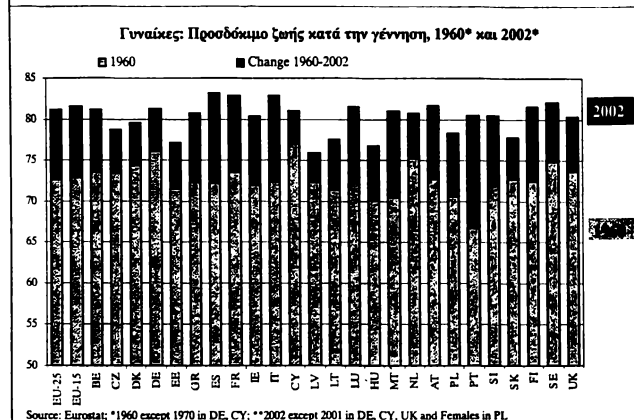
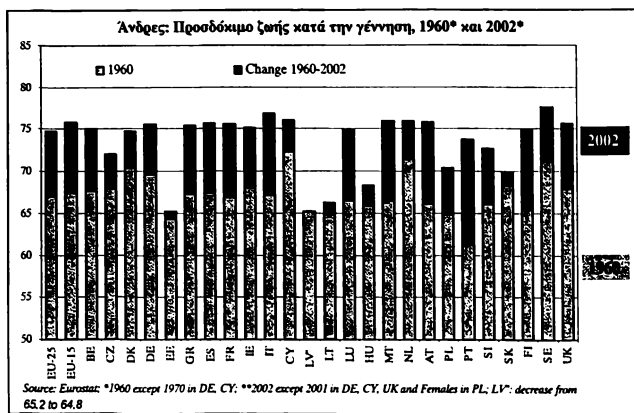
Στην φάση αυτή παρατηρούμε ακόμη ότι κυρίαρχο ρόλο για την εκδήλωση της μεταναστευτικής ροής παίζουν οι παράγοντες προσφοράς, ενώ οι παράγοντες ζήτησης παρουσιάζουν μεν αυξητική τάση, όμως αφορούν κυρίως συγκεκριμένους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας. Υπάρχουν όμως σοβαρές ενδείξεις ότι στο σχετικά κοντινό μέλλον θα ενισχυθούν σημαντικά οι ανάγκες της ΕΕ για εργατικό δυναμικό. Όλες οι δημογραφικές προβολές που έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια συγκλίνουν στην άποψη ότι η δημογραφική γήρανση της Ευρώπης είναι ένα φαινόμενο μη αναστρέψιμο με σοβαρές επιπτώσεις για την αγορά εργασίας και την κοινωνική ασφάλιση, το οποίο θα συνεχίσει να ασκεί πίεση

τουλάχιστον για τα επόμενα 40 χρόνια.

Τα κύρια αίτια είναι γνωστά: Στην διάρκεια του δεύτερου ήμισυ του 20ου αιώνα, η μέση διάρκεια της ζωής αυξήθηκε κατά 8 ολόκληρα χρόνια (Διάγρ.1-Διάγρ.2).

Διαγράμματα 1 και 2:

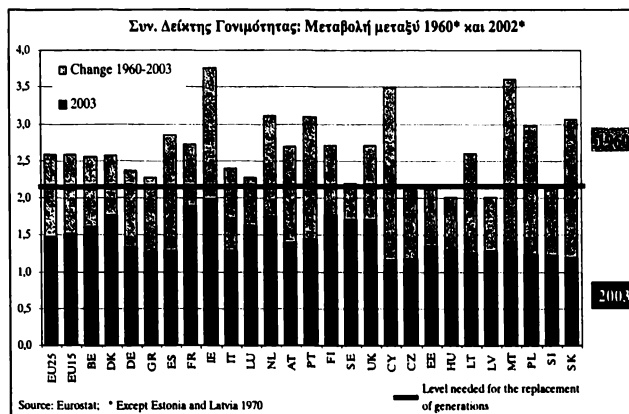
Οι εξελίξεις στο προσδόκιμο ζωής: +8 χρόνια κατά μέσο όρο μεταξύ 1960-2002

Παράλληλα, οι δείκτες γονιμότητας σημείωσαν τα τελευταία 60 χρόνια μια μεγάλη ταλάντωση (Διάγρ.3). Κατά την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία τα ποσοστά γονιμότητας εκτινάχτηκαν σε επίπεδα άνω των 2,5 παιδιών ανά γυναίκα σε ηλικία αναπαραγωγής.

Διάγραμμα 3:

Οι εξελίξεις στην γονιμότητα: Επίπεδα χαμηλότερα από το επίπεδο αναπλήρωσης του πληθυσμού σε όλη την ΕΕ

Όμως μετά το 1965 άρχισαν να φθίνουν σταδιακά, και τα τελευταία 30 σχεδόν χρόνια παραμένουν καθλωμένα σε επίπεδα πολύ χαμηλότερα από το επίπεδο γονιμότητας που απαιτείται για την αναπλήρωση των γενεών. Το μέσο ποσοστό γονιμότητας στην ΕΕ είναι εδώ και αρκετά χρόνια κάτω από 1,5 ενώ ως γνωστό, για το επίπεδο αναπλήρωσης των γενεών απαιτείται μέσο ποσοστό 2,1.

Οι οικονομικές επιπτώσεις από τις εξελίξεις αυτές μόλις αρχίζουν να γίνονται ορατές, δεδομένου ότι οι πολυπληθείς γενεές της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου είναι ακόμη σε ηλικία εργασίας. Όμως μετά το 2010 όταν οι γενεές αυτές θα αποχωρήσουν σταδιακά από την αγορά εργασίας τότε θα γίνουν πιο άμεσα ορατές οι επιπτώσεις τόσο για την οικονομική δραστηριότητα όσο και για το κοινωνικό κράτος που αναπτύχθηκε κατά τα προηγούμενα 50 χρόνια μέσα σε μία εντελώς διαφορετική δημογραφική και κοινωνικό-οικονομική συγκυρία (Διάγρ.4)

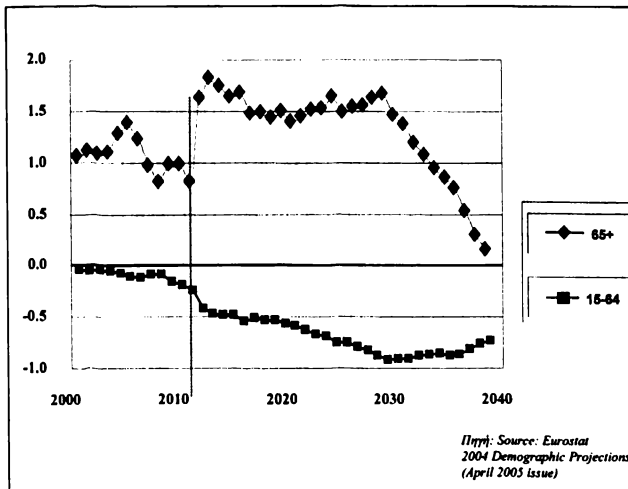
Πιο συγκεκριμένα ο πληθυσμός σε ηλικία εργασίας στο επίπεδο της ΕΕ-25 θα αρχίσει να μειώνεται στις αρχές της επόμενης δεκαετίας. Αυτή η μείωση συμπίπτει με την ταχεία αύξηση της ηλικιακής ομάδας 65+ που εκπροσωπεί τους συνταξιούχους. Ο συνδυασμός αυτών των τάσεων δρομολογεί 2 σοβαρές επιπτώσεις, η μια για τις συντάξεις και η άλλη για την αγορά εργασίας και την οικονομική μεγέθυνση:

- Ο λόγος του πληθυσμού άνω των 65 προς τον πληθυσμό σε ηλικία εργασίας θα αυξηθεί από 25% το 2002 σε 32% το 2020 και 40% το 2030. Η τάση αυτή θα έχει μια πολύ έντονη επίπτωση στην βιωσιμότητα του συνταξιοδοτικού συστήματος.

- Παράλληλα, όπως θα δούμε πιο κάτω (Διάγρ.7), η μείωση του πληθυσμού σε ηλικία εργασίας θα θέσει ένα φυσικό και αξεπέραστο όριο στην αύξηση της απασχόλησης, οδηγώντας την μελλοντικά σε μείωση από άποψη συνολικού όγκου ίσως και πριν το 2020 εφόσον εντωμεταξύ επιτευχθούν οι στόχοι της Λισσαβόνας για ποσοστό απασχόλησης 70%.

Διάγραμμα 4

ΕΕ-25:Ετήσιος ρυθμός μεταβολής των ηλικιακών ομάδων 65+ και 15-65

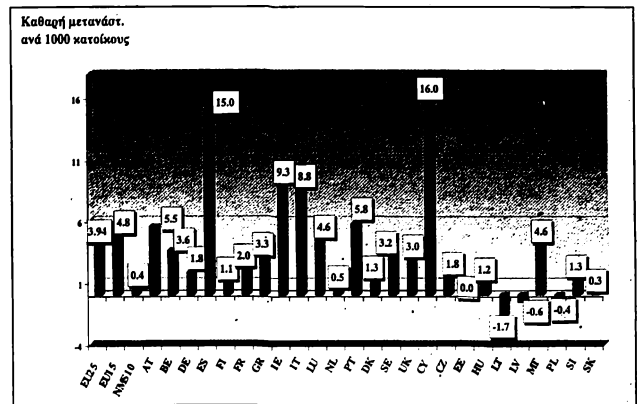

Σε πιο βαθμό όμως μπορεί να συμβάλει η μετανάστευση στην άμβλυνση των δημογραφικών πιέσεων;

Όπως φαίνεται από την μελέτη εξέλιξης του πληθυσμού, η καθαρή μετανάστευση αποτελεί σήμερα για τις περισσότερες χώρες της ΕΕ την κύρια πηγή αύξησης του πληθυσμού. Χωρίς μετανάστευση η Γερμανία, η Ιταλία και η Ελλάδα θα εμφάνιζαν μείωση του πληθυσμού τους. Στα περισσότερα Κράτη-Μέλη από την Ανατολική Ευρώπη, όπου οι καθαρή μετανάστευση εξακολουθεί, παρά την συνεχή αυξησή της, να κινείται σε σχετικά χαμηλά επίπεδα, ο πληθυσμός μειώνεται. Συνολικά, για την ΕΕ των 25 η μέση καθαρή μεταναστευτική εισροή που προκύπτει μετά την αφαίρεση της φυσικής μεταβολής του πληθυσμού, ανέρχεται σε 1,8 εκατ μετανάστες ετησίως ή 3,94 άτομα ανά χίλιους κατοίκους (Διάγρ.5).

Διάγραμμα 5

ΕΕ-25: Μέση καθαρή ετήσια μετανάστευση. Μέσος όρος 3ετούς περιόδου 2002-2004
(ανά 1000 κατοίκους)

Δεδομένου του ιδιαίτερου ενδιαφέροντος που παρουσιάζει η μετανάστευση για την αγορά εργασίας, παρατίθενται στην συνέχεια 3 παραλλαγές του βασικού δημογραφικού σεναρίου της Eurostat σχετικά με την εξέλιξη του πληθυσμού σε ηλικία εργασίας για να καταδειχθεί ο ρόλος του παράγοντα μετανάστευση στις μελλοντικές εξελίξεις στην αγορά εργασίας.

Το πρώτο από αυτά είναι φυσικά το σενάριο βάσης της Eurostat που προβλέπει μια σταδιακή πτώση της μεταναστευτικής εισροής μετά το 2010 (από 3,2 σε 1,7 μεταν. ανά χίλιους κατοίκους). Το δεύτερο, σενάριο είναι μια παραλλαγή του βασικού σεναρίου που προβλέπει σταθερό επίπεδο καθαρής μετανάστευσης ίσο με τον μέσο όρο των τριών τελευταίων ετών δηλαδή 3,94 επι τοις χιλίοις. Θα μπορούσε να ονομαστεί βασικό σενάριο σταθερής μετανάστευσης. Τέλος, το τρίτο σενάριο προβλέπει μηδενική μετανάστευση. Το σενάριο αυτό είναι το ίδιο με το σενάριο βάσης ως προς τις υποθέσεις για την εξέλιξη της γονιμότητας και του προσδόκιμου ζωής αλλά χωρίς μετανάστευση. Είναι ένα τεχνικό σενάριο που βοηθά στις συγκρίσεις με τα άλλα δύο σενάρια ώστε να αποτιμηθεί η επίπτωση της μετανάστευσης.

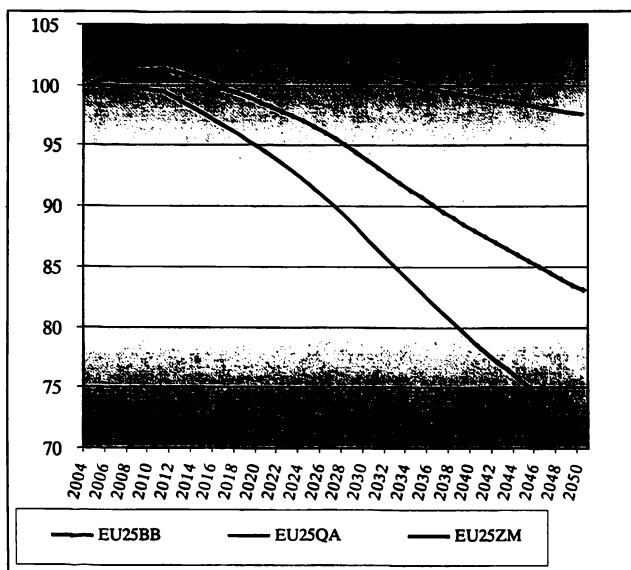
Στο επόμενο διάγραμμα (Διάγρ. 6) απεικονίζεται η εξέλιξη του πληθυσμού σε ηλικία εργασίας με βάσει τα ανωτέρω 3 σενάρια. Παρατηρείται ότι η έκταση της δημογραφικής συρρίκνωσης είναι τέτοια που δεν μπορεί να αντισταθμιστεί από την μετανάστευση παρά μόνο μεσοπρόθεσμα μέχρι περίπου το 2035 για την ΕΕ και το 2030 για την Ελλάδα (Σενάριο σταθερής μετανάστευσης).

Διάγραμμα 6

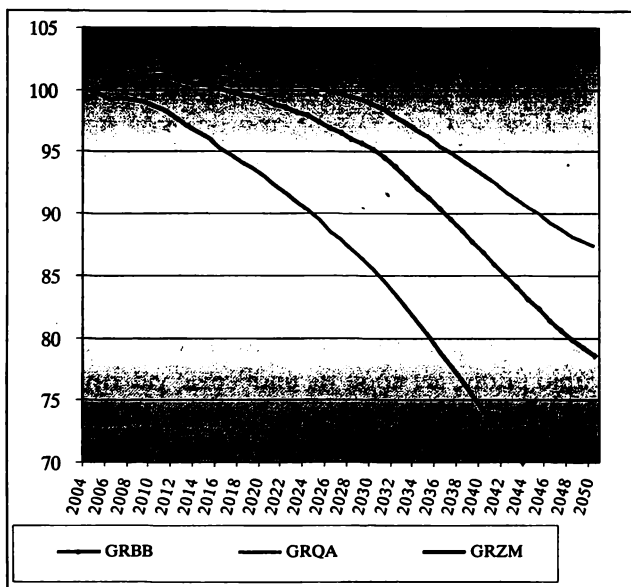
ΕΕ-25: 3 Σενάρια μετανάστευσης και οι επίπτωσή τους στις δημογραφικές εξελίξεις

Δείκτης πληθυσμού σε ηλικία εργασίας 15-64 ετών (Βάση 2004=100)

A) Ευρωπαϊκή Ένωση ΕΕ-25)

B) Ελλάδα

EU25BB=Σενάριο Βάσης,

EU25ZM=Σενάριο Βάσης με μηδενική μετανάστευση,

EU25QA=Σενάριο Βάσης με σταθερή μετανάστευση.(3,94 100κατοικ.)

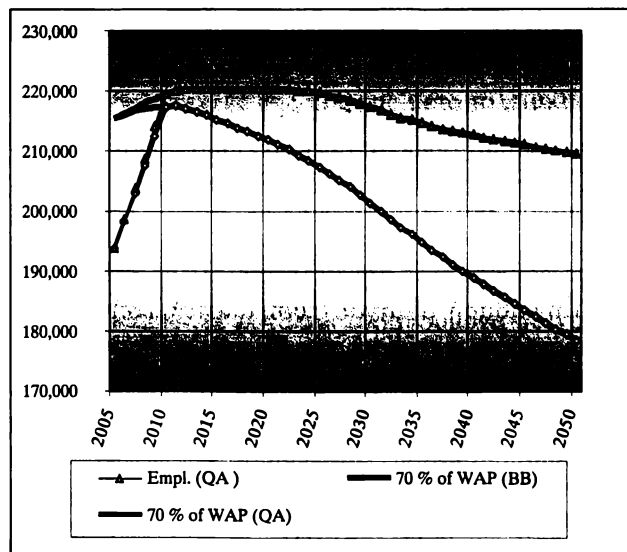
Πηγή: Source: Eurostat 2004 Demographic Projections

Στο διάγραμμα 7 παρουσιάζεται η προοπτική της απασχόλησης στην ΕΕ μετά την (υποθετική) επίτευξη του στόχου της Λισσαβόνας. Παρατηρείται ότι σύμφωνα με το σενάριο βάσης αν ο στόχος της Λισσαβόνας επιτευχθεί το 2010 (και στο βαθμό που το 70% αποτελεί το μέγιστο εφικτό μέσο ποσοστό απασχόλησης για την ΕΕ) τότε ο συνολικός όγκος της απασχόλησης θα αρχίσει να μειώνεται ήδη από το 2011. Στην περίπτωση του σεναρίου σταθερών μεταναστευτικών εισροών, και υπό την προϋπόθεση ότι οι μετανάστες θα έχουν τα ίδια ποσοστά απασχόλησης με τους γηγενείς, το επίπεδο απασχόλησης θα μπορούσε να διατηρηθεί σχεδόν αμετάβλητο μέχρι το 2025.

Διάγραμμα 7

ΕΕ-25:Σενάρια εξέλιξης του πληθυσμού σε ηλικία εργασίας και τα περιθώρια αύξησης της απασχόλησης

Στόχος Λισσαβόνας: Ποσοστό απασχόλησης: 70%

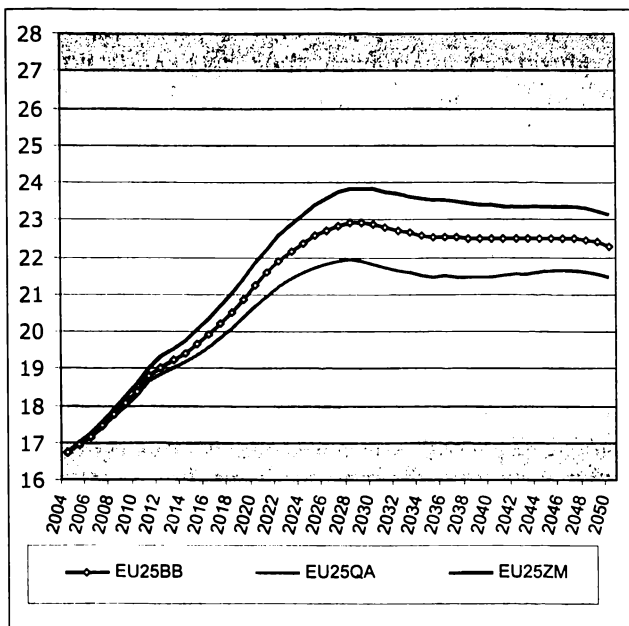

Πέραν όμως από το μέγεθος του πληθυσμού σε ηλικία εργασίας είναι σημαντικό να γνωρίζουμε τις επιπτώσεις της δημογραφικής γήρανσης στην ηλικιακή του σύνθεση.

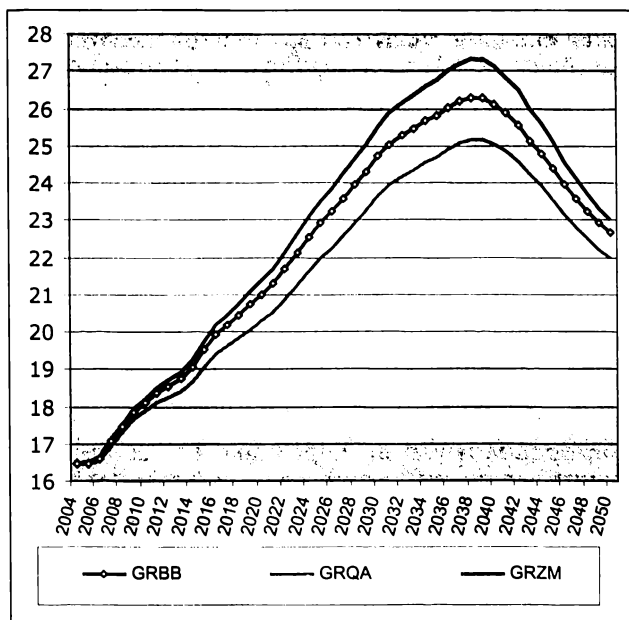
Διάγραμμα 8

ΕΕ-25: 3 Σενάρια μετανάστευσης
και οι επίπτωσή τους στην γήρανση του πληθ. σε
ηλικία εργασίας (Πληθ.55-64/Πληθ. 15-64)

Α) Ευρωπαϊκή Ένωση ΕΕ-25)

Β) Ελλάδα

Πηγή: Source: Eurostat 2004 Demographic Projections

Στο διάγρ. 8 απεικονίζεται η εξέλιξη του λόγου της πιο ηλικιωμένης ομάδας του πληθυσμού σε ηλικία εργασίας (ηλικίες 55-64) ως προς τον συνολικό πλη-

θυσμό σε ηλικία εργασίας. Παρατηρείται ότι η μετανάστευση δεν κατορθώνει παρά μόνο οριακά να περιορίσει την γήρανση του πληθυσμού σε ηλικία εργασίας. Κάτι λιγώτερο από 2 ποσοστιαίες μονάδες μετά το 2020. Στο διάγραμμα αυτό επίσης παρατηρούμε ότι η γήρανση θα είναι μακροπρόθεσμα πιο έντονη στην Ελλάδα σε σχέση με τη μέση εξέλιξη στο επίπεδο της ΕΕ.

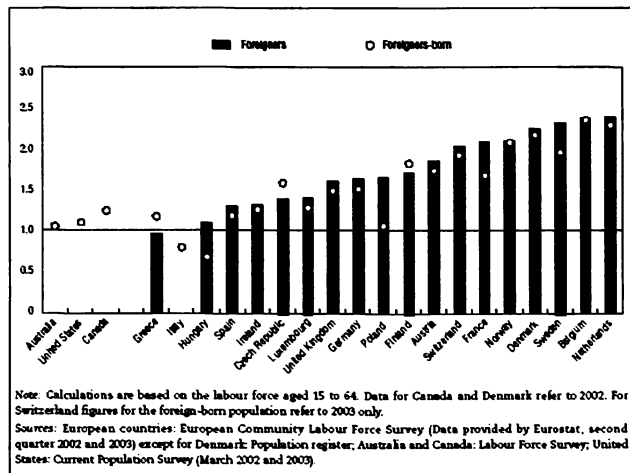
Ποιά είναι τα βασικά συμπεράσματα από την παραπάνω ανάλυση;

Πρώτο, η μετανάστευση είναι ένα φαινόμενο που ενισχύθηκε τις τελευταίες 3 δεκαετίες και σήμερα αποτελεί την βασική πηγή αύξησης του πληθυσμού. Το φαινόμενο αφορά όλη την ΕΕ. Χωρίς μετανάστευση αρκετές χώρες της ΕΕ, θα εμφάνιζαν σήμερα μείωση του πληθυσμού τους. Οι Μεσογειακές χώρες που παραδοσιακά ήταν χώρες εκροής μεταναστών δέχονται σήμερα τον μεγαλύτερο όγκο της μετανάστευσης. Υπάρχουν ενδείξεις ότι η αντιστροφή αυτή θα παρατηρηθεί στο μέλλον και στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης.

Δεύτερο, οι μεταναστευτικές εισροές μπορούν να απορροφήσουν, τουλάχιστον μέχρι το 2025, την επίπτωση της δημογραφικής γήρανσης στο μέγεθος του πληθυσμού σε ηλικία εργασίας και σε κάποιο, σχετικά μικρότερο βαθμό, την επίπτωση στην ηλικιακή του σύνθεση. Όμως απαραίτητη προϋπόθεση γιαυτή στην συμβολή στην άμβλυνση της δημογραφικής πίεσης είναι η επιτυχής ένταξη των μεταναστευτικών αυτών εισροών στην αγορά εργασίας σε ποσοστά ανάλογα με αυτά του γηγενούς πληθυσμού. Η μελέτη των διαθέσιμων στοιχείων δείχνει ότι τα ποσοστά απασχόλησης των μεταναστών είναι κατά κανόνα χαμηλότερα από τους αντίστοιχους εθνικούς μέσους στις περισσότερες χώρες της ΕΕ (διάγρ. 9).

Διάγραμμα 9

ΕΕ-25: Σχέση μεριδίου ανεργίας αλλοδαπών και γεννημένων στην αλλοδαπή ως προς τα μερίδια συμμετοχής τους στο εργατικό δυναμικό

Πηγή: STUDY ON IMMIGRATION, INTEGRATION AND SOCIAL COHESION, Focus Consultancy Ltd

Erasmus University Rotterdam, Faculty of Social Sciences 2005
see http://ec.europa.eu/employment_social/social_situation/docs/vc04_171_immigration_report.pdf

Αυτή είναι μια από τις σοβαρότερες προκλήσεις για την Ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική. Η ενσωμάτωση των μετάναστων στην αγορά εργασίας εξαρτάται από πολλούς παράγοντες όπως το εκπαιδευτικό τους επίπεδο και η ικανότητα ομιλίας της γλώσσας της χώρας υποδοχής, ο λόγος μετανάστευσης και οι δεξιότητές τους. Επίσης εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τα κοινωνικο-οικονομικά και πολιτικά χαρακτηριστικά της χώρας υποδοχής και τις δυνατότητες ένταξης που παρέχονται στους μετανάστες. Αντίστοιχα και πολλές φορές ακόμη πιο έντονα είναι τα προβλήματα ένταξης της δεύτερης γενιάς, όπως έδειξαν και οι πρόσφατες ταραχές στην Γαλλία.

Σήμερα σε όλες σχεδόν τις Ευρωπαϊκές χώρες η ανάπτυξη κοινωνιών με πολυπολιτισμικά χαρακτηριστικά είναι ορατή ιδιαίτερα στα μεγάλα αστικά κέντρα. Οι έρευνες της κοινής γνώμης δείχνουν ότι μια μεγάλη μερίδα πολιτών των κρατών-μελών εκφράζει ανησυχίες. Ιδιαίτερη ευαισθησία εμφανίζουν χώρες όπου υπάρχει υψηλή ανεργία, ή επίσης εκεί που υπήρξε πολύ απότομη αύξηση της μετανάστευσης μέσα σε λίγα χρόνια, όπως η Ελλάδα και η Ιρλανδία οι κοινωνίες των οποίων δεν είχαν γνωρίσει το φαινόμενο αυτό στην πρόσφατη ιστορία τους ή ακόμα μικρές χώρες όπως η Δανία και το Λουξεμ-

βούργο όπου υπάρχει ανησυχία για ενδεχόμενη ανατροπή της πληθυσμιακής τους ισορροπίας.

Τέλος, οι τρομοκρατικές επιθέσεις των τελευταίων ετών σε συνδυασμό με την αυξανόμενη ευαισθησία της κοινής γνώμης σε θέματα εγκληματικότητας έχουν ενισχύσει το κλίμα ξενοφοβίας. Τα αποτελέσματα των δημοσκοπήσεων που βλέπουν το φως της δημοσιότητας καθρεπτίζουν αυτήν ακριβώς την ανησυχία των πολιτών ως προς την μελλοντική εξέλιξη του φαινομένου της μετανάστευσης.

Ορισμένα Ευρωπαϊκά κράτη διαθέτουν μακρά εμπειρία σε θέματα μεταναστευτικής πολιτικής τόσο από άποψη νομικού πλαισίου και θεσμών όσο και από άποψη οικονομικής και κοινωνικής ένταξης. Οι προσεγγύσεις που ακολουθήθηκαν δεν ήταν πάντα οι ίδιες. Στην Βρετανία για παράδειγμα ακολουθήθηκε μια σχετικά φιλελεύθερη πολιτική που επέτρεπε στους μετανάστες που προερχόταν κυρίως από τις χώρες της Κοινοπολιτείας να συστήσουν τις κοινότητές τους και να διατηρήσουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Από την πλευρά της χώρας υποδοχής υπήρχε μέριμνα με στόχο να προωθείται η επικοινωνία και η συνεννόηση μεταξύ των διαφόρων κοινοτήτων. Η Γερμανία έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στην ένταξη των μεταναστών στην αγορά εργασίας επιβάλλοντας μια σειρά από αυστηρούς περιορισμούς για την χορήγηση υπηκοότητας. Η Γαλλία έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στην εξασφάλιση του πλαισίου των ατομικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Η χορήγηση υπηκοότητας στους μετανάστες αποτέλεσε κίνητρο για την κοινωνικο-οικονομική τους ένταξη.

Καμία όμως από τις προσεγγύσεις που αναπτύχθηκαν στον Ευρωπαϊκό χώρο δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ένα απόλυτα επιτυχημένο μοντέλο. Ο πλούτος των διαφορετικών Ευρωπαϊκών εμπειριών αποτελεί μόνο μια καλή αφετηρία στην προσπάθεια που έχει ήδη δρομολογηθεί σε Ευρωπαϊκό επίπεδο για την ανάπτυξη μιας κοινής Ευρωπαϊκής πολιτικής στον τομέα της μετανάστευσης.

Ποια είναι τα βασικά θέματα στην άσκηση πολιτικής για την μετανάστευση και τι σκοπεύει να κάνει η Ευρωπαϊκή Ένωση από την πλευρά της;

Η πολιτική χορήγησης ασύλου, η ελεύθερη διακίνηση των ατόμων, η πολιτική χορήγησης βίζας, οι κανόνες που διέπουν την είσοδο και έξοδο από τα εξωτερικά κοινοτικά σύνορα, η μεταναστευτική πολιτική και τα δικαιώματα των πολιτών τρίτων χωρών

που διαμένουν στην ΕΕ, αποτελούν Κοινοτική αρμοδιότητα βάσει της Συνθήκης του Άμστερνταμ από το 1999 (Άρθρα 61, 62 και 63).

Με βάση το πλαίσιο αυτό, το Συμβούλιο Κορυφής του Τάμπερε στην Φινλανδία τον Οκτώβριο του 1999, διατύπωσε τις πολιτικές αρχές στις οποίες θα στηρίζονται οι πολιτικές για την χορήγηση ασύλου και τη μετανάστευση. Αναγνωρίστηκε ότι η ΕΕ έχει ανάγκη από μια συνολική και συνεκτική προσέγγιση για τη μετανάστευση που θα δίνει απαντήσεις και πέραν της καθαρά μεταναστευτικής πολιτικής σε θέματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων και οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης στις ίδιες τις χώρες προέλευσης ή διακίνησης. Η ανάπτυξη συνεργασίας με τις χώρες αυτές αποτελεί κλειδί για την επιτυχία της πολιτικής μετανάστευσης και όπως είναι ευνόητο μπορεί να είναι πολύ πιο ισχυρή αν εφαρμοστεί σε Ευρωπαϊκό επίπεδο.

Αναγνωρίστηκε επίσης η ανάγκη προσέγγισης των εθνικών νομοθεσιών που αναφέρονται στις προϋποθέσεις εισόδου και χορήγησης άδειας παραμονής σε πολίτες τρίτων χωρών με βάση τις εκτιμήσεις της δημογραφικής κατάστασης στην ΕΕ αλλά και της κατάστασης στις χώρες προέλευσης.

Επίσης τονίστηκε η ανάγκη της εξασφάλισης συνθηκών καλής μεταχείρισης των μεταναστών με έμφαση στην ενίσχυση της πολιτικής οικονομικής και κοινωνικής τους ένταξης.

Τέλος υπογραμμίστηκε η ανάγκη για την ανάπτυξη της Ευρωπαϊκής συνεργασίας για την καταπολέμηση της παράνομης μετανάστευσης και των μηχανισμών παράνομης διακίνησης μεταναστών.

Στη διάρκεια της τρέχουσας δεκαετίας έγιναν σημαντικά βήματα προόδου τόσο ως προς την διαμόρφωση ενός βασικού κοινού θεσμικού πλαισίου όσο και ως προς την ανάπτυξη της συνεργασίας μεταξύ των Κρατών-μελών. Τον περασμένο Δεκέμβριο η Επιτροπή εξέδωσε ένα σχέδιο πολιτικής για την νόμιμη μετανάστευση με σκοπό να προωθήσει μέχρι το 2009 την Ευρωπαϊκή συνεργασία σε 4 τομείς:

- Τις προϋποθέσεις αποδοχής και εγκατάστασης των νόμιμων μεταναστών
- Την ανάπτυξη και κοινή διαχείριση σχετικών στοιχείων
- Μέτρα για την προώθηση της ενσωμάτωσης
- Μέτρα συνεργασίας με τις χώρες προέλευσης

Παράλληλα, η Επιτροπή προτίθεται να αναπτύξει αντίστοιχες πρωτοβουλίες για την ενίσχυση της Ευρωπαϊκής συνεργασίας σε θέματα παράνομης μετανάστευσης.

Όμως η μεταναστευτική πολιτική συνδέεται άμεσα με την αδιαμφισβήτητη δικαιοδοσία του κάθε κράτους να χορηγεί άδειες παραμονής, άσυλο ή υπηκοότητα σε πολίτες τρίτων χωρών. Για το λόγο αυτό, παρόλη την πρόοδο που συντελέστηκε κατά την τελευταία δετία, η μέχρι τώρα ανάπτυξη της Ευρωπαϊκής Μεταναστευτικής Πολιτικής έχει διατηρήσει ένα επικουρικό χαρακτήρα σε σχέση με τις εθνικές πολιτικές. Αναμένεται ότι η Επιτροπή θα επιχειρήσει να πείσει τα Κράτη-Μέλη στην προσεχή Σύνοδο Κορυφής του Ιουνίου ότι η μεταναστευτική πολιτική απαιτεί μια πραγματικά κοινή πολιτική και ότι για το λόγο αυτό απαιτείται η μετακίνηση της πολιτικής αυτής από τον τρίτο πυλώνα (πολιτικές μέσω διακρατικής συνεργασίας) στον πρώτο πυλώνα (Κοινωνικές πολιτικές). Θα είναι ενδιαφέρον να δούμε το κατά πόσο η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι έτοιμη για μία τέτοια απόφαση.

Κλείνοντας θα ήθελα να τονίσω ότι η απότομη αύξηση των μεταναστευτικών εισροών σε συνδυασμό με την Ευρωπαϊκή δημογραφική προοπτική ανέδειξαν την μετανάστευση ως ένα από τα κύρια θέματα προβληματισμού και πολιτικής αντιπαράθεσης σε όλη την Ευρώπη. Φανέρωσαν όμως επίσης και το έλλειμμα της κοινωνικής πολιτικής τόσο ως προς τους μετανάστες όσο και ως προς τις κοινωνίες υποδοχής.

Είναι σαφές ότι για την διαμόρφωση αποτελεσματικών πολιτικών μετανάστευσης δεν αρκεί η διαμόρφωση ενός κοινού θεσμικού πλαισίου και η καλλίτερη αστυνόμευση των συνόρων. Απαιτείται κυρίως η διαμόρφωση ουσιαστικών προϋποθέσεων για την ομαλή κοινωνικο-οικονομική ένταξη των μεταναστών. Γι' αυτό ο ρόλος της κοινωνικής πολιτικής και ειδικότερα της πολιτικής απασχόλησης και των πολιτικών που σχετίζονται με την εκπαίδευση και κατάρτιση του ανθρώπινου δυναμικού την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού, των διακρίσεων και της ξеноφοβίας είναι κρίσιμης σημασίας.

Η ανάπτυξη μιας Ευρωπαϊκής προσέγγισης για την μεταναστευτική πολιτική που θα στηρίζεται όχι μόνο σε οικονομικές σκοπιμότητες αλλά και στις αρχές της ελευθερίας της δημοκρατίας και της κοινωνικής αλληλεγγύης αποτελεί μια από τις σημαντικότερες προκλήσεις για την Ευρώπη του 21 ου αιώνα.

1.4. Κοινωνικός αποκλεισμός στην ύπαιθρο χώρα

Qui donc est "étranger" en milieu rural? Pour qui et pour combien de temps?

Nicole Mathieu

Introduction

Une question cruciale est à l'origine de ce texte. Il semble que dans la société française (comme d'ailleurs dans d'autres pays européens) on assiste à une montée de la xénophobie voire du racisme, anti-arabe en particulier. Ce phénomène de rejet affecte, ou du moins est toujours montré dans les espaces urbains où «violences urbaines» va de pair avec présence de populations qui ne sont pas «de souche» et donc d'origine immigrées, ce terme étant, dans le discours circulant, automatiquement synonyme de celui d'étranger¹. Le clivage entre identité nationale et identité ethnique semble exacerbé. Mais qu'en est-il en milieu rural dont on sait que globalement il comporte une proportion moindre d'étrangers au sens statistique ? Ce délitement du lien social et les difficultés d'intégration de l'étranger, des «immigrés» même s'il s'agit de la deuxième génération - auquel renvoient les injonctions de «cohésion sociale» et de «cohérence territoriale» des politiques urbaines - est-il observable en milieu rural où la «convivialité» et une sociabilité communautaire font partie de ce qui fait de la campagne une «idylle» (Halfacree et al. 2002) ?

Les études rurales abordent depuis plusieurs années le thème des «étrangers en milieu rural» et en particulier dans certaines régions marquées par des achats de terres, de résidence secondaires voire des installations pérennes à l'origine d'une nouvelle économie (agriculture, immobilier, transports aériens à bon marché, création de commerces spécifiques...). Ainsi le Limousin dès les années 60 a donné lieu à des analyses sur les effets modernisateurs des migrants le plus souvent hollandais venus dans ce pays d'accueil pour exploitants agricoles. Puis l'accent fut mis sur certains villages en ruine de Provence «co-

lonisés» et réhabilités par des «étrangers» venus des pays du Nord comme les «Hollandais». On a aussi montré que l'Aquitaine rurale - et en particulier le Lot et Garonne - constitue le lieu d'installation privilégié des «Anglais» tout comme la Normandie qui a donné lieu à des études mettant l'accent sur les raisons de ce goût des Anglais pour le paysage, l'habitat et la ruralité française (Barou, Prado, 1995; Buller, Hoggarth, 1992).

Il ne faudrait pas sous-estimer l'intérêt pour la géographie rurale de continuer à mesurer et à expliquer ce phénomène d'attractivité résidentielle des espaces ruraux français que provoque l'«utopie rustique» toujours sensible chez les européens du «Nord» (Britanniques, Néerlandais, Allemands principalement), ceci d'autant plus que la tendance à utiliser leur résidence secondaire de plus en plus longtemps et jusqu'à une installation définitive est un aspect important du changement des sociétés locales françaises marquées par la multi-résidentialité. Pourtant, il me semble nécessaire d'aller au-delà de cette analyse classique des étrangers en campagnes, qui ne s'attache qu'aux phénomènes «visibles» et médiatisés par les manifestations de xénophobie superficielle voire traditionnelle qu'ils entraînent (Cf. le blog sur l'immobilier et les articles de journaux sur les Anglais et le RMI). En prenant pour référence les interrogations toujours aussi cruciales que soulèvent les problèmes des «travailleurs étrangers dans l'agriculture: salariés, serfs ou esclaves?» (Codetras, 2003) il me faut aller jusqu'à la question sociale de fond évoquée plus haut.

Le colloque franco-britannique 2006 sur «Les étrangers dans les campagnes» est pour moi l'occasion de clarifier le sens donné en France au terme d'étranger souvent confondu avec le terme d'immigré et qui suscite celui d'intégration plutôt que celui d'hôte. Plus précisément, et en revenant sur un certain nombre d'observations étonnantes qui ont jalonné mes expériences de recherche sur les sociétés locales rurales, je voudrais tenter de répondre à cette question: qui est

1. Ainsi on peut entendre dans les médias l'expression: 40 % des immigrés sont français ce qui est un détournement de la définition de «population immigrée» et ne tend qu'à opérer une distinction entre français qui n'étant pas «de souche» ne sont donc pas de «vrais français».

donc «étranger» en milieu rural - où la connaissance des «autres» habitants reste supérieure à celle que l'on peut avoir dans les milieux urbains voire périurbains. La première dans les années 80: sur le Causse Méjan, les femmes d'agriculteurs venus d'ailleurs et surtout quand elles avaient du caractère étaient appelées «les étrangères» (Mathieu, 1989). Mais la remarque vaut encore aujourd'hui comme l'écrit Blandine Glamcewski (2005) à propos des femmes arrivées depuis peu dans des villages lorrains². Plus tard, dans les années 90, mon étonnement provint de l'usage du terme de horsin dans la Manche -plutôt que celui entendu ailleurs de «parisien» pour désigner toute personne venue d'ailleurs. Le nouveau venu quel que soit sa nationalité serait toujours un horsin comme semblait l'indiquer la boîte aux lettres de la Poste du chef-lieu de canton Gavray avec ses deux destinations «Manche» et «Extérieur» (Cf. photo 1).

Ces faits conduisent à reformuler la problématique des étrangers dans les campagnes. Comprendre la relation entre le terme d'étranger et la question du lien social local devient central. Qui est étranger ou «étrange»³ en milieu rural ceci non pas pour faire un jeu de mots mais pour pénétrer dans les regards et les représentations des uns sur les autres dans la complexité de ce qui définit «l'être chez soi», «l'intégration» «l'hospitalité» la cohabitation dans les lieux et les milieux ruraux. L'étranger est-il toujours le horsin c'est-à-dire celui qui n'ayant pas d'attache familiale dans la commune ou n'étant pas originaire de la région (du «pays») est «hors» de la société locale en particulier pour l'accès au pouvoir municipal? Ou bien y a-t-il un niveau encore plus important d'étrangeté qui exclut les personnes trop manifestement hors souche comme les noirs ou les maghrébins? L'étranger l'est-il socialement ou ethniquement? Trouve-t-on comme dans le reste de la société française une discrimination positive du côté des populations d'origine asiatique, en particulier dans le rapport aux enfants? Que devient le lien social dans les nouvelles configurations qui ont affecté toutes les communes rurales depuis une trentaine d'années? L'identité et le territoire sont-ils dans un rapport ouvert ou fermé? Combien faudra-t-il de temps pour devenir un citoyen communal à part entière? Observer ce qui se joue autour de l'idée d'étranger

n'est-il pas un moyen d'évaluer ce que, aujourd'hui veut dire le terme de «vivre ensemble» et la question du rapport entre identité et solidarité (ou sociabilité) (Mathieu, 1989)

Un parti pris méthodologique

Pour répondre à ces questions je choisis de m'inscrire - une fois encore - dans le courant d'analyse de la «monographie communale» que vient d'illustrer Jacqueline Bonnamour par son «regard» sur le village de Marcilly-Ogny (Bonnamour, 2005). C'est avec pour modèles *Les ouvriers d'Europe* de Frédéric Le Play et l'enseignement de Pierre Coutin (Mathieu, 2001) que j'ai conduit l'analyse de la commune de Plozévet (1966; 1973) puis les chantiers d'observation continue du Pays de Luzy, du Causse Méjan (1989; 1995). La commune de Saint-Denis-Le-Gast (500 habitants) appartenant au canton de Gavray dans la Manche est le terrain d'étude le plus récent (Mathieu, 2004). Il sera la base de la recherche sur la question de l'étranger en milieu rural.

L'ethnologie, comme la géographie, accorde toujours une attention méthodologique à l'observation d'une localité pour appréhender le changement social. *Le village métamorphosé* «s'est construit sur de la disparition et sur l'impossibilité de relier les choses entre elles» (Dibie, 2006). Tout se passe comme si l'observation dans la longue durée d'un village, d'une commune, d'un ensemble de communes dont le nom reste stable rendait plus accessible l'observation du changement même dans sa complexité.

Mais ce qu'on appelle la «méthode monographique» mérite d'être précisé. Cette approche observante est un va vient entre la collecte des faits autant que possible mesurés et celle des récits. L'observation comporte trois dimensions. La première - au sens proprement dit d'observer - est visuelle, ce qui dans notre problématique conduit à regarder non seulement les paysages⁴ mais surtout ce qui dans l'apparence distingue l'étranger pour les uns et les autres. Le regard n'est d'ailleurs pas sans relation avec les autres sens mais l'observation continue est aussi partage du quotidien, relevé sensible des faits (gestes, vêtements, comportements....) et des événements

2. «Dans cet espace restreint il s'agit de cohabiter avec des gens d'ailleurs, qualifiés souvent d'étrangers»: p. 28

3. Comprendre la nuance entre «foreigner» et «stranger»

4. En particulier dans le tissu bâti des villages et des bourgs les façades et vitrines des boutiques où s'affichent les produits et langues «étrangères»

au fil du temps⁵: par exemple, voit-on dans l'espace public des «gens de couleur», quand et dans quelles occasions ?

La deuxième est l'observation chiffrée de l'évolution du nombre des différentes catégories qui distinguent «objectivement» les étrangers par la nationalité, les gens nés dans la commune ou dans les communes voisines (originaires), les personnes venus d'ailleurs (nouveaux arrivants) et leur lieu d'origine. Ceci mis en relation avec toutes les autres données quantifiables (âge et sexe, activité professionnelle ou retraite, résident secondaire ou permanent, inscrit sur les listes électorales, types d'habitat et usage d'un jardin etc...). Malheureusement la disparition des Listes nominatives qui accompagnaient les recensements de population jusque dans les années 70 rend cette observation chiffrée très difficile à obtenir aujourd'hui et surtout quand on cherche un suivi continu. L'annuaire téléphonique donne des indications: il y a à Saint-Denis-Le-Gast 25 personnes dont le nom est «anglais»⁶ mais peu d'indications prennent le «lieu-dit» en compte et rien n'est dit ni de la composition du «ménage» ni de la durée du séjour, ni de la profession etc. Les listes électorales sont une base partielle car même si les étrangers «européens» peuvent voter aux municipales, rares sont ceux qui sont inscrits.

Enfin l'observation n'est pas dissociée de l'enquête dans la méthode monographique. Elle se traduit par le recours quasi continu à des informateurs privilégiés qui fournissent les pistes pour les questions nouvelles, aident à la structuration et à l'interprétation des faits et des récits des autres personnes qui font l'objet d'entretiens approfondis. Pour cette recherche les entretiens devaient permettre de mettre en évidence les perceptions croisées de l'étrangerité dans tous les points de vue: celui du local sur ceux qu'il désigne comme étrangers y compris parmi les locaux; celui de l'étranger qui peut ne pas se sentir étranger par rapport à la population locale tandis qu'il se considère «étranger» au sein de sa «communauté» de langue ou d'origine. Autrement dit les entretiens ont été menés sans *a priori* sur qui est «étranger» et pour combien de temps dans la commune ainsi que dans le canton de Gavray de telle manière que soient ainsi identifiés

des «catégories» (émergeant souvent des mots par lesquels le locuteur s'auto désigne et désigne l'autre) formant un système de classement complexe de la relation de chaque individu à ses lieux de vie.

Les entretiens approfondis sur la question de l'étranger⁷ ont été menés auprès de:

- 10 ménages de natifs de la commune ou d'une commune voisine et qui se définissent comme des gens «d'ici» et des «normands»⁸
- 10 ménages de résidents permanents français non originaires ou sans attache familiale avec la population locale, installés depuis plus ou moins longtemps dans la commune mais dont l'un des membres peut avoir un lien avec le pays⁹
- 10 ménages de résidents permanents anglais dont certains entièrement anglais et d'autres mixtes (femme originaires de la région)
- 3 ménages d'allemands dont 1 résidente permanente + sa fille qui a fait ses études à Caen; 1 allemande dont la carrière s'est faite en France et qui partage son temps entre Berlin et la maison dont elle est propriétaire dans la Manche; 1 ménage propriétaire d'une résidence secondaire

Le mélange entre l'observation du quotidien et les entretiens ont contribué à une clarification des clivages et des gradients de l'altérité dans ce milieu rural et donné quelques pistes pour comprendre comment

7 Sans compter l'utilisation des très nombreux entretiens qui jalonnent depuis plus de 10 ans l'observation continue du changement dans cette commune et son canton

8 Dont 1 ménage d'agriculteurs à la retraite + la fille fonctionnaire à la poste de Bayeux; 1 femme âgée (75 ans) propriétaire et cultivant encore son jardin; le maire de la commune agriculteur; 1 commerçante vendant des fruits et légumes sur le marché; 1 femme âgée (77 ans) ancienne gérante d'une petite exploitation et qui fait encore des «journées» pour entretenir les jardins + une de ses filles salariée dans une industrie agro-alimentaire à Cérences et sa petite fille de 16 ans qui se destine au métier d'aide à domicile aux personnes âgées; 1 bûcheron et sa fille entrant en 6ème au collège de Gavray; la charcutière de Gavray ayant adopté deux enfants d'origine colombienne.

9. Dont l'ancien instituteur de la commune (ancien secrétaire de mairie) et sa femme, bretons d'origine et qui ont pris leur retraite dans une maison neuve «de cadre» à l'orée du bourg ancien; 1 entrepreneur fabricant artisanal (andouilles et jambon fumé) et sa femme; plusieurs ménages de retraités aux origines géographiques et sociales diverses; 1 femme de ménage (commerçante en Lorraine) et son mari (routier) à la retraite; 1 jeune ménage (2 enfants en bas âge); 1 ménage (4 enfants) tenant l'épicerie du bourg de Saint-Denis

5. Cf. l'«observation flottante» de Colette Petonnet

6. Dont 10 ménages installés de façon permanente d'après la Présidente de l'Association franco-britannique résidant dans un des «villages» de Saint-Denis-le-Gast, chiffre confirmé par la secrétaire de mairie.

se passent les «frontières» entre les groupes sociaux locaux et donc ce qui fait soit que l'on demeure «étranger» dans la société locale quel que soit la profondeur de l'ancrage personnel et temporel de cet ancrage, soit que l'on participe à la construction de nouvelles valeurs locales «commune».

Des clivages évidents

En effet de la confrontation des discours sur les autres et sur soi que tiennent les personnes interrogées, il ressort un certain nombre de catégories d'étrangéité bien marquées qui sont en quelque sorte «objectives» parce qu'elles sont reconnues par tous (objectivées) et acceptées par chacun (subjectives).

Ce sont d'abord les mots utilisés: les «horsains» qui s'opposent à ceux «d'ici», le «nous» qui s'oppose à «vous» ou à «eux», les «anglais» les «allemands» qui s'opposent encore plus aux «normands» qu'aux «français»¹⁰, les gens «de la campagne» qui s'opposent à «ceux de la ville» souvent assimilés aux «parisiens», enfin ceux qui sont vraiment à part les «arabes» et les «noirs» mais aussi ceux qui sont pudiquement appelés «les gens du voyage».

C'est à partir de ces désignations, de ces regards portés par les uns sur les autres et réciproquement que nous avons bâti ces catégories ou ces figures bien distinctes de la société locale où «ceux d'ici», les locaux - on pourrait presque dire les indigènes - constituent la catégorie centrale par rapport à laquelle se définit les degrés plus ou moins importants de l'étrangéité.

Les gens d'ici se désignent d'abord comme nés dans la commune, de parents nés dans la même commune ou dans une commune proche rappelant parfois que leur nom - ou le nom de leur mère - est celui d'une commune comme par exemple Hambye. La gamme des noms que l'on retrouve sur les tombes des cimetières des communes du canton est d'autant moins ouverte que, d'après nos informateurs, tel nom renvoie à tel autre d'une même famille, et les liens de cousinage même éloignés sont encore bien repérés. L'identité par le lieu de naissance et par les liens familiaux est la première, suivie aussitôt par celle de «rural» - «de la campagne» puis par celle de «normand»¹¹.

10. C'est très net le 15 juillet jour du «Marché normand» à Gavray où la volonté de distinction se traduit par une occupation de l'espace: le café fréquenté par les anglais, celui des allemands et dans la foule les originaires normands occupés à se représenter.

11. La «langue» - le «patois» pour certains - normande est encore

Les «natifs» - subjectivement - se connaissent et se reconnaissent même s'ils ne se fréquentent pas car les relations de famille et de voisinage «de proximité» forment l'essentiel des fréquentations ordinaires ou quotidiennes. En m'énumérant tous les «originaires» de Saint-Denis-le-Gast et d'Hamby, Denise V. m'explique que ce qui fait qu'ils ne lui sont pas étrangers vient du fait qu'ils ont une histoire commune, qu'ils partagent des connaissances que les non originaires ne connaissent pas (souvenirs datant de l'école ou de la période de la deuxième guerre mondiale ou encore de l'échec du remembrement, ou des dessous de élections municipales...) si bien que la conversation voulue ou non voulue est toujours porteuse d'émotion et de connivence. Subjectivement les «natifs» se sentent différents parce qu'ils s'identifient à l'histoire de leur localité et aux valeurs qu'ils lui attribuent. C'est pourquoi, ceux qui sont partis de la région pour leurs études ou pour travailler dans les postes qu'ils ne peuvent trouver à proximité continuent à faire partie de «ceux d'ici» retrouvant leurs liens familiaux et locaux aussi souvent que cela est possible (chaque week-end, pour les vacances scolaires, au moment des grandes marées ou lorsqu'on tue le cochon...)

Objectivement - à la fois par leurs pratiques et par le regard porté sur eux par les non originaires - «ceux d'ici» affirment, voire affichent leur différence et leur volonté d'être légitimement les maîtres des règles et des normes de la gestion et du mode de vie local. Deux points d'observation en donnent un bon exemple. D'abord celui des enterrements: un avis de décès éclairant sur la parentèle du mort est mis dans toutes les boîtes aux lettres des habitants de la commune mais lors de la cérémonie à l'église une hiérarchie se lit clairement dans la distribution géographique de ceux qui assistent à la messe: les membres de la famille proches du mort sont devant dans l'aile gauche, ceux plus éloignés sont aussi devant mais à droite; derrière la famille proche les notables hors famille sont installés à droite tandis que les natifs et anciens habitants de la commune sont derrière sur la gauche devant les quelques nouveaux habitants qui se sentent concernés par le décès pour des raisons de voisinage ou de lien social local¹²; au cime-

parlé par beaucoup de «natifs» tout au moins pour certaines expressions et il est compris. Une native (Denise V. 78 ans La Croix) s'emploie à faire un dictionnaire des mots et des expressions normandes qu'elle compare à ceux utilisés dans les îles anglo-normandes.

12. Par exemple lors de l'enterrement en 2004 de M. Lefranc l'épicier

tière ne se rendent que les personnes appartenant à la famille du mort. Deuxième exemple, celui des familles des agriculteurs autochtones, propriétaires de leurs terres en progression: ils «bloquent» les places au Conseil municipal qui ne sont réservées qu'à des propriétaires - un fermier si moderne soit-il ne peut toujours pas faire partie du conseil municipal - et à des phratries familiales qui parfois laissent passer un chef d'entreprise horsain allié à un membre reconnu de la société locale.

Pourtant, si les «originaires» dominent incontestablement la société communale - et ses villages - cela n'exclut pas le fait qu'existe une hiérarchie au sein même des locaux détenteurs d'une identité locale parce qu'ils n'ont pas de «biens»¹³ parce qu'ils sont de «famille pauvre», qu'ils sont «miséreux» ou, bien qu'âgés, obligés de travailler «pour les autres». Les jeunes aussi quand ils ne sont pas d'entrée intégrés au processus de construction du patrimoine familial et ne trouvent pas de travail sont considérés comme «à part». Ce statut identitaire inférieur ne renvoie jamais au terme d'étranger ou de «horsain» mais indique bien que l'appartenance à la catégorie de «natif» ne donne droit qu'à l'appartenance «locale» (du lieu, rural, normand) mais pas à celle que l'on pourrait appeler «municipale» ou politique.

Pour ceux d'ici ceux qui sont incontestablement des «étrangers» c'est-à-dire des gens avec lesquels ils n'ont aucun lien, qu'ils ne «connaissent» pas au sens propre et donc qu'ils ne comprennent pas même s'ils parlent le français, qu'ils craignent ou plutôt dont ils se méfient a priori, en somme qu'ils n'accueillent jamais et donc qui ne sont jamais en position d'être des hôtes, ce sont les «arabes» et les «africains» (les «noirs, les «gens de couleur») amis aussi les «manouches» (ou pour parler correctement les «gens du voyage»).

Bien que très peu présents - ils se comptent sur les

de Saint-Denis-le-Gast - tenant un bar et conseiller municipal - emporté par un cancer, l'église comble rassemblait les originaires mais aussi de nombreux «horsains».

13. Par exemple Julien B., né à Saint-Denis le Gast, a fait toute sa carrière comme fermier dans le village de La Rayrie et bien que jacobin et «moderne», bien qu'en charge de l'action sociale de la commune, n'a jamais eu accès au Conseil municipal. Aujourd'hui à la retraite, il est propriétaire d'un pavillon au bourg de Gavray où il vit mais ressent toujours cette mise à l'écart et ce regard de supériorité de «ceux de ses compatriotes qui ont du bien» et qui s'étonnent de le voir devenu propriétaire et père d'enfants qui ont réussi.

doigts d'une main dans tout le canton - les maghrébins tous désignés comme des «arabes» sont l'objet d'un rejet évident même s'ils ne sont que de passage. «C'est du racisme» m'affirme une native¹⁴ exceptionnelle dans le paysage local puisqu'elle loge volontiers et reçoit par curiosité des «gens venus de loin», qui sont pour elle de véritables «étrangers» (kabyles, brésiliens et bien entendu les étudiants maghrébins, sénégalais, espagnols, portugais, brésiliens... qui plusieurs années de suite ont fait leur stage de terrain dans le canton). Ainsi, me dit-elle, tant que son mari Kabyle tenait encore un café à Paris, tout le monde se réjouissait que la nouvelle épicière de Saint Denis le Gast ait repris le commerce des Lefranc d'autant plus qu'avec ses trois jeunes enfants elle garantissait le fonctionnement de l'école. Mais quand celui-ci s'est installé au bourg, le racisme anti-arabe s'est aussitôt manifesté même si elle a expliqué que les Kabyles ne sont pas des arabes et que celui-ci est un français. Sournement d'une façon générale, mais aussi par des manifestations ouvertes. Ainsi, le capitaine de l'équipe de foot a refusé qu'on aille boire «chez l'arabe» après l'entraînement en lui préférant le bar de l'hôtel d'Entremont tenu par des «français». Plus tard, le voisin d'une vieille dame habitant au bourg lui aurait proposé de lui faire ses courses au supermarché de Gavray pour qu'elle ne se «serve pas chez l'arabe».

On comprend pourquoi même les jours de marché à Gavray - et du «marché normand» - on ne voit pour ainsi dire jamais de visages maghrébins et de couleur. Parfois pour la foire Saint Luc ou pour les grandes brocantes, un vendeur d'objets africains s'aventure sans d'ailleurs que les natifs lui achètent quoi que ce soit. La jeune femme noire¹⁵ d'un peintre installé près de Folligny ne vient plus faire ses courses à Gavray préférant laisser cette tâche à son mari «horsain mais blanc». Les horsains - non racistes - qui accueillent ceux que la société locale perçoit comme de vrais étrangers peuvent le faire, mais chez eux, et sans que «cela se voit». Si l'on veut aider le fils d'un ami politique kabyle sans papier en lui offrant un refuge temporaire, il n'est pas question qu'il sorte de la maison hospitalière et qu'il se montre à d'autres

14. Denise Véron-Hambye., fille d'instituteur, célibataire et très pratiquante (elle tient l'orgue dans les messes de saint Denis Le Gast et d'Hambye) écrit des poèmes et a publié *Poèmes d'une paysanne normande*, Maison de la Presse, La haye-Pesnel

15. M. Yvel, 30 ans, française, est née à Granville (Manche) d'un père militaire dans l'armée française.

personnes que celles dont on est absolument sûres.

Ce racisme latent touche même - de façon presque invisible - une famille d'originaires¹⁶ qui, ne pouvant avoir d'enfants, a adopté un garçon et une fille paraguayens à l'âge de trois mois. Alors que les parents font incontestablement partie des «locaux», les enfants ne sont pas vraiment intégrés et ont fait toutes leurs études primaires et secondaires dans un collège privé à Coutances pour que leur «différence» passe inaperçue.

Les gens du voyage font ouvertement l'objet de ce rejet. Dès que leur passage est annoncé - souvent aux alentours du 15 août et lors de la grande foire de Saint Luc fin octobre - les portes se ferment à clé, le supermarché de Gavray augmente la surveillance, les originaires mettent en garde les nouveaux habitants....

En somme, l'hostilité est grande à l'égard de ces gens qui sont l'inverse physique des gens d'ici avec leurs yeux clairs et leur teint blanc ou rouge, des normands et normandes du sud de la Manche.

Contrairement à la catégorie précédente les «allemands» et plus encore les «anglais» sont très présents et très visibles dans le canton de Gavray. En ce qui les concerne, le terme d'étrangers est rarement prononcé, car c'est une nationalité et une langue précises qui fondent le terme qui les désigne et non celui générique de «manouche», «arabe» ou «noir». Autrement dit même si, comme nous le verrons plus loin, ils suscitent des critiques voire des attitudes de rejet d'ailleurs plus violentes à l'égard des «anglais» que des «allemands», leur présence pour ceux d'ici comme d'ailleurs pour tous les habitants du canton est une présence attendue et «normale».

Une femme réfugiée politique en France après 68¹⁷ est à l'origine de ce que les allemands interviewés appellent eux-mêmes la «colonie allemande». Au départ le refuge est trouvé grâce à un ami politique originaire de Gavray dans l'achat d'une maison rurale dans un lieu-dit de Montaigut le Bois. Peu à peu non seulement K. de Vries s'installe dans une partie de la société locale puisque sa fille née ici va à l'école communale puis au collège de Gavray mais

aussi parce que, pour améliorer ses maigres revenus, après avoir constaté qu'elle est peu douée pour le commerce même s'il s'agit d'antiquité et de brocante, elle décide de se faire l'intermédiaire entre des amis et connaissances allemands vivant à Berlin et une équipe d'artisans locaux qu'elle constitue - elle a été architecte - pour rénover des maisons et fermes anciennes qu'elle a repérées dans les offres de ventes des notaires du canton. Le bouche-à-oreille conduit à l'installation en résidences pour l'été mais aussi parfois en résidences de toute l'année, de plusieurs familles allemandes d'âge et de revenus divers qui se retrouvent et se fréquentent régulièrement en plusieurs lieux: les maisons, la plage et le café qui fait face au marché de Gavray le samedi matin.

Subjectivement, le groupe des «allemands» se sent à la fois différent des autochtones mais, parlant d'ailleurs tous le français, ils sont généralement francophiles et même «pro normands». Les entretiens sont toujours pleins d'éloge sur les lieux qu'ils habitent, les maisons, les ciels «superbes et changeants», la mer elle-même changeante avec les marées et le temps, les lavoirs et les sources, la végétation dont ils admirent la vivacité même si cela exige un entretien constant¹⁸. La nourriture du «terroir» est aussi appréciée: crème, camembert AOC et beurre cru de l'entreprise artisanale de Gavray, cidre et calvados en vente directe... Quelques uns ont des potagers et la plupart utilisent les fruits de leurs jardins et cueillent les fruits sauvages pour faire les confitures. Bien qu'ils ne soient pas reçus dans les familles «natives» mais seulement chez certains «horsains» intellectuels germanophiles comme eux sont francophiles, ils se sentent chez eux dans ces lieux et dans leur milieu relativement fermé.

Les «natifs» ne manifestent pas d'hostilité vis-à-vis des allemands. C'est en un sens parce que les achats de maisons, moins massifs, leur donnent le sentiment qu'ils contrôlent relativement les prix du foncier et que la proportion de cette nationalité ne les fait pas apparaître comme des «envahisseurs». «Ils font travailler les artisans locaux et les commerçants». Mais curieusement, plusieurs interviews de natifs réfèrent leur sympathie relative aux souvenirs de la deuxième

16. Mr et Mme R. Gavray, charcutiers, le fils aîné (20 ans) ayant du sang indien et la fille (13 ans) sont très typés.

17. Katharina de Vries, berlinoise d'extrême gauche, 62 ans installée à Montaigut le Bois depuis la fin des années 70 après sa condamnation «politique».

18. Cf. Entretien Barbara Paul, 60 ans, berlinoise, Thèse de doctorat française sur la littérature allemande, a été MC à l'Université de Brest, depuis deux ans fait des courts séjours de travail à Berlin avec comme résidence principale sa maison à Hambye achetée il y a 20 ans.

guerre mondiale où «les allemands se comportaient de façon polie et respectueuse de la population locale»¹⁹ ce qui n'a pas été le cas des américains au moment du débarquement. «Ils s'intéressent à nous» et respectent les relations de voisinage dit un autre interviewé. En somme, les «allemands» sont des étrangers mais inclus. Ils entrent dans le mode d'habiter local, dans le village, le bourg et les villes du Sud de la Manche.

Le statut des «anglais» est plus hétérogène et complexe même si globalement leur présence est considérée par tous comme «naturelle». Dans l'ensemble des discours revient l'expression: «les anglais sont des normands» et l'on évoque Guillaume le conquérant ou tout simplement, comme nous l'avons dit, le patois normand qui mêle l'anglais et le français. On pourrait même aller jusqu'à parler d'une même «race» (Denise V.) Des deux côtés de la Manche, les relations entre autochtones et britanniques sont anciennes et se font dans les deux sens: les normands vers les îles anglo-normandes et l'Angleterre, les londoniens et les habitants des villes côtières du Yorkshire et du Sussex vers les côtes françaises et leur arrière pays plus au Sud. Mais cette position générale n'exclut pas les critiques parfois très négatives sans que celles-ci semblent être ressenties par les habitants et visiteurs de nationalité britannique.

Ceux qui se perçoivent comme les plus «intégrés» - situation la plus générale - sont d'abord les anglais conjoints d'originaires. C'est le cas de David Gardiner banquier à Londres qui a choisi de vivre dans le canton où est née sa femme fille d'un dirigeant de coopérative agricole. Ou bien celui d'Eddy Longden qui lui aussi est venu habiter dans le village de naissance de sa femme²⁰ - connue en Angleterre - à côté de ses parents âgés qui avaient besoin de ses soins. Bien que leur fortune soit inégale, les deux époux de normandes affichent leur préférence pour leurs lieux de vie ici qui est plus leur «chez eux» que Londres et la banlieue londonienne où ils ont pourtant encore de la famille - en particulier leurs enfants mariés ou faisant des études là-bas. Les deux se sont appuyés sur leur assise locale pour monter un «projet» ou une entreprise. Eddy Longden tient une boutique d'antiquités à Gavray «Face aux Tilleuls» les samedis et dimanches, sa femme étant responsable des achats

de «meubles anciens, tableaux et bibelots» jusqu'à ce qu'elle soit emportée par un cancer il y a un an. Depuis, bien qu'il n'ait plus aucune famille proche dans le village, il continue cette activité qui le lie au lieu et aux français d'ici et ne cherche pas à se rapprocher «des anglais qu'il fuit parce qu'il ne partage rien avec eux»²¹. Pour ce qui est de D. Gardiner - qui organise des concerts et une école de musique d'été dans son «domaine de La Rayrie» (Saint-Denis le Gast) depuis 1998, sa volonté de faire partie de la société locale est aussi forte mais elle vise les notables de la région ainsi qu'une élite culturelle. Contrairement à Eddy Longden il s'appuie également sur les anglais installés avant lui, et en particulier sur un couple de retraités à Livée (Saint-Denis le Gast) dont la femme «Madame Miller» a fondé une association franco-britannique «Amicale pour la culture européenne» qui ne rassemble d'ailleurs que des anglais.

Mais de nombreux britanniques installés dans le canton de Gavray dans des maisons rurales isolées, de villages voire même au bourg n'ont aucun lien ni avec les «autochtones» ni avec les nouveaux ruraux français. Le phénomène décrit en Aquitaine et en Limousin mais aussi pour certaines régions côtières de Normandie (Calvados, Pays de Caux ...) se retrouve aussi ici, l'arrière pays de Granville, de Bréhal et le pays de Coutances. L'achat de résidences secondaires et principales par des «anglais» de tous âges s'est fait d'abord parce qu'on est venu en vacances de l'autre côté de la Manche, que l'habitat de bocage en bordure de la mer et la «coquetterie» des paysages est habituelle et plaisante, et surtout parce que les maisons de granit rouge de Gavray avec leurs proportions et l'espace privé qui les entourent correspondent à leur goût d'autant plus qu'elles sont beaucoup moins chères qu'en Grande Bretagne. L'attraction immobilière d'une clientèle de gens modestes ne fait que se développer et depuis deux ans une agence immobilière a été créée à Gavray dont l'enseigne «real estate» vise la clientèle anglaise.

Les entretiens démontrent que même si les bas prix des maisons sont à l'origine de l'installation les anglais sans liens locaux développent très vite un sentiment d'appartenance à leurs lieux d'habitation et à tout ce qui les entoure. «Le calme, la nourriture et l'accueil des gens d'ici» sont les points évoqués par un jeune couple d'ex londoniens - avec un enfant né

19. Entretien Denise Véron

20. Danielle Horel et née dans le village Le Valjoie dans la commune de Gavray

21. Il a décidé de fermer boutique en 2007 mais de finir sa vie dans la maison de Valjoie

ici en 2005 - pour justifier leur détermination à s'installer définitivement dans le canton (Cf. Photo 2). La mère de la jeune femme avait acheté il y a une dizaine d'années une ferme à restaurer et pour aider les «jeunes» n'a pas hésité à ouvrir une «épicerie fine Langton's»²² à Gavray, ce qui porte à quatre le nombre des commerces tenus par des anglais (la première «Face aux tilleuls», puis un restaurant «Restaurant du délice» par de jeunes anglais très créatifs, puis tout récemment un salon de coiffure «Gavray coiff» tenu par une jeune fille anglaise.

Subjectivement donc, qu'ils aient des liens de famille ou qu'ils soient sans aucun lien local au départ, les «anglais» ne se sentent pas du tout «étrangers» ici mais bel et bien «chez eux» et, même si leurs relations sont de fait plus fréquentes avec des anglophones et si un certain nombre ne parle pas bien le français, il ne se pensent comme une «colonie» mais comme des «gens ayant une mentalité individualiste» vivant dans un milieu lui-même «individualiste»²³.

Mais vue du côté des natifs et de leurs voisins «nouveaux habitants des lieux» l'analyse est très différente. Les «anglais» sont vertement critiqués «parce qu'ils ne s'intéressent pas à nous», «parce qu'ils ne sont qu'entre eux», «parce qu'ils ne s'intéressent qu'à leurs propriétés et n'ont aucun sens des usages collectifs» et enfin surtout parce qu'ils sont à l'origine de la montée des prix de l'immobilier ancien obligeant les mairies à favoriser les lotissements et les logements sociaux pour que les «locaux» - les jeunes en particulier» puissent se loger. Le comportement «individualiste» des «anglais» est vilipendé en particulier sur la question des chemins communaux que les originaires alliés à des nouveaux habitants ont voulu réhabiliter à Saint-Denis le Gast (Zert, 2003): «sur leur propriété ils font de choses qui ne sont pas permises comme de combler un chemin parallèle à une ligne de pente et perpendiculaire au chemin principal qui draine les eaux de ruissellement»²⁴; en dehors de leur propriété ils ne se préoccupent que des chemins et des paysages qu'ils pratiquent et se moquent ou ne comprennent pas ce que veut dire «communs». De la maison des Miller à Livée sur les hauts de la vallée Sienne où l'on a vue d'abord sur un superbe et typi-

que jardin anglais en terrasse, puis sur le joli village de La Baleine blotti au fond, Mme Miller se plaint à moi de voir les poubelles de tri colorées «ce qui gâche le paysage» et démontre l'absence de goût des locaux. Tandis que le maire de Saint-Denis le Gast et même son voisin d'en face²⁵ disent d'elle «Elle n'est pas commode». En parlant des Gardiner, une native interviewée me dit: «il se prend pour un lord et elle pour une châtelaine» ce qui réveille pour elle l'ancienne hostilité envers les «seigneurs» ou les grands propriétaires fonciers. Bien sûr certains anglais sont bien considérés mais parce qu'ils sont «exceptionnels» et même s'ils ne sont pas de «vrais étrangers» on n'aime pas «ces anglais» que l'on confond volontiers dans les souvenirs avec les «américains» lors du débarquement dont la conduite a été «déplorable».

Mais les «anglais» «modestes», ceux qui sont prêts à parler voire à apprendre la langue française²⁶, qui manifestent leur volonté de vivre de façon quasi permanente «chez nous» sont acceptés et sont considérés non pas comme de «vrais étrangers» mais comme des cousins très éloignés qui ne parle pas la même langue mais qui renouent avec des lieux et des liens quasi originaires.

Autrement dit, les regards portés les uns sur les autres sont plus fonction des représentations des différences sociales et des rapports sociaux que d'une véritable étrangeté qui conduit au rejet, à la xénophobie voire au racisme.

On en vient à la dernière figure, celle qui n'est généralement pas étudiée dans les recherches sur les étrangers en milieu rural. C'est pourtant elle qui révèle les relations subtiles et ambiguës que les «natifs» entretiennent avec ceux - les «vrais» français qui ne sont pas d'ici, qui ne sont pas «de la commune» et auquel le terme d'étranger est en définitive celui qui serait le plus adéquat. Le terme de horsain n'est pas un terme que l'on entend prononcer quotidiennement. Quand celui qu'il désigne l'entend, c'est le plus souvent à l'occasion d'un conflit ou d'un litige. Ainsi, parce que Matieu, artiste plasticien installé déjà depuis 10 ans se plaint à son voisin - celui d'ailleurs qui lui a vendu l'actuelle maison ferme restaurée où il a

22. *“importers of fine British food”*

23. Cf. entretiens avec Eddy X, D. Gardiner et la propriétaire de l'épicerie anglaise.

24. Cf. entretien Denise Véron et M. Matieu

25. Edgar Leblanc, Livée, fonctionnaire du ministère de l'Agriculture, marié à une originaire

26. A l'épicerie anglaise comme à la superette 8 à 8 «normande» des affichettes écrites en anglais et en français propose des cours to learn good French

installé son atelier - du fait que le troupeau de 100 vaches qui empruntent le chemin communal rend son seul accès impraticable pour les galeristes et amis qu'ils reçoit pour son travail, il s'entend dire «Vous n'aviez qu'à rester à Paris ! Ici c'est la campagne et les horsains n'ont qu'à rentrer chez eux».

Dès lors l'enquête se devait d'éclaircir un double point de vue: d'une part, que signifiait le terme de horsain pour les «gens d'ici»; d'autre part, qui des «nouveaux» habitants d'une commune connaissait le terme de horsain, quel en était pour eux le sens et surtout se sentaient-ils considérés comme «à part», «hors du commun» voire étranger dans ces lieux où ils avaient «choisi» de vivre (Kaysers, 1996).

Du point de vue des locaux, le horsain se définit comme quelqu'un qui n'est pas né dans la commune²⁷. Autrefois, lorsque les migrations hors du lieu de naissance étaient rares et que les mariages ne dépassaient guère les limites du canton ou du pays de Coutances, le terme de «horsain» n'était employé que pour désigner les gens venus des communes voisines et donc les «alliés» des natifs, le gendre ou la belle fille nés «ailleurs». Aujourd'hui encore, en particulier les personnes âgées sont capables de remonter la généalogie d'un natif de la commune non seulement par la filiation mais aussi par les lieux de naissance de tel ou tel membre de la famille qui était de tel village et de telle commune. Autrement dit un horsain pouvait être de la petite région mais n'était pas du «pays» - du lieu - au sens strict. Mais l'usage du terme s'est déplacé du fait d'une conception plus étendue des «natifs» qui devient synonyme d'«originaires» voire de «proches» par alliance. Au fur et à mesure «qu'il y a de plus en plus de gens qui ne sont pas nés dans la commune... et que les jeunes plus mobiles sortent du territoire de la commune»²⁸, il finit par s'appliquer à tout français venus d'ailleurs, de «l'extérieur» comme le dit la boîte aux lettres, les bretons par exemple bien qu'ils soient voisins de la Manche, et bien sûr «les parisiens» catégorie qui peut recouvrir bien des lieux dont par exemple Madagascar où un couple a fait toute sa carrière - le mari militaire - jusqu'à l'installation sans aucune attache dans le village du Grand Bisson (Saint-Denis le Gast).

En suivant le fil de qui est horsain, c'est-à-dire extérieur et en quelque sorte hors d'ici, étranger à la

société locale formée des natifs et des originaires, on entre insensiblement dans un système très subtil d'exclusions et de fragmentations souterraines qui ne traduisent que les contradictions que doit affronter une «communauté» qui ne veut pas être fermée - sinon cela signifierait pour elle un déclin sinon une «mort», et qui pourtant ressent les nouveaux habitants comme des «étrangers». Contradictions que doivent aussi affronter les individus et familles «isolées» - sans lien aux lieux -, qui s'installent là attirés par le mode d'habiter rural: engouement pour les maisons anciennes et leurs potagers, pour un mode de vie au contact de la nature, pour les paysages de bocage, des prés-salés et des «havres», pour l'habitat de villages pourtant toujours proches de villes (Granville, Coutances, Saint-Lô, Avranches) elles-mêmes «à taille humaine»... Car sans aucune notion des fondements de la «société locale» dans laquelle ils s'installent, les nouveaux habitants, les non originaires cherchent tous à y entrer, à en faire partie, à être «intégrés».

Le regard des originaires sur les horsains et inversement celui des nouveaux - habitants des lieux - ruraux sur «ceux qui sont légitimement d'ici» finit par construire des catégories parmi les horsains et définit un gradient d'étrangéité allant depuis les horsains qui le resteront toujours même s'ils entendent passer leur vie et mourir dans ces lieux, jusqu'à ceux qui «entrent» au sein de la société locale parce qu'ils sont reconnus comme partageant les valeurs et les règles invisibles de l'esprit des lieux.

Première catégorie: les vieux horsains qui le sont aux yeux des autres et à leurs yeux. Monsieur Cornec²⁹ et sa femme habitant une belle villa construite dans les années 70 sur une hauteur en bordure du bourg de Saint-Denis le Gast est breton comme son nom l'indique. Il a eu son premier poste d'instituteur ici et le couple qui s'y plaisait s'est ancré dans la commune: lui secrétaire de mairie, elle s'occupant bénévolement de la mairie et de l'école. Leurs enfants élevés ici sont depuis partis ayant fait des études longues³⁰ et déjà leurs petits enfants font des études brillantes ailleurs. Certes l'été est un moment où toute la famille se retrouve dans ce berceau d'adoption mais Mr et Mme Cornec se déplacent fréquemment en particulier en Angleterre. Certes le maire, les conseillers mu-

27. Entretien Denise Véron

28. Entretien M. Nicolle Maire de Gavray, 1995.

29. Il approche les 80 ans

30. Une fille est mariée à un professeur de physique d'Oxford

nicipaux et les natifs «aiment» et «considèrent» les Cornec comme des Dionysiens majeurs puisque la plupart ont fait leurs classes sous sa férule. Mais les Cornec restent des horsains légitimes dans la société locale mais sans plus, ce qui d'ailleurs explique qu'ils n'ont jamais fait partie du conseil municipal. Comme celui qui à Hambye a monté le centre aéré, ils sont reconnus comme des «notables locaux» mais garde leur position d'«extérieur» aux lieux qu'ils habitent «à leur manière».

Deuxième catégorie: les nouveaux horsains qui le resteront toujours quelle que soit leur stratégie d'intégration. Certains natifs les appellent déjà les «néo ruraux». Quant à ceux qui appartiennent à cette catégorie, ils se désignent eux-mêmes comme des horsains tout en considérant qu'ils sont «chez eux»³¹. Mais même s'ils font partie d'associations (danses folkloriques, restauration des chemins ruraux, club du 3ème âge dont certaines ont parfois été créées à leur initiative³², ils ne parviennent ni à pénétrer les associations locales «profondes» (le comité des fêtes communal, l'association de chasse ou l'équipe de foot pour leurs enfants ...), ni à peser sur le fonctionnement et les institutions communales³³. Les plus «accrochés» doivent alors investir le niveau intercommunal et le bourg de Gavray pour s'introduire parmi les notables comme Mme Dubreuil³⁴, ce qui rejoint

la stratégie des «notables anglais» et qui ne leur ôte toujours pas leur statut de «horsain». Les plus «captifs» - chômeurs ou rmistes qui ont trouvé un logement gratuit ou très bon marché par exemple - sont ignorés et l'indifférence générale, quand ils ne se terrent pas dans leurs logments, finit par leur donner des allures de trimardeur ou de nomade.

On envient donc à la dernière catégorie: les horsains dignes d'être des «habitants d'ici». Car pour réduire les distances entre les natifs et les non natifs, pour aller au-delà de ce qui n'est qu'un lien de classe - les élites locales alliant sur des projets limités originaires et non originaires - certains perdent leur statut d'extérieur, d'étranger rural parce que, même si leur origine est citadine, ils habitent les lieux choisis avec les mêmes règles et les mêmes valeurs que ceux qui ne les ont pas choisis parce que leur destin était d'être de là. L'ampleur et la régularité du travail - même si ce n'est pas un travail agricole - est le premier critère: «c'est un travailleur» «on le voit travailler tout le temps» «il sait ce que veut dire travailler et respecte notre travail».... A ceci s'ajoute un deuxième critère précurseur de la reconnaissance: faire son potager non pas pour le plaisir mais pour assurer les légumes pour l'année ce qui signifie observer et suivre le temps et les saisons, avoir des connaissances sur les plantes et les animaux, demander des conseils à ceux qui ont «de fait» de l'expérience mais aussi faire la preuve que l'on peut innover, apprécier les signes qui dans le paysage renvoient au travail bien fait comme l'entretien des talus et des haies, planter des arbres fruitiers mais aussi les arbres de ces lieux; châtaigniers, noyers, frênes voire chênes dont on sait pourtant qu'on ne les verra pas adultes et qu'ils sont pour les enfants.... Mais le plus important est sans doute de comprendre la signification de l'échange: tout travail doit être payé mais quand la confiance s'installe le don scelle la reconnaissance: don d'une partie de la récolte lors des grandes marées, don des légumes qui vous manquent, don des semences, entraide quand il y a coup dur ou maladie. La modestie est le maître mot car même s'il la différence d'origine et la distance sociale sont grandes la confiance s'établit sur le double respect de la valeur humaine et de l'amour des lieux, sans qu'ils soient dissociés. La lettre écrite par Sylvie B.³⁵ au voisin de son père, un «vrai» parisien né dans le 13ème arrondissement

31. M. D. 39 ans, commercial salarié d'un groupe de presse a quitté un immeuble collectif à Granville pour habiter Hambye dans une maison de bourg et se lancer dans l'édition de livres «locaux». Il justifie son «attachement sentimental à Hambye» en ces termes: «Si on a une vie antérieure, je suis ici chez moi, j'ai trouvé mon chez moi, il faut trouver son port d'attache, je me sens chez moi» mot que sa femme reprend: «ici c'est chez moi». C'est d'abord parce que «travailler pour soi et chez soi, c'est une autre vie loin de la compétitivité ce combat perpétuel», c'est aussi pour «les relations humaines» «c'est la vie sociale qui nous fait rester ici». Mais au fur et à mesure de l'entretien des mots émergent signe de la désillusion sur ce dernier point «on est surpris par la passivité des gens d'ici» des «ruraux profonds» «On est dans un milieu rural profond très accroché à la terre» «on n'a en commun d'habiter les mêmes lieux mais ces lieux ne sont pas communs»

32. Un club de gymnastique du 3ème âge par Mme Dubreuil (Le Grand Bisson, St Denis le Gast)

33. Par exemple Mr et Mme Loué, non originaires installés dans une maison de bourg à Saint-Denis-Le Gast, ont été «souterrainement» barrés par la mairie pour leur projet de transports par car des personnes n'ayant pas de voiture ou ne souhaitant pas la prendre. Déçus de ce «rejet», ils ont fini par vendre leur maison en 2006 et s'installer à Donville les Bains près de Granville

34. Elle est devenue Présidente du syndicat d'initiative du canton de Gavray

35. Sylvie Bosquet, 40 ans, fille du fermier de La Rayrie parti en retraite à Gavray, est fonctionnaire des Postes à Bayeux.

et issu d'une famille ouvrière habitant Belleville, Les Lilas et Robinson, est une démonstration exemplaire de cette intégration par le mode d'habiter de certains horsains dans la société locale proprement dite (Cf. Encadré 1)

En conclusion, nous pensons avoir démontré que les sociétés locales rurales sont elles-aussi taraudées par les violents clivages que sous-tend le terme d'étranger. Loin d'être des lieux hospitaliers, les communes rurales sont le théâtre de conflits et de contradictions qui proviennent d'une double tendance: celle des originaires à préserver leurs pouvoirs en fermant leurs «communautés»; celle générale à se replier sur le «chez soi», la maison qui protège de l'extérieur - de l'étrange et de l'étranger - où se défend le bien-être individuel et familial. Le lien social local est «en miettes» en même temps que l'idée de biens communs. Mais peut-être une nouvelle forme d'hospitalité est-elle en train de naître dans le lien peu visible qui se tisse entre ceux qui font du respect des hommes et des lieux la valeur ultime.

Who is a stranger today in French rural communities? For whom and how many time?

In France, researches and political discourses actually underline an uprising anti-immigrant, anti-ethnic and even racialism thinking and practices demonstrating themselves exclusively in urban areas: the main metropolis and their suburbs but also in some medium towns and even in periurban areas. But this phenomenon is never related with rural areas though, analysing case studies in different rural regions, we noticed that "hostility" against foreigners and ethnics could be also observed. Based on a long-time observation of a rural community - Saint-Denis-Le-Gast - located in Normandy (Cotentin) the paper is an attempt to identify who are identified and named as a "stranger", by whom, in order to foresee towards what kind of local society (fragmented, gated, community minded etc..) was going on and how long an individual, a household have to be excluded before being considered as a member of the civil local society.

Références

- Barou, J., Prado, P., 1995, *Les anglais dans nos campagnes*, Paris, L'Harmattan, 240 p.
 - Boizard, A., 1988, *Trelly. Jadis et maintenant*, 109 p. + annexes
 - Bonnamour, J., 2005, *Marcilly-Ogny. Regards sur un village*, Lyon, ENS Éditions, 168 p.
 - Buller, H., Hoggart, K., 1992, *French estate agents and house sales to British Nationals*, Occasional Paper n° 35, Department of Geography, King's College, London.
 - Brunhes-Glamcewski, B., 2005, La femme en milieu rural et l'influence de son milieu de vie, UMR ESO, Colloque Faire Campagne, Rennes.
 - Dibie, P., 2006, *Le village métamorphosé. Révolution dans la France profonde. Chichery, Bourgogne nord*, Paris, Plon, collection Terre humaine, 406 p.
 - Halfacree, K., Kovach, I. and Woodward Rachel (Eds), 2002, *Leadership and Local Power in European Rural Development*. Ashgate, Publishing Limited, Adershot, Burlington.
 - Kayser, B., 1996, *Ils ont choisi la campagne*, Paris, Ed de l'Aube.
 - Mathieu, N., 1966, *Les transformations socio-économiques d'une commune rurale: Plozevet 1820-1920.*- Paris, 405 p. et annexes, Ronéo (Thèse pour le doctorat de 3ème cycle sous la direction de P. Coutin)
 - Mathieu, N., 1973, *Les transformations économiques et sociales de Plozevet, 1820-1920.*- Publications de l'AUDIR, Paris, Hachette, 1973, 73.944.72.
 - *L'évolution socio-économique de Plozevet pendant les 150 dernières années, 1820-1960.*- Paris, CADES, 1966, 451 p. et annexes, Ronéo (Enquête réalisée par N. Mathieu assistée de 3 chargés de recherches du CRESA, dirigée par MM. E. Labrousse et R. Mandrou).
 - Mathieu, N., 1988, *Solidarisme, identité, innovation dans la reproduction de la société caussenarde*, Paris, STRATES, 65 p. (rapport de programme de l'Observatoire Causses-Cévennes/PIREN).
 - Mathieu, (N.), 1989.- Solidarité, identité, innovation, les tensions fondatrices de la société méjanaise.- *Annales du Parc National des Cévennes*, 4, pp. 229-261.
 - Mathieu, N., 1995, Les nouveaux enjeux d'appropriation et d'usages des causses: que dire depuis le causse Méjan ? , in *Grands Causses, nouveaux enjeux, nouveaux regards*, sous la responsabilité scientifique de J.L. BONNIOL et A. SAUSSOL, Millau, Fédération pour la Vie et la Sauvegarde du Pays des Grands Causses, Presses de Causses Cévennes, pp. 357-367
 - Mathieu, N., 2001, Pierre Coutin et la formation des élites. Une certaine idée du rôle des sciences sociales, *Les Études Sociales*, 134, pp. 23-34 (n° sur Les élites professionnelles à l'école des sciences sociales).
 - Mathieu, N., 2004, Les Politiques territoriales intercommunales engendrent-elles plus de responsabilité dans la gestion d'un territoire ? In Actes du Colloque de l'ARF 2004 Ed. Université de Toulouse Le Mirail, 22 p. à paraître.
 - Muller, C, Sieper, M., dir. 1996, La Basse-Normandie, *Noroi Études Normandes*, n°16 et n° 1-2, 315 P.
 - La Manche à la veille de l'an 2000, 1992, *Études Normandes*, n° 2
 - Zert, T., 2003, *L'évolution des chemins ruraux à Saint-Denis-Le-Gast (Manche): Reflet des nouvelles pratiques sociales et géographiques*, mémoire de maîtrise en géographie de l'Université de Paris 1 Panthéon Sorbonne
 - Encadré 1
- Sylvie Bosquet à maurice matieu Lundi 7 août 2006
Matieu,
- Je viens de m'abonner à Internet et j'ai consulté votre site. Votre œuvre est très dense, il faut donc vous accorder beaucoup de temps. Mais comme le conclut le journaliste sur Culture d'Islam, cette conversation a été difficile à suivre, moi j'avoue avoir décroché. Mon mileui socio-culturel et mon niveau intellectuel ne m'ont pas permis de développer un sens critique suffisant pour pouvoir ap-

précier l'art de la peinture. Votre œuvre reste pour moi ainsi que pour mes parents une énigme.

- Par contre j'ai cherché à mieux connaître votre histoire et j'ai trouvé des renseignements dans les quelques lignes de Juliette Simont sur votre parachutage dans le terroir. Je vous livre ici la version familiale.
- C'est vrai que Nicole avait des doutes et des angoisses quant à la réussite de votre intégration. Connaissant un peu la vie parisienne et beaucoup la vie à la ferme, je vous avais jugé un peu vite comme ces néo-ruraux qui viennent s'installer à la campagne en pays conquis avec toutes leurs certitudes et repartent déçus quelques années plus tard estimant ne pas avoir été acceptés. Le monde rural est ainsi fait, il n'aime pas les horsains et les citadins.
- Le paysan est méfiant, mes parents aussi. Ils ont en effet l'impression d'être des sujets d'études pour vos visiteurs, qui cherchaient à savoir comment vivaient ces «paysans aux trognes médiévales», pour info on dit le marché aux veaux et non la

foire des veaux, mais je suis tout de même fière qu'on évoque Gavray et La Rayrie sur Internet.

- Vous avez fait vous-même de gros efforts et tenter de vous ouvrir à leur culture. Vous avez prêté à ma mère un livre sur le jardinage croyant qu'en échange elle vous livrerait ses secrets sur les traditions culinaire et potagères ancestrales. Désormais rarement bougon selon mon père, mais souvent enfermé dans vos projets et votre atelier, vous les avez petit à petit convaincus de votre amitié et de votre tolérance. Je constate qu'aujourd'hui vous êtes de venu le seul résident à l'année de La Rayrie. Vous faites partie comme la famille Bosquet de l'histoire de ce village.
- Vous vous êtes accoutumé à la verdure et aux arbres, vous les avez peints, vous en avez plantés quelques uns, mais croyez-vous avoir vaincu la nature ? Grand débat philosophique ou simple sujet de discussion avec mon père lors de votre prochain café

Amicalement

Sylvie

Κοινωνικές Ανισότητες και οι Κοινωνικές Επιπτώσεις της Αγροτικής Πολιτικής στην Ελληνική Ύπαιθρο

Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος

Εισαγωγή

Η ελληνική ύπαιθρος αποτελεί το «διακύβευμα» μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και δρώντων συλλογικών φορέων, καθώς κάθε ένας από αυτούς προβάλλει στην ύπαιθρο τις δικές του επιδιώξεις, τις ανάγκες του, τις γνώσεις και/ή τα συμφέροντά του. Ένας βασικός άξονας διαχωρισμού είναι αυτός που υπάρχει μεταξύ εκείνων που είναι παλαιοί (ή μόνιμοι) κάτοικοι της υπαίθρου και εκείνων που εγκαταστάθηκαν πρόσφατα σε αυτή (ή κατοικούν εποχικά ή ένα μέρος του χρόνου τους). Οι **παλαιοί ή μόνιμοι κάτοικοι της υπαίθρου** έχουν κατά ένα μεγάλο μέρος διατηρήσει την οικογενειακή τους εκμετάλλευση (είτε ως πλήρως είτε ως μερικώς απασχολούμενοι) και αποτελούν τη ζωντανή απόδειξη ότι η ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών έχει σχετίζεται άμεσα με τη διατήρηση της γεωργικής παραγωγικής δραστηριότητας σε αυτές. Αυτή η κατηγορία του πληθυσμού, που είτε μειοψηφεί είτε έχει απολέσει τον έλεγχο για την ανάπτυξη αρκετών αγροτικών περιοχών, διατηρεί ακόμα ένα σημαντικό ρόλο στην ελληνική ύπαιθρο, αλλά η επίδρασή της στην τοπική οικονομία εξαρτάται από το βαθμό ανάπτυξης της γεωργίας και το βαθμό επέκτασης των μη-γεωργικών τομέων. Σε κάθε περίπτωση η σημασία που αποδίδεται στο ρόλο αυτής της κατηγορίας του πληθυσμού για την ανάπτυξη της υπαίθρου υποχωρεί όλο και περισσότερο, αλλά πάντως διαφέρει σημαντικά από περιοχή σε περιοχή.

Στον αντίποδα αυτής της κατηγορίας βρίσκονται οι **νεοεισερχόμενοι ή οι εποχικά, ευκαιριακά ή ημιμόνιμα διαμένοντες στην ύπαιθρο** που μπορεί να μην έχουν προϊούσα σχέση με τη συγκεκριμένη περιοχή ή να «επιστρέφουν» - τρόπον τινά - στον τόπο καταγωγής τους και οι οποίοι επιζητούν την επανασύνδεση με την ύπαιθρο, καθώς έχουν σε μεγάλο βαθμό αποσυνδέσει την τελευταία από τη μονοδιάστατη γεωργική παραγωγική δραστηριότητα. Γι αυτή τη δεύτερη πληθυσμιακή ομάδα, που είναι πολυσυλλεκτική, γιατί περιλαμβάνει πολλές διαφορετικές μεταξύ τους κοινωνικές ομάδες και συμφέρο-

να και η οποία ολοένα διευρύνεται στις αγροτικές περιοχές, η ανάπτυξη της υπαίθρου αφορά κυρίως την επέκταση και την κυριαρχία μη-γεωργικών οικονομικών δραστηριοτήτων οι οποίες συνδέονται με τη δημιουργία νέων ευκαιριών απασχόλησης, την ανάπτυξη νέων επιχειρήσεων, τη διεύρυνση των υπηρεσιών, τη βελτίωση της ποιότητας ζωής και των περιβαλλοντικών υπηρεσιών και, τέλος, την ευημερία. Για παράδειγμα, σύμφωνα με την τελευταία Απογραφή Πληθυσμού (2001) περίπου το 15% του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών της χώρας μετακινήθηκε πρόσφατα προς τις περιοχές αυτές. Η μετακίνηση προς τις αγροτικές περιοχές αφορά κυρίως εργαζόμενους (43,9%), άτομα που ασχολούνται με τα οικιακά (14,2%), μαθητές και σπουδαστές (12,4%) και συνταξιούχους (11,8%). Αυτή η πληθυσμιακή μεταβολή προκάλεσε και μια σημαντική αλλαγή στην αναλογία ενεργού και μη-ενεργού εργατικού δυναμικού προς όφελος του πρώτου, καθώς η ραγδαία αύξηση του ποσοστού των εργαζομένων, η πλειονότητα των οποίων δεν ασχολείται με τον αγροτικό τομέα, πιθανότατα συνεπάγεται την αλλαγή στη θεώρηση της υπαίθρου ως χώρου κατοικίας και κατανάλωσης. Μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα αυτή η μεταβολή οδηγεί σε μεταστροφή των χαρακτηριστικών μιας πληθώρας αγροτικών περιοχών (κυρίως περιαστικών (Ford 1999), παράκτιων, νησιωτικών και κάποιων ιδιαίτερα ελκυστικών ορεινών περιοχών), οι οποίες προσελκύουν τους «νεοεισερχόμενους» ή τους «ημι-διαμένοντες», και άρα τροποποιούν ριζικά τις προοπτικές και τις δυνατότητες ανάπτυξής τους.

Θα λέγαμε λοιπόν ότι σε ένα πρώτο επίπεδο διαμορφώνεται μια ασυμμετρία ανάμεσα στους «παλαιότερους» κατοίκους της υπαίθρου και τους «νεοαφιχθέντες» ή «ημι-διαμένοντες» στην ύπαιθρο, οι οποίοι προβάλλουν σε αυτή άλλες χρήσεις και διατηρούν διαφορετικές προσδοκίες αν συγκριθούν με τους πρώτους. Η παλαιότερη και πιο πρόσφατη σχετική βρετανική βιβλιογραφία (Cloke and Little 1987, Cloke and Thrift 1987, Thrift 1987, Cloke and Thrift 1990, Hoggart 1997, Cloke κ.ά. 1998, Phillips 1998)

ουσιαστικά υπογραμμίζει τις αλλαγές που επέρχονται στην κοινωνική στρωμάτωση της υπαίθρου λόγω της οικονομικής της αναδιάρθρωσης, της ανάδειξης νέων δραστηριοτήτων οι οποίες έρχονται συχνά να ανταγωνιστούν τις παλαιότερες κατεστημένες χρήσεις της υπαίθρου και της εισόδου νέων κοινωνικών ομάδων και/ή στρωμάτων που έχουν διαφορετικές αντιλήψεις, βλέψεις και επιδιώξεις τόσο για το παρόν όσο και για το μέλλον των περιοχών της υπαίθρου στις οποίες εγκαθίστανται.

Το φαινόμενο λοιπόν της ουσιαστικής και/ή συγκαλυμμένης «επιστροφής στην ύπαιθρο», τμήματα του οποίου περιγράφονται με τον όρο του **counterurbanization** ή της «**πληθυσμιακής αναστροφής**», απεικονίζει μια περίπλοκη κατάσταση, η οποία εντάσσεται σε διαφορετικές μεταξύ τους θεωρητικές προσεγγίσεις, και παραμένει μέχρι σήμερα ένα φαινόμενο δύσκολο να ερμηνευθεί (Halfacree 1997, Spencer 1997, Champion 1998, Fielding 1998, Mitchell 2004).¹ Το αποτέλεσμα όμως είναι μια φανερή ή υποβόσκουσα αντιπαράθεση μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης κοινωνικής ομάδας, καθώς συχνά εκδηλώνονται αντιπαράθεσεις, (ανοικτές) συγκρούσεις ή ακόμα και ανταγωνισμοί που αφορούν στις παραγωγικές και τις καταναλωτικές χρήσεις της υπαίθρου. Η ανεπάρκεια της εφαρμογής του συχνά αυστηρού θεσμικού χωροταξικού πλαισίου αφήνει σε ορισμένες περιπτώσεις χώρο για την κυριαρχία άτυπων και/ή ευέλικτων πρακτικών διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και δρώντων συλλογικών φορέων, οι οποίοι καθορίζουν την έκβαση της πορείας ανάπτυξης ή διατήρησης των περιοχών της υπαίθρου ακόμα και ανεξάρτητα από τις ρυθμιστικές παρεμβάσεις που σχεδιάζονται και εφαρμόζονται σε κεντρικό ή ακόμα και σε περιφερειακό επίπεδο.

1. Όπως φαίνεται και από ορισμένες εμπειρικές αναλύσεις σε άλλες χώρες (π.χ. στη Σκωτία και στην Ισπανία) η «επιστροφή στην ύπαιθρο» (ως πληθυσμιακή τάση) συνδέεται σε ένα βαθμό με την ανάδυση νέων οικονομικών δραστηριοτήτων αλλά και με τη μεταβολή των χρήσεων της υπαίθρου. (βλέπε Stockdale κ.ά. 2000, Hoggart and Paniagua 2001, Paniagua 2002 Rodriguez κ.ά. 2002). Όμως δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ότι πρόκειται για μια απλή διαδικασία, καθώς η «επιστροφή» σε αρκετές περιπτώσεις συνδέεται με τη συχνή γεωγραφική κινητικότητα των ατόμων, τον κύκλο ζωής των ατόμων που μετακινούνται και με τις ευκαιρίες απασχόλησης/ επιχειρηματικότητας που διατίθενται μέσω και των μέτρων πολιτικής για την ανάπτυξη της ευρωπαϊκής υπαίθρου. Επιπρόσθετα, η παρουσία των «νεοεισερχόμενων» ή «ημι-διαμενόντων» στην ύπαιθρο συνεπάγεται και τη δημιουργία νεοπαγών κοινωνικών στρωμάτων και κοινωνικών μορφωμάτων τα οποία πολύ δύσκολα εντάσσονται στις υφιστάμενες κοινωνικές κατηγορίες (βλέπε Halfacree 1998, Halfacree and Boyle 1998).

Σήμερα περισσότερο από ποτέ, η ελληνική ύπαιθρος αναδεικνύεται σε πεδίο διαπραγμάτευσης ανάμεσα στα «παλαιά» και στα «νέα» ανερχόμενα συλλογικά συμφέροντα, ανάμεσα στις παραγωγικές και στις καταναλωτικές χρήσεις του χώρου, αλλά και μεταξύ των διαφορετικών χωρικών επιπέδων διακυβέρνησης στην ύπαιθρο. Με άλλα λόγια, η συγκρότηση της υπαίθρου αντανakλά τις συμφωνίες, τις διαφωνίες ή/και τις συγκρούσεις σχετικά με τη χρήση και τη διαχείριση των περιβαλλοντικών και των γεωργικών πόρων από συγκεκριμένους συλλογικά δρώντες φορείς και κοινωνικές ομάδες (Παπαδόπουλος 2004).

Έτσι, αντίθετα με τις προβλέψεις αρκετών θεωρητικών των αγροτικών σπουδών και του κοινωνικοοικονομικού μετασχηματισμού της υπαίθρου, τα τελευταία χρόνια η έννοια της υπαίθρου αντί να συρρικνωθεί αντίθετα έχει επεκταθεί σημαντικά (van der Ploeg 1997, van der Ploeg 2003). Αυτή η επέκταση οφείλεται στην ουσιαστική διεύρυνση των χαρακτηριστικών της κοινωνίας της υπαίθρου, στις τροποποιήσεις που έχει υποστεί τα τελευταία χρόνια η αγροτική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά και στην πρόσφατη ανάδειξη της πολιτικής για την ανάπτυξη της υπαίθρου (rural development policy) η οποία συχνά συγχέεται ή, κατ' άλλους, ταυτίζεται με την περιφερειακή πολιτική (Bryden 2000). Οι συνεχείς αναθεωρήσεις της ΚΑΠ και η δημιουργία του δεύτερου πυλώνα της έχουν εντείνει τη συζήτηση σχετικά με το χαρακτήρα και τη δυναμική της ανάπτυξης των περιοχών της υπαίθρου (Bryden 2003).

Η επικαιροποιημένη έννοια της υπαίθρου περιλαμβάνει πλέον πολυάριθμα επίπεδα και ζητήματα που χρειάζεται να συνδυαστούν επιχειρησιακά μεταξύ τους. Ο επιζητούμενος συνδυασμός στηρίζεται στη θεσμοποίηση των πρακτικών ανάπτυξης της υπαίθρου, που έχουν αποδειχθεί οικονομικά αποτελεσματικές και ανθεκτικές στην περιθωριοποίηση (Bazin and Roux 1995, van der Ploeg κ.ά. 2000) ή είναι το αποτέλεσμα της κινητοποίησης των τοπικών κοινωνικών δυνάμεων και των συλλογικών δρώντων φορέων (van der Ploeg 2003).

Ο ρόλος των αγροτικών και περιφερειακών πολιτικών υπήρξε σημαντικός για την οικονομική και κοινωνική αναδιάρθρωση της υπαίθρου. Τα εφαρμοζόμενα μέτρα αγροτικής πολιτικής επέδρασαν σε μεγάλο βαθμό στη διατήρηση ή ακόμα και στη βελτίωση του επιπέδου ζωής στην ύπαιθρο, παγιώνοντας ορισμένους κοινωνικούς διαχωρισμούς, ενώ παράλληλα επέτειναν την κοινωνική διαφοροποίηση.

Στο παρόν κείμενο υποστηρίζουμε ότι οι κοινωνικές ανισότητες στην ελληνική ύπαιθρο χαρακτηρίζονται από σημαντική πολυπλοκότητα αλλά και από αρκετά παράδοξα, καθώς επίσης ότι χρειάζεται περισσότερη έρευνα σχετικά με τους δείκτες που αντανακλούν την κοινωνική ανισότητα και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Στα επόμενα τμήματα του κειμένου θα αναφερθούμε πρώτα στη μελέτη της θεωρούμενης οικονομικής μειονεξίας της ελληνικής υπαίθρου και στη συνέχεια θα συζητήσουμε ορισμένους άξονες κοινωνικών ανισοτήτων, οι οποίοι είναι ανάγκη να συνδυαστούν προκειμένου να αναπτυχθεί η κοινωνική πολιτική για την ύπαιθρο. Στο τελευταίο τμήμα θα διατυπωθούν ορισμένα συνοπτικά συμπεράσματα, τα οποία μπορούν να συνεισφέρουν στο προβληματισμό για το σχεδιασμό μιας κοινωνικής πολιτικής για την ελληνική ύπαιθρο.

Ορισμένες παρατηρήσεις για τη οικονομική μειονεξία της ελληνικής υπαίθρου

Σχετικά με τη μελέτη της οικονομικής μειονεξίας και της φτώχειας στην ύπαιθρο έχουν υπάρξει αρκετές αναλύσεις κατά την τελευταία δεκαετία (βλέπε π.χ. τα Τσακλόγλου 1993, Tsakloglou and Panopoulou 1998, Τσακλόγλου 1999). Παρόλα αυτά, οι συγκεκριμένες αναλύσεις – που στηρίζονται σε επεξεργασία των στοιχείων της Έρευνας Οικογενειακών Προϋπολογισμών της ΕΣΥΕ – περιορίζονται σε ορισμένες χρήσιμες, αλλά γενικές διαπιστώσεις. Ορισμένες από αυτές είναι σχηματικά οι ακόλουθες: α) τα αγροτικά νοικοκυριά και οι αγρότες φαίνονται να απολαμβάνουν χαμηλότερο επίπεδο διαβίωσης έναντι των άλλων νοικοκυριών και επαγγελματιών της χώρας, β) τα αγροτικά νοικοκυριά που ορίζονται με βάση τη γεωργική απασχόληση του αρχηγού τους έχουν υψηλή συμβολή στη διαμόρφωση της συνολικής φτώχειας στη χώρα, γ) υπάρχει ένας συνδυασμός παραγόντων όπως π.χ. χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, απασχόληση του αρχηγού στον αγροτικό τομέα, ηλικιωμένοι, συνταξιούχοι ή άνεργοι και διαμονή σε ημιαστικές και αγροτικές περιοχές, οι οποίοι οδηγούν σε αύξηση της φτώχειας (Ιωσηφίδης και Παπαδόπουλος 2004).

Την ίδια στιγμή καταγράφονται από τους αναλυτές του φαινομένου της φτώχειας ορισμένες ερμηνευτικές παρατηρήσεις: α) ότι τα αγροτικά εισοδήματα είναι σχετικά υποεκτιμημένα έναντι των άλλων μορφών εισοδήματος (π.χ. μισθοί, συντάξεις), β) ότι σε ορισμένες περιφέρειες το μέσο κατά κεφαλή ει-

σόδημα των αγροτικών νοικοκυριών υπερέρχει του αντίστοιχου μέσου εισοδήματος των άλλων νοικοκυριών, γ) ότι υπάρχουν σημαντικές περιφερειακές διαφορές των εισοδημάτων μεταξύ των αγροτικών νοικοκυριών (καθώς υπάρχουν ορισμένες σαφώς φτωχές περιφέρειες), δ) ότι το ποσοστό των αγροτικών εισοδημάτων μειώνεται σταδιακά ως ποσοστό του εισοδήματος των αγροτικών νοικοκυριών και ε) ότι η συνολική οικονομική ανισότητα οφείλεται σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό σε διαφορές «εντός» των διαφορετικών κοινωνικοοικονομικών ομάδων, όπως αυτές ορίζονται με βάση συγκεκριμένες κοινωνικοδημογραφικές μεταβλητές, παρά σε διαφορές μεταξύ των ομάδων αυτών (Μητράκος και Τσακλόγλου 2003). Η τελευταία παρατήρηση είναι κατά τη γνώμη μας ιδιαίτερα σημαντική, λόγω του ότι θεμελιώνει ένα βασικό επιχείρημα το οποίο, με τη σειρά του, αναιρεί την παραδοσιακή αντίληψη της υπαίθρου και των αγροτών ως εξ ορισμού «φτωχών» και «μειονεκτικών» οντοτήτων, που είναι ανάγκη να «αναπτυχθούν» ή καλύτερα να «εκσυγχρονιστούν» προκειμένου να ανέβει το οικονομικό και κοινωνικό τους επίπεδο. Η κυρίαρχη παραδοσιακή αντίληψη της υπαίθρου ως μιας σχετικά ενιαίας οντότητας, η οποία προσεγγίζεται συλλήβδην ως περιέχουσα μια –χονδρικά– ομοιογενή κοινωνική ομάδα με παρεμφερή κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά, έχει οδηγήσει στην σημαντική υστέρηση της ανάπτυξης της κοινωνικής πολιτικής για την ύπαιθρο (βλέπε Πετμεζίδου-Τσουλουβή 1992).

Σε σχέση με τις παραπάνω παρατηρήσεις είναι αναγκαία τρία σχόλια όπως διατυπώνονται από τη δική μας σκοπιά. Το **πρώτο σχόλιο** είναι ότι η ανάλυση των χαρακτηριστικών της φτώχειας ανιχνεύει την ύπαρξη κοινωνικών ανισοτήτων στην ύπαιθρο, οι οποίες δεν αφορούν στενά τον αγροτικό τομέα και δεν ερμηνεύονται επαρκώς από τη διάκριση με βάση τον άξονα αστικός-αγροτικός χώρος, όπου ο δεύτερος είναι εξ ορισμού μειονεκτικός και χρίζει κοινωνικής στήριξης αδιακρίτως των λοιπών χαρακτηριστικών του. Το **δεύτερο και σημαντικότερο σχόλιο** είναι ότι η ανίχνευση σημαντικών εισοδηματικών ανισοτήτων στο εσωτερικό των φαινομενικά ομοιογενών κοινωνικοοικονομικών ομάδων με βάση κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά (ηλικία, εκπαίδευση, κατάσταση απασχόλησης κ.λπ.) υπογραμμίζει την ανάγκη της σε βάθος μελέτης των κοινωνικών ανισοτήτων και της κοινωνικής στρωμάτωσης, η οποία είναι αρκετά περιορισμένη στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, και ιδιαίτερα στην

ελληνική ύπαιθρο. Το **τρίτο σχόλιο**, που εξειδικεύει περαιτέρω το προηγούμενο, είναι ότι χρειάζεται να δοθεί έμφαση στο γεγονός ότι οι διαφορετικές κοινωνικές ομάδες αναγκαστικά συγκροτούνται εντός του χώρου αλλά και μέσω της χρήσης του, γεγονός που εισάγει τη χωρική διάσταση ως μια ερμηνευτική παράμετρο των κοινωνικών ανισοτήτων.

Στη σχετική συζήτηση που αφορά τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό και ιδιαίτερα την ελληνική ύπαιθρο, έχουν κατά καιρούς επικρατήσει αρκετές **ισοπεδωτικές και «εκσυγχρονιστικές» ερμηνείες**, που αναφέρονται στην κοινωνία της υπαίθρου ως μια κοινωνία των «μικρομεσαίων», μικροϊδιοκτητών γης οι οποίοι κατά πλειοψηφία ανήκουν στα μεσαία στρώματα και άρα δεν υφίσταται ουσιαστική ταξική διαφοροποίηση στο εσωτερικό της «αγροτιάς» (όπως αρέσκονται να δηλώνουν κάποιοι αγροτο-συνδικαλιστές) ή υπάρχουν αναφορές στην «αγροτική τάξη» ως φύσει διαφορετική μόνο από την «αστική» (καπιταλιστική) τάξη. Υπάρχουν, επιπλέον, αναφορές στην «πολυσθένεια» των κατοίκων και των νοικοκυριών της υπαίθρου, όπου η άτυπη απασχόληση, η πολυαπασχόληση και η πολυδραστηριότητα εμφανίζονται ως παράγοντες που «θολώνουν» το τοπίο και άρα δεν μπορούμε να μιλάμε για κοινωνικά στρώματα στην ύπαιθρο, αλλά για ασυνάρτητα κοινωνικά μορφώματα που δεν μπορεί κανείς να τα διαχωρίσει επαρκώς μεταξύ τους.² Παράλληλα, αναλύσεις που δίνουν έμφαση στην ενσωμάτωση των αγροτών στο κυρίαρχο πολιτικό και κοινωνικό σύστημα μέσω των πελατειακών σχέσεων συχνά καταλήγουν σε μια ενιαία θεώρηση των αγροτών ως μια σχετικά ομοιογενή κοινωνική ομάδα με παρόμοια χαρακτηριστικά και ταυτόσημα κοινωνικά αιτήματα.³

Στο αντίποδα έχουν **διατυπωθεί κάποιες ταξικές ερμηνείες**, που άμεσα ή έμμεσα αφορούν την ύπαιθρο και ταυτίζουν τους «μικροαγρότες»-«μικροϊδιοκτήτες» με την «εργατική τάξη», ενώ αντίθετα εξισώνουν τους «τσιφλικάδες-μεγαλοαγρότες» με την «αστική τάξη». Οι περισσότεροι εμπνευσμένες τέτοιου τύπου ερμηνείες διακρίνουν ορισμένες κατηγορί-

ες αγροτών που βρίσκονται σε δεινή θέση απέναντι στα μεγάλα οικονομικά συμφέροντα των βιομηχανικών επιχειρήσεων, όταν υπογράφουν συμβόλαια με αυτές ή όταν αναγκάζονται να πουλήσουν τα προϊόντα τους χωρίς να μπορούν να διαπραγματευτούν τις τιμές.⁴

Και οι δύο τύποι ερμηνείας των κοινωνικών ανισοτήτων στην ελληνική ύπαιθρο είναι, κατά τη γνώμη μας, ανεπαρκείς γιατί δεν λαμβάνουν υπόψη τους μια σειρά από ζητήματα, αρκετά από τα οποία προϋπήρχαν, ενώ κάποια άλλα αναδείχτηκαν ως σημαντικά κατά την τελευταία δεκαετία. Η ανεπάρκεια των δύο τύπων ερμηνείας οφείλεται: α) στην αδυναμία διάκρισης μεταξύ διαφορετικών ομάδων αγροτών ή καλύτερα κατοίκων της υπαίθρου – καθώς η αγροτική παραγωγική δραστηριότητα δεν αποτελεί πλέον την κύρια απασχόληση των κατοίκων της υπαίθρου, β) στη μονοδιάστατη θεώρηση της κοινωνικής στρωμάτωσης, είτε με βάση την ιδιοκτησία της γης, είτε με βάση την απασχόληση, καθώς κάθε κριτήριο από αυτά οδηγεί σε διαφορετικές διαπιστώσεις για την κοινωνική διάρθρωση, γ) στην αδυναμία ενσωμάτωσης στη συζήτηση για την κοινωνική στρωμάτωση του ρόλου της αγροτικής πολιτικής, η οποία έπαιξε αρκετά σημαντικό ρόλο στην εγκαθίδρυση κοινωνικών διαχωρισμών και στην προώθηση της περαιτέρω κοινωνικής διαφοροποίησης των κατοίκων της υπαίθρου, δ) στην ασθενική οργάνωση και συστηματοποίηση των κριτηρίων που βοηθούν στην έστω και αδρή περιγραφή των κοινωνικών ανισοτήτων στην ελληνική ύπαιθρο, και ε) στην αδυναμία να προχωρήσουν σε μια συστηματική και/η συγκριτική ανάλυση των κοινωνικών ανισοτήτων μεταξύ συγκεκριμένων εδαφικών ενοτήτων και στην αναγωγή των όποιων ευρημάτων σε εθνική κλίμακα.

Θεωρώντας ότι η εθνική κλίμακα δεν επιτρέπει μια αποτίμηση των κοινωνικών ανισοτήτων και της κοινωνικής στρωμάτωσης παρά μόνο συγκριτικά, είναι αναγκαία η διάκριση των περιοχών της υπαίθρου με βάση κάποια συγκεκριμένα δημογραφικά, κοινωνικοοικονομικά, χωρικά και αγροτικά χαρακτηριστικά, ώστε να είναι δυνατός ένας πρώτος διαχωρισμός μεταξύ ευνοημένων, ενδιάμεσων, προβληματικών και «λιγότερο ευνοημένων περιοχών» (ΛΕΠ) ή αλλιώς μεταξύ διαφορετικών βαθμών «ευνοϊκότητας»

2. Οι *εμβριθείς και αρκετά διαφωτιστικές αναλύσεις του Τσουκαλά, οι οποίες είναι ομολογουμένως αρκετά χρήσιμες ακόμα και σήμερα, έχουν επηρεάσει αρκετά την ελληνική συζήτηση και την έχουν στρέψει μακριά από μια λεπτομερή ταξική ανάλυση που θα λαμβάνει υπόψη τις αναγνωριζόμενες ιδιαιτερότητες και ιδιομορφίες της ελληνικής αγροτικής (αλλά και ευρύτερης αστικής) κοινωνίας.*

3. Βλέπε για παράδειγμα την ανάλυση του Μαυρογορδάτου (1988).

4. Για μια πιο λεπτομερή ανάλυση και κριτική των διαφορετικών απόψεων που αναπτύχθηκαν για τη μελέτη της κοινωνικής διαφοροποίησης στην ελληνική ύπαιθρο βλέπε Παπαδόπουλος (1994) και Κασίμης και Παπαδόπουλος (1999).

(Παπαδόπουλος κ.ά. 2006). Μια τέτοια «ζωνοποίηση» της υπαίθρου έχει επίσημα σχεδιαστεί από την Ε.Ε. και μάλιστα λαμβάνεται σοβαρά υπόψη κατά την προώθηση και υλοποίηση των μέτρων αγροτικής πολιτικής. Παρόλα αυτά έχει διαπιστωθεί (από την ίδια την Ευρωπαϊκή Επιτροπή κ.ά.) ότι αυτή η διάκριση στηρίζεται κυρίως σε γεωμορφολογικά κριτήρια (π.χ. κλίση εδάφους, υψόμετρο, γεωμορφολογία), αλλά παρόλα αυτά στην κατηγορία των λιγότερο ευνοημένων ή προβληματικών περιοχών έχει ενταχθεί μεγάλος αριθμός ενδιάμεσων ή ακόμα και ευνοημένων περιοχών (Παπαδόπουλος και Λιαρικός 2004). Η «πολιτική διαχείριση» των ΛΕΠ δεν αποτελεί ένα ελληνικό παράδοξο, αλλά είναι μια κοινή πρακτική των κρατών μελών της Ε.Ε. προκειμένου αυτά να εξασφαλίσουν ευμενέστερους όρους χρηματοδότησης για ένα όσο το δυνατόν περισσότερο διευρυμένο κομμάτι της εθνικής τους επικράτειας. Την ίδια στιγμή η ένταξη ευνοημένων ή ενδιάμεσων περιοχών στην κατηγορία των ΛΕΠ συσκοτίζει τις ουσιαστικές διαφορές τους και δημιουργεί ανισότητες στη στήριξη διαφορετικών αγροτικών περιοχών ανάλογα με τη δυνατότητα ένταξης τους στην κατηγορία των ΛΕΠ. Έτσι λοιπόν ο καθορισμός των κριτηρίων για τις ΛΕΠ εισάγει κάποιες ανισότητες μεταξύ των αγροτικών περιοχών.

Όμως πρόσφατη συγκριτική έρευνα σε τέσσερις χώρες της Ε.Ε. υπογράμμισε το γεγονός ότι, παρά την ύπαρξη διαφορετικών τύπων αγροτικών περιοχών, δεν μπορεί να αποκλειστεί η ποικιλομορφία των αγροτικών περιοχών ακόμα και εντός του κάθε τύπου (Efstratoglou κ.ά. 2004). Αυτό το εύρημα υπογραμμίζει τη σημασία του συγκεκριμένου κοινωνικοοικονομικού και χωρικού πλαισίου για την ερμηνεία της τοπικής κοινωνικής στρωμάτωσης και των κοινωνικών ανισοτήτων.

Το εύρος και η ένταση των κοινωνικών ανισοτήτων στην ελληνική υπαίθρο

Εντός των αγροτικών περιοχών υπάρχουν αρκετοί άξονες κοινωνικής ανισότητας στους οποίους χρειάζεται να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση. Ο πρώτος άξονας αφορά στο **μέγεθος των αγροτικών εκμεταλλεύσεων**, το οποίο δεν περιορίζεται απλώς στην έκταση που κατέχει ή καλλιεργεί η αγροτική εκμετάλλευση, αλλά αφορά και το οικονομικό αποτέλεσμα και την ένταση της παραγωγικής δραστηριότητάς της. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία της ΕΣΥΕ (Απογραφές Γεωργίας-Κτηνοτροφίας), το

1981 οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις με έκταση μικρότερη των 50 στρεμμάτων αποτελούσαν το 78% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων και καλλιεργούσαν το 41% της καλλιεργούμενης γης, ενώ το έτος 2000 αντιπροσώπευαν το 76% των εκμεταλλεύσεων και 29% της καλλιεργούμενης γης. Αντίθετα, ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων άνω των 100 στρεμμάτων αυξήθηκε από 6% το 1981 σε 10% το έτος 2000 και αντίστοιχα η καλλιεργούμενη γη από 30% το 1981 αυξήθηκε σε 50% το έτος 2000. Για να εκτιμήσουμε αυτή την εξέλιξη δεν μπορούμε να αγνοήσουμε το ρόλο της αγροτικής πολιτικής, η οποία ευνόησε κατάφορα τις μεγάλες εκμεταλλεύσεις, αλλά και συγκεκριμένες περιοχές (πεδινές περιοχές όπου κυριαρχούν οι εντατικές καλλιέργειες), που καλλιεργούν υψηλά επιδοτούμενα αγροτικά προϊόντα. Και οι δύο παρατηρήσεις διατυπώνονται ανοικτά από την ίδια την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και τον ΟΟΣΑ και μάλιστα συχνά αποτελούν μαζί με τις επιπτώσεις της αγροτικής πολιτικής στο περιβάλλον ορισμένα από τα ισχυρότερα επιχειρήματα για την ανάγκη αναμόρφωσης της ΚΑΠ (Παπαδόπουλος 2005).

Αρκεί να αναφέρουμε ότι σύμφωνα με υπολογισμούς: α) το μέσο μέγεθος των επιδοτήσεων ανά εκμετάλλευση είναι αρκετά μικρότερο στις μικρές εκμεταλλεύσεις από ό,τι στις μεγάλες εκμεταλλεύσεις (Σαρρής, 1997), και β) η διαπεριφερειακή κατανομή των επιδοτήσεων κατά ετήσια μονάδα εργασίας (ΕΜΕ)⁵ είναι άνιση (Εκθεση Σπράου, 1998). Για παράδειγμα, η εισοδηματική μεταβίβαση προς τους αγρότες στη Θεσσαλία ήταν κατά τη δεκαετία του 1990 εννιά φορές μεγαλύτερη από αυτήν στα Ιόνια Νησιά και έξι φορές μεγαλύτερη από την αντίστοιχη στο Βόρειο Αιγαίο, όπου υπάρχει και μεγαλύτερη ανάγκη στήριξης των κατοίκων της υπαίθρου για την επιβίωσή τους.

Επιπρόσθετα, η ανάλυση των διαθέσιμων στοιχείων για το πρόγραμμα του εκσυγχρονισμού των αγροτικών εκμεταλλεύσεων (σχέδια βελτίωσης) κατά τη δεκαετία του 1990 έδειξε, ότι το μέτρο αυτό αφορά κυρίως στις μεγαλύτερες σε μέγεθος, τις περισσότερο εξειδικευμένες και δυναμικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις οι οποίες μάλιστα συχνά χωροθετούνται και στις λιγότερο ευνοημένες περιοχές (Τσιμπούκας κ.ά. 2000).

Ταυτόχρονα δεν θα πρέπει να υποτιμηθεί η σημασία

5. Η ετήσια μονάδα εργασίας ισοδυναμεί με 1.800 ώρες ετησίως ή 225 ημέρες εργασίας.

της στήριξης του αγροτικού τομέα εν γένει, η οποία αποτελεί έναν κρίσιμο παράγοντα για την επιβίωση και τη διατήρηση μιας μεγάλης μερίδας των νοικοκυριών στην ελληνική ύπαιθρο. Έχει υπολογιστεί, χαρακτηριστικά, ότι η ακαθάριστη δημόσια δαπάνη στον αγροτικό τομέα αντιπροσωπεύει το 29% του ακαθάριστου αγροτικού προϊόντος, ενώ η συνολική στήριξη από την αγροτική πολιτική συνεισφέρει το 52% του εισοδήματος ανά μονάδα εργασίας. Παρά το υψηλό επίπεδο προστασίας, το αγροτικό εισόδημα παρέμεινε αρκετά χαμηλότερο από αυτό της μη-αγροτικής απασχόλησης. Αυτό δείχνει, ότι χωρίς τον αναδιανεμητικό και υποστηρικτικό ρόλο της αγροτικής πολιτικής, ο αγροτικός τομέας στην Ελλάδα θα είχε συρρικνωθεί περαιτέρω και το εισόδημά του θα είχε μειωθεί σημαντικά (Παχάκη 2002).

Ο δεύτερος άξονας αφορά τη **διαθεσιμότητα και την έκταση της εξωαγροτικής απασχόλησης**, καθώς η τελευταία αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα ο οποίος κατανέμεται άνισα μεταξύ των αγροτών και οδηγεί σε διαφοροποιημένες επιπτώσεις πάνω στο εισόδημα των αγροτικών νοικοκυριών. Στις νεαρότερες ηλικίες η πολυαπασχόληση είναι αυξημένη, ενώ μειώνεται όσο η ηλικία των αγροτών αυξάνεται. Το ποσοστό της πολυαπασχόλησης διαφέρει σημαντικά στο περιφερειακό και νομαρχιακό επίπεδο, ενώ όσο μεγαλύτερο είναι το ποσοστό της πολυαπασχόλησης τόσο μεγαλύτερες είναι και οι ευκαιρίες για τα αγροτικά νοικοκυριά να ξεφύγουν από την οικονομική περιθωριοποίηση. Για παράδειγμα, το ποσοστό των πολυαπασχολούμενων αγροτικών νοικοκυριών στα Δωδεκάνησα είναι έξι φορές μεγαλύτερο από το αντίστοιχο στη Ροδόπη και περίπου τέσσερις φορές μεγαλύτερο από ό,τι στην Κεφαλονιά. Η επέκταση της πολυαπασχόλησης οδηγεί στη μεγέθυνση του εισοδήματος των αγροτικών νοικοκυριών και στη μείωση της εξάρτησης των νοικοκυριών της υπαίθρου από τη γεωργική παραγωγική δραστηριότητα. Για παράδειγμα, κατά το έτος 2000 ένας στους τρεις άνδρες και μόλις μια στις δέκα γυναίκες πολυαπασχολούνταν.

Η διαφοροποίηση του αγροτικού εισοδήματος και η στήριξη της πολυαπασχόλησης των αγροτών αποτελούν εκπεφρασμένους στόχους της αγροτικής πολιτικής εδώ και αρκετά χρόνια. Παρόλα αυτά ο τρόπος με τον οποίο επιχειρήθηκε η αναδιάρθρωση της ελληνικής γεωργίας ως το έτος 2000 προϋπέθετε μια διαφοροποιημένη πρόσβαση των αγροτών στη χρηματοδότηση. Μόνο οι «βιώσιμες» εκμεταλλεύσεις θεωρούνταν ως δικαιούχοι για τα μέτρα της αγροτι-

κής πολιτικής για τη στήριξη και την αναδιάρθρωση των εκμεταλλεύσεων στη χώρα μας. Βιώσιμες θεωρούνταν εκείνες οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις των οποίων το 50% της οικογενειακής απασχόλησης ή του εισοδήματος προερχόταν από τη γεωργική παραγωγική δραστηριότητα. Σαν αποτέλεσμα το μεγάλο ποσοστό των μη-επαγγελματιών αγροτών αποκλειόταν από την πρόσβαση στη χρηματοδότηση για την αναδιάρθρωση της εκμετάλλευσής του και λάμβανε χαμηλότερη επιδότηση για τα αγροτικά προϊόντα που παρήγαγε. Έτσι αυτοί οι αγρότες και/ή τα αγροτικά νοικοκυριά που ενδεχομένως είχαν μεγαλύτερη ανάγκη στήριξης, λόγω του μικρού μεγέθους της εκμετάλλευσής τους και του χαμηλού οικονομικού αποτελέσματος, δεν αποτελούσαν παρά μόνο παράπλευρο στόχο της αγροτικής πολιτικής.

Ακόμα και όταν προωθήθηκαν μέτρα για τη διαφοροποίηση του αγροτικού εισοδήματος μέσω του προγράμματος LEADER, εκείνοι οι οποίοι έσπευσαν να εκμεταλλευτούν τα μέτρα αυτά ήταν συχνότερα οι «νεοαφιχθέντες» ή οι «επιστρέφοντες» στις ορεινές αγροτικές περιοχές, οι οποίες αποτελούσαν πεδίο εφαρμογής του προγράμματος, καθώς οι ντόπιοι αγρότες-κάτοικοι των περιοχών αυτών ήταν αρκετά ηλικιωμένοι για να αξιοποιήσουν τα διαθέσιμα μέτρα ή δεν κατείχαν τους ίδιους πόρους που ήταν αναγκαίοι για την απορρόφηση της δημόσιας δαπάνης και της ευρωπαϊκής χρηματοδότησης ή δεν είχαν πρόσβαση στη σχετική πληροφόρηση γύρω από το χρονοδιάγραμμα, τις υποχρεώσεις και την εφαρμογή του προγράμματος.

Έτσι δύο μορφές ανισότητας προέκυψαν σε σχέση με τη διαθεσιμότητα της εξωαγροτικής απασχόλησης στην ελληνική ύπαιθρο. Η πρώτη συναρτάται με τη μειονεκτικότητα των αγροτικών περιοχών, καθώς τα αγροτικά νοικοκυριά που κατοικούν σε ορεινές περιοχές έχουν λιγότερες ευκαιρίες για εξεύρεση εξωαγροτικής απασχόλησης και διαφοροποίησης του εισοδήματός τους και εξαρτώνται περισσότερο από την αγροτική απασχόληση η οποία συνεπάγεται σχετικά χαμηλό εισόδημα. Με αυτό τον τρόπο, η κατοίκηση στις ορεινές περιοχές αντανάκλα ένα κοινωνικό μειονέκτημα που συνδέεται με τον γεωγραφικό αποκλεισμό. Η δεύτερη μορφή αφορά τη διστακτικότητα στήριξης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων που δεν θεωρούνταν «βιώσιμες», με το αιτιολογικό της αναδιάρθρωσης της ελληνικής γεωργίας και σε ένα δεύτερο χρόνο την καθυστέρηση προώθησης μέτρων για τη διαφοροποίηση του εισοδήματος των αγροτικών νοικοκυριών. Σε αρκε-

τές περιπτώσεις, όπου εφαρμόστηκαν «στοχευμένα» προγράμματα ανάπτυξης της υπαίθρου (LEADER) υπήρξαν άνισοι όροι συμμετοχής για τους μόνιμους-παλαιούς κατοίκους των περιοχών-στόχων, καθώς τελικά ευνοήθηκαν οι νεότεροι, πιο εύρωστοι οικονομικά και πιο καλά πληροφορημένοι «νεοαφιχθέντες», «ημι-διαμένοντες ή «επιστρέφοντες» στις λιγότερο ευνοημένες αγροτικές περιοχές της υπαίθρου.

Ο τρίτος άξονας αφορά τις **διαφορετικές ευκαιρίες απασχόλησης και δραστηριοποίησης των κοινωνικών φύλων** στην ύπαιθρο, καθώς ο ρόλος και η θέση των γυναικών φαίνεται να μεταβάλλονται ριζικά χωρίς παράλληλα να αίρονται οι υφιστάμενες κοινωνικές ανισότητες. Για παράδειγμα, παρατηρείται μια θηλυκοποίηση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, ενώ παράλληλα διατηρείται ο βοηθητικός ρόλος των γυναικών στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις/επιχειρήσεις. Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ, κατά την περίοδο 1987-2000 ο αριθμός των γυναικών κατόχων αγροτικών εκμεταλλεύσεων αυξήθηκε από το 11% στο 25%. Παράλληλα όμως το 64% του μη-αμειβόμενου οικογενειακού εργατικού δυναμικού που απασχολείται στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις είναι γυναίκες. Είναι επίσης ενδιαφέρον ότι η σημαντική αύξηση των γυναικών κατόχων αγροτικών εκμεταλλεύσεων αφορά κυρίως τις μικρότερες σε μέγεθος εκμεταλλεύσεις, καθώς αυξανόμενου του μεγέθους μειώνεται το ποσοστό των γυναικών κατόχων.

Ερευνητικά αποτελέσματα υποστηρίζουν την άποψη, ότι η παρατηρούμενη μεταβίβαση των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων στις γυναίκες οφείλεται στην πολυαπασχόληση των ανδρών, στον τύπο καλλιέργειας που κυριαρχεί στην περιοχή, στο χαμηλό βαθμό εμπορευματοποίησης της γεωργίας και στην έλλειψη ανδρών διαδόχων στην οικογενειακή εκμετάλλευση (Σαφιλίου και Παπαδόπουλος 2004).

Η προσαρμογή ορισμένων παραδοσιακών μέτρων αγροτικής πολιτικής, που στοχεύουν στην αναδιάρθρωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, έδωσαν την ευκαιρία στις γυναίκες να ενταχθούν και τυπικά στο αγροτικό επάγγελμα, είτε ως κάτοχοι εκμεταλλεύσεων, είτε ως δικαιούχοι επιδοτήσεων. Σε αρχικό στάδιο μόνο οι πλήρους απασχόλησης, κάτοχοι μεγάλων εκμεταλλεύσεων ήταν δικαιούχοι σχεδίων αναδιάρθρωσης της εκμετάλλευσής τους, αλλά αργότερα δόθηκε η δυνατότητα σε κατόχους μικρότερων εκμεταλλεύσεων να είναι δικαιούχοι τέτοιων σχεδίων. Επιπρόσθετα, το πρόγραμμα εγκατάστασης νέων αγροτών έδωσε τη δυνατότητα σε μεγαλύτερους σε ηλικία

αγρότες να μεταβιβάσουν την εκμετάλλευσή τους στα παιδιά τους και σε αρκετές περιπτώσεις στις κόρες τους (Kazakoroulos and Gidarakou, 2003). Παρόλα αυτά διατυπώνονται σοβαρές ενστάσεις σχετικά με την ουσιαστική αναγνώριση του ρόλου των γυναικών στον αγροτικό τομέα, αλλά και με την άρση των ανισοτήτων που υφίστανται οι γυναίκες ευρύτερα στην ύπαιθρο.

Τέλος ο τέταρτος άξονας είναι η **ενσωμάτωση των οικονομικών μεταναστών στην κοινωνία της υπαίθρου**, γεγονός που συνδέεται με την υψηλή παρουσία των οικονομικών μεταναστών τόσο στον αγροτικό τομέα όσο και στους μη-αγροτικούς τομείς στην ελληνική ύπαιθρο. Η συνεισφορά των μεταναστών υπήρξε αρκετά σημαντική κυρίως όσον αφορά στη μείωση των ελλειμμάτων σε εργατικό δυναμικό και στην εξασφάλιση φθηνής, ευέλικτης εργασίας σε έναν πρώτο χρόνο, ενώ αργότερα η σημαντική διαθεσιμότητα ημειδικευμένης και/ή ανειδίκευτης εργασίας αποτέλεσε τη βάση για την ευρύτερη επέκταση της απασχόλησής τους σε όλο και περισσότερες κατηγορίες θέσεων εργασίας. Ταυτόχρονα η παρουσία των μεταναστών είχε ιδιαίτερα θετική επίδραση στην επιβίωση των αγροτικών νοικοκυριών αλλά και στη μεγέθυνση των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων στις αγροτικές περιοχές, όπου χαρακτηρίζονται από δυσμενή δημογραφική κατάσταση. Τα αποτελέσματα πρόσφατης έρευνας που διενεργήθηκε στην ελληνική ύπαιθρο κατατείνουν στο ότι οι μετανάστες προσέφεραν στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις μια μοναδική ευκαιρία να «επανασχεδιάσουν» την κατανομή της οικογενειακής εργασίας εντός και εκτός της εκμετάλλευσής τους υλοποιώντας νέες στρατηγικές για την επιβίωση ή την επέκταση της αγροτικής τους εκμετάλλευσής (Κασίμης κ.ά. 2003).

Υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι η απασχόληση των μεταναστών στην ύπαιθρο είχε δύο αλληλένδετα αποτελέσματα. Σε ένα πρώτο επίπεδο, η εργασία των μεταναστών βοήθησε σημαντικά στην επέκταση των μεγαλύτερων εκμεταλλεύσεων, που εντοπίζονται στις πεδινές αγροτικές περιοχές, προσφέροντάς τους τη δυνατότητα να επιβιώσουν στην αγορά, να εκσυγχρονίσουν την καλλιέργειά τους και να αυξήσουν την παραγωγή τους. Η εργασία των μεταναστών οδήγησε με τον τρόπο αυτό στην «ανδροποίηση»⁶ των μεγάλων εκμεταλλεύσεων ασκώντας μια πρόσθετη πίεση

6. Ο όρος «ανδροποίηση» χρησιμοποιείται για να μεταφράσει την έννοια του «masculinization», η οποία αναφέρεται στην κυριαρχία των ανδρών και της ανδρικής απασχόλησης στις μεγάλες εκμεταλλεύσεις.

που ωθεί στην υποχώρηση των γυναικών στην οικιακή σφαίρα ή στην εξω-γεωργική τους απασχόληση. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η εργασία των μεταναστών είχε ένα έμμεσο αποτέλεσμα στην επαγγελματική ταυτότητα των γυναικών αγροτών και ειδικότερα σε εκείνες που βρίσκονται στις λιγότερο ευνοημένες περιοχές της χώρας προσφέροντας (εποχική) μισθωτή εργασία που υποκαθιστά ένα σημαντικό τμήμα της οικογενειακής εργασίας. Η διαθεσιμότητα μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού προσέφερε μια εναλλακτική λύση, ώστε το ανδρικό δυναμικό να αναζητήσει εξω-γεωργική πλήρη απασχόληση. Με αυτό τον τρόπο, η εργασία των μεταναστών διευκόλυνε τη μεταβίβαση της διαχείρισης της εκμετάλλευσης στις γυναίκες που έτσι είχαν την ευκαιρία να αποκτήσουν την επαγγελματική ταυτότητα της αγρότισσας (Παπαδόπουλος 2006).

Οι μετανάστες αποτέλεσαν έναν αναπάντεχο παράγοντα για την ανάπτυξη της υπαίθρου καθώς αναδείχθηκαν σε μια «πολυλειτουργική» κοινωνική δύναμη με ποικίλα αποτελέσματα για την αγροτική διάρθρωση. Τα πρόσφατα σημάδια της κοινωνικής κινητικότητας των μεταναστών αποτελούν απλώς την απαρχή των νέων διαχωρισμών και των κοινωνικών στρωμάτων που αργά αλλά σταθερά αναδύονται στην ελληνική ύπαιθρο.

Συνοπτικά συμπεράσματα

Κατά το σχεδιασμό μιας κοινωνικής πολιτικής για την ελληνική ύπαιθρο δεν μπορούν να αγνοηθούν τα διαρθρωτικά οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των αγροτικών περιοχών ούτε όμως και τα προβλήματα και οι δυσλειτουργίες κατά την εφαρμογή των μέτρων της αγροτικής πολιτικής σε αυτές.

Είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε ότι είναι αναγκαίο να ληφθούν διαφορετικά μέτρα κοινωνικής πολιτικής για διαφορετικές κατηγορίες νοικοκυριών που κατοικούν στην ύπαιθρο. Για εκείνα τα νοικοκυριά που εξαρτώνται περισσότερο από τον αγροτικό τομέα για την επιβίωσή τους, η ανισότητα αυξάνεται στο βαθμό που οι εισοδηματικές μεταβιβάσεις της αγροτικής πολιτικής συναρτώνται με το μέγεθος της αγροτικής τους εκμετάλλευσης. Αντίθετα, για εκείνα τα νοικοκυριά που εξαρτώνται μόνο εν μέρει από τον αγροτικό τομέα για την επιβίωσή τους, η ανισότητα μειώνεται στο βαθμό που αυξάνεται η διαθεσιμότητα εξωγεωργικής απασχόλησης και η δυνατότητα διαφοροποίησης του εισοδήματός τους.

Για την Ελλάδα, η σημασία της αγροτικής πολιτικής υπήρξε καθοριστική για την προώθηση της αναδι-

άρθρωσης του αγροτικού τομέα αλλά και τη στήριξη του εισοδήματος των αγροτικών νοικοκυριών. Παρά τα όποια συμπεράσματα σχετικά με την υλοποίηση της αναδιάρθρωσης του αγροτικού τομέα, η κοινωνική διάσταση είναι αρκετά σημαντική όσον αφορά στη διάχυση του οφέλους από την εφαρμογή της αγροτικής πολιτικής σε μια μεγάλη μερίδα των κατοίκων της υπαίθρου (Λουλούδης κ.ά. 1993). Ελλείψει άλλης πολιτικής που να αφορά ιδιαίτερα την ύπαιθρο η αγροτική πολιτική έπαιξε και ένα ρόλο κοινωνικής πολιτικής, καθώς υπήρχαν αρκετοί άλλοι στόχοι εκτός του βασικού στόχου της αναδιάρθρωσης του αγροτικού τομέα.

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες οι κοινωνικές ανισότητες εντάθηκαν μεταξύ μικρών και μεγάλων αγροτικών εκμεταλλεύσεων, μεταξύ εχόντων και μη-εχόντων εξωαγροτική απασχόληση, μεταξύ των κοινωνικών φύλων και μεταξύ του ντόπιου πληθυσμού και των οικονομικών μεταναστών. Οι επιπτώσεις από την εφαρμογή των μέτρων της αγροτικής πολιτικής ήταν σημαντικές καθώς επιδείνωσαν και μετέβαλλαν περαιτέρω τα χαρακτηριστικά των υφιστάμενων κοινωνικών ανισοτήτων. Επιπλέον, δημιούργησαν μια πιο περίπλοκη εικόνα και διεύρυναν τα παράδοξα στην κοινωνία της υπαίθρου, καθώς πολλοί και αντιφατικοί μεταξύ τους στόχοι της αγροτικής πολιτικής προωθούνταν ταυτόχρονα στις αγροτικές περιοχές.

Διαμορφώνονται δύο βασικά ελλείμματα κατά την προώθηση των μέτρων της αγροτικής πολιτικής, τα οποία παράλληλα αφορούν ευρύτερα και την ευρωπαϊκή ύπαιθρο (Παπαδόπουλος και Λιαρίκος 2004). Πρόκειται, πρώτον, για ένα «γεωγραφικό έλλειμμα», καθώς οι ενισχύσεις και οι χρηματοδοτήσεις σωρεύονται σε εκείνες τις αγροτικές περιοχές, οι οποίες ανεξάρτητα από τον χαρακτηρισμό τους ως ευνοημένες ή λιγότερο ευνοημένες, απολαμβάνουν καλύτερες συνθήκες χρηματοδότησης και διατηρούν πιο άμεση πρόσβαση στους πόρους, έχουν μεγαλύτερο και πιο εξειδικευμένο παραγωγικό δυναμικό και διαθέτουν τη δυνατότητα της εντατικοποίησης του αγροτικού τους τομέα και/ή της προώθησης εξωγεωργικών δραστηριοτήτων. Αντίθετα, όσες αγροτικές περιοχές δεν διαθέτουν τα προηγούμενα χαρακτηριστικά υφίστανται την εγκατάλειψη, τη μείωση του παραγωγικού τους δυναμικού και την οικονομική και κοινωνική περιθωριοποίηση των νοικοκυριών που διαμένουν σε αυτές. Δεύτερον, διαπιστώνεται ένα «δημοκρατικό έλλειμμα» που υφίσταται κυρίως εντός των επιτυχημένων αγροτικών περιοχών,

αλλά και εντός των μη-επιτυχημένων αγροτικών περιοχών, καθώς ωφελούμενοι από τις ενισχύσεις δεν είναι εξίσου το σύνολο των κατοίκων αυτών των περιοχών (ακόμα και όταν πρόκειται για ομάδες που απειλούνται με κοινωνικό αποκλεισμό), αλλά εκείνοι οι οποίοι διαθέτουν εν γένει περισσότερους πόρους ώστε να απορροφήσουν περισσότερη δημόσια χρηματοδότηση, έχουν μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις, έχουν περισσότερη πρόσβαση στις πληροφορίες και μπορούν να κινητοποιήσουν σημαντικό παραγωγικό δυναμικό. Συχνά στις μη-επιτυχημένες αγροτικές περιοχές που χρήζουν περισσότερης και στοχευμένης στήριξης ωφελούμενοι είναι αυτοί που εισέρχονται στις περιοχές αυτές προκειμένου να εκμεταλλευτούν τη διαθεσιμότητα οικονομικών πόρων σε βάρος των μόνιμων ή παλαιών κατοίκων οι οποίοι αδυνατούν να ανταποκριθούν στις αντικειμενικές και/ή υποκειμενικές απαιτήσεις των προγραμμάτων χρηματοδότησης.

Με βάση τους ρητά διατυπωμένους στόχους της αναθεωρημένης αγροτικής πολιτικής φαίνεται να υπάρχει η δυνατότητα αναζωογόνησης των αγροτικών περιοχών και στήριξης των νοικοκυριών που κατοικούν στην ύπαιθρο σύμφωνα με τις ανάγκες επιβίωσης και/ή διατήρησής τους. Όμως ένα μοτίβο λειτουργίας - το οποίο είναι αρκετά δύσκολο να παρακαμφθεί, λόγω των ισχυρών τοπικιστικών και αγροτικών συμφερόντων που συνεχίζουν να ευνοούν την αναπαραγωγή των ανισοτήτων - είναι ότι αυτές οι δυνατότητες αξιοποιούνται πιο συχνά από εκείνες τις αγροτικές περιοχές που συγκριτικά τις έχουν λιγότερο ανάγκη, καθώς είναι πλουσιότερες, ενώ αντίθετα οι αγροτικές περιοχές που έχουν περισσότερο ανάγκη τέτοιου τύπου ενισχύσεις δεν θέτουν αυτούς τους στόχους ψηλά στην κλίμακα της ιεράρχησης των αναγκών τους.

Η υπογράμμιση της ανάγκης αναδιάρθρωσης και εκσυγχρονισμού του αγροτικού τομέα, η οποία ακό-

μα κυριαρχεί στις σχετικές οικονομικές αναλύσεις του αγροτικού τομέα και της αποτελεσματικότητάς του, έχει οδηγήσει σε μια συστηματική παράβλεψη των βασικών χαρακτηριστικών της κοινωνίας της υπαίθρου. Η αποδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής στην ελληνική ύπαιθρο έχει σημαίνει την ουσιαστική εγκατάλειψη και την περιθωριοποίηση του γερασμένου αγροτικού πληθυσμού (Μωυσίδης 1998, Μωυσίδης κ.ά. 2002), και την υποβάθμιση του αγροτικού πολιτισμού που συνδέεται με την αυτοσυντήρηση, τη βιωσιμότητα των φυσικών πόρων και την ποιότητα ζωής. Από την άλλη μεριά, τα νέα κοινωνικά ζητήματα που συνδέονται με την αναγνώριση της κοινωνικής μειονεξίας των γυναικών στις αγροτικές περιοχές και στον αγροτικό τομέα της χώρας (Παπαδόπουλος 2000, Παπαδόπουλος 2002), αλλά και την είσοδο και εγκατάσταση των οικονομικών μεταναστών ως μιας πολυπληθούς και αποκλεισμένης κοινωνικής ομάδας στην ελληνική ύπαιθρο (Κασίμης κ.ά. 2002, Κασίμης κ.ά. 2003), σπάνια ως καθόλου λαμβάνονται υπόψη στο σχεδιασμό και την υλοποίηση της αγροτικής πολιτικής ή των μέτρων ανάπτυξης του αγροτικού χώρου.

Κλείνοντας θα θέλαμε να δώσουμε έμφαση στο γεγονός ότι για να σχεδιαστεί και να εφαρμοστεί μια κοινωνική πολιτική για την ελληνική ύπαιθρο θα πρέπει να υπάρξει μια κάποια συναίνεση, μεταξύ των κοινωνικών ομάδων και των συλλογικών φορέων που δραστηριοποιούνται στην ύπαιθρο, σχετικά με την ανάγκη αντιμετώπισης των συγκεκριμένων κοινωνικών ανισοτήτων και μια έστω και περιορισμένη αναγνώριση της αναγκαιότητας λήψης των ενδεδειγμένων σε κάθε περίπτωση μέτρων. Θα λέγαμε ότι η βασικότερη δυσκολία έγκειται περισσότερο στην αδυναμία υιοθέτησης μιας σχετικά ολοκληρωμένης αντίληψης ως προς το ποιος είναι ο βασικός στόχος για την ανάπτυξη των περιοχών της υπαίθρου.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Επιτροπή για τη Μελέτη της Μακροπρόθεσμης Οικονομικής Πολιτικής (Έκθεση Σπράου) (1998), Ανταγωνιστική Γεωργία και Αγροτική Ανάπτυξη: Σύγχρονα Διαρθρωτικά Προβλήματα και οι Λύσεις τους, Αθήνα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Ιωσηφίδης, Θ. και Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2004), «Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στον Αγροτικό Χώρο», στο Α.Γ. Παπαδόπουλος (επιμ), Η Ανάπτυξη σε μια Πολυλειτουργική Ύπαιθρο, Αθήνα, Gutenberg, σελ. 113-149.
- Κασίμης, Χ., Ζακοπούλου, Ε., Νιτσιάκος, Β. και Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2002), Οι Επιπτώσεις της Εγκατάστασης και Απασχόλησης του Ξένου Εργατικού Δυναμικού στην Ελληνική Ύπαιθρο, Τελική Έκθεση, Πανεπιστήμια Πατρών & Ιωαννίνων.
- Κασίμης, Χ., Ζακοπούλου, Ε. και Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2003), «Η Συμβολή των Μεταναστών στη Σύγχρονη Οικογενειακή Εκμετάλλευση: Μελέτη τριών Παραδειγματικών Περιοχών», Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, Νο 111, σελ. 9-38.
- Κασίμης, Χ. και Παπαδόπουλος, Α.Γ. (1999), «Η Διατήρηση της Οικογενειακής Γεωργίας και η Καπιταλιστική Ανάπτυξη της Γεωργίας στην Ελλάδα: Μια Κριτική Ανασκόπηση της Βιβλιογραφίας», στο Χ. Κασίμης και Λ. Λουλούδης (επιμ), Ύπαιθρος Χώρα: Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του 20ου αιώνα, Αθήνα, Πλέθρο/ΕΚΚΕ, σελ. 85-114.
- Λουλούδης, Λ., Μαραβέγιας, Ν. και Μαρτίνος, Ν. (1993), «Η Κοινωνική Διάσταση της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής», στο Διαστάσεις της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σελ. 463-478.
- Μαυρογορδάτος, Γ. (1998), Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη, Αθήνα, Οδυσσέας.
- Μητράκος, Θ. και Τσακλόγλου, Π. (2003), «Οικονομική Ανισότητα και Φτώχεια στην Ελλάδα: Δομή και Διαχρονικές Μεταβολές», στο Δ. Βενιέρης και Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ), Η Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα: Προκλήσεις και Προοπτικές, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σελ. 411-444.
- Μωυσίδης, Α. (1998), «Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Πλευρές του Κοινωνικού Αποκλεισμού στον Αγροτικό Χώρο: Το Πρόβλημα της Γήρανσης του Πληθυσμού», στο Κ. Κασιμάτη (επιμ), Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία, Αθήνα, Gutenberg, σελ. 121-150.
- Μωυσίδης, Α., Ανθοπούλου, Θ. και Ντυκέν, Μ-Ν. (2002), Οι Ηλικιωμένοι στον Αγροτικό Χώρο: Συνθήκες Διαβίωσης και Όψεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού, Αθήνα, Gutenberg.
- Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2000), Μελέτη Ισότητας Ευκαιριών Ανδρών-Γυναικών και Αγροτική Ανάπτυξη, Ινστιτούτο Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2002), «Αγροτική Ανάπτυξη και Ισότητα Ευκαιριών μεταξύ Ανδρών-Γυναικών: Κριτικές Επισημάνσεις στην Ελληνική Βιβλιογραφία», στο Κ. Μάττας και Κ.Δ. Αποστολόπουλος (επιμ), Αναζητώντας το Αύριο της Ελληνικής Γεωργίας, Αθήνα, Σταμούλης, σελ. 166-178.
- Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2004), «Το Διακύβευμα της Αγροτικής Ανάπτυξης σε μια Πολυλειτουργική Ύπαιθρο», στο Α.Γ. Παπαδόπουλος (επιμ), Η Ανάπτυξη σε μια Πολυλειτουργική Ύπαιθρο, Αθήνα, Gutenberg, σελ. 13-49.
- Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2005), «Το Μέλλον της Γεωργίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση», στο Α.Λ. Ματάλα και Α. Χουλιάρας (επιμ), Η Διατροφή στον 21ο αιώνα, Αθήνα, Παπαζήσης, σελ. 231-274.
- Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2006), «Γυναικεία Απασχόληση και Οικονομικοί Μετανάστες στην Ελληνική Ύπαιθρο», Γεωγραφίες, τευχ. 11, σελ. 51-77.
- Παπαδόπουλος, Α.Γ. και Λιαρίκος, Κ. (2004), «Προς ποια Αγροτική Ανάπτυξη των Λιγότερο Ευνοημένων Περιοχών στην Ελλάδα;», στο Ι. Σπιλάνης, Θ. Ιωσηφίδης και Θ. Κίζος (επιμ), Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές και Στρατηγικές Ανάπτυξης, Αθήνα, Gutenberg, σελ. 69-106.
- Παπαδόπουλος, Α.Γ., Χαλκιάς, Χ. και Φάκα, Α. (2006), «Η μελέτη των Λιγότερο Ευνοημένων Περιοχών με τη χρήση ενός Ολοκληρωμένου Σχήματος για την Ταξινόμηση της Ύπαιθρου», κείμενο που παρουσιάστηκε στο 9ο Συνέδριο της Εταιρείας Αγροτικής Οικονομίας, Αθήνα.

- Παχάκη, Κ. (2002), «Εισοδήματα, Ανισότητα, Φτώχεια, Αναδιανεμητική Πολιτική στην Αγροτικό Τομέα: Επισκόπηση των Στοιχείων και των Ερευνητικών Εργασιών», στο Κ. Μάττας και Κ. Αποστολόπουλος (επιμ), Αναζητώντας το Αύριο της Ελληνικής Γεωργίας, Αθήνα, Σταμούλης, σελ. 216-235.
- Πετμεζίδου-Τσουλουβή, Μ. (1992), Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνική Πολιτική, Αθήνα, Εξάντας.
- Σαρρής, Α. (1997), «Μύθοι, Αλήθειες και Προοπτικές για την Ελληνική Γεωργία», εισήγηση που παρουσιάστηκε στο Οικονομικό Συνέδριο του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα.
- Σαφιλιού, Κ. και Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2004), Οι Μικροί Γεωργοί στην Ελλάδα: Ποιοι θα επιβιώσουν και πως, Αθήνα, Gutenberg.
- Τσακλόγου, Π. (1993), «Μια Κριτική Παρουσίαση των Εμπειρικών Ερευνών για το Ζήτημα της Φτώχειας στην Ελλάδα», στο Διαστάσεις της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σελ. 369-390.
- Τσακλόγου, Π. (1999), «Ανισότητα και Φτώχεια στην Ελλάδα», στο Μ. Ματσαγκάνης (επιμ), Οι Προοπτικές του Κράτους Πρόνοιας στη Νότια Ευρώπη, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Τσιμπούκας, Κ., Τσουκαλάς, Στ., Σπαθής, Π., Καρανικόλας, Π. και Νέλλας, Ε. (2000), Επενδυτικές Ενισχύσεις στις Γεωργικές Εκμεταλλεύσεις: Η Τεχνικοοικονομική Αξιολόγηση των Σχεδίων Βελτίωσης, Αθήνα, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- P. Boyle and K. Halfacree (eds), Migration into Rural Areas: Theories and Issues, Chichester, John Wiley and Sons, pp. 21-40.
- Cloke, P. and Little, J. (1987), "Class Distribution and Locality in Rural Areas: An Example from Gloucestershire", Geoforum, Vol. 18, No 4, pp. 403-413.
- Cloke, P., Phillips, M. and Thrift, N. (1998), "Class, Colonisation and Lifestyle Strategies in Gower", in P. Boyle and K. Halfacree (eds), Migration into Rural Areas: Theories and Issues, Chichester, John Wiley and Sons, pp. 166-185.
- Cloke, P. and Thrift, N. (1987), "Intra-Class Conflict in Rural Areas", Journal of Rural Studies, Vol. 3, No 4, pp. 321-333.
- Cloke, P. and Thrift, N. (1990), "Class and Change in Rural Britain", in T. Marsden, P. Lowe and S. Whatmore (eds), Rural Restructuring: Global Processes and their Responses, London, David Fulton Publishers, pp. 165-181.
- Efstratoglou, S., Papadopoulos, A.G., Efstratoglou, A. and Kouroussi, E. (2004), "Greece", in J. Bryden, K. Hart (eds), A New Approach to Rural Development in Europe: Germany, Greece, Scotland and Sweden, Mellen Studies in Geography Volume 9, Lewiston, Edwin Mellen Press, pp. 151-222.
- Fielding, T. (1998), "Counterurbanisation and Social Class", in P. Boyle and K. Halfacree (eds), Migration into Rural Areas: Theories and Issues, Chichester, John Wiley and Sons, pp. 41-60.
- Ford, T. (1999), "Understanding Population Growth in the Peri-Urban Region", International Journal of Population Geography, Vol. 5, pp. 297-311.
- Gray, J. (2000), "The Common Agricultural Policy and the Re-Invention of the Rural in the European Community", Sociologia Ruralis, Vol. 40, No 1, pp. 30-52.
- Halfacree, K. (1997), "Contrasting Roles for the Post-Productivist Countryside: A Postmodern Perspective on Counterurbanization", in P. Cloke and J. Little (eds), Contested Countryside Cultures: Otherness, Marginalization and Rurality, London and New York, Routledge, pp. 70-93.
- Halfacree, K. (1998), "Neo-tribes, Migration and the Post-Productivist Countryside", in P. Boyle and K. Halfacree (eds), Migration into Rural Ar-

Ξενόγλωσση

- Bazin, G. and Roux, B. (1995), "Resistance to Marginalisation in Mediterranean Rural Regions", Sociologia Ruralis, Vol. 35, No 3/4, pp. 335-347.
- Bryden, J. (2000), "Is there a 'New Rural Policy'?", paper presented to the International Conference: European Rural Policy at the Crossroads, University of Aberdeen.
- Bryden, J. (2003), "Rural Development Situation and Challenges in EU-25", paper presented to the EU Rural Development Conference, November, Salzburg.
- Champion, T. (1998), "Studying Counterurbanisation and the Rural Population Turnaround", in

- eas: Theories and Issues, Chichester, John Wiley and Sons, pp. 200-214.
- Halfacree, K. and Boyle, P. (1998), "Migration, Rurality and the Post-Productivist Countryside", in P. Boyle and K. Halfacree (eds), *Migration into Rural Areas: Theories and Issues*, Chichester, John Wiley and Sons, pp. 1-20.
 - Hoggart, K. (1997), "The Middle Classes in Rural England 1971-1991", *Journal of Rural Studies*, Vol. 13, No3, pp. 253-273.
 - Hoggart, K. and Mendoza, C. (1999), "African Immigrant Workers in Spanish Agriculture", *Sociologia Ruralis*, Vol. 37, No 4, pp. 538-562.
 - Hoggart, K. and Paniagua, A. (2001), "The Restructuring of rural Spain?", *Journal of Rural Studies*, Vol. 17, pp. 63-80.
 - Kazakopoulos, L. and Gidarakou, I. (2003), "Young Women Farm Heads in Greek Agriculture: Entering Farming through Policy Incentives", *Journal of Rural Studies*, Vol. 19, pp. 397-410.
 - Mitchell, C.J.A. (2004), "Making Sense of Counterurbanization", *Journal of Rural Studies*, Vol. 20, pp. 15-34.
 - Murdoch, J., Lowe, P., Ward, N. and Marsden, T. (2003), *The Differentiated Countryside*, London and New York, Routledge.
 - Paniagua, A. (2002), "Urban-rural Migration, Tourism Entrepreneurs and Rural Restructuring in Spain", *Tourism Geographies*, Vol. 4, No 4, pp. 349-371.
 - Papadopoulos, A.G. (1994), *Class and Social Stratification in Contemporary Rural Greece: A Comparative Study of Three Communities*, Unpublished D.Phil. Thesis, Brighton, University of Sussex.
 - Rodriguez, V., Egean, C. and Nieto, J.A. (2002), "Return Migration in Andalusia, Spain", *International Journal of Population Geography*, Vol. 8, pp. 233-254.
 - Spencer, D. (1997), "Counterurbanisation and Rural Depopulation Revisited: Landowners, Planners and the Rural Development Process", *Journal of Rural Studies*, Vol. 13, No 1, pp. 75-92.
 - Stockdale, A., Findlay, A. and Short, D. (2000), "The Repopulation of Rural Scotland: Opportunity and Threat", *Journal of Rural Studies*, Vol. 16, pp. 243-257.
 - Thrift, N. (1987), "Manufacturing Rural Geography?", *Journal of Rural Studies*, Vol. 3, No 1, pp. 77-81.
 - Tsakoglou, P. and Panopoulou, G. (1998), "Who are the poor in Greece? Analysing Poverty under alternative concepts of resources and equivalence scales", *Journal of European Social Policy*, Vol. 8, No 3, pp. 213-236.
 - Phillips, M. (1998), "Social Perspectives", in B. Ilbery (ed), *The Geography of Rural Change*, Harlow, Longman, pp. 31-54.
 - van der Ploeg, J.D. (1997), "On Rurality, Rural Development and Rural Sociology", in H. de Haan and N. Long (eds), *Images and Realities of Rural Life: Wageningen Perspectives on Rural Transformations*, Van Gorcum.
 - van der Ploeg, J.D. (2003), "Rural Development and the Mobilisation of Local Actors", paper presented to the Second Rural Development Conference, November, Salzburg.
 - van der Ploeg, J.D., Renting, H., Brunori, G., Knickel, K., Mannion, J., Marsden, T., de Roest, K., Sevilla-Guzman, E. and Ventura, F. (2000), "Rural Development: From Practices and Policies Towards Theory", *Sociologia Ruralis*, Vol. 40, pp. 391-408.

Συστήματα οργάνωσης και ευέλικτης προσαρμογής της αγροτικής οικογένειας στον ελληνικό υπαιθρο χώρο: η δυναμική της συνεργασίας και του μη αποκλεισμού: το παράδειγμα της αγροτικής πεδινής Θεσσαλίας

Γούσιος Δημήτρης¹

Η ευρωπαϊκή υπαιθρος βρίσκεται στο επίκεντρο μιας ενδιαφέρουσας συζήτησης που αφορά τις χωρικές και κοινωνικές ανασυνθέσεις στο εσωτερικό της και το μέλλον της. Παράλληλα, οι πολιτικές λόγω της παγκόσμιας αναδιάρθρωσης της γεωργίας και των ανασυνθέσεων αυτών, αναπροσαρμόζονται συνεχώς διαμορφώνοντας νέα σενάρια για την υπαιθρο. Η νέα ΚΑΠ, προϊόν σύνθεσης των διεθνών καταναγκασμών και της ευρωπαϊκής πολιτικής για το χώρο, το περιβάλλον και την περιφερειακή ανάπτυξη, προκρίνει το σενάριο των δύο πυλώνων για την υπαιθρο: της γεωργικής και της αγροτικής αειφορικής ανάπτυξης.

Σ' αυτό το πλαίσιο αλλαγών, παρατηρείται στην Ελλάδα, ο εγκλωβισμός των αρμόδιων υπηρεσιών στο γεωργικό χαρακτήρα της υπαιθρου και σε κλαδικές πολιτικές. Η κατάσταση αυτή συνδέεται με την αδυναμία κατανόησης των μετασχηματισμών και των μεταλλαγών που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της υπαιθρου και φέρονται από την αγροτική οικογένεια. Το βάρος του αγροτικού πληθυσμού και οι πολύμορφοι δεσμοί του με το χώρο ενισχύουν τη σχέση του με την τοπική ανάπτυξη, γεγονός που ευνοεί τη σύζευξη των δύο πυλώνων της ΚΑΠ. Παρ' όλα αυτά, η Ελλάδα προκρίνει πολιτικές οι οποίες ευνοούν τη σχετική αυτονόμηση των δύο πυλώνων ακολουθώντας τα βήματα των βορειοευρωπαϊκών χωρών. Όμως, στις χώρες αυτές, η κοινωνικοοικονομική διάρθρωση του πληθυσμού (ελάχιστοι αγρότες, μεγάλες εκμεταλλεύσεις, αποδιοργάνωση του τοπικού κοινωνικού ιστού, εγκατάσταση νέων κατοίκων) διαφέρει ριζικά απ' αυτή της Ελλάδας.

Εμφανίζεται επομένως, μια αναντιστοιχία μεταξύ των

στόχων και τρόπων εφαρμογής των πολιτικών και της κοινωνικο-οικονομικής και χωρικής δυναμικής της υπαιθρου. Παραμένοντας οι προσεγγίσεις κλαδικές είναι περιοριστικές γιατί παραβλέπουν τις αρθρώσεις που αναπτύσσει η αγροτική οικογένεια με το περιβάλλον κοινωνικό και οικονομικό σύστημα.

Με βάση αυτή την ιδιαιτερότητα της ελληνικής υπαιθρου, το άρθρο αυτό καλείται να συνεισφέρει στο γενικότερο προβληματισμό γύρω από τη σχέση της αγροτικής οικογένειας με τη γεωργία και το ρόλο της στην ανάπτυξη της ελληνικής υπαιθρου. Η συνεισφορά αυτή επιχειρείται με δύο εισόδους: 1) την αναζήτηση νέων προσεγγίσεων και εννοιολογικών εργαλείων για την πιστότερη απόδοση της υπαιθριακής πραγματικότητας, και 2) τη διερεύνηση της οργάνωσης και λειτουργίας της οικογενειακής γεωργίας στο επίπεδο όχι μόνο της εκμετάλλευσης αλλά και της κτηματικής περιοχής οικισμού καθώς και της εδαφικής περιοχής (territoire) στην οποία ενσωματώνεται πλέον η αγροτική τοπική κοινωνία.

Η διερεύνηση εστιάζεται στην πεδινή Θεσσαλία. Οι αγροτικοί πληθυσμοί της έχουν επωφεληθεί αρκετά από τις πολιτικές στήριξης των παραγωγών τους μέσω των επιδοτήσεων. Παράλληλα όμως, οι περιοχές τους αποκλείστηκαν από την εφαρμογή πολιτικών ανάπτυξης των τελευταίων χρόνων, πιο ολοκληρωμένων και πιο χωρικών, όπως αυτές σχεδιάστηκαν και εφαρμόστηκαν στις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές. Ωστόσο, παρά την έντονη γεωργοποίηση αυτών των περιοχών, εντοπίζονται σήμερα στο εσωτερικό τους, αξιόλογες δυναμικές πολυδραστηριότητας εκ μέρους των αγροτικών οικογενειών.

Το άρθρο επιχειρεί την προσέγγιση του αγροτικού πληθυσμού στο πλαίσιο της γενικότερης εξέλιξης της υπαιθρου, όπου η αγροτική οικογένεια, προσαρμόζει διαρκώς τις σχέσεις με τη γεωργική εκμετάλ-

1. Αναπληρωτής καθηγητής στο Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Διευθύνει το Εργαστήριο Αγροτικού Χώρου (EAX).

λευση, το χώρο και την τοπική οικονομία, ταυτόχρονα. Στην προσπάθεια αυτή αξιοποιείται έρευνα που πραγματοποίησε το ΕΑΧ (2003-05) σε 8 αντιπροσωπευτικούς αγροτικούς οικισμούς της πεδινής Θεσσαλίας (4.164 κατ.).

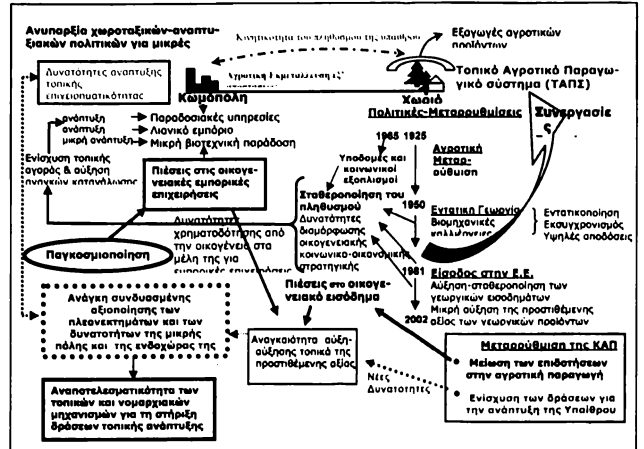
Οι διαφοροποιήσεις που εντοπίζονται στο σώμα των αγροτικών εκμεταλλεύσεων (ΑΕ) προσεγγίζονται εδώ ως η προβολή ευρύτερων οικογενειακών στρατηγικών επιλογών. Ενδιαφέρουσες δομές όπως το χωρικό νοικοκυριό, η διευρυμένη εκμετάλλευση, το τοπικό παραγωγικό σύστημα, φαίνεται να συμβάλλουν στην ευελιξία της αγροτικής οικογένειας ως προς αυτές τις στρατηγικές επιλογές. Αυτές εφαρμόζονται στο εσωτερικό ενός χωρικού πλαισίου που ξεπερνά τον παραδοσιακό οικισμό και ταυτίζεται με το χωρικό σύστημα μικρής πόλης. Σ' αυτό το νέο χωρικό πλαίσιο, η εμφανιζόμενη πολυμορφία των εκμεταλλεύσεων αντιστοιχεί σε μια ποικιλία κοινωνικών και οικονομικών απαιτήσεων».

Το νέο πλαίσιο προσέγγισης της υπαίθρου

Η δυναμική της ενσωμάτωσής του υπαίθρου χώρου τείνει να διαρρήξει τους δεσμούς που μέχρι πρόσφατα η γεωργία, η κοινωνία του και η εδαφική περιοχή διατηρούσαν, ενώ η δυναμικότητα των τοπικών κοινωνιών δεν εξασφαλίζεται πλέον από την γεωργία Bartista F.O.(1995). Αυτό σημαίνει ότι για χώρες όπως η Ελλάδα, τίθεται το ζήτημα του μέλλοντος περιοχών όπου ο αγροτικός πληθυσμός και η γεωργική δραστηριότητα κυριαρχούν. Η απάντηση στο ζήτημα αυτό μπορεί να διαφοροποιηθεί ανάλογα με την προσέγγιση που θα υιοθετηθεί: αν δηλαδή αυτή θα περιορισθεί στη σχέση του αγροτικής οικογένειας με την παραγωγική μονάδα ή με το περιβάλλον οικονομικό και κοινωνικό σύστημα. Η ελληνική πραγματικότητα όπως και των χωρών της Ν. Ευρώπης, φαίνεται να συνηγορεί προς την επιλογή της δεύτερης προσέγγισης. Πράγματι, στην ελληνική υπαίθρο φαίνεται ότι η γεωργία όχι μόνο δε διαχωρίζεται από την πορεία των εδαφικών περιοχών και της κοινωνίας της υπαίθρου, αλλά αναπτύσσει στενές σχέσεις με το χώρο και την τοπική οικονομία. Στο πλαίσιο αυτών των σχέσεων, η τοπική αγροτική κοινωνία διαφοροποιείται όχι μέσω της γεωργίας αλλά εξ' αιτίας των αρθρώσεων με την πόλη και των ευκαιριών απασχόλησης στους υπόλοιπους τομείς της οικονομίας. Προκύπτουν αξιόλογες δικτυώσεις, συνεργασίες και δράσεις έτσι ώστε να συνδυάζεται αποτελεσματικά η λειτουργία μιας εκσυγχρονισμέ-

νης παραγωγικής μονάδας ανεξαρτήτως μεγέθους, και η επιχειρηματική της δράση εκτός γεωργίας.

Εξέλιξη χωρικού συστήματος μικρής πόλης

Πράγματι, όπως δείχνει και το παραπάνω οργανόγραμμα¹, στην περίπτωση της Ελλάδας, η μη επιβολή ενός μοντέλου ΑΕ², όπως έπραξαν οι ευρωπαϊκές χώρες του βορρά αναζητώντας την βέλτιστη ανταγωνιστική παραγωγική μονάδα, απέτρεψε ριζικές ανακατατάξεις στο πλήθος των μικρών οικογενειακών ΑΕ. Αυτές, λειτουργώντας σ' ένα πλαίσιο το οποίο ως το 1981 προσδιορίστηκε από τη στήριξη του κράτους³ αλλά και την ασυδοσία του εμπορίου, και στη συνέχεια από τη σταθεροποίηση των εισοδημάτων που εξασφάλισε η ΚΑΠ, αποτέλεσαν βασική μορφή απασχόλησης του πληθυσμού της υπαίθρου, συμβάλλοντας στη διατήρηση του κοινωνικού ιστού στο εσωτερικό εδαφικών περιοχών που διέθεταν ένα μικρό κέντρο. Σ' αυτό το πλαίσιο που χαρακτηρίστηκε από την ενίσχυση των κάθετων εξαρτήσεων της γεωργικής εκμετάλλευσης, η αγροτική οικογένεια κατόρθωσε να επιβιώσει και να διευρύνει τον κύκλο δραστηριοποίησής της αντιπαραθέτοντας τους οριζόντιους δεσμούς που διατηρούσε. Στην αξιοποίηση αυτών των δεσμών βασίστηκε η αγροτική οικογένεια για να ξεπεράσει τις διαρθρωτικές ανεπάρκειες της γεωργικής της εκμετάλλευσης. Αυτή η απόκλιση του ελληνικού παραδείγματος από το βόρειο μοντέλο κληρονόμησε στις περιοχές της υπαίθρου με εκσυγχρονισμένη γεωργία το ζήτημα του υπερπληθυσμού. Συνέβαλλε σ' αυτό, η διεθνής κρίση μετά το 1973 η οποία μείωσε την ικανότητα των πρωτευουσών των νομών να συνεχίσουν να προσφέρουν θέσεις εργασίας, σε συνδυασμό με την

2. ΑΕ = Αγροτικές εκμεταλλεύσεις
3. Συλλογικές υποδομές και κοινωνικούς εξοπλισμούς

εφαρμογή της ΚΑΠ η οποία ενίσχυσε και σταθεροποίησε τα εισοδήματα. Η πίεση για πολυδραστηριότητα ενισχύθηκε από την παραμονή αυτού του «υπερπληθυσμού» στο εσωτερικό του χωρικού συστήματος μικρής πόλης.

Γ' αυτό το λόγο, αναπτύσσοντας όλο και περισσότερο μια κινητικότητα γεωγραφική και κοινωνική μεταξύ οικισμού-έδρα της εκμετάλλευσης, και μικρής πόλης-έδρα συμπληρωματικών δραστηριοτήτων η αγροτική οικογένεια δημιουργεί νέες χωρικές σχέσεις και χωρικότητες (Γούσιος 1999). Βασισμένη στις κοινωνικές της σχέσεις η αγροτική οικογένεια κατάφερε ώστε η εμπλοκή της στην πολυδραστηριότητα να την ενισχύσει αντί να την αποδυναμώσει (Δαμιανάκος 2002).

Αυτή η συνδυασμένη δραστηριοποίηση προβάλλεται πλέον σε νέες κλίμακες στο χρόνο και στο χώρο προκαλώντας ρήξεις στον παραδοσιακό χώρο διαβίωσης και δραστηριοποίησης της οικογένειας. Αυτές οι κλίμακες ταυτίζονται με τα όρια του χωρικού συστήματος που περιλαμβάνει ένα αγροτικό κέντρο στη συνοχή του οποίου συμβάλλει η αγροτική οικογένεια αναπτύσσοντας σχέσεις και δημιουργώντας χωρικότητες στο εσωτερικό του. Προκύπτουν ενδιαφέρουσες εταιρικές μορφές συνεργασίας και οικογενειακές επιχειρήσεις στις οποίες ενσωματώνεται η γεωργική μονάδα. Αυτές οι νέες μορφές με έντονους χωρικούς δεσμούς προσδιορίζουν στενά τη διαδικασία χωρικής ανασύνθεσης στο εσωτερικό της υπαίθρου, αλλά και τις σχέσεις μεταξύ οικισμού και μικρής πόλης (Goussios 2006). Σ' αυτό το χωρικό πλαίσιο-σύστημα εξασφαλίζονται απασχόληση, εξυπηρετήσεις και ποιότητα ζωής στον αγροτικό «υπερπληθυσμό».

Αυτός ο διεγερμένος ρόλος της αγροτικής οικογένειας που εκτείνεται πέραν της πρωτογενούς παραγωγής, θέτει ωστόσο, το ερώτημα σε ποιο βαθμό επηρεάζει τη σχέση της με την εκμετάλλευσή της αλλά και τη δομή και οργάνωση της τελευταίας. Το ερώτημα αυτό είναι δυνατόν να απαντηθεί μέσω μιας προσέγγισης η οποία θα θεωρούσε την εκμετάλλευση ως συνιστώσα ενός ευρύτερου οικονομικο-κοινωνικού συνόλου, η οργάνωση και λειτουργία της οποίας προσαρμόζεται συνεχώς στις οικογενειακές στρατηγικές, ενώ άλλοι μηχανισμοί πέρα από την αγορά συμβάλλουν στη συνολική ρύθμιση. Ένας τέτοιος ορισμός επιτρέπει να λάβει υπ' όψη το σύνολο των δομικών χαρακτηριστικών που επηρεάζουν τη σχέση αγροτικής οικογένειας-εκμετάλλευσης (εργασία,

επενδύσεις, τρόπος εκμετάλλευσης, εισόδημα) και να τα εξετάσει σε άλλα επίπεδα οργάνωσης.

Η ταυτόχρονη δραστηριοποίηση της αγροτικής οικογένειας στην εκμετάλλευση και στην τοπική οικονομία απαιτεί ιδιαίτερη οργανωτική δομή ικανή να της εξασφαλίσει τη βιωσιμότητα της εκμετάλλευσης και τη χωρική της διεύρυνση ταυτόχρονα. Για να κατανοηθεί αυτή η οργάνωση θα πρέπει να προσεγγισθεί σε σχέση με τη διεγερνόμενη χωρική διάσταση της αγροτικής οικογένειας. Αυτό σημαίνει ότι η γεωγραφική κινητικότητά της στο εσωτερικό της εδαφικής περιοχής (μικρή πόλη) όπου ανήκει, εντάσσεται στη γενικότερη συζήτηση που αναπτύσσεται για το τοπικό και την τοπική ανάπτυξη. Για την επιδιωκόμενη συμφιλίωση του κοινωνικού με το οικονομικό, το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη συμβολή των κοινωνικών σχέσεων στην παραγωγή, αλλά και τη σχέση πολιτιστικών ιδιομορφιών με την εντατικοποίηση των ανθρώπινων πόρων, η ύπαιθρος στο εσωτερικό της οποίας οι κοινωνικές και πολιτιστικές σχέσεις διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη, προσφέρει πολλαπλά παραδείγματα. Οι εδαφικές περιοχές⁴ που εμφανίζουν μια δυναμική (την τοπική ανάπτυξη κατά τον B. Pecqueur) αποκάλυπτουν την αποτελεσματικότητα των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων, οι οποίες δεν είναι αποκλειστικά εμπορευματικές, στην αξιοποίηση των αγαθών που διαθέτουν. Αυτό σημαίνει ότι η έρευνα θα πρέπει να διερευνήσει τους κοινωνικούς δεσμούς, σχέσεις, δικτύσεις και χωρικές ταυτότητες που διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στις μη εμπορευματικές σχέσεις και στις εκτός αγοράς ανταλλαγές.

Επομένως, μια νέα προσέγγιση του ρόλου και των δυνατοτήτων της αγροτικής οικογένειας στην αξιοποίηση του τοπικού κοινωνικού⁵ και χωρικού κεφαλαίου⁶ με σκοπό την επίτευξη κοινωνικο-οικονομικών

4. Βλ Μουζάκι, Παλαμά (Goussios 2006)

5. Σύμφωνα με την Lardon (2005), το κοινωνικό κεφάλαιο ορίζει το σύνολο των κανόνων και των αξιών που επενεργούν στη συλλογική δράση καθώς και το πλαίσιο στο οποίο αυτή εξελίσσεται. Μπορεί να θεωρηθεί ως η έκφραση των κοινωνικών σχέσεων οι οποίες ευνοούν τον συντονισμό των δράσεων. Αποτελεί ένα μέσο πρόσβασης στους πόρους και στις αναγκαίες πληροφορίες που προσδιορίζουν τις χωρικές στρατηγικές. Το κοινωνικό κεφάλαιο είναι ένα σύνολο από διαντιδράσεις μεταξύ δράσεων.

6. Το χωρικό κεφάλαιο είναι « το σύνολο των πόρων συσσωρευμένων από ένα δρόντα, που του εξασφαλίζει το πλεονέκτημα (μια οικογένεια) μέσω της στρατηγικής της να χρησιμοποιεί τη χωρική διάσταση της κοινωνίας που την περιβάλλει. (Lenvy, 2002). Πρόκειται για το χώρο που κατέχουμε, τη γη που διαθέτουμε, τις εμπειρίες του χώρου.

στόχων που ξεπερνούν την εκμετάλλευση και τον οικισμό, δεν μπορεί να περιορισθεί μόνο στη σχέση της με την εκμετάλλευση. Η σχέση αγροτικής οικογένειας και εκμετάλλευσης θα πρέπει να προσεγγισθεί στο πλαίσιο ενός σύνθετου συστήματος στο εσωτερικό του οποίου η γεωργική μονάδα παραγωγής αποτελεί συνιστώσα πλέον μιας διευρυμένης κοινωνική μορφής οργάνωσης της εργασίας: σύστημα καθοδηγούμενο από στόχους τόσο ατομικούς όσο και συλλογικούς, προϊόν της προσαρμογής και της ενσωμάτωσης της αγροτικής οικογένειας, το οποίο αυτοοργανώνεται λόγω της ατυπίας του, και μετασχηματίζεται σε διαρκή διαντίδραση με το περιβάλλον στο εσωτερικό του χωρικού συστήματος μικρής πόλης.

Αυτό σημαίνει ότι η διερεύνηση της εξέλιξης της αγροτικής οικογένειας και της οικογενειακής γεωργίας γενικότερα, θα πρέπει να λάβει υπ' όψη σ' ένα δεύτερο επίπεδο, και την οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων στο εσωτερικό του αγροτικού οικισμού και της κτηματικής περιοχής του. Η πυκνότητα και η πλοκή αυτών των σχέσεων αντανακλούν τελικά την ίδια την πολυπλοκότητα και πολυμορφία της οικογενειακής εκμετάλλευσης από την οποία φαίνεται να προκύπτει μια νέου τύπου οικογενειακή επιχείρηση. Ευρύτερη ως προς τους στόχους και τα μέσα, ευέλικτη και κινητική, αυτή περιλαμβάνει με μικρότερο ή μεγαλύτερο βάρος την αγροτική μονάδα παραγωγής. Η ΑΕ έχοντας εκσυγχρονισθεί επέτρεψε για πρώτη φορά στα μέλη της να απεγκλωβιστούν εργασιακά και να διαθέσουν χρόνο για συμπληρωματική απασχόληση.

Η προσέγγιση αυτών των σχέσεων μπορεί να φανερώσει επομένως, σε ποιο βαθμό η ρήξη της αγροτικής οικογένειας με το χώρο διαβίωσης και εργασίας όταν για την αναζήτηση συμπληρωματικών δραστηριοτήτων και εξυπηρετήσεων, εγκαθίσταται στη γειτονική μικρή πόλη, εξασθενεί τη θέση της στην κοινωνία του οικισμού καταγωγής και στο τοπικό παραγωγικό σύστημα. Αν δηλαδή η πολυδραστήρια οικογένεια εισέρχεται σε μια διαδικασία σταδιακής απαγκίστρωσης από τη γεωργία η οποία μπορεί να διερευνηθεί μέσω του βαθμού εντατικότητας του καλλιεργητικού συστήματος, του μηχανολογικού εξοπλισμού και της δυνατότητας διαχείρισης των ρυθμών εργασίας που επιβάλλει η συνύπαρξη της γεωργικής μονάδας παραγωγής και της μη αγροτικής επιχείρησης. Ή αν απεναντίας, οι σχέσεις με τη γεωργία οργανώνονται και προσαρμόζονται έτσι ώστε να χρησιμοποιηθούν από την αγροτική οικογένεια κατά τη διαδικασία οικονομικής ένταξής της

στο χωρικό σύστημα της μικρής πόλης ή της πρώτευουσας νομού.

Πηγές και Μέθοδοι

Παρά το γεγονός ότι η ελληνική αγροτική οικογένεια ανέπτυξε δεσμούς με το περιβάλλον κοινωνικό και οικονομικό σύστημα, η προσέγγισή της συνεχίζει να περιορίζεται στη σχέση της με τη μονάδα παραγωγής της. Η αξιολόγηση των ΑΕ καθώς και των διαφοροποιήσεων τους προσδιορίζεται ακόμη από την κυρίαρχη αντίληψη ότι η ανταγωνιστικότητα της εκμετάλλευσης και του τομέα περνά μέσα από τη μεγέθυνση της εκμετάλλευσης. Η αντίληψη αυτή συνδέεται με το παρωχημένο παραγωγίστικο μοντέλο της Β. Ευρώπης.

Όμως, αυτές οι ίδιες οι διαφοροποιήσεις που προκύπτουν στο εσωτερικό της κτηματικής περιοχής οικισμού, φαίνεται ν' αποτελούν για ένα μεγάλο τμήμα των εκμεταλλεύσεων, προϊόν της στρατηγικής της αγροτικής οικογένειας και της βούλησής της να κινηθεί ταυτόχρονα σε άλλους τομείς της οικονομίας, επωφελούμενη από την χωρική ανάπτυξη (βλ. οργανόγραμμα1). Μια τέτοια σύνθετη στρατηγική απαιτεί ικανότητες προσαρμογής στο χώρο. Η προσέγγιση των επιπτώσεων αυτής της προσαρμογής έχει ανάγκη από νέες πηγές, έννοιες και μεθόδους⁷. Όσες απ' αυτές χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα που βασίζονται σε δείκτες αξιολόγησης των τριών βασικών συντελεστών παραγωγής (γη, εργασία, κεφάλαιο) στο εσωτερικό της μονάδας παραγωγής. Ωστόσο, στην περίπτωση του ελληνικού παραδείγματος παρουσιάζουν εξ' ίσου ενδιαφέρον, οι κατά την έκφραση του Bartista (1995), μορφές άρθρωσης μεταξύ των οικογενειών των γεωργών και του κοινωνικού και οικονομικού συστήματος. Στις σχέσεις που αναπτύσσονται γύρω από αυτές τις αρθρώσεις προσαρμόζεται και η οργάνωση και λειτουργία της ΑΕ ενώ προκύπτουν άτυπες συνεργασίες μεταξύ τους οι οποίες δεν καταγράφονται από τις επίσημες στατιστικές αλλά ούτε και από τις γεωργικές υπηρεσίες (πχ ΟΣΔΕ). Αυτό σημαίνει ότι οι περιορισμένες στη διερεύνηση της ΑΕ, στατιστικές πηγές στην Ελλάδα

7. Στη Δ. Ευρώπη, μητρόπολη του μοντέλου της παραγωγίστικης γεωργίας, αναγνωρίζεται τελευταία, η ανάγκη βελτίωσης των μεθόδων κατανόησης της λειτουργίας της αγροτικής εκμετάλλευσης μέσω μιας πιο σφαιρικής προσέγγισης. Στις αιτίες που συνηγορούν γι' αυτό αναφέρονται η εξέλιξη της πολυπλοκότητας της λειτουργίας της εκμετάλλευσης, και η θέληση να διευρυνθεί το οπτικό πεδίο ενσωματώνοντας την κοινωνιολογική διάσταση (Marshall 1994).

δεν αποδίδουν αυτές τις αρθρώσεις αλλά ούτε καν το μέγεθος των πραγματικών εκμεταλλεύσεων το οποίο υποεκτιμάται και επομένως, ούτε το κόστος της εκμηχάνισης στο εσωτερικό τους ούτε, ως ένα βαθμό, και το εισόδημα.

Πράγματι, η «επίσημη» μονάδα παραγωγής όπως καταγράφεται από διάφορες επίσημες πηγές, ανήκει και αντιστοιχεί πάντα σε κάθε φυσικό πρόσωπο το οποίο δηλώνει αρχηγός εκμετάλλευσης κατέχοντας μια ορισμένη γεωργική έκταση ιδιόκτητη ή και ενοικιαζόμενη (τιτλούχος). Ο ορισμός αυτός είναι ανεπαρκής και δεν αποδίδει την πραγματικότητα εφ' όσον ταυτίζει την εκμετάλλευση με την επιφάνεια που κατέχει το κάθε φυσικό πρόσωπο και όχι μ' εκείνη των πραγματικών εκμεταλλεύσεων.

Από την άλλη πλευρά, η γεωγραφική και κοινωνική κινητικότητα των αγροτικών οικογενειών και των μελών τους έτσι όπως καταγράφεται και ερμηνεύεται, με βάση την ένταξή τους σε διαφορετικές κλασικές κοινωνικο-επαγγελματικές ομάδες, και τον τόπο κατοικίας, δεν αποδίδεται στις τοπικές χωρικές διαστάσεις της. Πρόκειται στην πραγματικότητα για τη μη αναγνώριση της πολυδραστήριας οικογένειας. Ο αγροτικός πληθυσμός καταγράφεται είτε ως γεωργικός είτε ως εργαζόμενος σε μια από τις υπόλοιπες κοινωνικο-επαγγελματικές ομάδες. Αυτός ο τρόπος καταγραφής χαρακτηρίζει το φαινόμενο της πολυδραστηριότητας ως φαινόμενο εξόδου και αστικοποίησης. Το πρόβλημα αυτό φαίνεται να ενισχύει τις ατυπίες που παρατηρούνται γύρω από την πολυδραστηριότητα η οποία εκφράζεται μέσω της υπαιθριακής οικογενειακής επιχείρησης. Ένα μεγάλο μέρος αυτών των ατυπιών παρατηρείται στη διαμόρφωση πολύπλοκων μορφών εκμετάλλευσης και σχέσεων μεταξύ των τιτλούχων. Η ανεπάρκεια που εμφανίζεται επομένως, στην απόδοση με εννοιολογικά εργαλεία αυτών των εξελίξεων καθιστά ελλιπή και τις περισσότερες φορές πλασματικά, τα επίσημα στατιστικά στοιχεία που χρησιμοποιούνται.

Η αδυναμία να αποδώσουν οι έννοιες τη χωρική διάσταση του αγροτικού πληθυσμού όσο και τη χρήση του κοινωνικού κεφαλαίου του ιδιαίτερα στην κλίμακα της κτηματικής περιοχής οικισμού, έχει ως αποτέλεσμα η διερεύνηση των μετασχηματισμών και των χωρικών τους μορφών στην κλίμακα αυτή να είναι ανεπαρκής. Το ξεπέραςμα αυτής της αδυναμίας προϋποθέτει τη χρήση εννοιολογικών και μεθοδολογικών εργαλείων ικανών να διακρίνουν την ιδιοκτησία από την εκμετάλλευση, να αξιολογήσουν τη βιωσιμότητα της εκμετάλλευσης στο πλαίσιο της ευρύτερης οικο-

γενειακής στρατηγικής και των συνεργασιών που διαμορφώνονται, και να προσεγγίσουν την εξέλιξη των κοινωνιών της υπαίθρου στο επίπεδο των αγροτικών οικισμών.

Η απογραφή πληθυσμού των οικισμών, παρόλο που επιτρέπει τη σύγκριση της πληθυσμιακής εξέλιξης με το παρελθόν, δεν αποδίδει τις ποιοτικές αλλαγές και τις μεταλλάξεις που χαρακτηρίζουν την τοπική κοινωνία τις τελευταίες τρεις τουλάχιστον δεκαετίες, στο εσωτερικό του. Οι αλλαγές αυτές έχουν ως κινητήρια δύναμη τη διεύρυνση των σχέσεων την οποία επιχειρούν οι αγροτικές οικογένειες με τον ευρύτερο περιβάλλοντα οικονομικό χώρο στο εσωτερικό του αμέσως υπερκείμενου χωρικού συστήματος μικρής πόλης. Στο πλαίσιο αυτών των σχέσεων μπορεί να συσχετισθεί η γεωγραφική διασπορά των τόπων διαμονής των μελών της αγροτικής οικογένειας και των τιτλούχων γης που συμμετέχουν στην ΑΕ με την εξέλιξη της κοινωνίας του οικισμού και του ρόλου του τοπικού αγροτικού παραγωγικού συστήματος (ΤΑΠΣ). Πρόκειται για ένα τμήμα του πληθυσμού που κατάγεται από τους εν λόγω οικισμούς αλλά διαμένει είτε στα μεγάλα αστικά κέντρα παραμένοντας ιδιοκτήτης (μη καλλιεργητής) μιας σχετικά μικρής αγροτικής έκτασης είτε στη γειτονική κωμόπολη ή πρωτεύουσα του νομού κατέχοντας μια πραγματική εκμετάλλευση η οποία λειτουργεί εξ' αποστάσεως (Goussios, Duquenne 2004).

Παρά τις εξελίξεις αυτές, η στατιστική συνεχίζει να θεωρεί τον αγροτικό οικισμό ως ένα κλειστό κοινωνικο-οικονομικό, χωρικό σύστημα, ενώ αυτός ενσωματώνεται συνεχώς, στη ζώνη επιρροής της μικρής ή μεσαίας πόλης. Επομένως, η προσέγγισή του δεν μπορεί να είναι ολοκληρωμένη παρά σ' αυτό το διευρυμένο χωρικό επίπεδο. Η ανάγκη επομένως, επαναπροσέγγισης της οικογενειακής γεωργίας, οδήγησε στην πραγματοποίηση εμπειρικής έρευνας, μέρος της οποίας αξιοποιείται στο άρθρο αυτό.

Περιοχή έρευνας και επιλογή οικισμών⁸

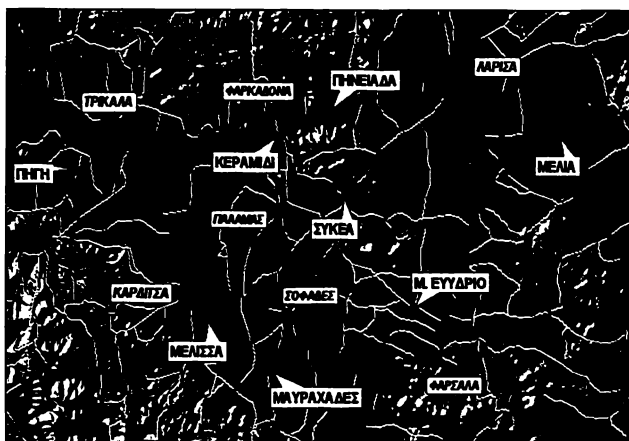
Το ΕΑΧ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας πραγματοποίησε το 2002-2003 μια σε βάθος έρευνα στο εσωτερικό της θεσσαλικής πεδιάδας. Οι αγροτικοί οικισμοί που επιλέχθηκαν αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα της με βάση τα παραγωγικά τους συστήματα και τη γεωγραφική τους θέση στο εσωτερικό της (Χάρτη 1). Πρόκειται για τρεις οικισμούς

8. Στην επιτόπια έρευνα και στην επεξεργασία των στοιχείων που προέκυψαν συμμετείχαν οι ερευνητές του ΕΑΧ Φαρασλής Γ. και Ζιώζιας Ν.

στο Ν. Τρικάλων (Κεραμίδι, Πηγή, Πηνειάδα), τρεις στο Ν. Καρδίτσας (Μαυραχάδες, Μελισσα, Συκέα) και δύο στο Ν. Λάρισας (Μεγάλο Ευύδριο, Μελιά). Το βάρος της Δ. Θεσσαλίας ως προς τον αριθμό οικισμών του δείγματος (5 στους 8) αιτιολογείται από το γεγονός ότι στο εσωτερικό της τα παραγωγικά συστήματα χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη ποικιλία και ανομοιογένεια (διάρθρωση, καλλιέργειες).

Χάρτης 1:

Οι οκτώ αγροτικοί οικισμοί της περιοχής έρευνας

Ιδία επεξεργασία

Το σύνολο του πληθυσμού αυτών των οικισμών ανέρχεται σε 4169 κατοίκους (Πίνακας 1.). Η αγροτική έξοδος της δεκαετίας του 1960 έπληξε το σύνολό τους. Όμως, ο εκσυγχρονισμός των εκμεταλλεύσεων που επιτεύχθηκε τη δεκαετία του 1970 σε συνδυασμό με την εφαρμογή της ΚΑΠ μετά το 1981, συνέβαλαν στην αύξηση και στη συνέχεια στη σταθεροποίηση των εισοδημάτων. Αυτή η θετική συγκυρία εξηγεί τον περιορισμό στη συνέχεια, του ρυθμού μείωσης του πληθυσμού τους, σε αντίθεση με τις ορεινές και απομακρυσμένες περιοχές⁹.

9. Σύμφωνα με τον πίνακα 1, οι αγροτικοί οικισμοί της περιοχής εμφανίζουν μείωση του πληθυσμού τους μεταξύ 1961 και 2001 η οποία τελικά δεν ξεπερνά κατά μέσο όρο το 24,6%. Αν συγκρίνουμε ωστόσο, τις απογραφές του 1981 και 2001 θα παρατηρήσουμε ότι η μείωση είναι ακόμη πιο μικρή (7,3% ή 0,36 ετησίως).

Πίνακας 1:
Πραγματικός πληθυσμός των αγροτικών οικισμών

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ				
ΠΗΓΗ	1442	1306	1325	1303	1196
ΜΕΛΙΣΣΑ	424	377	323	373	310
ΜΕΛΙΑ	510	473	489	469	501
ΜΑΥΡΑΧΑΔΕΣ	946	820	701	686	558
ΣΥΚΕΑ	647	524	362	331	322
ΚΕΡΑΜΙΔΙ	449	452	448	451	410
ΠΗΝΕΙΑΔΑ	496	523	484	440	389
ΜΕΓΑΛΟ ΕΥΥΔΡΙΟ	620	565	477	442	483

Πηγή: ΕΣΥΕ

Η έρευνά μας προσανατολίσθηκε στη διερεύνηση της ΑΕ θεωρώντας την όχι μόνο μια ατομική ιδιοκτησία και επιχείρηση, αλλά και μια εταιρική μορφή που εκφράζει την κοινωνική, γεωγραφική και χωρική κινητικότητα της αγροτικής οικογένειας. Η έρευνα στηρίχθηκε αρχικά σε στοιχεία του ΟΣΔΕ¹⁰. Η βάση του ΟΣΔΕ περιέχει όλα τα φυσικά πρόσωπα που δηλώνουν αρχηγοί ΑΕ, καθώς και το σύνολο των αγροτεμαχίων που αντιστοιχούν στη δήλωση καλλιέργειάς τους. Το καθένα από αυτά τα φυσικά πρόσωπα ονομάστηκε τιτλούχος, όρος που εκφράζει την κατοχή ορισμένης γεωργικής γης από ένα φυσικό πρόσωπο και το δικαίωμά του να την εντάξει στο ΟΣΔΕ ως αρχηγός εκμετάλλευσης.

Η συνήθη στρέβλωση κατά την χρησιμοποίηση των στοιχείων του ΟΔΣΕ, της ΕΣΥΕ και του Μητρώου Αγροτών, οφείλεται στη θεώρηση ότι κάθε τιτλούχος ταυτίζεται επομένως, με τη λειτουργία μιας ΑΕ. Στην πραγματικότητα όμως, ένας τιτλούχος μπορεί να αποτελεί ενεργό ή εικονικό αρχηγό, ή απλώς ένα από τα ενεργά ή ανενεργά μέλη μιας ΑΕ. Για να αποφευχθεί η στρέβλωση αυτή διενεργήθηκε επιτόπια έρευνα με συνεντεύξεις στους παραπάνω οικισμούς, με στόχο να προσδιορισθούν η θέση και ο ρόλος του κάθε τιτλούχου στο εσωτερικό της δομής και της λειτουργίας των «πραγματικών» ΑΕ κατά τη στιγμή της έρευνας. Οι πληροφορίες που αντλήθηκαν αφορούσαν: από τη μια πλευρά, τον τόπο διαμονής του τιτλούχου και της οικογένειάς του, το μέγεθος της καλλιεργούμενης έκτασης και τη σχέση του με αυτή (ιδιόκτητη, ενοικιαζόμενη κτλ), τη θέση του τιτλού-

10. Ολοκληρωμένο Σύστημα Διαχείρισης και Ελέγχου. Στη βάση αυτή αναφέρονται αναλυτικά τα στοιχεία που αφορούν τα χαρακτηριστικά κάθε χωραφιού (έκταση, είδος καλλιέργειας, περιοχή, κατάσταση ιδιοκτησίας) αλλά και τα αντίστοιχα κάθε τιτλούχου (έδρα αγροτικού οικισμού που γίνεται η δήλωση κ.α., είτε είναι ιδιοκτήτης είτε ενοικιαστής).

Πίνακας 3.

Τύποι εκμεταλλεύσεων με βάση την απασχόληση των μελών του νοικοκυριού,
με ή χωρίς εικονικές εκμεταλλεύσεις

Τύποι εκμεταλλεύσεων	Γ	Σ	ΑΕΓ	Ο	Γ+Σ	Γ+ΑΕΓ	Σ+ΑΕΓ	Γ+Σ+ΑΕΓ	
Με εικονικές εκμεταλλεύσεις	197	308	249	68	74	35	97	7	1035
Ποσοστό	19%	29,7%	24,1%	6,6%	7,2%	3,4%	9,3%	0,7	100%
Άνευ εικονικών εκμεταλλεύσεων	197	186	216	55	74	35	85	7	855
Ποσοστό	23%	21,8%	25,3%	6,4%	8,6%	4,1%	9,9%	0,8%	100%

Γ= γεωργός, Σ= συνταξιούχος, Ο= οικιακά, ΑΕΓ= απασχόληση εκτός γεωργίας

Πιο αναλυτικά στο εσωτερικό των 855 νοικοκυριών διαμορφώνονται οι εξής ομάδες:

1. Τα μέλη 326 νοικοκυριών ασχολούνται μόνο με τη γεωργία. Στα 74 από αυτά υπάρχουν και συνταξιούχοι γεωργοί.
2. 186 νοικοκυριά έχουν μόνο συνταξιούχους (21,8%)
3. 127 νοικοκυριά (15,9%) είναι μικτά διαθέτοντας μεταξύ των μελών τους γεωργούς και πολυδραστήριους (4,1%) ή μόνο συνταξιούχους και πολυδραστήριους (10%), ή αγρότες, συνταξιούχους και πολυδραστήριους (0,8 %).
4. 216 νοικοκυριά διαθέτουν μόνο πολυδραστήρια μέλη (25,3%).

Όμως η πολυμορφία αυτή εμφανίζεται και στο εσωτερικό των δύο τύπων εφ' όσον: 1. στα 516 νοικοκυριά που αντιστοιχούν σε ισάριθμες οικογενειακές εκμεταλλεύσεις, τα 110 (21,3%) είναι πολυδραστήρια, ενώ στις διευρυμένες οι αντίστοιχες τιμές είναι υψηλότερες εφ' όσον 106 απ' αυτές (31,3%) έχουν ένα τουλάχιστον πολυδραστήριο νοικοκυριό.

Πίνακας 4.

Ομάδες διευρυμένων εκμεταλλεύσεων με βάση τον μέσο όρο νοικοκυριών

Διευρυμένες εκμεταλλεύσεις	116	23	5	3	1	148
Μέσος όρος νοικοκυριών	2	3	4	5	6	
Συνολικός αριθμός νοικοκυριών	232	69	20	15	6	342

Τοπική έρευνα

2. 339 από τα 855 νοικοκυριά δηλαδή ποσοστό 39,6% συμμετέχουν σε διευρυμένες (συνεργαζόμενες) εκμεταλλεύσεις με κοινό μηχανολογικό εξοπλισμό οι οποίες αποτελούν το 22,3% του συνόλου. Το 43,7% (ή 148 νοικοκυριά) αυτών των συνεργαζόμενων νοικοκυριών περιέχουν ένα τουλάχιστον πολυδραστήριο μέλος (βλ πίνακα 4).

Πίνακας 5:

κατανομή νοικοκυριών με βάση το είδος απασχόλησης

Γεωργούς	Συνταξιούχους	Πολυδραστήριους	
38,1%	21,8%	40,1%	100%

Με βάση τον τελικό αριθμό των πραγματικών εκμεταλλεύσεων, φαίνεται ότι στο εσωτερικό του σώματος των πραγματικών εκμεταλλεύσεων υπάρχει μια πιο ορθολογική και ισόρροπη κατανομή μεταξύ γεωργών, πολυδραστήριων και συνταξιούχων Πίνακας 5). Η εικόνα της σημαντικά γηρασμένης οικογενειακής γεωργίας τροποποιείται. Οι συνταξιούχοι αρχηγοί μειώνονται κατά δέκα ποσοστιαίες μονάδες (από 29,7 στο 21,8%). Αντίθετα, τα νοικοκυριά με μέλη που ασχολούνται μόνο με τη γεωργία αυξάνουν ελάχιστα το ποσοστό τους από 19 σε 23% όπως και εκείνα που περιλαμβάνουν μόνο γεωργούς και συνταξιούχους (από 7,2 σε 8,6%). Αν προσθέσουμε και το ποσοστό των οικιακών¹² νοικοκυριών (6,4%) τότε το σύνολο των νοικοκυριών των οποίων τα μέλη ασχολούνται κατ' αποκλειστικότητα με τη γεωργία χωρίς να διαθέτουν πολυδραστήρια μέλη ανέρχεται στο 38,1%. Τα νοικοκυριά τα οποία περιλαμβάνουν

12. Νοικοκυριά στα οποία κανένα μέλος δεν απασχολείται σε οποιαδήποτε δραστηριότητα

ένα τουλάχιστον πολυδραστήριο μέλος ανέρχονται στο 40,1% του συνόλου.

Τέλος, η επεξεργασία των στοιχείων αυτών επέτρεψε στη συνέχεια να προσδιορισθούν τα χαρακτηριστικά και η δυναμική του τοπικού αγροτικού παραγωγικού συστήματος (ΤΑΠΣ) για τον καθένα από τους οκτώ οικισμούς. Το ΤΑΠΣ συνίσταται από το σύνολο των τιτλούχων γης οι οποίοι διαθέτουν αγροτεμάχια στο εσωτερικό της κτηματικής περιοχής, κατάγονται από τον ίδιο οικισμό ή έχουν συγγενικές ή άλλες κοινωνικές σχέσεις με κάποιες από τις οικογένειες του οικισμού. Επομένως, το κοινό στοιχείο αυτών των τιτλούχων είναι η κοινή καταγωγή τους.

Η γεωργική γη και εξοπλισμός

Το μέσο μέγεθος των 1159 επίσημων εκμεταλλεύσεων του δείγματος ανέρχεται σε 61,8 στρέμματα. Ωστόσο, η ένταξη των τιτλούχων κατά νοικοκυριό και στη συνέχεια ο προσδιορισμός των πραγματικών εκμεταλλεύσεων, αυξάνει το μέσο μέγεθος καλλιεργούμενης γης για την κάθε εκμετάλλευση σε 83,4%. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ομάδα εκμεταλλεύσεων με μέσο μέγεθος καλλιεργούμενης γης άνω

Πίνακας 6.

Κατηγοριοποίηση των πραγματικών εκμεταλλεύσεων και των δύο μορφών (οικογενειακές και διευρυμένες με βάση την καλλιεργούμενη γη)

Αριθμός εκμεταλλεύσεων	Μ.Ο. γεωργικής γης					
	> 70 στρέμ		70-30 στρέμ		< 30 στρέμ	
	Αριθ εκμ	%	Αριθ εκμ	%	Αριθ εκμ	%
1159	258	22,3	466	40,2	435	37,5
844	352	41,7	209	24,8	283	33,5
664	352	53	187	28,1	125	18,9

Τοπική έρευνα

των 70 στρεμμάτων εμφανίζει διπλάσιο ποσοστό (53%) με βάση τη νέα προσέγγιση, ενώ η ομάδα με λιγότερα από 30 στρέμματα μειώνει το ποσοστό της κατά το ήμισυ. Το συμπέρασμα που εξάγεται επομένως, από τον παραπάνω πίνακα είναι ότι η τελική εικόνα που εμφανίζουν τα μεγέθη των πραγματικών εκμεταλλεύσεων, δεν έχει καμιά σχέση με την εικόνα που δίνουν οι επίσημες πηγές.

Και στην περίπτωση του εξοπλισμού, ο προσδιορισμός των πραγματικών εκμεταλλεύσεων, τροποποιεί την εικόνα σημαντικά. Σύμφωνα με τον πίνακα 7 η ομάδα των εκμεταλλεύσεων χωρίς καθόλου εξοπλισμό μειώνεται από 46% σε 29,7, ενώ οι εκμεταλλεύσεις με διάφορους βαθμούς αυτάρκειας αυξάνουν τα ποσοστά τους.

Πίνακας 7.

Ποσοστιαία κατανομή των διαφόρων κατηγοριών εκμεταλλεύσεων με βάση το βαθμό αυτάρκειας σε εξοπλισμό με (844) και χωρίς (664) τις εικονικές εκμεταλλεύσεις

Αυτάρκεια Εξοπλισμού	Ποσοστιαία κατανομή των ομάδων εκμεταλλεύσεων	
	844 εκμεταλ	664 εκμεταλ
Πλήρης	12,9	6,4
Υψηλή ¹³	28,3	36,0
Μερική	27,0	34,3
Καθόλου	46,0	29,7

Ωστόσο, αυτό που ενδιαφέρει εδώ δεν είναι τόσο ο προσδιορισμός των εκμεταλλεύσεων με βάση τον βαθμό αυτάρκειας σε εξοπλισμό όσο οι συνεργασίες που εξασφαλίζουν την εκσυγχρονισμένη λειτουργία της κάθε εκμετάλλευσης ανάλογα με το μέγεθος, την ηλικία (συνταξιούχοι ή μη) και την πολυδραστηριότητα. Για παράδειγμα, στις ομάδες με ελάχιστο εξοπλισμό, ένα ποσοστό γεωργών χρησιμοποιεί ένα ή περισσότερα εξειδικευμένα μηχανήματα ως επιχειρηματίες προσφέροντας εκμηχανισμένη εργασία σε άλλες εκμεταλλεύσεις. Τις μικρές σε μέγεθος εκμεταλλεύσεις ή όσων ανήκουν σε συνταξιούχους τις ανάγκες αναλαμβάνουν συγγενείς ή επιχειρηματίες από το ΤΑΠΣ.

Η πολυπλοκότητα του συστήματος

1. Σχέσεις και λειτουργικό περιβάλλον των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων Χωρικό νοικοκυριό, οικογένεια, εκμετάλλευση

Ο ορισμός της εκμετάλλευσης με βάση τους τιτλούχους λαμβάνοντας υπ' όψη μόνο το συντελεστή γης,

13. Εκτός της συλλογής και της σποράς λόγω του υψηλού κόστους αγοράς των αντίστοιχων μηχανημάτων. Ωστόσο, 109 από αυτές διαθέτουν οι ίδιες ή μέσω συνεργασίας τέτοια μηχανήματα καθώς για πολλούς γεωργούς η επένδυση σ' αυτό τον τομέα αποτελεί μια αξιολογή επιχειρηματική δράση.

προσδιορίζει μόνο και μερικώς το μέγεθος των 1159 «επίσημων» εκμεταλλεύσεων. Δεν προσδιορίζονται επομένως, η εργασία και το κεφάλαιο όπως διαμορφώνονται στο εσωτερικό των ευρύτερων ως προς το μέγεθος «άτυπων» πραγματικών εκμεταλλεύσεων και κατ' επέκταση ούτε το πραγματικό κόστος παραγωγής ούτε η σχέση των συνεργαζόμενων μελών με την εκμετάλλευση (ιδιοκτήτης, καλλιεργητής, ενοικιαστής, εργασία) αλλά και με τις υπόλοιπες δραστηριότητες (πολυδραστήριος). Αυτός ο περιορισμός αποκρύπτει στην ουσία το επίτευγμα της αγροτικής οικογένειας δηλαδή τον έλεγχο των έργων σχέσεων και την παραγωγή οργάνωσης που επιτρέπει την ρύθμιση της εργασίας.

Οι σχέσεις αυτές και η παραγωγή οργάνωσης εντοπίζονται σε 2 επίπεδα: 1) στο εσωτερικό των πραγματικών εκμεταλλεύσεων και αποδίδονται με την έννοια του χωρικού νοικοκυριού και 2) στο επίπεδο του ΤΑΠΣ όπου αναπτύσσονται οριζόντιες συνεργασίες μεταξύ και των δύο τύπων ΑΕ (οικογενειακές, διευρυμένες οικογενειακές).

Η βασική διαφοροποίηση στο εσωτερικό του σώματος των πραγματικών εκμεταλλεύσεων των οκτώ οικισμών του δείγματος προσδιορίζεται από τη συμμετοχή σ' αυτές ενός ή περισσότερων αγροτικών νοικοκυριών. Στη περίπτωση του ενός νοικοκυριού ο τόπος κατοικίας του μπορεί να είναι το χωριό ή η πόλη. Τα μέλη του, τιτλούχοι γης ή μη, συμβιώνουν κάτω από την ίδια στέγη. Ο αρχηγός ή κάποιος από τα μέλη μπορεί να είναι πολυδραστήριος ή σε σύνταξη. Στην περίπτωση αυτή ή ακόμη και όταν το πολυδραστήριο μέλος δεν είναι τιτλούχος, αυτό το νοικοκυριό θεωρείται πολυδραστήριο.

Στην περίπτωση περισσότερων του ενός νοικοκυριού, αυτά είναι γεωγραφικά διάσπαρτα και όχι πάντα αγροτικά. Προκύπτει μια διευρυμένη εκμετάλλευση την οποία συνθέτουν δύο ή περισσότερα νοικοκυριά ή ένα νοικοκυριό και μεμονωμένα συνήθως πολυδραστήρια μέλη-τιτλούχοι ή ενοικιαστές της γης τους οι οποίοι έχουν συγγενικούς ή άλλους κοινωνικούς δεσμούς μεταξύ τους και συμμετέχουν λιγότερο ή περισσότερο στην οργάνωση και στη διαχείριση της εκμετάλλευσης. Οι οικογένειες όσο και τα μεμονωμένα μέλη δεν διαμένουν στην ίδια κατοικία αλλά συχνά ούτε στον ίδιο οικισμό. Η διευρυμένη εκμετάλλευση εμφανίζεται με δύο βασικές παραλλαγές στο επίπεδο της συνεργασίας: 1η όταν μια αγροτική οικογένεια αναλαμβάνει τις καλλιεργητικές φροντίδες ενώ τα υπόλοιπα νοικοκυριά -συ-

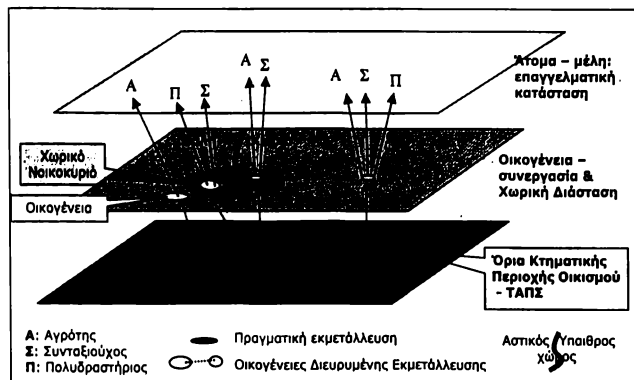
νταξιούχοι ή πολυδραστήριοι- εμφανίζονται απλώς να συμμετέχουν μερικώς ή καθόλου στις επενδύσεις εξοπλισμού που απαιτεί η λειτουργία της εκμετάλλευσης, 2η όταν τη λειτουργία και τις καλλιεργητικές φροντίδες αναλαμβάνουν τα μέλη περισσότερων της μιας αγροτικών οικογενειών.

Αυτή, η άτυπη εταιρική μορφή εμφανίζεται δυναμική, με διπλάσιο μέγεθος γης από την προηγούμενη μορφή, και με στόχο τη μείωση του κόστους μέσω κοινής χρήσης μηχανημάτων ή και εργασιών και των κεφαλαίων που απαιτούνται για επενδύσεις μηχανολογικού εξοπλισμού, αποθηκευτικών χώρων κτλ.. Η εξασφάλιση αυτού του στόχου ευνοεί την οικογενειακή στρατηγική για πολυδραστηριότητα. Γι' αυτό η μορφή αυτή εμφανίζει ποσοστό πολυδραστηριότητας που φθάνει το 40% των νοικοκυριών της.

Και στις δύο περιπτώσεις, το σύνολο των μελών και τιτλούχων σχηματίζουν με βάση τις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις τους, ένα είδος «χωρικού νοικοκυριού» για το οποίο δεν ισχύει η συμβίωση κάτω από την ίδια στέγη. Η δομή αυτή αναπτύσσει μια επιχειρηματική συνεργασία η οποία βασίζεται σε συγγενικές και κοινωνικές σχέσεις. Το «χωρικό νοικοκυριό» εκφράζει ως έννοια αυτές τις σχέσεις που αναπτύσσει μια ομάδα ανθρώπων, μέσω της διάθεσης της αγροτικής γης με στόχο την αξιοποίησή της (άμεσα ή έμμεσα-ενοικίαση) στο πλαίσιο της οργάνωσης και λειτουργίας μιας ΑΕ. Εκφράζει ταυτόχρονα 1) τη γεωγραφική κατανομή και τη χωρική διάσταση των αγροτικών οικογενειών που διαμένουν στον οικισμό ή κατάγονται απ' αυτόν, 2) το μέγεθος της γης που ελέγχει αυτή η κοινωνική μορφή και 3) το προϊόν οργάνωσης που παράγει και συντονίζει η αγροτική οικογένεια στο εσωτερικό της με στόχο τη λειτουργία της εκμετάλλευσης ή/και της πολυδραστηριας επιχείρησης.

Η έννοια του χωρικού νοικοκυριού συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση της οργάνωσης και λειτουργίας της πραγματικής εκμετάλλευσης (χρήση μηχανολογικού εξοπλισμού, διαχείριση των διάφορων ρυθμών εργασίας). Επίσης, αποδίδει καλύτερα τις δυνατότητες των αγροτικών οικογενειών να ασκούν έλεγχο επί της γης (ιδιόκτητη, ενοικιαζόμενη από συγγενείς, μη πώληση), να παράγουν οργάνωση και να μεταλλάσσονται, ως κοινωνική μορφή οργάνωσης της εργασίας σ' ένα διευρυμένο χωρικό πλαίσιο.

Παραγωγική - Χωρική - Επαγγελματική προβολή του Χωρικού Νοικοκυριού

Το χωρικό νοικοκυριό συνιστά επομένως, την κοινωνική δομή για την ορθολογική αξιοποίηση της γεωργικής γης που ελέγχει με βάση τις στρατηγικές της κάθε οικογένειας. Το εύρος του ως κοινωνική-άτυπη εταιρική μορφή συνεργασίας δεν εξαρτάται μόνο από τη διαθέσιμη γη του συνόλου των μελών που το απαρτίζουν αλλά και από τις κοινωνικές σχέσεις που αυτά μπορούν να ενεργοποιήσουν.

Επομένως, όπως δείχνει το παραπάνω οργανόγραμμα², η έννοια του χωρικού νοικοκυριού όπως ορίζεται εδώ εκφράζει τη συγκεκριμένη μορφή συνεργασίας μεταξύ των μελών της διευρυμένης οικογένειας με διαφορετικές χωρικές θέσεις (χωρική διάσταση). Οι σχέσεις πάνω στις οποίες βασίζεται αυτή η συνεργασία προσδιορίζονται από τη θέση του καθενός στην εκμετάλλευση και στην πολυδραστηριότητα (επαγγελματική κατάσταση). Αυτό σημαίνει ότι η διάρκεια αυτής της συνεργασίας εξαρτάται από την ικανότητά της να εξασφαλίσει την συμβατότητα μεταξύ γεωργικής και μη γεωργικής δραστηριότητας.

Αυτή η πολυεπίπεδη συνεργασία εκφράζεται οργανωμένα σε δύο υπερκείμενα οργανωτικά επίπεδα: το ΤΑΠΣ στο εσωτερικό της κτηματικής περιοχής οικισμού (βλ οργανόγραμμα²) και το χωρικό σύστημα μικρής πόλης όπου δραστηριοποιείται το πολυδραστήριο μέλος ή η οικογένεια στο πλαίσιο της τοπικής οικονομίας. (βλ. οργανόγραμμα 1).

2. Τοπικό κοινωνικό παραγωγικό σύστημα (ΤΑΠΣ)

Η οικογενειακή και η διευρυμένη εκμετάλλευση συναντώνται και ολοκληρώνουν τη λειτουργία τους μέσω οριζόντιων συνεργασιών στο εσωτερικό του ΤΑΠΣ. Το σύνολο των νοικοκυριών και των διάφορων μορφών εκμεταλλεύσεων αποτελούν τα στοιχεία του ΤΑΠΣ. Η συνοχή στο εσωτερικό του, συνδέεται

με την ομοιογένεια του παραγωγικού του συστήματος (αρδευόμενες βιομηχανικές καλλιέργειες) και κατ' επέκταση του μηχανολογικού εξοπλισμού και των συστημάτων άρδευσης, καθώς και με την κοινή καταγωγή των μελών των νοικοκυριών. Οι συνεργασίες και αλληλεξαρτήσεις που προκύπτουν, έχουν ως βάση σε μεγάλο βαθμό τους συγγενικούς και κοινωνικούς δεσμούς και κανόνες που χαρακτηρίζουν την οργάνωση της τοπικής κοινωνίας. Αυτή την κοινωνία συνθέτουν οι μόνιμοι κάτοικοι του οικισμού αλλά και όσοι κατάγονται απ' αυτόν και διαμένουν στο γειτονικό αστικό κέντρο. Το ΤΑΠΣ συνιστά το αμέσως υπερκείμενο οργανωτικό επίπεδο όπου το τοπικό κοινωνικό κεφάλαιο και οι έγγιες σχέσεις, συνδυάζονται και αξιοποιούνται αποτελεσματικά, καταλήγοντας στη δημιουργία πολύμορφων συνεργασιών. Αυτές οι ποικίλες συνεργασίες αφορούν τις συμπληρωματικές ανάγκες σε εκμηχανισμένη εργασία αλλά και τη μεταφορά πληροφορίας σχετικής με τη λειτουργία της εκμετάλλευσης. Η ένταξη της αγροτικής οικογένειας σ' ένα τέτοιο πλαίσιο συνεργασιών, ενισχύει την ευελιξία της ίδιας και των μελών του χωρικού νοικοκυριού της, όσον αφορά τη ρύθμιση των αμοιβαίων αναγκών σε εργασία και κεφάλαιο μεταξύ της γεωργικής μονάδας και της μη αγροτικής απασχόλησης. Δηλαδή, η οικογενειακή εκμετάλλευση κινείται για την εξασφάλιση των συμπληρωματικών αναγκών της σε γη, εργασία και κεφάλαιο μεταξύ χωρικού νοικοκυριού και ΤΑΠΣ.

Όσον αφορά τη ρύθμιση της συμμετοχής όσων δεν διαμένουν εντός του οικισμού και των πολυδραστήριων μελών (εξ' αποστάσεως ΑΕ) αυτή επιτυγχάνεται με την παραγωγή οργάνωσης εκ μέρους της αγροτικής οικογένειας σε δύο επίπεδα: 1) στο εσωτερικό του οικογενειακού νοικοκυριού και του χωρικού νοικοκυριού όπου ρυθμίζονται όπως προαναφέρθηκε ζητήματα εργασίας, στρατηγικών επιλογών, επενδύσεων κτλ, 2) στο εσωτερικό πολλαπλών συστημάτων γειτνίασης (συγγενική γειτνίαση, γειτνίαση καταγωγής κτλ). Τα συστήματα αυτά αναλαμβάνουν τη ροή και την αξιολόγηση της πληροφόρησης που αφορά το σύνολο των πτυχών της λειτουργίας και διαχείρισης της εκμετάλλευσης (ενοικίαση γης, γεωργικές εφαρμογές, επιλογή καλλιεργειών και συνεργασιών, εμπόριο κτλ) αλλά και τις αποφάσεις για το μέλλον της.

Η διατήρηση του τοπικού κοινωνικού ιστού, η συνοχή, η εμπιστοσύνη και η αλληλεγγύη της τοπικής κοινωνίας επιπέδου οικισμού ευνοούν σημαντικά

την ενεργοποίηση του κοινωνικού κεφαλαίου¹⁴ στο εσωτερικό του ΤΑΠΣ. Οι πολλαπλές οριζόντιες συνεργασίες οι οποίες δημιουργούνται στο εσωτερικό του σώματος των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, εμφανίζονται ως το αποτέλεσμα αυτής της ενεργοποίησης. Το κοινωνικό κεφάλαιο αναλαμβάνει το συντονισμό αυτών των συνεργασιών μεταξύ των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων ενώ ο εξασφαλισμένος έλεγχος επί της γης αποτρέπει στην ουσία τόσο εσωτερικούς ανταγωνισμούς όσο και έξωθεν παρεμβάσεις (αγορά ή ενοικίαση γης).

Αυτός ο παρεμβατικός και ρυθμιστικός ρόλος του κοινωνικού κεφαλαίου συμβάλλει κατά την άποψή μας στη διαμόρφωση στο εσωτερικό του τοπικού παραγωγικού συστήματος μιας λειτουργικής και ορθολογικής ισορροπίας μεταξύ γης, εργασίας, μηχανολογικού εξοπλισμού και συμπληρωματικής δραστηριότητας. Η γη ελέγχεται σε οικογενειακό επίπεδο ενώ οι συνεργασίες στον τομέα των καλλιεργητικών φροντίδων με βάση τις διαφορετικές ανάγκες οι οποίες εξαρτώνται από το βαθμό αυτάρκειας του μηχανολογικού εξοπλισμού και διαθεσιμότητας εργασίας των μελών της κάθε μιας, εξασφαλίζουν αμοιβαία παρότι διαφορετικά οφέλη: ενίσχυση του εισοδήματος όσων επενδύουν στην παροχή εκμηχανισμένης εργασίας, ευελιξία στην εργασία και στο προς επένδυση διαθέσιμο κεφάλαιο των πολυδραστήριων αυξημένο εισόδημα για τους συνταξιούχους.

Το ΤΑΠΣ συνιστά επομένως, ένα δεύτερο επίπεδο κεφαλαιοποίησης και έκφρασης αυτών των σχέσεων της αγροτικής οικογένειας με την τοπική κοινωνία με στόχο τη λειτουργία της εκμετάλλευσης. Σ' ένα τέτοιο πλαίσιο οργάνωσης και συνεργασίας εντοπίζονται συνεκτικές σχέσεις μεταξύ των διάφορων κλασικών κατηγοριών εκμεταλλεύσεων οι οποίες διαμορφώνονται με βάση του συντελεστές παραγωγής (μέγεθος, βαθμός εκμηχάνισης, εργασία) και άλλων παραμέτρων όπως, διαδοχή, ηλικία κτλ¹⁵. Η

14. Η ενεργοποίηση αυτή τοποθετείται στο πεδίο της χωρικής ανάπτυξης θεωρούμενη ως «η βελτίωση της ικανότητας των δρώντων να ελέγξουν τις εξελίξεις που τους αφορούν» (Defontaines et al., 2001).

15. Οι σχέσεις αυτές αποδεικνύουν ότι οι διάφορες κλασικές κατηγορίες όπως ορίζονται μέχρι σήμερα (εκμεταλλεύσεις συνταξιούχων, χωρίς εξοπλισμό κτλ) ενσωματώνονται λειτουργικά στο σύστημα του ΤΑΠΣ αλλά και στη ευρύτερη στρατηγική συγγενών οικογενειών (στήριξη πολυδραστηριότητας, στόχευση ενοικίαση της γης της εκμετάλλευσης του συγγενή συνταξιούχου στο απώτερο μέλλον).

κλασική προσέγγιση αυτών των κατηγοριών εκμεταλλεύσεων αδυνατεί να εντοπίσει τις οριζόντιες σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ τους, εγκλωβισμένη στην αξιολόγηση μόνο των παραπάνω συντελεστών παραγωγής και των κάθετων σχέσεων που αναπτύσσουν στο εσωτερικό του πρωτογενή τομέα και της αγοράς. Αντίθετα, η ένταξή τους στο σώμα της τοπικής κοινωνίας όπως επιχειρήθηκε μέσω της σχέσης νοικοκυριού-εκμετάλλευσης, δείχνει ότι η διαφοροποίηση των εκμεταλλεύσεων στο εσωτερικό του ΤΑΠΣ δεν προκύπτει μόνο από το μέγεθος μιας εκμετάλλευσης αλλά και από την ευρύτερη κοινωνικο-οικονομική στρατηγική της αγροτικής οικογένειας, ενώ ο εκσυγχρονισμός της εξασφαλίζεται μέσω συνεργασίας.

3. Πολυμορφία, ευελιξία και πολυδραστηριότητα

Διαπιστώνεται πράγματι, ότι παρά τις διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στο εσωτερικό του οικισμού με βάση το μέγεθος των μονάδων αγροτικής παραγωγής αλλά και την πολυδραστηριότητα των αγροτικών νοικοκυριών, διατηρείται μια συνοχή βασισμένη σ' ένα λειτουργικό σύστημα σχέσεων συνεργασίας. Η συνοχή αυτή αντανακλάται και στο επίπεδο της τοπικής κοινωνίας εφ' όσον επιτρέπει 1) τον μη αποκλεισμό των κάθε είδους εκμεταλλεύσεων (μικρό μέγεθος, χαμηλή εκμηχάνιση, συνταξιούχοι, πολυδραστήριοι) από ένα παραγωγικό σύστημα που εξασφαλίζει την αποτελεσματική λειτουργία τους, 2) την ενσωμάτωση και απορρόφηση των εκμεταλλεύσεων των συνταξιούχων δια μέσου όχι της αγοράς αλλά των κοινωνικών σχέσεων, και 3) την ευελιξία της πολυδραστήριας αγροτικής οικογένειας.

Φαίνεται τελικά, ότι η συνοχή και η δύναμη αυτού του συστήματος προέρχονται από την ικανότητά του να ενσωματώσει αυτούς τους οποίους το δυτικό μοντέλο απέκλεισε: τους συνταξιούχους και πολυδραστήριους. Αυτοί, μη εξαρτώμενοι άμεσα από το προσδοκώμενο εισόδημα λόγω συμπληρωματικών εισοδημάτων, συμβάλλουν (και επωφελούνται ταυτοχρόνα) συμμετέχοντας στην οργάνωση και στη λειτουργία της εκμετάλλευσης και του ΤΑΠΣ¹⁶.

16. Πολλές εκμεταλλεύσεις συνταξιούχων λειτουργούν στην πραγματικότητα ως απάντηση στο θεσμικό, φορολογικό κώλυμα που αντιμετωπίζει το μέλος της οικογένειας που ασχολείται με μια μη αγροτική δραστηριότητα. Παρατηρείται ότι ενώ στο εσωτερικό της ομάδας των εκμεταλλεύσεων που ανήκουν σε συνταξιούχους ή πολυδραστήριους, αρκετές

Η ευελιξία που παρατηρείται στο επίπεδο της οργάνωσης και της λειτουργία των ΑΕ στο εσωτερικό του ΤΑΠΣ μέσω της ενεργοποίησης των σχέσεων και των συνεργασιών, ευνοεί τη δημιουργία μιας εκπληκτικής ποικιλίας τύπων εκμεταλλεύσεων. Εξασφαλίζονται τελικά, όλοι οι δυνατοί συνδυασμοί με βάση το είδος απασχόλησης των μελών των εμπλεκόμενων νοικοκυριών: αγρότης, πολυδραστήριος, αγρότης + πολυδραστήριος, συνταξιούχος + αγρότης, συνταξιούχος+ πολυδραστήριος κτλ.. (βλ. πίνακα 4). Οι διαφορετικοί τύποι εκμεταλλεύσεων που προκύπτουν ανταποκρίνονται τελικά στις διαφορετικές κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες και απαιτήσεις αλλά και χωρικές διαμορφώσεις της κάθε οικογένειας και του κάθε χωρικού νοικοκυριού.

Σ' αυτό το πλαίσιο οργάνωσης και λειτουργίας της οικογενειακής γεωργίας, η ύπαρξη πολυδραστήριων μελών στο εσωτερικό της εκμετάλλευσης συνιστά πλέον τον πιο καθοριστικό παράγοντα στο όλο τοπικό παραγωγικό σύστημα. Το πολυδραστήριο μέλος, προσδιορίζει την οργάνωση και τη λειτουργία της εκμετάλλευσης η οποία ανήκει σε πολυδραστήριο νοικοκυριό, εφ' όσον η στρατηγική του ευνοείται στενά από τη δυνατότητα αμφίδρομης κίνησης των οικονομικών πόρων που προκύπτουν από τις διαφορετικές δραστηριότητες, γεωργικές και μη γεωργικές. Η σχέση αυτή εξαρτάται από τις προτεραιότητες που θέτει η οικογένεια μεταξύ των κοινωνικών και οικονομικών της στόχων (καθώς και της γεωργικής και μη γεωργικής δραστηριότητας)¹⁷.

Η ευελιξία του όλου συστήματος εξηγεί επίσης τη στενή σχέση των πολυδραστήριων μελών των νοικοκυριών με την εκμετάλλευση παρά την αντίθετη άποψη που επικρατεί. Η συσχέτιση του βαθμού αυτάρκειας σε μηχανολογικό εξοπλισμό με την καλλιεργούμενη έκταση μεταξύ των διάφορων ομάδων, φανερώνει ότι οι αμιγείς ΑΕ δεν αποτελούν το πιο δυναμικό τμήμα στο εσωτερικό του τοπικού αγροτικού παραγωγικού συστήματος. Πράγματι, ένα σημαντικό τμήμα της ομάδας των πολυδραστήριων

διατηρούν σημαντικό μηχανολογικό εξοπλισμό, οι υπόλοιπες προσφέρουν εργασία σε συγγενείς επιχειρηματίες αγροτικού μηχανολογικού εξοπλισμού στο εσωτερικό του ΤΑΠΣ.

17. Αυτή η συμπληρωματικότητα των οικονομικών πόρων σε συνδυασμό με την μείωση του απαιτούμενου χρόνου εργασίας στην εκσυγχρονισμένη εκμετάλλευση, επέτρεψε τελικά την διεύρυνση των κοινωνικών στόχων και ευελιξία στην επιλογή του τόπου κατοίκησης της πολυδραστήριας οικογένειας έτσι ώστε να απαντά πιο αποτελεσματικά στην εφαρμογή της ευρύτερης κοινωνικο-οικονομικής στρατηγικής της.

διατηρεί εκσυγχρονισμένη ΑΕ με αξιόλογη έκταση σε σχέση με το μέσο όρο και με πλήρη μηχανολογικό εξοπλισμό. Εξασθενεί επομένως, η άποψη ότι ο πολυδραστήριος αντιστοιχεί σε μικρές και περιθωριοποιημένες εκμεταλλεύσεις τείνοντας να απαγκιστρωθεί από τη γεωργική δραστηριότητα. Αντίθετα, η πολυδραστηριότητα επιχειρείται από την πλειονότητα των αγροτικών οικογενειών παράλληλα και όχι σε βάρος της λειτουργίας της ΑΕ.

Αυτές οι διαφορετικές μορφές οργάνωσης των εκμεταλλεύσεων που προκύπτουν, εκφράζουν στην πραγματικότητα, τους διαφορετικούς τρόπους ενσωμάτωσης των αγροτικών οικογενειών της κοινωνίας του οικισμού. Δηλαδή, τους τρόπους που μια αγροτική οικογένεια επιλέγει ανάλογα με τις ανάγκες τις οποίες απαιτούν η λειτουργία μιας εκσυγχρονισμένης γεωργικής εκμετάλλευσης (εργασία, εξοπλισμό), η ευρύτερη κοινωνικο-οικονομική στρατηγική της και η θέση της στον οικογενειακό βιολογικό κύκλο. Πιο αναλυτικά, οι διαφορετικές αυτές μορφές, αποτελούν στην ουσία το προϊόν της αναζήτησης από την αγροτική κοινωνία, μορφών οργάνωσης ευέλικτων και ικανών να αντιμετωπίσουν, από τη μια πλευρά τις διαρθρωτικές ανεπάρκειες οι οποίες συνδέονται με τους βασικούς συντελεστές που προσδιορίζουν τη λειτουργία της εκμετάλλευσης (μείωση της οικογενειακής γης λόγω κληρονομικών συνηθειών, αύξηση της ενοικιαζόμενης γης, γήρανση πληθυσμού, ανάγκη μείωσης εργασίας για συμπληρωματική απασχόληση κτλ), και από την άλλη, τη διεύρυνση του πεδίου δραστηριοποίησης, και της κινητικότητας των μελών της οικογένειας.

Συμπέρασμα

Αν η προσέγγιση των αγροτικών κοινωνιών παραμένει σήμερα αποσπασματική, αυτό οφείλεται στον εγκλωβισμό της σε μια περιοριστική αντίληψη την οποία εκφράζουν η έννοια της εξειδικευμένης¹⁸ εκμετάλλευσης της οποίας οι σχέσεις περιορίζονται στον πρωτογενή τομέα, και η έννοια της αστικοποίησης. Σύμφωνα με την έννοια αυτή η γεωγραφική

18. Όπως σημειώνει ο Lamarche, ιστορικά η δυσπροσαρμοστικότητα της γεωργίας στην ενσωμάτωσή της στην οικονομία της αγοράς την οποία οι πολιτικές διαχειρίστηκαν συνήθως με τη συστηματική προσφυγή στις επιδοτήσεις προέρχεται βασικά από τον εγκλωβισμό της εκμετάλλευσης στην γεωργική δραστηριότητα. Οι πολιτικές αυτές καθώς και οι έννοιες στις οποίες στηρίζονται επιμένουν στον ορισμό μιας απροσάρμοστης κοινωνικής μορφής που αντιπροσωπεύει ο «καθαρός» κατ'επάγγελμα αγρότης.

κή και κοινωνική κινητικότητα του αγρότη οδηγεί πάντα στην έξοδο από την αγροτική κοινωνία ενώ η ανάπτυξη του χώρου στην ένταξη του στον αστικό χώρο.¹⁹

- Στην περίπτωση της εξειδίκευσης, η προσέγγιση της «πραγματικής» ΑΕ στο επίπεδο της δομής της και των σχέσεων που αναπτύσσει στο εσωτερικό του ΤΑΠΣ με τα μέλη ή/και τις οικογένειες που τη συνιστούν καθώς και με τις άλλες εκμεταλλεύσεις, αποκαλύπτει τους δεσμούς της αγροτικής οικογένειας με την τοπική κοινωνία αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αυτή οργανώνει και χρησιμοποιεί την εκμετάλλευση παράλληλα με τη χωρική της επέκταση. Η γενικότερη εξέλιξη της αγροτικής κοινωνίας και η επέκταση αυτή εκφράζονται στη δομή και στη λειτουργία της εκμετάλλευσης ως μορφή οργάνωσης της εργασίας.

Στο πλαίσιο του ΤΑΠΣ ο έλεγχος της έγγειας αγοράς, δεν επιτρέπει κινήσεις επέκτασης των εκμεταλλεύσεων, ενώ σε συνδυασμό με τη διατήρηση της συνεργασίας συμβάλλει στη συνοχή αυτής της κοινωνίας εφ' όσον εξασφαλίζει τον μη αποκλεισμό και την αποδοτικότητα των μικρών εκμεταλλεύσεων. Άρα, το ίδιο το χωριό δεν αποτελεί χώρο επένδυσης και αναζήτησης οικονομικών αποτελεσμάτων πέρα από την υφιστάμενη ΑΕ. Αντίθετα, η κλίμακα του χωρικού συστήματος μικρής πόλης προσφέρει διέξοδο και προσελκύει σε μεγαλύτερο βαθμό τα επενδυτικά βλέμματα των νέων αγροτών εν δυνάμει επιχειρηματιών, δημιουργώντας ενδιαφέρουσες κινητικότητες.

Πράγματι, στην περίπτωση του θεσσαλικού παραδείγματος, η δυναμική των σχέσεων που αναπτύσσει η αγροτική οικογένεια, κινείται αξιοποιώντας την πρόοδο στις υποδομές, μεταφορές και επικοινωνίες, σ' ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο μεταξύ του χωριού (καταγωγής ή διαμονής) και του γειτονικού αστικού κέντρου. Η κίνηση αυτή συνοδεύεται από δύο προσπάθειες: την οργάνωση μιας «βασικής

κοινωνικής ζωής»²⁰ και το ξεπέραςμα των δεσμεύσεων που επέβαλλε η όλο και πιο εξατομικευμένη εκμετάλλευση, με στόχο την εξασφάλιση εκείνων των συνθηκών που θα της επέτρεπαν το πέρασμα στην πολυαπασχόληση. Σ' αυτό το χωρικό πλαίσιο γίνονται επομένως κατανοητοί οι λόγοι της συνέχισης μιας συνεργασίας των αγροτών η οποία δεν δικαιολογείται από τεχνικής άποψης: το ξεπέραςμα της ασυμβατότητας μεταξύ μικρού μεγέθους και εκσυγχρονισμού της εκμετάλλευσης και η δυνατότητα μεταφοράς κεφαλαίων σε δραστηριότητες μη γεωργικές.

- Στην περίπτωση της αστικοποίησης, η επιτόπια έρευνα ενίσχυσε την άποψη ότι υφίσταται όλο και πιο ορατή μια δυναμική χαρακτηριστική εδαφικών περιοχών της υπαίθρου η οποία δεν μπορεί να ερμηνευθεί μόνο από την επίδραση της αστικής εξέλιξης στην κοινωνία της²¹. Εμφανίζεται επομένως η ανάγκη νέων εννοιών για την απόδοση αυτής της διαδικασίας εξέλιξης στο εσωτερικό της υπαίθρου. Η ανάλυση του αγροτικού συστήματος που οργανώνει και στο οποίο βασίζεται η αγροτική οικογένεια ως οργανικό στοιχείο της τοπικής κοινωνίας, για να επιχειρήσει την ανέλιξή της και την κίνησή της στο χώρο, εντάσσοντας στην προσπάθεια αυτή και την εκμετάλλευσή της, συμβάλλει προς αυτή την κατεύθυνση. Το χωρικό νοικοκυριό, η εξ' αποστάσεως εκμετάλλευση, η πολυδραστήρια οικογενειακή επιχείρηση οδηγούν σε πρωτόγνωρες χωρικές διαμορφώσεις στο εσωτερικό εδαφικών περιοχών της υπαίθρου. Τόσο αυτές οι χωρικές διαμορφώσεις όσο και οι δυναμικές που φέρουν είναι ενδογενείς και η σχέση τους με την πόλη έμμεση. Οι διαμορφώσεις αυτές εκφράζουν επομένως μια υπαιθριακότητα η οποία στην Ελλάδα το ίδιο έντονα με τη δύση αλλά πιο συνεκτικά και καθαρά ενδογενώς, αντιστοιχεί σε αλλαγές που μπορούν να αναγγείλουν και να δείξουν το δρόμο για νέους τρόπους κοινωνικής ζωής και ενσωμάτωσης της γεωργικής δραστηριότητας στην τοπική οικονομία (Βλ. οργανόγραμμα 1).

Αυτές οι αξιολογικές χωρικές δυναμικές φέρνουν στην επιφάνεια το έλλειμμα που υφίσταται όσον αφορά τη λειτουργία κατάλληλων και προσαρμοσμένων μηχανισμών και θεσμικών πλαισίων για τη στήριξη των νέων οικογενειακών υπαιθριακών επιχειρήσε-

19. Σύμφωνα με την *Thomsin Laurence (2001)*, οι κλασικές έννοιες της αστικοποίησης της υπαίθρου προσεγγίζουν την εξέλιξη της υπαίθρου ως μια απλή επίπτωση των μηχανισμών αστικοποίησης με την μορφολογική και λειτουργική έννοια του όρου. Αναπτύσσεται η ιδέα ότι μια ειδική σχέση με τον υπαίθρο χώρο, οικοδομείται μέσω της επέκτασης των μορφών κινητικότητας η οποία μεταφράζεται σε τρόπους κατοίκησης, σε εδαφικές περιοχές, σε μορφές πολιτιστικές οι οποίες φανερώνουν μια ενσωμάτωση στο νεωτερισμό η οποία δεν αποτελεί μια απλή αφομοίωση στο αστικό.

20. *A. Fremont, 1998*

21. *Gyu DI MEO. σελ. 103*

ων που αναδεικνύονται ως προϊόν της σύζευξης της γεωργικής και μη γεωργικής δραστηριότητας. Σε κάθε περίπτωση, αυτές οι επιχειρήσεις αποτελούν το πιο δυναμικό και αποτελεσματικό στοιχείο για την ανάπτυξη της υπαίθρου. Οι επιχειρήσεις αυτές είναι δυνατόν να ενταχθούν σε μια διαδικασία δημιουργίας εδαφικών περιοχών (territoire). Αυτό δύσκολα θα επιτευχθεί όσο οι πολιτικές και οι μηχανισμοί για τη στήριξη της διαδικασίας διεύρυνσης του χωρικού πλουραλισμού και ενσωμάτωσης του αγροτικού πληθυσμού θα παραμένουν ανεπαρκείς. Γιατί αυτή η ανεπάρκεια περιορίζει το πεδίο δραστηριοποίησης και αξιοποίησης της πολυμορφίας των αγροτικών οικογενειών σε τομείς δραστηριοτήτων που χαρακτηρίζονται από ανυπαρξία ή έστω ύπαρξη μικρών, οικονομικών κλίμακας (βλ. Οργανόγραμμα1).

Η ίδια η εξέλιξη της κινητικής αγροτικής οικογένειας δείχνει το στόχο και τη διαδρομή που θα πρέπει να ακολουθήσει μια νέα πολιτική για την ανάπτυξη της υπαίθρου. Αυτή η πολιτική θα πρέπει να μη διαχωρίσει τους πυλώνες της γεωργικής και αγροτικής ανάπτυξης που προτείνει η νέα ΚΑΠ, αλλά να τους

συνδυάσει στηρίζοντας τις μορφές που αναπτύσσει η νέα υπαιθριακή οικογένεια. Η συνέχιση της άσκησης μιας κλαδικής αγροτικής πολιτικής, είναι παρωχημένη. Αντί να στηρίζει τη νέου τύπου εκμετάλλευση/ επιχείρηση της αγροτικής οικογένειας η οποία φαίνεται ικανή να εξασφαλίσει ταυτόχρονα την παραγωγή πρώτης ύλης στον πρωτογενή τομέα και τους στόχους της διαφοροποίησης της τοπικής οικονομίας, αυτή η πολιτική συνεχίζει να διακατέχεται από το σύνδρομο της δημιουργίας βιώσιμων εξατομικευμένων και εξειδικευμένων ΑΕ. Παραβλέπεται επομένως, όλη η προσπάθεια της αγροτικής οικογένειας, όπως αυτή εκφράζεται μέσω της αξιοποίησης κοινωνικού και χωρικού κεφαλαίου, να ξεπεράσει τις διαρθρωτικές ανεπάρκειες μέσω της συνεργασίας και όχι της συγκέντρωσης γης. Η αντίληψη και η πρακτική αυτή συνιστούν οπισθοδρομηση γιατί δεν απαντούν ούτε στην στήριξη αυτού του δυναμικού και καινοτομικού για τα δεδομένα της υπαίθρου κοινωνικού-οικονομικού συστήματος ούτε στους σύνθετους στόχους για την ανάπτυξη της υπαίθρου.

Βιβλιογραφία

- Angeon V., Caron P., Lardon S. (2006). Des liens sociaux a la construction d'un developpement territorial durable: quel role de la proximite dans ce processus. *Revue Developpement durable et Territoires -2002-2006.*, Paris.
- Baptista, F. Oliveira, (1995), Familias e exploracoes agricolas. Notas sobre a agricultura familiar na Europa do Sul, in *Ensaio de homenagem a Francisco Pereira de Moura*, Lisboa, pp. 839-853.
- Baptista, F. Oliveira, (1993), Agricultura, espacio e sociedade rural, Coimbra,
- Coulomb P. (1985). L'exploitation familiale en question. In Nicole Eizner (ed), *Les paradoxes de l'agriculture francaise*. Ed. L' Harmattant, Paris
- Fremont A. (1998). Les territoires des homes: la dynamique des territoires. In *Revue Projet*, No 254, pp33-38. Ed. Assas editions, Paris.
- Groupe de Bruges (1996), *Agriculture. Un tournant nécessaire*, Ed.: l'Aube. Paris.
- Gyu DI MEO. *Geographie Sociale et territoires*. Ed. NATHAN/VUEF. 2001.
- Γούσιος Δ. (1999). "Υπαιθρος, Αγροτικός χώρος και μικρή πόλη: από τη γεωργοποίηση στη τοπική ανάπτυξη". In "Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων: διεπιστημονικές προσεγγίσεις στην αστική ανάλυση και πολιτική". Επιμέλεια Οικονόμου Δ και Πετράκου Γ. Εκδ. Παπαζήση. Αθήνα.
- Deffontaines J. P., Marcelpoil E., Moquay P., 2001, *Le développement territorial: une diversité d'interpretations* in Lardon S., Maurel P., Piveteau V.; *Représentations spatiales et développement territorial*. Hermès Sciences publications. Paris; pp 39-56.
- Δαμιανάκος Σ. (2002), Από το χωριό στον αγρότη: η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση. Εκδόσεις Εξάντας - ΕΚΚΕ Αθήνα.

- Goussios D., Duquenne M.N. (2004) "L'exploitation agricole à distance". In Revue Méditerranée, tome 100, No 1.2. Marseille.
- Goussios D. (2006). Développement rural dans la petite région de Mouzaki en Thessalie Occidentale (Grèce): Du territoire identitaire au territoire réseau. In revue Option Méditerranéenne. CIHEAM. Ειδική έκδοση. Paris.
- Hervieu, B. (1993), Les champs du futur, Ed. Francois Bourin, Paris.
- Kayser B. (1990), La renaissance rurale, Armand Colin, Paris.
- Koutsou, St. (1996), L'homme, l'eau et la terre. Développement rural et dynamiques d'adaptation divergentes en Thrace grecque, Paris, Université de Paris X, 537 p.
- Lamarche H. (2001) Y-a-t-il un modèle grec d'exploitations agricoles? Revue STRATES. No 10, LADYSS. Paris.
- Lardon S. et autres (2005). Capital Social et développement territorial. Quel impact spatial des relations spatiales? Eds Université Clermont Ferrant.
- Levy A. (2000). Capital spatial. In Dictionnaire de la Géographie et de l'espace des sociétés, Eds Belin, Paris.
- Marshall E. Bonneville J. R. Francofort I. 1994. Fonctionnement et diagnostic global de l'exploitation agricole: une méthode interdisciplinaire pour la formation et le développement. Eds ENESAD.
- Muller P. 1987. Un métier né de la crise : l'exploitant rural. In sociologie du travail. No 4 tome XXIX., pp 459-475, Paris.
- Muller P. (2000). Les entrepreneurs ruraux : agriculteurs, artisans, commerçants, élus locaux. Ed l'Harmattan, Collection : alternatives Rurales. Paris
- Pecqueur B. (1989) Le développement local. Ed. Syros. Paris.
- Pisani, Ed. (1994), Pour une agriculture marchande et ménagère,. Ed. Par Aube. Paris
- Sivignon M. (1993). L' Europe entre deux modèles agricoles". Revue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest. Tome 63, Fascic. 2, 1992-1993.
- Thomsin Laurence (2001): un concept pour le décrire: l'espace rural ruralisé. Revue Ruralia, No 9. Paris.
- ΟΣΔΕ (2002-2003)
- Μητρώο Αγροτών (1977). Υπουργείο Γεωργίας.
- ΕΣΥΕ Απογραφές πληθυσμού 1981, 1991, 2001.

1.5. Κοινωνική ασφάλιση και υγεία

Σύγχρονες εξελίξεις στα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στην Ελλάδα

Σάββας Γ. Ρομπόλης

1. Αντί Εισαγωγής: Από το κράτος-πρόνοιας στο κράτος-βοήθειας και φιλανθρωπίας

Οι εξελίξεις στα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης στην Ευρώπη και την Ελλάδα χαρακτηρίζονται από την περίοδο ανάπτυξής τους (αρχές εικοστού αιώνα) μέχρι την σημερινή περίοδο (αρχές εικοστού πρώτου αιώνα) της απορρύθμισής τους.

Η θεωρητική υπόθεση εργασίας αυτών των εξελίξεων ενυπάρχει στην αντίληψη ότι η ανάπτυξη του κράτους-πρόνοιας και των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στα κράτη-μέλη αποσταθεροποιεί τα δημόσια οικονομικά και επιβαρύνει υπερβολικά την ευρωπαϊκή οικονομία και όχι ότι οι κοινωνικές δαπάνες «ενεργούν ως αποτελεσματικός αντι-κυκλικός σταθεροποιητής». (Begg, et al, 2001).

Έτσι, το κράτος-πρόνοιας και τα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης εξελίσσονται με άξονα τη στρατηγική ότι η αύξηση των κοινωνικών δαπανών και η συνεπακόλουθη αύξηση των φορολογικών βαρών απειλεί να θέσει σε κίνδυνο την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων και ως εκ τούτου να υπονομεύσει τον δυναμισμό της ευρωπαϊκής (L. Gallino, 2006) και της ελληνικής οικονομίας.

Αυτό σημαίνει ότι εάν η κοινωνικο-ασφαλιστική πολιτική στην Ελλάδα επιθυμεί να απομακρυνθεί από αυτή την στρατηγική, θα πρέπει η ελληνική οικονομία, σύμφωνα με τα αποτελέσματα σχετικής έρευνας (INE/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, 2005) που παρουσιάζεται σ' αυτή την εισήγηση, να διαθέσει πρόσθετους πόρους της τάξης του 1,4% του ΑΕΠ (2 δις ευρώ) ετησίως διαμέσου μίας δυναμικά διευρυνόμενης αναδιανομής του εισοδήματος.

Οι πρόσθετοι αυτοί πόροι θα συμβάλουν στο σχηματισμό του αναγκαίου αποθεματικού κεφαλαίου, που εξανεμίστηκε τα προηγούμενα χρόνια, έτσι ώστε να καταστεί δυνατή η χρηματοδότηση των συντάξεων του ΙΚΑ μετά το 2025.

Στο πλαίσιο αυτό, αξίζει να σημειωθεί ότι παρά τις, κατά κράτος-μέλος, διακηρύξεις περί «οριστικής» λύσης και «διάσωσης» του κοινωνικού κράτους και της κοινωνικής ασφάλισης με την προώθηση μέτρων, με την εφαρμογή σε ευρωπαϊκό επίπεδο της Ανοικτής Μεθόδου Συντονισμού (ΑΜΣ) που αναφέρονται, μεταξύ των άλλων, τα τελευταία είκοσι χρόνια, στην μείωση του ποσοστού αναπλήρωσης των συντάξεων, στην αύξηση των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης, στην επιμήκυνση των χρονικών περιόδων υποχρεωτικής καταβολής ασφαλιστικών εισφορών και στην αλλαγή των κανόνων τιμαριθμοποίησης με στόχο την μείωση της αγοραστικής δύναμης των συντάξεων, εντούτοις μία αναλυτικότερη προσέγγιση των εφαρμοζόμενων πολιτικών και των σχετικών νομοθετικών διατάξεων αποκαλύπτει με τον πιο εύληπτο και σαφή τρόπο την διαμόρφωση, κατά την περίοδο αυτή, ενός «ευρωπαϊκού μοντέλου παρεμβάσεων» εισπρακτικού και απορρυθμιστικού χαρακτήρα στα εθνικά συνταξιοδοτικά συστήματα (INE/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, 2003).

Οι πολιτικές αυτές στρεφόμενες, ιδιαίτερα στον πυρήνα του κράτους-πρόνοιας και της κοινωνικής ασφάλισης, δηλαδή στους αναδιανεμητικούς μηχανισμούς τους και στην συρρίκνωση των κοινωνικών δικαιωμάτων, στην ουσία προωθούν την κοινωνική αποδιοργάνωση και δημιουργούν συνθήκες διαμόρφωσης του «νέου κοινωνικού ζητήματος». Πιο συγκεκριμένα, η επίλυση του «νέου κοινωνικού ζητήματος» όπως τηρουμένων των αναλογιών – στις αρχές του εικοστού αιώνα, προϋποθέτει την διεκδίκηση των κοινωνικών δυνάμεων στην κατεύθυνση αποτροπής της ελληνικής και ευρωπαϊκής οικονομίας σε κοινωνικο-οικονομικούς σχηματισμούς φτηνού κόστους εργασίας, εργασιακής και κοινωνικής ανασφάλειας, προκειμένου να βελτιωθεί το επίπεδο ανταγωνιστικότητας και να μειωθεί το επίπεδο της ανεργίας.

Σε διαφορετική περίπτωση, η πολιορκία του κοινωνικού κράτους και της κοινωνικής ασφάλισης

από την στρατηγική βελτίωσης του επιπέδου ανταγωνιστικότητας με φτηνό κόστος εργασίας και με περιορισμένα κοινωνικά δικαιώματα, ουσιαστικά σημαίνει την θεσμική αποδυνάμωση και συστημική μετεξέλιξη τους από έναν μηχανισμό αναδιανομής του εισοδήματος (κράτος-πρόνοιας), σ' έναν μηχανισμό παροχής βοήθειας (κράτος-βοήθειας και φιλανθρωπίας), μεταλλάσσοντας τα κοινωνικά δικαιώματα σε ατομικούς κινδύνους και αναβαθμίζοντας ταυτόχρονα την θέση και τον ρόλο της ιδιωτικής κερδοσκοπικής ασφάλισης.

Από την άποψη αυτή, αξίζει να σημειωθεί ότι όταν ένα σύστημα επιλέγει την «αντι-κοινωνική πολιτορμία» ως ρυθμιστή της προσαρμογής του (Βεργόπουλος, 2006) στις νέες διεθνείς και τεχνολογικές εξελίξεις, δηλαδή την επιδείνωση του κράτους-πρόνοιας και την συρρίκνωση των κοινωνικών δικαιωμάτων, τότε μοιραία το μέλλον του διαγράφεται δύσκολο και απρόβλεπτο.

2. Οι προϋποθέσεις της μακροχρόνιας βιωσιμότητας και κοινωνικής αποτελεσματικότητας στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα: Περίπτωση Αναλογιστικής Μελέτης ΙΚΑ-ΕΤΑΜ¹

2.1. Μεθοδολογία της μακροχρόνιας βιωσιμότητας του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης.

Για τις καταβαλλόμενες συντάξεις, ισχύει, με βάση το διανεμητικό (στην αρχική του σύλληψη αλλά μικτό στην εν συνεχεία λειτουργία του) σύστημα ο μαθηματικός τύπος:

$$Pt = Lct + Ect + Sct + Sat \text{ όπου:}$$

P = Οι καταβαλλόμενες συντάξεις,

Lc = Οι εισφορές των ασφαλισμένων και συνταξιούχων,

Ec = Οι εισφορές των εργοδοτών,

Sc = Οι εισφορές (συμμετοχή) του κράτους,

Sa = Η απόδοση των αποθεματικών και των επενδύσεων και

t = Ο χρόνος αναφοράς των συντάξεων, των εισφορών και των αποδόσεων.

Επισημαίνεται, ότι, ο πιο πάνω μαθηματικός τύπος αποτελεί την απλή εκδοχή των σχέσεων P, Lc, Ec, Sc και Sa και επιλέγεται για μεθοδολογικούς λόγους. Στην πραγματικότητα, ο μαθηματικός αυτός τύπος μπορεί να λάβει και τη μορφή ανισότητας, οπότε το μέγεθος Pt ενδέχεται να υπολείπεται ή να υπερέχει του αθροίσματος των 4 μερών του δεύτερου σκέλους του ανωτέρω μαθηματικού τύπου.

Σε μία περίπτωση ανισότητας μπορεί να προκύψει:

$$Pt < (Lct + Ect + Sct + Sat)$$

ή

$$Pt > (Lct + Ect + Sct + Sat)$$

Με βάση το μαθηματικό αυτόν τύπο, είναι σαφές, ότι, το απαιτούμενο κονδύλι, προς εξόφληση των συντάξεων, για το χρόνο t1, με βάση, πάντοτε, το διανεμητικό σύστημα, συγκροτείται από το άθροισμα 4 επί μέρους ποσών και ειδικότερα από το άθροισμα:

- των ασφαλιστικών εισφορών των εν ενεργεία και πιθανώς (περίπτωση ΛΑΦΚΑ) των συνταξιούχων του ίδιου χρόνου t1,
- των ασφαλιστικών εισφορών των εργοδοτών του ίδιου, επίσης, χρόνου t1,
- της συμμετοχής του κράτους, στα πλαίσια του συστήματος της τριμερούς χρηματοδότησης, για τον ίδιο, ομοίως, χρόνο t1 και
- της απόδοσης των αποθεματικών, των επενδύσεων και της εν γένει παρουσίας του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, κατά τον ίδιο, επίσης, χρόνο t1.

Κατά συνέπεια, η πιθανή μείωση οποιουδήποτε από τα 4 αυτά επί μέρους μεγέθη του δεύτερου σκέλους της εξίσωσης, πρέπει να αναπληρωθεί από απολύτως ανάλογη συνολική αύξηση ενός η περισσότερων από τα λοιπά 3 μεγέθη του ίδιου σκέλους. Σε διαφορετική περίπτωση (μετατροπή της εξίσωσης σε ανισότητα με υπολειπόμενο το μέγεθος P1 έναντι του αθροίσματος των λοιπών 4 μερών), θα καταστεί αδύνατη η καταβολή, από τον ασφαλιστικό Οργανισμό, ανάλογου τμήματος των οφειλομένων συντάξεων.

Στην περίπτωση του ΙΚΑ - ΕΤΑΜ αλλά και γενικότερα του Συστήματος Κοινωνικής Ασφάλισης της χώρας μας, είναι σαφώς προβληματική η συνεισφορά του 4ου μέρους του δεύτερου σκέλους της εξίσωσης δηλαδή των αποδόσεων των αποθεματικών και

1. Σ. Ρομπόλης - Γ. Ρωμανιάς - Β. Μαργιός - Ι. Χατζηβασιλόγλου: Αναλογιστική Μελέτη του ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕ-ΔΥ, Αθήνα 2005.

των επενδύσεων του ΙΚΑ-ΕΤΑΜ. Έχει αποδειχθεί, επαρκώς, σε προγενέστερες αναλύσεις, ο τρόπος και η διαδικασία απαξίωσης, με ευθύνη της ελληνικής Πολιτείας, των αποθεματικών του συστήματος και έχει αναδειχθεί, μέσα από τις αναλύσεις αυτές, η σημερινή αδυναμία του να συμβάλει στις τρέχουσες ανάγκες χρηματοδότησης των οφειλομένων ασφαλιστικών παροχών.

Την έλλειψη, συνεπώς, δυνατοτήτων του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης στο σύνολό του και ειδικότερα του ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, οφείλουν να καλύψουν τα λοιπά 3 μέρη του δεύτερου σκέλους της εξίσωσης δηλαδή οι ασφαλιστικές εισφορές ασφαλισμένων και εργοδοτών και η συμμετοχή του κράτους.

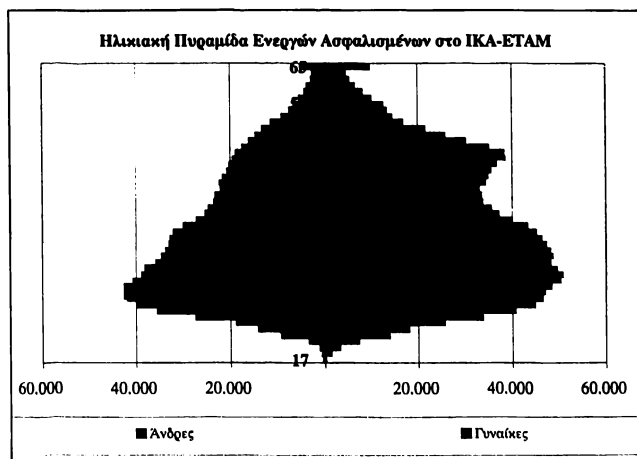
Οι συνέπειες της απαξίωσης των αποθεματικών του συστήματος που πραγματοποιήθηκε σε περασμένες περιόδους, με πρωτεργάτη το ίδιο το ελληνικό κράτος, εξακολουθεί να αποδυναμώνει το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης της χώρας και να μη του επιτρέπει να βρει το σωστό βηματισμό του. Το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης εμφανίζει εγγενή πλέον παθογένεια, ώστε να παρίσταται άμεση ανάγκη εξ υπαρχής ανακαθορισμού των αναγκών και των προτεραιοτήτων του.

2.2. Βασικά στατιστικά στοιχεία

2.2.1. Στατιστικά στοιχεία των ενεργών ασφαλισμένων

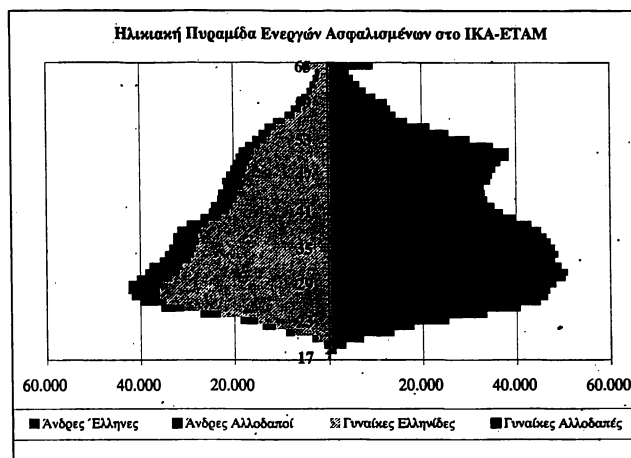
Α. Στατιστικά Στοιχεία των Ενεργών Ασφαλισμένων

Γράφημα 1

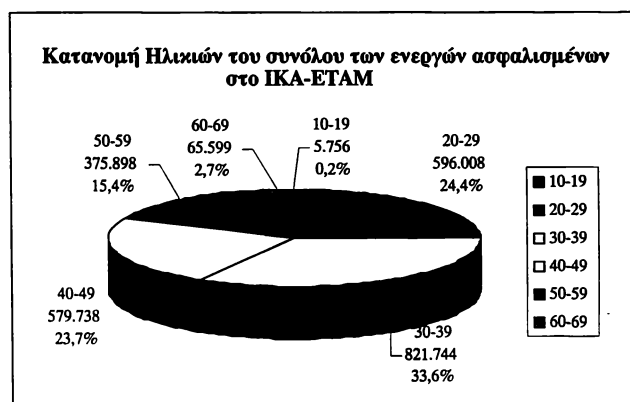
Πηγή: Αναλογιστική Μελέτη ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2005

Γράφημα 2

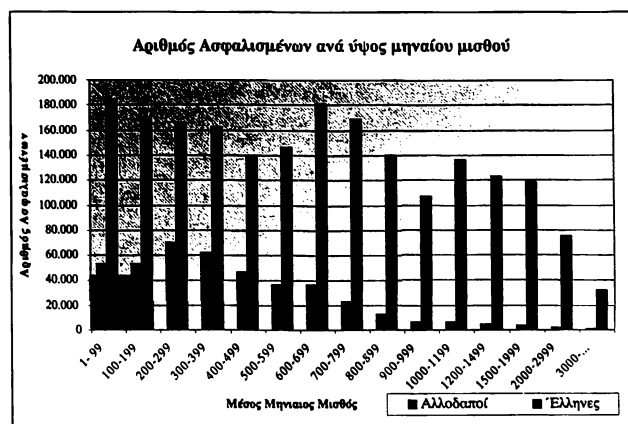
Πηγή: Αναλογιστική Μελέτη ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2005

Γράφημα 3

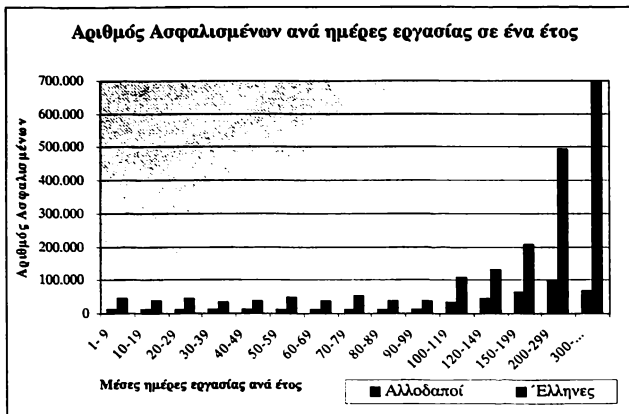
Πηγή: Αναλογιστική Μελέτη ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2005

Γράφημα 4

Πηγή: Αναλογιστική Μελέτη ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2005

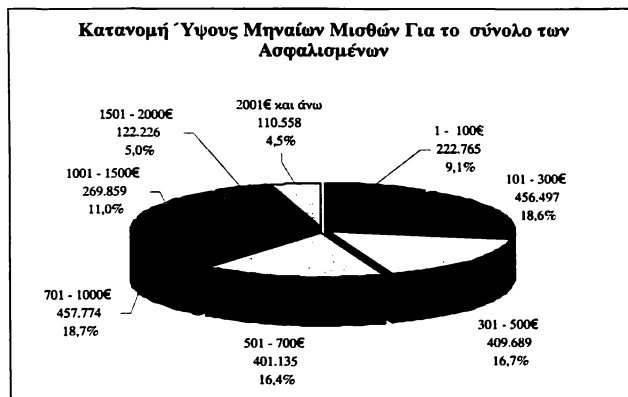
Γράφημα 5

Πηγή: Αναλογιστική Μελέτη ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2005

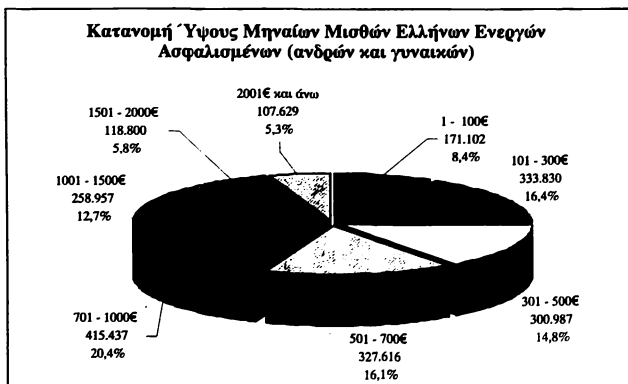
Σημείωση: Το ανωτέρω διάγραμμα δεν αποτυπώνει απολύτως συγκρίσιμη εικόνα, επειδή αναφέρεται σε συνολικό πληθυσμό Ελλήνων ασφαλισμένων στο ΙΚΑ-ΕΤΑΜ 2.034.358 και σε συνολικό πληθυσμό αλλοδαπών ασφαλισμένων στο ΙΚΑ-ΕΤΑΜ 416.145

Γράφημα 6

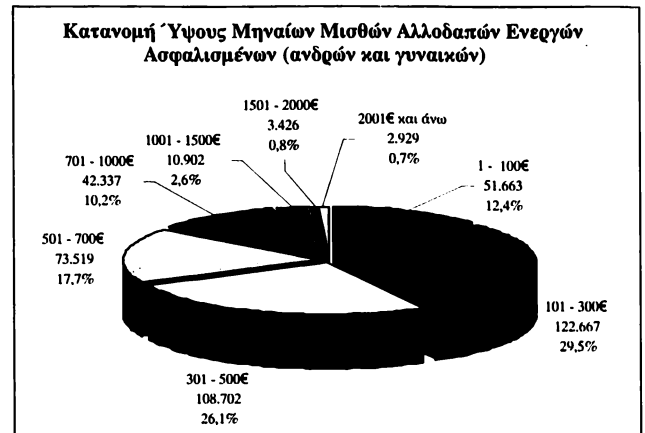
Πηγή: Αναλογιστική Μελέτη ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2005

Γράφημα 7

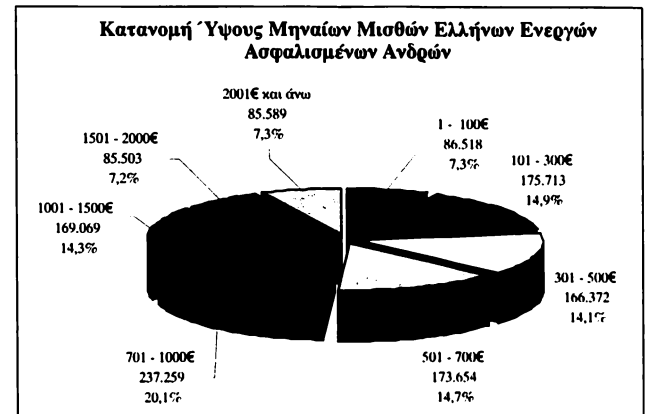
Πηγή: Αναλογιστική Μελέτη ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2005

Γράφημα 8

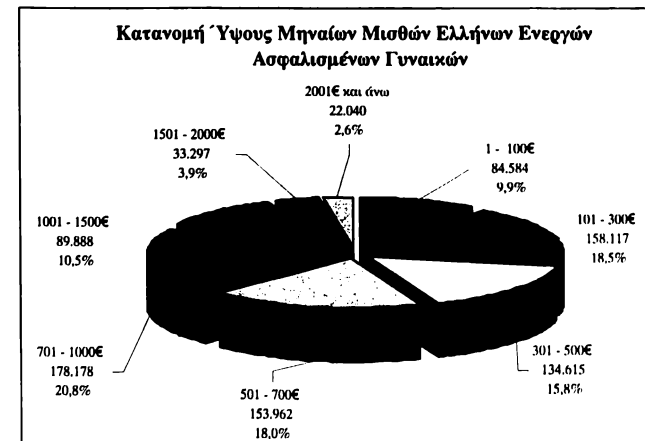
Πηγή: Αναλογιστική Μελέτη ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2005

Γράφημα 9

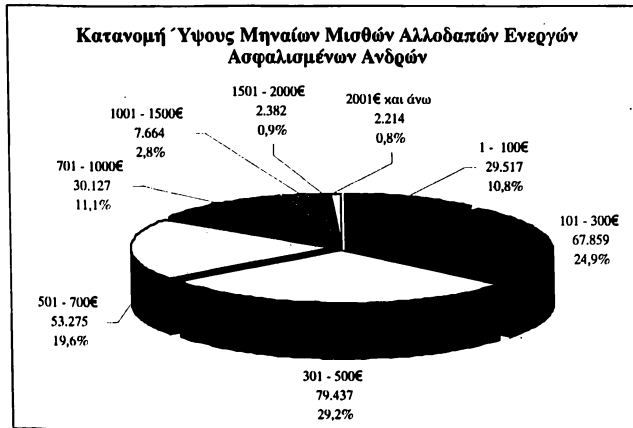
Πηγή: Αναλογιστική Μελέτη ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2005

Γράφημα 10

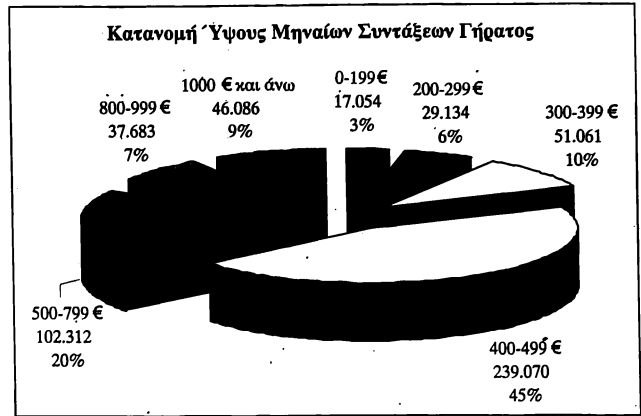
Πηγή: Αναλογιστική Μελέτη ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2005

Γράφημα 11

Πηγή: Αναλογιστική Μελέτη ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2005

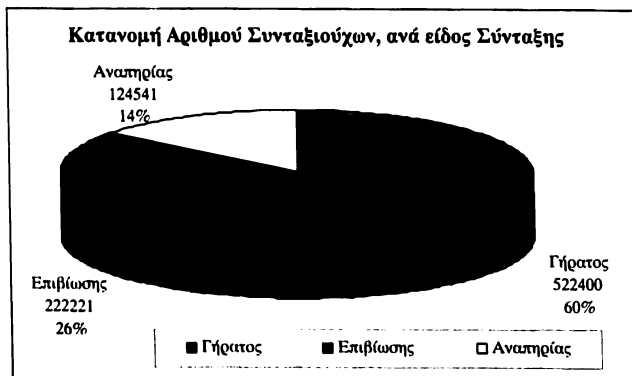
Γράφημα 14

Πηγή: Αναλογιστική Μελέτη ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2005

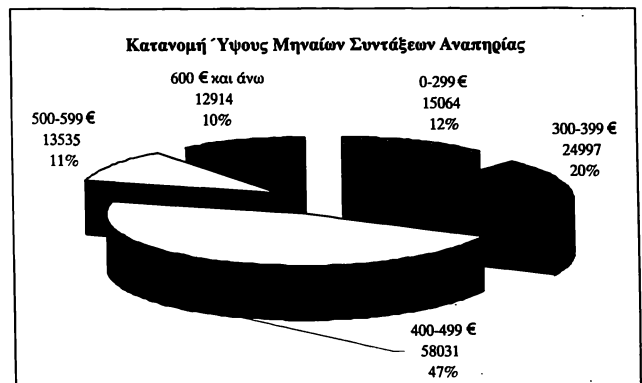
Β. Στατιστικά Στοιχεία των Συνταξιούχων

Γράφημα 12

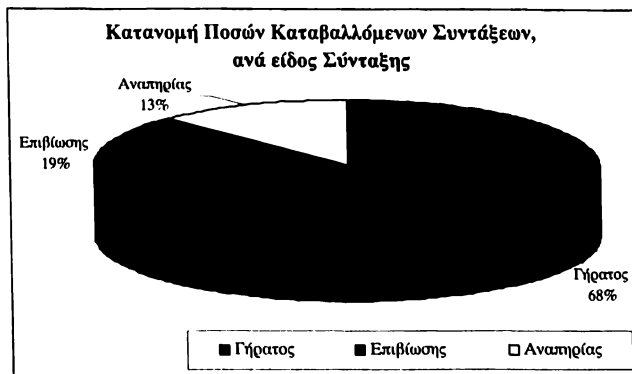
Πηγή: Αναλογιστική Μελέτη ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2005

Γράφημα 15

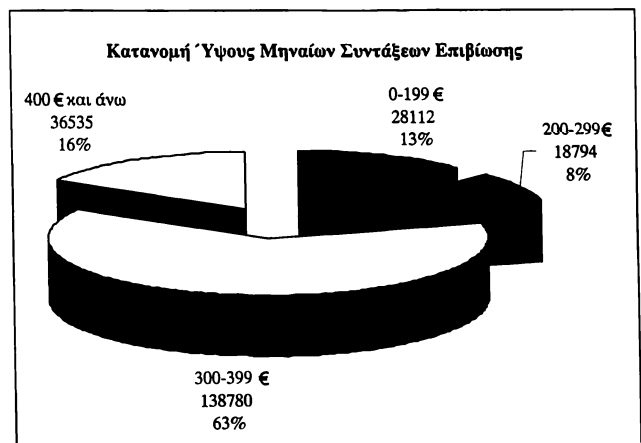
Πηγή: Αναλογιστική Μελέτη ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2005

Γράφημα 13

Πηγή: Αναλογιστική Μελέτη ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2005

Γράφημα 16

Πηγή: Αναλογιστική Μελέτη ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2005

Πίνακας 1.

Αριθμός ασφαλισμένων στο ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, μέσος αριθμός εργασίας ανά μήνα και μέσο ημερομίσθιο

Χώρα Προέλευσης	Αριθμός Ασφαλισμένων		
	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Ελλάδα	1.179.677	854.681	2.034.358
Άλλες χώρες	272.475	143.670	416.145
Σύνολο	1.452.152	998.351	2.450.503

Χώρα Προέλευσης	Μέσος αριθμός ημερών εργασίας ανά μήνα		
	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Ελλάδα	17,62	17,67	17,64
Άλλες χώρες	13,76	14,95	14,17
Σύνολο	16,90	17,28	17,05

Χώρα Προέλευσης	Μέσο ημερομίσθιο		
	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Ελλάδα	54,17	40,67	48,50
Άλλες χώρες	38,63	29,52	35,48
Σύνολο	51,26	39,06	46,29

2.3. Παραδοχές αναλογιστικής μελέτης

2.3.1. Αναλογιστικές Παραδοχές

- Πίνακας Ονησιμότητας : EVK 2000
- Τεχνικό επιτόκιο : 2,25%, πλέον πληθωρισμού, λαμβάνοντας υπ' όψιν ολόκληρη την καμπύλη επιτοκίων καθώς και το χρονοδιάγραμμα καταβολών των παροχών
- Πληθωρισμός : Η μελέτη εκπονείται σε περιβάλλον σταθερών τιμών. Συνεπώς για τους σκοπούς της μελέτης, τα μεγέθη είναι αποπληθωρισμένα
- Μακροχρόνιος ρυθμός απόδοσης Επενδύσεων σε σταθερές τιμές (δηλαδή καθαρή από πληθωρισμό) : 2,25%, πλέον πληθωρισμού, λαμβάνοντας υπ' όψιν ολόκληρη την καμπύλη επιτοκίων καθώς και το χρονοδιάγραμμα καταβολών των παροχών
- ΑΕΠ κατά το 2005 : 175.945,7 εκατ. € Βλέπε το αναθεωρημένο πρόγραμμα σταθερότητας και ανάπτυξης 2003 - 2006
- Μέσος Ετήσιος Μακροχρόνιος ρυθμός αύξησης ΑΕΠ σε σταθερές τιμές : Χρησιμοποιήθηκε εναλλακτικά 3% ή 4% ή 5%
- Δαπάνες Διοίκησης (ως ποσοστό των καταβαλλόμενων συντάξεων) : 5,7% επί των καταβαλλόμενων παροχών
- Εισπραξιμότητα : 100%
- Οφειλές ΙΚΑ σε τρίτους : Έχουν ληφθεί υπ' όψιν κατά τον υπολογισμό των αποθεματικών του Ταμείου κατά την 31/12/2004

- Ασφαλιστικό Σύστημα : Το ισχύον καθεστώς κύριας σύνταξη του ΙΚΑ-ETAM κατά τον Απρίλιο του 2005
- Ένταξη Ειδικών Ταμείων στο ΙΚΑ ETAM : Άρθρο 5 του Ν.3029/2002 «ΙΚΑ-ETAM - Έντασσόμενοι κλάδου»

2.3.2. Λοιπές Παραδοχές

A. Ήδη ενεργοί ασφαλισμένοι

- Ηλικία ενεργών ασφαλισμένων : Η πραγματική ηλικία ανά ασφαλισμένο (Βλέπε Γραφήματα 1 και 2)
- Μέση ηλικία συνταξιοδότησης : Χρησιμοποιήθηκε εναλλακτικά 61 ή 62 ή 63 ή 64 ή 65 ετών
- Ηλικία θανάτου των ήδη ενεργών : Χρησιμοποιήθηκε ολόκληρη η πιθανοθεωρητική κατανομή της θνησιμότητας, ανά ηλικία και φύλο, όπως παρατίθενται στους αναλογιστικούς πίνακες EVK 2000
- Αριθμός των ήδη ασφαλισμένων : Ελήφθη υπ' όψιν ο πραγματικός πληθυσμός, κατά την 31/12/2004
- Ετήσια εισφορά των ήδη ενεργών : Ελήφθησαν υπ' όψιν τα ποσοστά εισφορών, βάσει των διατάξεων του ΙΚΑ καθώς και οι πραγματικοί μισθοί ανά ασφαλισμένο.
- Ετήσια σύνταξη των ήδη ενεργών : Οι εκτιμώμενες βάσει πραγματικών δημογραφικών στοιχείων, των καταστατικών διατάξεων του ΙΚΑ, καθώς και των λοιπών παραδοχών της παρούσης μελέτης
- Ρυθμός αύξησης μισθολογίου/εισφορών : Αντίστοιχα με την αύξηση του ΑΕΠ
- Ρυθμός αύξησης των συντάξεων : Θα αυξάνουν βάσει της εισοδηματικής πολιτικής
- Αριθμός ημερομισθίων ανά έτος : Τα πραγματικά, βάσει των ανά ασφαλισμένο στοιχείων

B. Ήδη Συνταξιούχοι

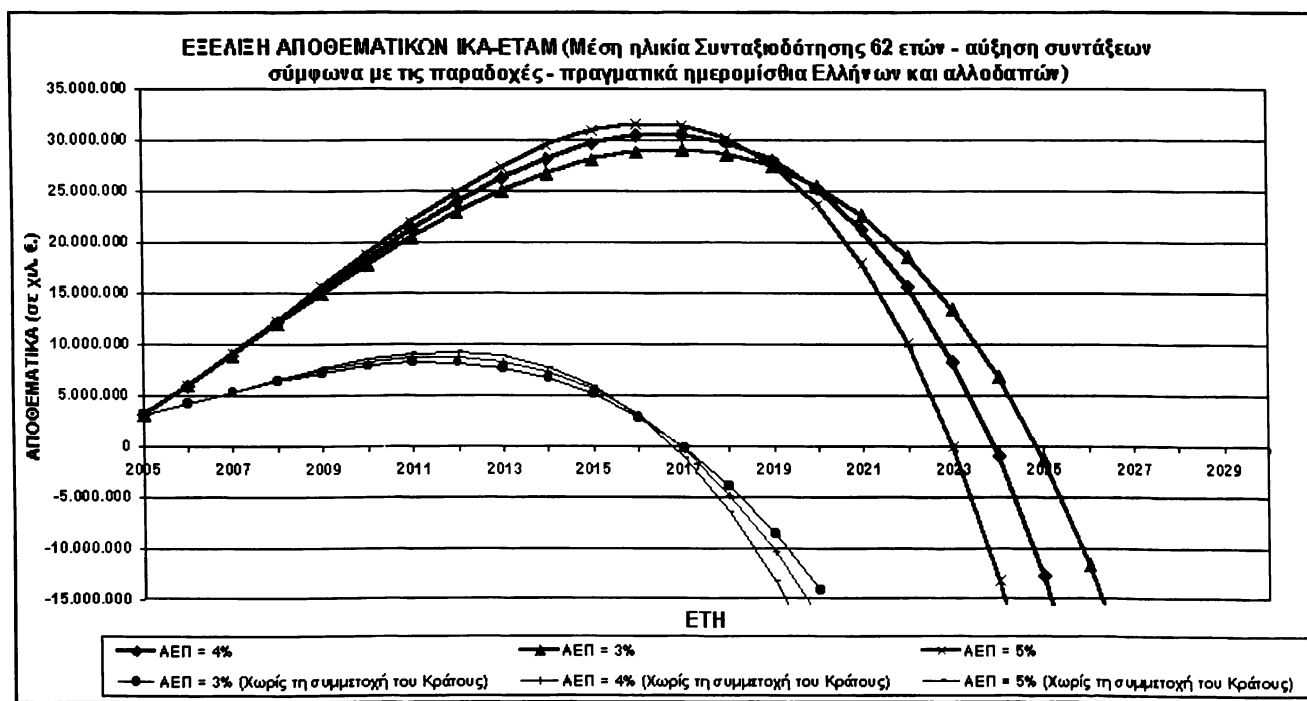
- Αριθμός των ήδη συνταξιούχων : Ο πραγματικός αριθμός των ήδη συνταξιούχων
- Μέση ηλικία θανάτου των ήδη συνταξιούχων : Χρησιμοποιήθηκε ολόκληρη η πιθανοθεωρητική κατανομή της θνησιμότητας, ανά ηλικία και φύλο, όπως παρατίθενται στους αναλογιστικούς πίνακες EVK 2000
- Ηλικία των ήδη συνταξιούχων : Η πραγματική ηλικία ανά συνταξιούχο
- Ετήσια σύνταξη των ήδη συνταξιούχων : Η πραγματική βάσει δημογραφικών στοιχείων
- Ρυθμός αύξησης των συντάξεων : Θα αυξάνουν βάσει της εισοδηματικής πολιτικής

Γ. Νέα Γενιά (Νεοπροσλαμβανόμενοι)

- **Μεθοδολογία εισόδου νέων γενιών** Για κάθε ενεργό ασφαλισμένο που συνταξιοδοτείται 1 νέος λαμβάνει την θέση του.
- **Ποσοστιαία ανάλυση ασφαλισμένων, ανά φύλο, σε μακροχρόνια βάση** α. Άνδρες 45%
β. Γυναίκες 55%
- **Μέση ηλικία εισόδου νέων γενιών** α. Άνδρες 29 ετών
β. Γυναίκες 27 ετών
- **Χρονικός ορίζοντας εισόδου νέων γενιών ασφαλισμένων** 50 έτη
- **Μέσος μισθός κατά την πρόσληψη** 750€

ΑΝΑΛΟΓΙΣΤΙΚΕΣ ΠΡΟΒΟΛΕΣ

Διάγραμμα 2

Πηγή: Αναλογιστική Μελέτη ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2005

3. Αντί Επιλόγου:

Συμπεράσματα και Προτάσεις

Από την ανάλυση των προοπτικών του συστήματος Κοινωνικού Ασφάλισης στην Ελλάδα και ειδικότερα του ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, προκύπτει ότι είναι εφικτή η ανάπτυξη ενός κοινωνικού κράτους και ενός κοινωνικο-ασφαλιστικού συστήματος ικανού να διευρύνει τις συνθήκες κοινωνικής αλληλεγγύης με μία δυναμικά διευρυνόμενη αναδιανομή του εισοδήματος.

Στο πλαίσιο αυτό, αναδεικνύεται η αναγκαιότητα εφαρμογής οικονομικών και κοινωνικών πολιτικών συνύπαρξης του κοινωνικού κράτους και της οικονομικής ανάπτυξης σε βαθμό που η αναπαραγωγική του λειτουργία να μετεξελιχθεί σε κινητήρια δύναμη και όχι σε απειλή της αναπτυξιακής διαδικασίας και προοπτικής.

Έτσι, για την επίτευξη της μακροχρόνιας βιωσιμότητας και της κοινωνικής αποτελεσματικότητας του ΙΚΑ-ΕΤΑΜ προτείνεται:

3.1. Σε βραχυπρόθεσμο επίπεδο

- Αποτελεσματική αντιμετώπιση της εισφοροδιαφυγής (4 δις ευρώ).

- Εξόφληση υποχρεώσεων και δεσμεύσεων του κράτους.
- Είσπραξη συσσωρευμένων ασφαλιστικών οφειλών ιδιωτών.
- Μέριμνα για την αποφυγή καθυστερήσεων στην καταβολή των τρεχουσών ασφαλιστικών εισφορών.
- Ένταξη στην επίσημη αγορά εργασίας και στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης ελλήνων και μεταναστών που εργάζονται σε καθεστώς παράνομης και ανασφάλιστης εργασίας.

3.2. Σε μεσομακροπρόθεσμο επίπεδο

- Ουσιαστική καταπολέμηση της φοροδιαφυγής της μισθωτής εργασίας.
- Την καταπολέμηση της φοροδιαφυγής νομικών προσώπων ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου.
- Διεύρυνση της χρηματοδοτικής συμβολής με δημόσιους πόρους του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης.
- Αποτελεσματική μείωση της ανεργίας και αύξησης της απασχόλησης.

Βιβλιογραφία

- Ρομπόλης Σ., Ρωμανιάς Γ., Μαργιός Β., Χατζηβασιλόγλου Ι. (2005): Αναλογιστική μελέτη, ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα.
- ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ: Ετήσια Έκθεση «Ελληνική Οικονομία και Απασχόληση, έτους 2003, 2005, 2006, Αθήνα.
- Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Προστασίας: Κοινωνικός Προϋπολογισμός 2006, Αθήνα.
- International monetary Fund (I.M.F.) (2006), Greece: Selected Issues, Washington, D.C.
- OECD (2004), Employment protection: The costs and benefits of greater job security, Policy Brief, OECD Observer, Paris: OECD.
- Wickham, J. (2005), the End of the European Social Model – Before It Began? Paper presented at the Conference “Dynamics of National Models of Employment”, Berlin.

1.6. Οικογένεια, ισότητα και πολιτικές

Οικογενειακές πολιτικές και ισότητα φύλων στην Ελλάδα

Εύη Χατζηβαρνάβα

Ο όρος «οικογενειακές πολιτικές» αφορά στο παρόν άρθρο τις πολιτικές αυτές που απευθύνονται ή σχετίζονται με οικογένειες με ανήλικα ή ενήλικα αλλά προστατευόμενα παιδιά. Οι οικογενειακές πολιτικές εξετάζονται από την οπτική γωνία της επίπτωσης που έχουν στην ισότητα των ευκαιριών ανάμεσα στους πατέρες και τις μητέρες, στην ίση πρόσβαση τους σε πόρους (οικονομικούς, χρόνου) και στην αλλαγή των κοινωνικών αντιλήψεων όσον αφορά τους κοινωνικούς τους ρόλους.

Το βασικό ερώτημα που τίθεται για συζήτηση είναι κατά πόσο οι οικογενειακές πολιτικές εξακολουθούν να διαποτίζονται από παραδοσιακές αντιλήψεις ή αντίθετα επιδιώκουν να επηρεάσουν και τελικά επηρεάζουν τη συμπεριφορά και την καθημερινή πρακτική προάγοντας την ισότητα των ευκαιριών ανάμεσα στους πατέρες και τις μητέρες. Το ερώτημα εξετάζεται σε συσχετισμό με δύο τομείς οικογενειακής πολιτικής: τον τομέα των οικογενειακών πολιτικών που στοχεύουν στο να διευκολύνουν τους γονείς να συνδυάσουν την εργασία με την οικογένεια και τον τομέα των πολιτικών που σχετίζονται με τη διασφάλιση των βασικών όρων διαβίωσης της οικογένειας. Χρησιμοποιούνται παραδείγματα από εμπειρίες μητέρων από πρόσφατη ποιοτικού τύπου έρευνα, στην οποία συμμετείχε η συγγραφέας, με θέμα «Μαθαίνοντας από τις Οικογένειες: Πολιτικές και Πρακτικές Καταπολέμησης του Κοινωνικού Αποκλεισμού σε Οικογένειες με Μικρά Παιδιά στην Ευρώπη»¹.

A. Συνδυασμός εργασιακής και οικογενειακής ζωής

Οι οικογενειακές πολιτικές στον τομέα αυτό αναπτύχθηκαν για να αντιμετωπίσουν τα ζητήματα που προκύπτουν από την αυξανόμενη ένταξη των γυναι-

κών και των μητέρων στην αγορά εργασίας. Οι πολιτικές αυτές αφορούν κυρίως τις διάφορους τύπου άδειες για οικογενειακούς λόγους και τις υπηρεσίες φροντίδας των παιδιών. Πιο έμμεσα, ρυθμίσεις στον τρόπο οργάνωσης της εργασίας και στις ώρες λειτουργίας των Υπηρεσιών καθώς και οι δυνατότητες πρόσβασης στην εργασία και στις υπηρεσίες φροντίδας επηρεάζουν περισσότερο ή λιγότερο θετικά τη δυνατότητα συνδυασμού της εργασιακής και οικογενειακής ζωής.

Οι οικογενειακές πολιτικές επηρεάζουν το διαθέσιμο χρόνο και τις επιλογές κυρίως των γυναικών για εργασία (που αποτελεί και την κύρια πηγή πρόσβασης σε ατομικό εισόδημα), για εκπαίδευση και για κοινωνική δραστηριότητα. Οι οικογενειακές πολιτικές επηρεάζουν ακόμα οικονομικού τύπου αποφάσεις, κατά πόσο δηλαδή είναι συμφέρον για τη μητέρα να ενταχθεί ή όχι στην αγορά εργασίας, αλλά και ποιοτικού τύπου αποφάσεις όπως κατά πόσον είναι καλύτερο για τα παιδιά να εργαστεί ή όχι η μητέρα. Μπορούν ακόμα να επηρεάσουν και ουσιαστικότερες αποφάσεις όπως αυτή για τον αριθμό των παιδιών που θα αποκτήσει η οικογένεια.

Είναι γεγονός ότι στη διατύπωση τους οι οικογενειακές πολιτικές στον τομέα αυτό στην πλειοψηφία των περιπτώσεων δεν κάνουν διαφοροποιήσεις ή διακρίσεις ανάλογα με το φύλο, οι λίγες δε εξαιρέσεις, όπως είναι για παράδειγμα η άδεια φροντίδας παιδιού στο δημόσιο τομέα που απευθύνεται μόνο σε μητέρες, σταδιακά επαναδιατυπώνονται ώστε να διασφαλιστούν οι όροι ισότητας ανάμεσα στα δύο φύλα². Τι γίνεται

1. Χατζηβαρνάβα Ε. και Χανδάνος Γ. (2005), *Μαθαίνοντας από τις Οικογένειες: Πολιτικές και Πρακτικές Καταπολέμησης του Κοινωνικού Αποκλεισμού σε Οικογένειες με Μικρά Παιδιά στην Ευρώπη*, Έκθεση για την Ελλάδα, Ινστιτούτο Κοινωνικής Προστασίας και Αλληλεγγύης, Homestart International (2005), *Policies and Practices to Combat Social Exclusion Amongst Families with Small Children in Europe, Transnational Report*.

2. Βλ. ομιλία του Υπουργού Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης Πρ. Παυλόπουλου σε ημερίδα της οργάνωσης «Παναθηναϊκή» με θέμα «Η Ελλάδα στην πρόκληση της σύγχρονης Ευρώπης-Δημοσιοϋπαλληλικός Κώδικας», 11.5.06. Η υπό συζήτηση άδεια φροντίδας παιδιού στο δημόσιο τομέα προβλέπει μειωμένες ώρες εργασίας μέχρι το παιδί να γίνει 4 χρόνων ή συνεχόμενη άδεια μετ' αποδοχών 9 μηνών. Η άδεια λαμβάνεται μετά τη λήξη της άδειας μητρότητας και αυτή τη στιγμή χορηγείται μόνο στις μητέρες. Να σημειωθεί ότι η κοινωνική ασφάλιση αντιμετωπίζει διαφορετικά τις μητέρες από τους πατέρες δίνοντας τη δυνατότητα στις εργαζόμενες μητέρες για χαμηλότερη ηλικία συνταξιοδότησης. Αυτό δεν αποτελεί στην ουσία μέτρο καλύτερου συνδυασμού της εργασίας και της οικογένειας αλλά, όπως έχει

όμως στην πράξη; Ας δούμε ορισμένα παραδείγματα.

Στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια παρατηρούμε μια αξιοσημείωτη αύξηση του αριθμού των αδειών για γονείς αλλά και μια συνεχή επιμήκυνση της διάρκειας τους καθώς και μεγαλύτερη ευελιξία στον τρόπο λήψης τους. Ερευνητικά στοιχεία και η καθημερινή πρακτική δείχνει ότι όμως ότι οι γονείς που εργάζονται στον ιδιωτικό τομέα δεν κάνουν χρήση των διάφορων αδειών που δικαιούνται είτε γιατί φοβούνται ότι αυτό μπορεί να επηρεάσει την ασφάλεια της θέσης εργασίας τους και την όποια εξέλιξη τους είτε γιατί αυτό μπορεί να σημαίνει απώλεια εισοδήματος. Πάντως είτε λόγω των επικρατούσων κοινωνικών αντιλήψεων είτε γιατί εκτιμάται σε οικογενειακό επίπεδο ότι έχει μεγαλύτερη σημασία για τα οικογενειακά έσοδα το εισόδημα του πατέρα και η σταθερότητα λήψης του, όταν γίνεται χρήση των αδειών, οι μητέρες είναι αυτές που κατά κανόνα τις λαμβάνουν. Και αυτό αφορά τόσο τις άδειες που αμείβονται όσο και αυτές που δεν αμείβονται, τόσο τις άδειες που αποτελούν ατομικό δικαίωμα του εργαζόμενου (όπως η γονική άδεια ανατροφής) όσο και αυτές που δίνονται μόνο σε ένα από τους δύο γονείς (όπως η άδεια φροντίδας παιδιού). Τι επιπτώσεις όμως έχει αυτή η κατάσταση;

Λέει μια μητέρα τεσσάρων παιδιών «Εάν ο πιθανός εργοδότης μου μάθει ότι έχω τέσσερα ανήλικα παιδιά, απλά δεν θα με προσλάβει»³.

Σε μια άλλη περίπτωση οι ερευνητές στην προαναφερθείσα έρευνα⁴ βρήκαν στο σπίτι μόνα τους ένα αδιάθετο παιδί προσχολικής ηλικίας με ένα παιδί σχολικής ηλικίας το οποίο δεν είχε πάει σχολείο για να φροντίζει το αδιάθετο αδελφάκι του γιατί η μόνη μητέρα δεν μπορούσε να αφήσει τη δουλειά της.

Είναι άξιο ιδιαίτερης παρατήρησης βέβαια ότι δεν

σημειωθεί, μέτρο εκ των υστέρων επιβράβευσης της συμβολής των μητέρων στο έργο της ανατροφής των παιδιών, αναπαράγοντας όμως με αυτόν τον τρόπο τους παραδοσιακούς κοινωνικούς ρόλους (βλ. Ματσαγγάνης Μ. και Πετρόγλου Α. (2001), Το Σύστημα Κοινωνικής Προστασίας και οι Γυναίκες, μελέτη που εκπονήθηκε για λογαριασμό του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας).

3. Να σημειωθεί ότι πέρα από την άδεια μητρότητας, τη γονική άδεια ανατροφής και την άδεια φροντίδας παιδιού που ισχύουν σήμερα στον ιδιωτικό τομέα, ένας γονιός με τρία και περισσότερα παιδιά δικαιούται επί πλέον μέχρι 12 μέρες άδειας άνευ αποδοχών για περιπτώσεις ασθένειας των παιδιών του και αυτό αποτελεί ατομικό δικαίωμα του εργαζόμενου.

4. Χατζηβαρνάβα Ε. και Χανδάνος Γ. *οπ. παρ.*

συγκεντρώνονται επίσημα στατιστικά στοιχεία που να δείχνουν το ποσοστό λήψης των διαφόρων αδειών από τους γονείς και την κατά φύλο κατανομή της λήψης τους. Ούτε το θέμα της επίπτωσης των αδειών για γονείς στις ευκαιρίες απασχόλησης των μητέρων ή των νέων έγγαμων γυναικών, εάν δηλαδή λειτουργούν ως αντικίνητρα στην πρόσληψη τους, ερευνητικά έχει μελετηθεί. Να σημειωθεί τέλος ότι όλες οι διαφορετικές άδειες για γονείς δεν αφορούν την ανεπίσημη αγορά εργασίας και τις μη μισθωτές σχέσεις εργασίας.

Η ευελιξία στις σχέσεις εργασίας, όπως η μερική απασχόληση, οι βάρδιες κλπ θα αποτελούσαν μια λύση καλύτερου συνδυασμού της εργασιακής και οικογενειακής ζωής, όμως δεν αποτελούν ακόμα και για τις μητέρες με μικρά παιδιά πάντα μια επιθυμητή λύση. Για παράδειγμα, η μερική απασχόληση μπορεί να διευκολύνει το συνδυασμό εργασιακής και οικογενειακής ζωής, αλλά σημαίνει χαμηλότερες απολαβές και μακροπρόθεσμα, χειρότερες προϋποθέσεις συνταξιοδότησης. Στην πράξη δε συχνά η ευελιξία στον ιδιωτικό τομέα προσαρμόζεται περισσότερο στις ανάγκες της εργοδοσίας και σε λιγότερο βαθμό στις ανάγκες των γονιών.

Λέει μια μόνη μητέρα πέντε παιδιών ηλικίας 7- 13 χρόνων η οποία δουλεύει σε μια μικρή βιοτεχνία όπου οι περισσότεροι εργαζόμενοι είναι γυναίκες: «Ρώτησα τον εργοδότη μου αν θα μπορούσα να δουλεύω μόνο πρωινά λόγω των παιδιών, αλλά μου είπε ότι υπάρχουν πολλές γυναίκες στην επιχείρησή μου και εμένα και δεν μπορεί να εξυπηρετήσει εμένα μόνο. Όταν δουλεύω απόγευμα γυρνώ στο σπίτι στις 11 το βράδυ. Τα παιδιά μένουν μόνα τους».

Δεν είναι τυχαίο ότι ο δημόσιος τομέας – ένας καλός εργοδότης όσον αφορά την τήρηση των εργασιακών δικαιωμάτων- αποτελεί τον ιδανικό εργοδότη για τις μητέρες.

Κάποια σχετικά πρόσφατα μέτρα, όπως είναι η επιδότηση εργοδοτών για την πρόσληψη μητέρων⁵ ή η πρόταση για τη διευκόλυνση της αναπλήρωσης με ανέργους εργαζομένων γυναικών κατά το χρόνο απουσίας από την εργασία τους με άδεια κήσης και λοχείας⁶ επιδιώκουν να περιορίσουν τα αντικίνητρα

5. Προβλέπεται επιδότηση του εργοδότη με ποσό ισόποσο των εργοδοτικών εισφορών που τον βαρύνουν για την ασφαλιστική κάλυψη προσλαμβανομένων μητέρων με δύο παιδιά. Η επιδότηση διαρκεί για ένα έτος για κάθε παιδί (Ν3227/2004, άρθρο 2.2.)

6. Στην Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας 2006 προ-

από πλευράς εργοδοσίας στην πρόσληψη μητέρων.

Και ενώ τα ανωτέρω μέτρα επιδιώκουν να αμβλύνουν το κόστος για τον εργοδότη της πρόσληψης μητέρων και να καλύψουν τα κενά από την απουσία τους, κάποια άλλα μέτρα κινούνται στην κατεύθυνση να στηρίξουν την απασχόληση των εργαζομένων μητέρων, όπως το πρόγραμμα επιδότησης μητέρων με παιδιά προσχολικής ηλικίας για το ξεκίνημα κάποιας επιχείρησης μέσα στο σπίτι τους⁷, ενώ στην κατεύθυνση της καλύτερης αξιοποίησης της γονικής άδειας ανατροφής κινείται και η πρόταση για την προώθηση νομοθετικής ρύθμισης για την καταβολή από τον ΔΛΟΕΜ του ημερομισθίου του ανειδίκευτου αργάτη στους εργαζόμενους που λαμβάνουν τη γονική άδεια ανατροφής και της κάλυψης των ασφαλιστικών εισφορών⁸.

Στον τομέα των υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας, όπως και στον τομέα των αδειών για γονείς, επίσης παρατηρούμε μια σημαντική αύξηση των υπηρεσιών φροντίδας παιδιών προσχολικής και σχολικής ηλικίας και των υπηρεσιών φροντίδας ηλικιωμένων και ατόμων με αναπηρίες. Ελλείψεις και ανισότητα στην κατανομή τους εντοπίζονται σε όλες τις κατηγορίες υπηρεσιών όμως υπάρχει μια συνεχής βελτίωση. Ιδιαίτερο κενό παρουσιάζεται στην φροντίδα παιδιών κάτω των 2,5 χρόνων που σε ένα βαθμό μπορεί να οφείλεται στην επικρατούσα αντίληψη ότι τα βρέφη και τα πολύ μικρά παιδιά είναι προτιμότερο να μεγαλώνουν σε ένα οικογενειακό περιβάλλον. Γι' αυτές τις περιπτώσεις και τις περιπτώσεις των κενών γενικότερα, και εφόσον το οικογενειακό δίκτυο δεν διαθέτει επαρκή στήριξη, επιλέγονται αναγκαστικά ιδιωτικές υπηρεσίες φροντίδας (ιδιώτες φροντιστές, ιδιωτικοί βρεφικοί σταθμοί), λύσεις που ανάλογα με τις δυνατότητες μπορεί να είναι περισσότερο ή λιγότερο αξιόπιστες⁹ ή και διακόπτεται η εργασία της μητέρας. Η ποιότητα των δημοσίων υπηρεσιών ή και οι ώρες λειτουργίας

τους προβληματίζουν αρκετούς γονείς οι οποίοι, όταν διαθέτουν κάποιους οικονομικούς πόρους, επιλέγουν ιδιωτικές υπηρεσίες φροντίδας (αντί των δημοσίων ή συμπληρωματικά προς αυτές). Να σημειωθεί ότι και στις δημόσιες υπηρεσίες φροντίδας για παιδιά προσχολικής ηλικίας, οι γονείς, εκτός των οικονομικά ασθενών που απαλλάσσονται, καταβάλλουν οικονομική συμμετοχή το ύψος της οποίας καθορίζεται από το αρμόδιο Διοικητικό/Δημόσιο Συμβούλιο της κάθε Υπηρεσίας και μπορεί να φτάσει το ποσό των 150 ή και παραπάνω ευρώ το μήνα ανάλογα με την εισοδηματική κλίμακα των γονιών, ενώ ελάχιστες υπηρεσίες λειτουργούν με απογευματινό ωράριο¹⁰. Όσον αφορά τις προϋποθέσεις εγγραφής, προτεραιότητα δίδεται στους εργαζόμενους γονείς και στους γονείς με διάφορες κοινωνικοοικονομικές δυσκολίες. Παρόλο που δεν υπάρχουν επίσημα στατιστικά στοιχεία ως προς τη ζήτηση και προσφορά, η διασφάλιση θέσης δεν είναι δεδομένη¹¹. Δεν προβλέπεται η καταβολή κάποιου επιδόματος φροντίδας στους γονείς ή φορολογικής έκπτωσης για δαπάνες φροντίδας.

Η παραπάνω περιγραφή έχει δοθεί για να κατανοηθεί πώς το όλο πλαίσιο λειτουργίας των υπηρεσιών, το οποίο έχει δημιουργηθεί για τη διευκόλυνση της ένταξης των μητέρων στην αγορά εργασίας, συχνά δεν λειτουργεί με τρόπο ώστε να φέρνει τα αναμενόμενα αποτελέσματα.

Λέει μια άνεργη μητέρα «Δέχτηκαν το παιδί μου στον παιδικό σταθμό για λίγες ώρες, αλλά όταν τους ρώτησα αν θα μπορούσαν να το κρατήσουν περισσότερες ώρες αν θα έβρισκα δουλειά είπαν όχι γιατί ήταν πλήρεις...έτσι σταμάτησα να ψάχνω για δουλειά». Άραγε αυτή η μητέρα καταγράφεται ως άνεργη ή ως νοικοκυρά στις έρευνες της ΕΣΥΕ;

Λέει μια άλλη μητέρα «Είναι 6 λεπτά με τα πόδια ως την στάση για το λεωφορείο το οποίο περνά κάθε 20

τήνεται η προώθηση νομοθετικής ρύθμισης για την ανάπτυξη μέσω του ΛΑΕΚ (Λογαριασμός Απασχόλησης και Επαγγελματικής Κατάρτισης) δράσεων για τη διευκόλυνση της απασχόλησης με ανέργους εργαζομένων γυναικών κατά το χρόνο απουσίας από την εργασία τους με άδεια κύησης και λοχείας

7. Το πρόγραμμα υλοποιείται στο πλαίσιο του Ε.Π. «Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση», Μέτρο 3.13 «Ολοκληρωμένες παρεμβάσεις υπέρ των γυναικών»

8. Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας 2006

9. Να σημειωθεί ότι ένα μεγάλο ποσοστό των ιδιωτικών υπηρεσιών φροντίδας καλύπτεται από ανασφάλιστη γυναικεία απασχόληση, κυρίως μεταναστριών, για την οποία δεν υπάρχουν ιδιαίτερες θεσμικές ρυθμίσεις και πλαίσιο εκπαίδευσης και εποπτείας

10. Για τις υπηρεσίες φροντίδας παιδιών σχολικής ηλικίας όπως είναι το ολοήμερο σχολείο ή τις αντίστοιχες υπηρεσίες για τους ηλικιωμένους ή τα άτομα με αναπηρία, όπως είναι το πρόγραμμα «Βοήθεια στο σπίτι» δεν προβλέπεται οικονομική εισφορά από τους χρήστες.

11. Με βάση αδημοσίευτα στοιχεία πρόσφατης καταγραφής της ΕΕΤΑ (Ελληνικής Εταιρίας Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης), λειτουργούν 1736 δημοτικοί παιδικοί σταθμοί που φιλοξενούν 78272 παιδιά από τα οποία μόνο 6641 είναι κάτω των 2,5. Οι σταθμοί λειτουργούν ως ΝΠΔΔ ή παραρτήματα αυτών, ως Υπηρεσίες των ΟΤΑ ή στο πλαίσιο Δημοτικών Επιχειρήσεων. Όσον αφορά τα παιδιά σχολικής ηλικίας, ολοήμερα σχολεία λειτουργούν σε περίπου 75% των δημοτικών σχολείων και σε 41% των νηπιαγωγείων.

λεπτά....πηγαίνει στο κέντρο και μετά παίρνεις άλλο λεωφορείο για τον παιδικό σταθμό. Χρειάζεται μισή μέρα να πας εκεί και μισή να γυρίσεις πίσω»

Πάντως, το ύψος της οικονομικής εισφοράς στους παιδικούς σταθμούς από μόνο του δεν φαίνεται, κατά την εκτίμηση έρευνας του ΟΟΣΑ, να αποτελεί αντικίνητρο για την εργασία των γυναικών στη χώρα μας¹².

Εφόσον η φροντίδα αποτελεί στην κοινή συνείδηση μια κατ' εξοχήν γυναικεία υπόθεση, οι οικογενειακές επιλογές ως προς τη φροντίδα και την απασχόληση περιστρέφονται αποκλειστικά γύρω από τις επιλογές της μητέρας: Είναι πρακτικά εφικτό να δουλεύει; Και αν ναι, διασφαλίζεται ένα επίπεδο επαρκούς φροντίδας των παιδιών; Εάν δεν δουλεύει γιατί δεν είναι πρακτικά εφικτό ή για άλλους λόγους, το εισόδημα του πατέρα επαρκεί; Τι επιπτώσεις έχει η μία επιλογή ή άλλη;

Η εμπειρία μας έχει δείξει ότι στις φτωχές οικογένειες τα περιθώρια των επιλογών είναι ιδιαίτερα στενά και οι επιλογές αυτές έχουν σε κάθε περίπτωση επιπτώσεις. Όταν δεν εργάζεται η μητέρα υπερεργάζεται (για να διασφαλίσει το απαραίτητο για τις ανάγκες της οικογένειας εισόδημα) ο πατέρας.

Λέει μια μητέρα «Όταν δεν δούλευα εγώ, ο άντρας μου δούλευε περισσότερο. Έφευγε νωρίς το πρωί και γυρνούσε αργά το βράδυ, 9-10 η ώρα, για να τα βγάλουμε πέρα».

Σε μια τέτοια περίπτωση η δυνατότητα της μητέρας για ανεξάρτητο εισόδημα, ασφάλιση και σύνταξη περιορίζονται, ενώ ο πατέρας στερείται της δυνατότητας συμμετοχής στην οικογενειακή ζωή.

Όταν εργάζεται η μητέρα και δεν υπάρχει ένα επαρκές δίκτυο οικογενειακής στήριξης, μπορεί να δημιουργούνται κενά και ανεπάρκειες στη φροντίδα και προστασία των παιδιών που αγχώνουν τους γονείς ενώ πιέζεται ο διαθέσιμος προσωπικός χρόνος ιδιαίτερα της μητέρας.

Στις περιπτώσεις των μόνων γονιών (συνήθως μητέρων), η εργασία αποτελεί τη μόνη επιλογή αφού είναι στην ουσία η βασικότερη πηγή εισοδήματος, η επιλογή αυτή όμως, όπως είδαμε και στο παράδειγμα μας, δεν είναι χωρίς επιπτώσεις στα παιδιά ενώ για τις ίδιες τις μόνες μητέρες ο συνδυασμός οικογένειας και εργασίας αποτελεί μια ιδιαίτερα στρεσ-

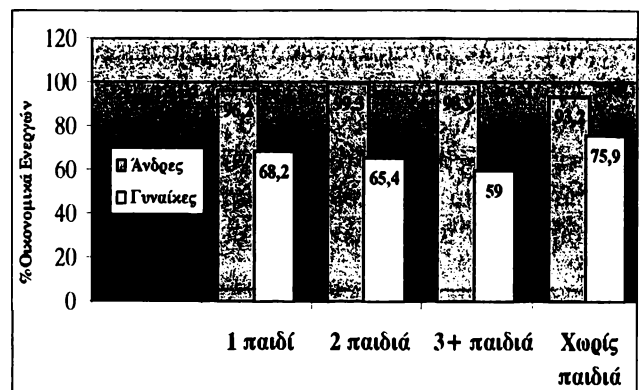
σογόνο κατάσταση. Σε άλλες οικογένειες, άλλοι παράγοντες κινδύνου όπως η ανάγκη φροντίδας βαριά αναπήρων ή χρόνια πασχόντων ή η ύπαρξη πολλών παιδιών περιορίζουν σημαντικά τη δυνατότητα αμειβόμενης απασχόλησης των φροντιστών γυναικών και επιδρούν αρνητικά στην πρόσβαση τους σε πόρους και ευκαιρίες.

Πάντως, παρόλες τις διαφορές, ακόμα και στις πλέον αναπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες τα ερευνητικά δεδομένα επιβεβαιώνουν τη συνεχιζόμενη σημασία του ρόλου του πατέρα ως βασικού κουβαλητή -οι πατέρες δουλεύουν περισσότερο από άλλες κατηγορίες εργαζομένων- και του ρόλου της μητέρας ως βασικού φροντιστή -οι μητέρες δεν δουλεύουν ή δουλεύουν λιγότερο, αλλά και όταν δουλεύουν αυτές κυρίως φροντίζουν¹³.

Στα Γραφήματα 1-3 απεικονίζονται τα ποσοστά οικονομικής συμμετοχής των πατέρων και των μητέρων ανάλογα με τον αριθμό των παιδιών (Γραφήματα 1-2) και την ηλικία τους (Γράφημα 3). Στο Γράφημα 4 εμφανίζεται ότι οι οικογενειακές ευθύνες αποτελούν για τις γυναίκες συντριπτικά το σπουδαιότερο λόγο για τον οποίο δεν ζητούν εργασία, ενώ για τους άνδρες ο λόγος αυτός δεν έχει καμία σημασία.

Γράφημα 1

Οικονομικά ενεργά άτομα ηλικίας 25-49 ετών κατά φύλο και ανάλογα με αριθμό εξαρτώμενων παιδιών (%) (2005, 4ο τρίμ.)

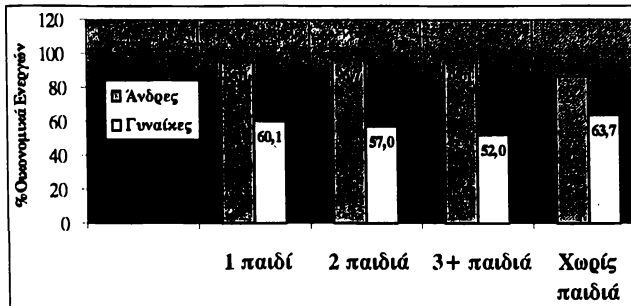
Πηγή: Eurostat, εξαγωγή στοιχείων από βάση δεδομένων

12. Immervoll H. and Barber D. (2005), *Can parents afford to work? Childcare costs, tax benefit policies and work*, OECD Social, Employment and Migration Working Papers No 31

13. Daly M. and Rake K. (2003), *Gender and the Welfare State*, Cambridge, Polity Press. Hatten W., Vinter L. and Williams R. (2002), *Dads on Dads: Needs and Expectations at Home and Work*, Manchester, Equal Opportunities Commission, Research Discussion Series. O'Brien M. and Shemilt I. (2003), *Working Fathers: Earnings and Caring*, Manchester, Equal Opportunities Commission, Research Discussion Series.

Γράφημα 2

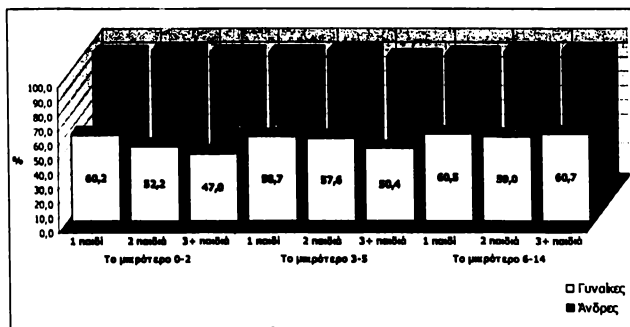
Δείκτης απασχόλησης ατόμων ηλικίας 25-49 ετών κατά φύλο και ανάλογα με αριθμό εξαρτώμενων παιδιών (%) (2005, 4ο τρίμ.)

Πηγή: Eurostat, εξαγωγή στοιχείων από βάση δεδομένων

Γράφημα 3

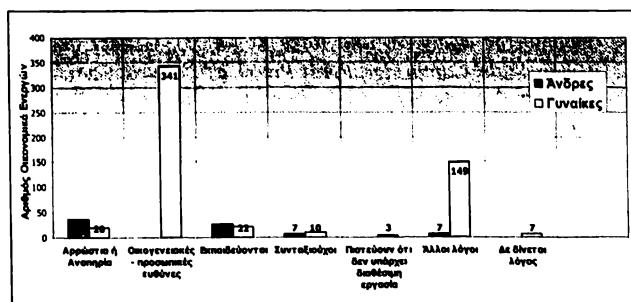
Δείκτης απασχόλησης ατόμων ηλικίας 25-49 ετών ανάλογα με το φύλο και τον αριθμό και ηλικία των εξαρτωμένων παιδιών (%) (2005, 4ο τρίμ.)

Πηγή: Eurostat, εξαγωγή στοιχείων από βάση δεδομένων

Γράφημα 4

Οικονομικά ενεργά άτομα ηλικίας 25-49 ετών που δεν ζητούν εργασία κατά φύλο και ανάλογα με τους λόγους για τους οποίους δεν ζητούν εργασία (000) (2005, 4ο τρίμ.)

Πηγή: Eurostat, εξαγωγή στοιχείων από βάση δεδομένων

Συμπερασματικά, για τις μητέρες, ιδιαίτερα αυτές με μικρά ή/και πολλά παιδιά, φαίνεται ότι η ένταξη

στην αγορά εργασίας είναι ιδιαίτερα δύσκολη –και αυτό επιδεινώνεται από τα γενικότερα υψηλά ποσοστά ανεργίας στη χώρα–, η διατήρηση της θέσης εργασίας επισφαλής και η εξέλιξη στην εργασία περιορισμένη, ενώ λόγω ανεργίας ή μακρών διαστημάτων απουσίας από την αγορά εργασίας υπάρχουν δυσκολίες στην εκπλήρωση επαρκών όρων κοινωνικής ασφάλισης με επίπτωση στο ύψος των συντάξεων ή με κίνδυνο την αδυναμία θεμελίωσης δικαιώματος συνταξιοδότησης. Παράλληλα, οι δυνατότητες τους για εκπαίδευση, προσωπική ανέλιξη και κοινωνική συμμετοχή είναι περιορισμένες. Είναι προφανές ότι ο κυρίαρχος ρόλος της γυναίκας ως φροντιστή, με μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό συναίνεσης από την ίδια, επηρεάζει σημαντικά όλες τις προς τα έξω σχέσεις της. Η μητέρα είναι αυτή που κάνει συνήθως τους συμβιβασμούς στις επιλογές εργασίας, αλλά και στις επιλογές για άλλες εκπαιδευτικές και κοινωνικές δραστηριότητες εκτός σπιτιού.

Από την πλευρά των ανδρών και των πατέρων, θα πρέπει να τονιστεί ότι η μη συμμετοχή τους στην οικογενειακή ζωή, πέραν των κοινωνικών αντιλήψεων, της εργασιακής κουλτούρας και οικονομικών λόγων, μπορεί να αντικατοπτρίζει την αδυναμία τους να επηρεάσουν τους όρους του παιχνιδιού στον εργασιακό τους χώρο που θα τους επέτρεπε μια μεγαλύτερη συμμετοχή στην οικογενειακή ζωή μόνο που στην περίπτωση των ανδρών αυτός ο περιορισμός των επιλογών είναι χωρίς οικονομικές επιπτώσεις¹⁴.

Ο δρόμος προς την ισότητα απαιτεί την εξάλειψη όλων των αντικινήτρων που συνδέονται με την ένταξη στην αγορά εργασίας τόσο από την πλευρά των εργοδοτών όσο και από την πλευρά των γονιών, ιδιαίτερος δε σε ότι αφορά την αναπλήρωση του εργατικού δυναμικού στις επιχειρήσεις και την αναπλήρωση του εισοδήματος στις οικογένειες. Απαιτεί ευελιξία στις συνθήκες εργασίας και στην παροχή διευκολύνσεων προς τους γονείς και μια θετική προς αυτούς εργασιακή κουλτούρα. Απαιτεί διαθέσιμες, προσβάσιμες, οικονομικά προσιτές, αξιόπιστες και ευέλικτες υπηρεσίες φροντίδας. Απαιτεί επί πλέον ιδιαίτερα μέτρα ενθάρρυνσης της συμμετοχής των πατέρων στη φροντίδα και την οικογενειακή ζωή (π.χ. ειδική μη μεταβιβάσιμη άδεια φροντίδας παι-

14. Οι Hatten et al έχουν διαπιστώσει ότι ο βαθμός εμπλοκής των πατέρων στην οικογένεια συνδέεται με την ιεραρχία στο χώρο εργασίας: αυτοί που είναι ψηλά στην ιεραρχία έχουν μεγαλύτερη ευχέρεια να καθορίσουν οι ίδιοι το πρόγραμμα εργασίας τους και να συνδυάσουν καλύτερα την εργασιακή και οικογενειακή τους ζωή (βλ. Hatten W., Vinter L. and Williams R., όπ. παρ.).

διού για πατέρες, εκστρατείες ενημέρωσης). Απαιτεί τέλος τα μέτρα να λαμβάνονται στο πλαίσιο μιας ολοκληρωμένης, αλληλοσυμπληρούμενης και συστηματικής στρατηγικής όπου η παρακολούθηση της πορείας εφαρμογής των μέτρων και η αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας τους αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα αυτής της στρατηγικής¹⁵.

B. Διασφάλιση βασικών όρων διαβίωσης

Στη χώρα μας κατά κανόνα οι όποιες πολιτικές διασφάλισης βασικών όρων διαβίωσης δεν φαίνεται να ακολουθούν ενιαία κριτήρια χορήγησης. Άλλες, όπως οι παροχές για την κατοικία χορηγούνται στον εργαζόμενο γονέα, άλλες όπως οι παροχές για τις πολύτεκνες οικογένειες ή τις οικογένειες με τρία παιδιά, χορηγούνται στη μητέρα. Τα αφορολόγητα ποσά για παιδιά στο φόρο εισοδήματος αφορούν κατά προτεραιότητα το φορολογούμενο πατέρα. Αυτό όμως που δεν εξετάζεται σε καμία περίπτωση είναι ποιος εσωτερικά στην κάθε οικογένεια ελέγχει και διαχειρίζεται το οικογενειακό εισόδημα, είτε αυτό προέρχεται από την εργασία είτε από το κράτος είτε από άλλες πηγές. Η εσωτερική διαχείριση παραμένει πεδίο της ιδιωτικής σφαίρας και δεν μπορεί να δημιουργήσει νομικές αξιώσεις. Η ποιότητα των σχέσεων μέσα στην οικογένεια, το ποιος ελέγχει τους υλικούς και οικονομικούς πόρους και οι αντιλήψεις όσον αφορά τους κοινωνικούς ρόλους καθορίζουν ποιος και πώς διαχειρίζεται τους οικογενειακούς πόρους. Η κυρίαρχη στις περισσότερες περιπτώσεις θέση του άνδρα στον έλεγχο των οικογενειακών πόρων -μερικές φορές αυτός αποτελεί τη μόνη πηγή οικογενειακού εισοδήματος- εξηγεί γιατί έχει και τον έλεγχο της διαχείρισης τους¹⁶ και γιατί

οι γυναίκες σύζυγοι βρίσκονται σε μια σχέση εξάρτησης με ότι κινδύνους αυτό μπορεί να συνεπάγεται, κινδύνους που τις περισσότερες φορές δεν βγαίνουν στην επιφάνεια.

Η συμβολή της γυναίκας που ασχολείται αποκλειστικά με τη φροντίδα ανήλικων ή ανήμπορων μελών της οικογένειας παραμένει υποβαθμισμένη και αυτό κυρίως γιατί είναι συνυφασμένη με την ηθική επιταγή της αλληλεγγύης ενώ οι ανάγκες της λίγη προσοχή λαμβάνουν από την κοινωνική πολιτική. Στο ελληνικό δίκαιο –εκτός από τις πολύτεκνες μητέρες για τις οποίες προβλέπεται σύνταξη– μόνο στις περιπτώσεις χηρείας ή διάλυσης του γάμου δημιουργούνται αξιώσεις. Σε ότι αφορά τη διάλυση του γάμου, οι αξιώσεις αυτές αφορούν την περιουσία που αποκτήθηκε από τον ένα εκ των δύο συζύγων μετά το γάμο, είναι ανεξάρτητες από την καθαρά οικονομική συμβολή του καθενός στη δημιουργία της περιουσίας και εμμέσως αναγνωρίζουν τη συμβολή της συζύγου-φροντιστή στη δημιουργία των όρων απόκτησης της οικογενειακής περιουσίας. Επίσης αξιώσεις εγείρονται από τις μη εργαζόμενες διαζευγμένες συζύγους για διατροφή και, με προϋποθέσεις, στην ασφάλιση υγείας και στη σύνταξη του τέως συζύγου. Σχετικές αξιώσεις εγείρονται και για τις χήρες, ενώ δεν προβλέπεται δικαίωμα για τέτοιες αξιώσεις στις περιπτώσεις διάλυσης ελεύθερων συμβιώσεων. Πάντως η αντιμετώπιση των γυναικών ως «εξαρτημένων μελών» αντικατοπτρίζει και αναπαράγει παραδοσιακά πρότυπα ως προς τους ρόλους των φύλων μέσα στην οικογένεια. Κατά κάποιους μελετητές, η εξατομίκευση των κοινωνικών δικαιωμάτων με π.χ. επιμερισμό των μεταξύ των συζύγων συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων που αποκτώνται κατά τη διάρκεια του γάμου θα αποτελούσε μια δικαιότερη επιλογή¹⁷.

Εάν η σχέση διαλυθεί και η μητέρα έχει την ευθύνη των παιδιών, όπως συμβαίνει και στις περισσότερες

15. Κατά τους O' Brien και Shemilt η εμπειρία από τις Σκανδιναβικές χώρες δείχνει ότι η λήψη της γονικής άδειας είναι μεγαλύτερη όταν ισχύουν οι παρακάτω τέσσερις προϋποθέσεις: όταν υπάρχει ειδική άδεια για πατέρες, όταν υπάρχει υψηλή αναπλήρωση του μισθού, όταν υπάρχει ευελιξία στον τρόπο λήψης της γονικής άδειας και όταν τα μέτρα για τους πατέρες αποτελούν αντικείμενο κυβερνητικής εκστρατείας ενημέρωσης (βλ. O' Brien and Shemilt, *όπ.π.* σελ. viii). Κατά τον Kjeldstad, αν και σήμερα στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες αναγνωρίζεται ότι η φροντίδα των νεογέννητων παιδιών είναι ευθύνη και των δύο γονιών, μόνο σε λίγες χώρες γίνεται κάποια ιδιαίτερη προσπάθεια να επαναδομηθούν οι κοινωνικές συμπεριφορές με όρους ισότητας (βλ. Kjeldstad R. (2001), *Gender Policies and Gender Equality* στο Kauto M. et al *Nordic Welfare States in the European Context*, London, Routledge).

16. Η διεθνής εμπειρία δείχνει ότι η κατανομή, ο έλεγχος και η διαχείριση των οικογενειακών εισοδημάτων λειτουργεί σε βάρος των γυναικών και ότι στις περισσότερες χώρες κατά μέσο όρο οι γυναίκες ελέγχουν λιγότερο από το 1/3 του οικογενειακού

εισοδήματος (Daly M. and Rake K. (2003), *Gender and the Welfare State*, Cambridge, Polity Press), στις δε μεσογειακές χώρες το ποσοστό αυτό είναι λιγότερο από το 1/5 (Bonke J. (2006), *Income Distribution and Economic Well-being in European Families, Social Policy and Welfare Working Papers 03:2006*, Danish Institute of Social Research

17. Ματσαγγάνης και Πετρόγλου, *όπ.παρ.* Μια πιο ριζοσπαστική άποψη προτείνει την εξατομίκευση των κοινωνικών επιδομάτων και την απεξάρτησή τους από το οικογενειακό στάτους. Έτσι για παράδειγμα, οι παροχές προς τις χήρες ή τις μόνες μητέρες δεν θα δίνονται γιατί στερούνται ενός κουβαλητή, αλλά γιατί δεν έχουν δουλειά και επαρκή εισοδήματα (βλ. Hatland A. (2001), *Changing family patterns and social security* στο Kauto M. et al, *όπ.παρ.* σελ. 135).

περιπτώσεις, οι επιπτώσεις στο επίπεδο διαβίωσης της οικογένειας ιδίως όταν η μητέρα δεν εργάζεται και δεν έχει άλλους οικονομικούς πόρους, μπορεί να είναι εξαιρετικά σοβαρές. Η ετοιμότητα του κράτους να ανταποκριθεί και να στηρίξει τις οικογένειες αυτές είναι προφανώς ανεπαρκής. Ενδεικτικά αναφέρουμε:

- Τα εξαιρετικά χαμηλά επιδόματα παιδιών που δίνονται στις μονογονεϊκές οικογένειες και τα εξίσου χαμηλά όρια οικογενειακού εισοδήματος που απαιτούνται για τη χορήγηση τους¹⁸, κατάσταση που συχνά οδηγεί σε μια κοινωνικά αποδεκτή «εξαπάτηση» του κράτους διότι σκόπιμα αποκρύπτονται από τους δικαιούχους, αλλά και από τους επαγγελματίες που τα εισηγούνται, εισοδήματα ή διαστρεβλώνονται τα κριτήρια χορήγησης προκειμένου μια φτωχή οικογένεια να καλυφθεί από το επίδομα.
- Η χρονοβόρα και δαπανηρή αδυναμία δικαστική διαδικασία για την καταβολή της διατροφής, αλλά και οι αδυναμίες εφαρμογής των δικαστικών αποφάσεων.
- Η ανεπάρκεια της στεγαστικής συνδρομής, ιδιαίτερα σε έκτακτες περιπτώσεις, αφού, παρόλο που η απόκτηση κατοικίας από αυτούς που την στερούνται ή που στεγάζονται ανεπαρκώς αποτελεί σύμφωνα με το Σύνταγμα (άρθρο 21) αντικείμενο ειδικής φροντίδας του κράτους, αυτό στην πράξη δεν διασφαλίζεται.

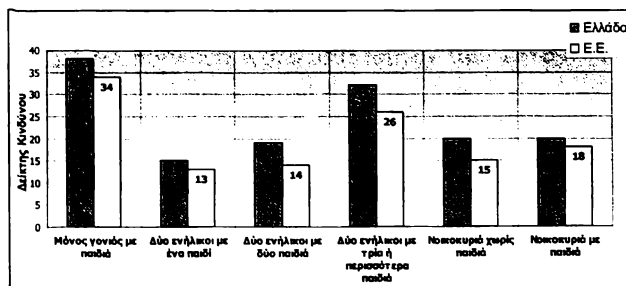
Η ανυπαρξία ατομικών εισοδημάτων και η ανεπαρκής κρατική υποστήριξη, εάν συνδυαστούν με έλλειψη οικογενειακών και άλλων υποστηρικτών δικτύων, δημιουργούν μια ιδιαίτερα εύθραυστη κατάσταση για αυτές τις οικογένειες αυξάνοντας σημαντικά τον κίνδυνο έκθεσης στη φτώχεια. Λόγω του συνδυασμού πολλών παραγόντων κινδύνου, οι δυνατότητες επιλογών των μητέρων είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Είναι άξιο παρατήρησης γιατί η κοινωνική πολιτική, που σε άλλες κατηγορίες οικογενειών όπως οι πολύτεκνες έχει υπάρξει γενναιόδωρη, δεν έχει δώσει τη δέουσα προσοχή στις μονογονεϊκές οικογένειες (ανετοιμότητα σε μια σχετικά πρόσφατη εξέλιξη; ενδόμυχα, μη κοινωνική αποδοχή της μονογονεϊκής οικογένειας; μη επαρκής ορατότητα των οικογενειών αυτών; Μειωμέ-

νη πολιτική πίεση). Από ότι όμως φαίνεται αυτό δεν είναι μόνο ένα ελληνικό φαινόμενο: οι οικονομικές ανάγκες τους, ιδιαίτερα των μόνων (άγαμων) μητέρων, δεν αναγνωρίζονται επαρκώς και ένας σημαντικός λόγος γι' αυτό, όπως υποστηρίζεται, είναι ότι οι ανάγκες αυτές θεωρούνται ότι δημιουργήθηκαν από δική τους συμπεριφορά και ότι γενναιόδωρες παροχές στις μόνες μητέρες μπορεί να ενθαρρύνουν «ανεύθυνη» συμπεριφορά¹⁹. Πάντως θετική εξέλιξη μπορεί να θεωρηθούν δύο πρόσφατες νομοθετικές ρυθμίσεις: ο νόμος για την δωρεάν νομική βοήθεια στους πολίτες με χαμηλό εισόδημα²⁰ και ο νόμος με τον οποίο οι διαζευγμένες γυναίκες με χαμηλό εισόδημα και κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις δικαιούνται μέρος της σύνταξης του αποθανόντος συζύγου²¹.

Στα Γραφήματα 5 και 6 απεικονίζεται ο δείκτης κινδύνου φτώχειας και η εξέλιξη του ανάλογα με τον τύπο νοικοκυριού, όπου φαίνεται ότι τα νοικοκυριά των μόνων γονιών παρουσιάζουν το μεγαλύτερο και μάλιστα σε πορεία αύξησης δείκτη κινδύνου. Στο Γράφημα 7 φαίνεται πόσο απεικονίζεται η σοβαρότητα της επιβάρυνσης των δαπανών στέγασης σε αυτά τα νοικοκυριά.

Γράφημα 5

Δείκτης κινδύνου φτώχειας ανάλογα με τον τύπο του νοικοκυριού (2004)

Πηγή: Eurostat, εξαγωγή στοιχείων από βάση δεδομένων

18. Κατά το 2006 το επίδομα για απροστάτευτα παιδιά, που αφορά κυρίως μονογονεϊκές οικογένειες, ήταν 44 ευρώ για κάθε παιδί και παρέχεται εφόσον το μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα για μια οικογένεια με τρία μέλη δεν ξεπερνά τα 235 ευρώ συν 21 ευρώ για κάθε επί πλέον μέλος.

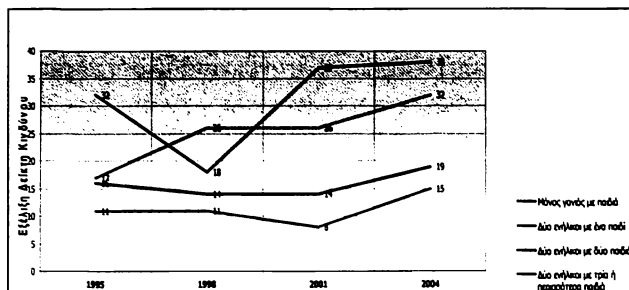
19. Hatland A., όπ. παρ., σελ.119.

20. N3226/2004

21. N3232/2004

Γράφημα 6

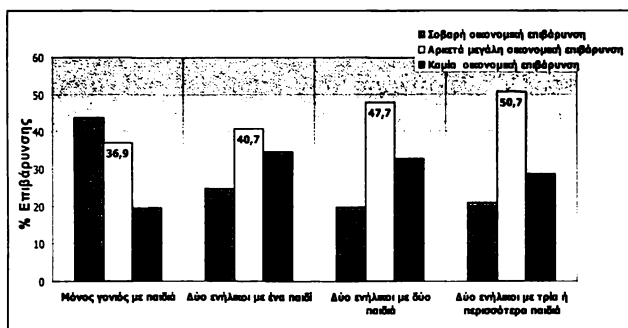
Εξέλιξη δείκτη κινδύνου φτώχειας σε μονογενεϊκά νοικοκυριά και σε νοικοκυριά με δύο ενήλικους και παιδιά (1995-2004)

Πηγή: Eurostat, εξαγωγή στοιχείων από βάση δεδομένων

Γράφημα 7

Επιβάρυνση δαπάνης στέγασης ανάλογα με τον τύπο νοικοκυριού (2001)

Πηγή: Eurostat, εξαγωγή στοιχείων από βάση δεδομένων

Συμπερασματικά, και αυτό φαίνεται ότι αποτελεί μια διεθνή κατάσταση, όχι μόνο οι μητέρες έχουν χαμηλότερα εισοδήματα και εκτίθενται σε μεγαλύτερο κίνδυνο φτώχειας από ότι οι πατέρες, αλλά ιδιαιτέρως η ικανότητα των μητέρων να συντηρήσουν από μόνες τους ένα νοικοκυριό με παιδιά είναι πολύ περιορισμένη και αυτό σίγουρα επηρεάζει τις επιλογές και αποφάσεις τους. Δηλαδή, πολύ συχνά επιλέγουν να ζουν σε μη ευτυχημένους γάμους ή/και να υφίστανται βία γιατί αισθάνονται ότι δεν έχουν άλλες διεξόδους. Η κίνηση να φύγουν από την οικογενειακή στέγη θεωρείται από τον κοινωνικό περίγυρο τρέλα και γεμίζει τις μητέρες με ενοχές

Λέει μια μητέρα που άφησε το σύζυγο της «Οι συνάδελφοι μου στη δουλειά με είδαν με άλλο μάτι όταν αποφάσισα να εγκαταλείψω το σύζυγό μου -ήθελαν να μείνω και να συνεχίσουμε να υποφέρουμε με τα παιδιά. Με έκαναν να αισθάνομαι απαίσια. Ακόμη έχω αισθήματα ενοχής..»

Συμπερασματικά σχόλια

Οι οικογενειακές πολιτικές τείνουν όλο και περισσότερο να εκφράζουν μια αντίληψη ισότητας στη διατύπωση τους. Αυτό όμως που είναι πολύ σημαντικό είναι ότι οι οικογενειακές πολιτικές δεν φαίνεται να διευκολύνουν ή να ενθαρρύνουν στην πράξη σημαντικά την αλλαγή της παραδοσιακής κατανομής των ρόλων ανάμεσα στους πατέρες και τις μητέρες εντός και εκτός της οικογένειας και δεν εφαρμόζονται με τρόπο που να συμβάλλει στη βελτίωση της ισότητας των ευκαιριών και της πρόσβασης σε πόρους ανάμεσα στα δύο φύλα. Εστιάζονται κυρίως στο να διευκολύνουν τις μητέρες να ανταπεξέλθουν στους διπλούς τους ρόλους (ως εργαζόμενες και οικογενειακοί φροντιστές), παρά να αλλάξουν το ρόλο του πατέρα. Ως επακόλουθο, οι επιλογές των μητέρων αλλά και των πατέρων είναι περιορισμένες και αναπαράγουν τις υφιστάμενες κοινωνικές ανισότητες. Είναι προφανές ότι δεν αρκεί να προβλέπουμε, πρέπει εμπράκτως να προάγουμε με ειδικές ρυθμίσεις, ενισχυτικά μέτρα, ενέργειες εκπαίδευσης και ευαισθητοποίησης, ενεργητικές πολιτικές, δημόσιες δεσμεύσεις, κατάλληλες πρακτικές και ανάλογους πόρους τις δυνατότητες των πατέρων και των μητέρων να συμμετέχουν ισοδύναμα στην εργασιακή, κοινωνική και οικογενειακή ζωή, προς όφελος των ίδιων και των παιδιών τους. Όπως πολύ σωστά σημειώνουν οι Daly και Drake είναι σημαντικό να δούμε «τι το κράτος πρόνοιας δεν κάνει, επί πλέον σε αυτό που κάνει»²².

Είναι γεγονός ότι στη χώρα μας δεν έχει αναπτυχθεί ακόμα ο προβληματισμός και η συζήτηση γύρω από τα μέτρα εκείνα που θα βελτιώναν στην πράξη τις ευκαιρίες και επιλογές των γονιών και ιδιαιτέρως των μητέρων. Το ζήτημα αυτό παραμένει σε χαμηλά σκαλοπάτια στην κλίμακα των προτεραιοτήτων της πολιτικής. Η κοινωνική διεκδίκηση δεν φαίνεται να είναι ιδιαίτερα έντονη αφενός γιατί οι παραδοσιακές κοινωνικές αντιλήψεις όσον αφορά τους ρόλους των δύο φύλων στη φροντίδα και προστασία των μελών της οικογένειας διαβρώνουν τις κοινωνικές απαιτήσεις και αφετέρου γιατί ομάδες οικογενειών και γυναικών που πλήττονται ιδιαίτερα από την έλλειψη πολιτικών, όπως οι μητέρες σε μονογενεϊκές οικογένειες, παραμένουν μια από τις λιγότερο κοινωνικά ορατές ομάδες πληθυσμού.

Η οικογένεια παραμένει ο κεντρικός πυρήνας της

22. Daly M. and Rake K., *όπ. παρ.*

κοινωνικής φροντίδας και λειτουργεί ως μηχανισμός αλληλεγγύης και άμβλυσης των κρίσεων μεταξύ των μελών. Όμως, όπως η ένταξη στην αγορά εργασίας τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών αποτελεί σήμερα κυρίαρχο στόχο πολιτικής, έτσι και η φροντίδα στο πλαίσιο της οικογενειακής ζωής είναι απαραίτητο να αναβαθμιστεί στο σύστημα των κοινωνικών αξιών και, όχι μόνο να διατυπωθεί με όρους ισότητας στις οικογενειακές πολιτικές, αλλά

και να προαχθεί ανάλογα κατά τη διαδικασία εφαρμογής τους. Εξ άλλου εάν η εργασία φέρνει εισόδημα, η προάσπιση του ήθους της φροντίδας και της αλληλεγγύης διασφαλίζει συναισθηματική ισορροπία, βελτιώνει τις ανθρώπινες σχέσεις και προωθεί την κοινωνική συνοχή. Όμως μόνο όταν η φροντίδα αποκτήσει τόση αξία όση και η εργασία, οι ανισότητες που δημιουργούνται μεταξύ ανδρών και γυναικών ίσως θα μπορέσουν να εξαλειφθούν.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ Λάουρα (1999), Η Οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά Πρότυπα και Συζυγικές Πρακτικές, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ Λάουρα (επιμ.) (2002), Οικογένεια και Κράτος Πρόνοιας στην Ευρώπη, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

ΜΑΤΣΑΓΓΑΝΗΣ Μάνος και ΠΕΤΡΟΓΛΟΥ Αθηνά (2001), Το Σύστημα Κοινωνικής Προστασίας και οι Γυναίκες, μελέτη που εκπονήθηκε για λογαριασμό του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας.

ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ Λουκία (2004), Εργασία και οικογενειακή ζωή, στο ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ Λουκία και ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ Μαρία (επιμ.), Ζητήματα Οικογενειακής Ζωής, Αθήνα, Gutenberg

ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Προκόπης (2006), Η Ελλάδα στην πρόκληση της σύγχρονης Ευρώπης-Δημοσιο-υπαλληλικός Κώδικας, ομιλία σε ημερίδα της οργάνωσης «Παναθηναϊκή» με θέμα 11.5.06, ιστοσελίδα του Υπουργείου Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης

ΠΕΤΡΟΓΛΟΥ Παναγιώτα (2000), Καλές πρακτικές για τον συνδυασμό οικογενειακής ζωής και σταδιοδρομίας -Εθνική Έκθεση, 4ο Μεσοπρόθεσμο Πρόγραμμα Κοινοτικής Δράσης για την Ισότητα των Φύλων (1996-2000), Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.

ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ Μαρία, (2004), Η απασχόληση των γυναικών: Ανάγκη ή επιλογή; στο ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ Λουκία. και ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ Μαρία(επιμ.), Ζητήματα Οικογενειακής Ζωής, Αθήνα, Gutenberg

ΧΑΤΖΗΒΑΡΝΑΒΑ Εύη και ΧΑΝΔΑΝΟΣ Γιώργος (2005), Μαθαίνοντας από τις Οικογένειες: Πολιτικές και Πρακτικές Καταπολέμησης του Κοινωνικού Αποκλεισμού σε Οικογένειες με Μικρά Παιδιά στην Ευρώπη, Έκθεση για την Ελλάδα, Αθήνα, Ινστιτούτο Κοινωνικής Προστασίας και Αλληλεγγύης

Διάφορες πηγές: ιστοσελίδες Υπουργείων, ΓΣΕΕ και άλλων φορέων, Νόμοι

Ξενόγλωσση

ALIAGA Christel (2005), Gender gaps in the reconciliation between work and family life, EUROSTAT, Statistics in Focus 4/2005

BASHEVKIN Sylvia (ed) (2002), Women's Work is Never Done, London, Routledge

BONKE Jens (2006), Income Distribution and Economic Well-being in European Families, Social Policy and Welfare Working Papers 03:2006, Danish Institute of Social Research

DALY Mary and RAKE Katherine (2003), Gender and the Welfare State, Cambridge, Polity Press

EUROSTAT, Data, Eurostat website

GREY Anne (2005), The changing availability of grandparents and its implications for childcare policies in the UK, Journal of Social Policy, Vol. 34, No 4, Oct. 2005, p.557-577

FINES-DAVIS Margaret et al (2004), Fathers and Mothers: Dilemmas of the Work-Life Balance, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers

- FLOURI Eirini** (2005), *Fathering and Child Outcomes*, Chichester, John Wiley and Sons
- FREDRIKSEN-GOLDSSEN Karen and SCHARLACH Andrew** (2001), *Families and Work*, New York, Oxford University Press
- HANTRAIS Linda, PHILIPPOV Dimiter. and BILLARI Francesco** (2006), *Policy Implications of Changing Family Forms*, Strasbourg, Council of Europe
- HATLAND Aksel** (2001), *Changing family patterns and social security στο KAUTO M. et al, Nordic Welfare States in the European Context*, London, Routledge)
- HATTEN Warren, VINTER Louise and WILLIAMS Rachel** (2002), *Dads on Dads: Needs and Expectations at Home and Work*, Equal Opportunities Commission, Manchester, Research Discussion Series
- HIMMELWEIT Susan** (2005), *Caring: The need for an economic strategy*, Public Policy Research, Vol. 12, No3, Autumn 2005, p.168-173
- IMMERVOLL Herwig and BARBER David** (2005), *Can parents afford to work? Childcare costs, tax benefit policies and work*, OECD Social, Employment and Migration Working Papers No 31
- HOMESTART INTERNATIONAL** (2005), *Policies and Practices to Combat Social Exclusion Amongst Families with Small Children in Europe*, Transnational Report, London, Home-Start International
- KJELDSTAD Randi** (2001), *Gender Policies and Gender Equality στο KAUTO Mikko et al, Nordic Welfare States in the European Context*, London, Routledge.
- KNIJN Trudie and KOMTER Aafke (ed.)** (2004), *Solidarity Between the Sexes and the Generations*, Cheltenham, Edward Elgar Publishing Limited
- LISTER R.** (2005), *The links between women's and children's policy*, Poverty, issue 121, p.9-12, Child Poverty Action Group
- MARCHBANK Jennifer** (2000), *Women, Power and Policy*, London, Routledge
- MILLAN Jane and ROWLIGSON Karen** (2001), *Lone Parents, Employment and Social Policy*, Cambridge, Polity Press
- O' BRIEN Margaret** (2004), *Fathers and Family Support: Promoting Involvement and Evaluating Impact*, London, Family and Parenting Institute
- O' BRIEN Margaret and SHEMILT Ian** (2003), *Working Fathers: Earnings and Caring*, Manchester, Equal Opportunities Commission, Research Discussion Series
- RUBERY Jill, SMITH Mark and FAGAN Colette** (1999), *Women's Employment in Europe*, London, Routledge
- WILLIAMS Fiona** (2004), *Rethinking Families*, London, Caluste Gulbenkian

1.7. Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός

Φτώχεια και Κοινωνική Προστασία στην Ελλάδα και στην ΕΕ(15) την Αυγή του 21^{ου} Αιώνα. Συγκρίσεις και Διαπιστώσεις

Χρίστος Παπαθεοδώρου

1. Εισαγωγή

Η εργασία αυτή διερευνά βασικές διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα και την ΕΕ(15) αξιοποιώντας κυρίως τα δεδομένα της έρευνας του Ευρωπαϊκού Πάνελ Νοικοκυριών (European Community Household Panel). Η σύγκριση του επιπέδου φτώχειας μεταξύ των χωρών της ΕΕ γίνεται συνήθως με βάση γραμμές σχετικής φτώχειας που υπολογίζονται σε επίπεδο χώρας (υιοθετώντας τον ίδιο ορισμό). Με αυτό τον τρόπο όμως τα ποσοστά φτώχειας αντανakλούν τον βαθμό ανισότητας της διανομής του εισοδήματος μέσα σε κάθε χώρα, και δεν λαμβάνονται υπόψη οι διαφορές στο επίπεδο ευημερίας των κατοίκων μεταξύ των χωρών. Στην εργασία παρουσιάζονται επιπλέον συγκρίσιμες εκτιμήσεις του επιπέδου φτώχειας εφαρμόζοντας κοινές γραμμές φτώχειας για όλες τις χώρες της ΕΕ(15). Έτσι καταδεικνύονται οι ακόμα μεγαλύτερες διαφορές μεταξύ των χωρών αυτών ως προς το επίπεδο ευημερίας και φτώχειας των κατοίκων τους. Στο πλαίσιο της συγκριτικής ανάλυσης οι χώρες ομαδοποιούνται σε τέσσερις διακριτούς τύπους κοινωνικού κράτους, γεγονός που επιτρέπει τη διερεύνηση του βαθμού στον οποίο οι υπάρχουσες διαφορές στο επίπεδο φτώχειας μεταξύ των χωρών μπορούν να ερμηνευτούν από τις διαφορές στα συστήματα κοινωνικής προστασίας. Παράλληλα διερευνάται η επίδραση στο επίπεδο φτώχειας συγκεκριμένων μακροοικονομικών δεικτών (όπως το κατά κεφαλή ΑΕΠ και το ύψος των κοινωνικών δαπανών). Για την ανάλυση της αποτελεσματικότητας και των ιδιαιτεροτήτων των συστημάτων κοινωνικής προστασίας της κάθε χώρας (και φυσικά της Ελλάδας) έμφαση δίνεται στον αναδιανεμητικό ρόλο των κοινωνικών μεταβιβάσεων (συνολικά και κατά ομάδα-κατηγορία μεταβιβάσεων). Η ανάλυση καταδεικνύει την ιδιαίτερη σημασία που έχουν οι λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις (εκτός συντάξεων) στην αποτελεσματική μείωση της φτώχειας.

2. Δεδομένα και Μεθοδολογία

Η εργασία αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο μιας σειράς εργασιών που σκοπό έχουν την συγκριτική διερεύ-

νηση των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων στην Ελλάδα και την ΕΕ, την διαχρονική τους εξέλιξη και την αναδιανεμητική επίδραση συγκεκριμένων εθνικών και υπερεθνικών πολιτικών και παρεμβάσεων (βλ. Παπαθεοδώρου και Πετμεζίδου 2004 και 2006, Papatheodorou & Petmezidou 2006, Παπαθεοδώρου 2005 και 2006). Για τον ίδιο λόγο υιοθετούνται παρόμοιοι ορισμοί μεταβλητών και μεθοδολογία ανάλυσης, ώστε να υπάρχει συγκρισιμότητα και συμπληρωματικότητα των ερευνητικών ευρημάτων.

Οι αναλύσεις στην παρούσα εργασία βασίζονται κυρίως στην επεξεργασία των μικροδεδομένων (Users' Database -UDB) από την Έρευνα Ευρωπαϊκό Πάνελ Νοικοκυριών (European Community Household Panel - ECHP).¹ Πρόκειται για μία επαναλαμβανόμενη δειγματοληπτική έρευνα, στο ίδιο δείγμα νοικοκυριών, η οποία πραγματοποιήθηκε στις χώρες της ΕΕ την περίοδο 1994-2001. Σκοπός της έρευνας ήταν η συλλογή συγκρίσιμων δεδομένων για τις συνθήκες διαβίωσης και το εισόδημα των νοικοκυριών στις χώρες της ΕΕ. Εκτιμήσεις για συγκεκριμένους μακροοικονομικούς δείκτες όπως το κατά κεφαλή ΑΕΠ και οι Κοινωνικές Δαπάνες (συνολικές και κατά κατηγορία) που χρησιμοποιούνται στην παρούσα εργασία προέρχονται από την Eurostat (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu>).

Για τον υπολογισμό του ποσοστού φτώχειας έχει υιοθετηθεί ένας ορισμός σχετικής φτώχειας σύμφωνα με τον οποίο φτωχό ορίζεται το νοικοκυριό (ή το άτομο) που το εισόδημά του είναι χαμηλότερο από το 60% του διαμέσου ισοδύναμου εισοδήματος της χώρας στην οποία ζει. Τον ορισμό αυτό χρησιμοποιεί στις εκτιμήσεις της η Eurostat και έχει υιοθετηθεί

1. ECHP-UDB, έκδοση Δεκέμβριος 2003. Η χρήση των δεδομένων αυτών και οι σχετικές αναλύσεις έγιναν στο πλαίσιο των ερευνητικών έργων «Κοινωνικές και Οικονομικές Ανισότητες στις Χώρες της ΕΕ» και «Καθεστώς Ευημερίας και Κοινωνικές Ανισότητες» του Τμήματος Κοινωνικής Διοίκησης του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης. Στις αναλύσεις χρησιμοποιήθηκαν κυρίως τα μικροδεδομένα από το τελευταίο κύμα (wave 8) που πραγματοποιήθηκε το 2001.

σε αρκετές μελέτες της φτώχειας, κυρίως των ανεπτυγμένων χωρών (βλ. Eurostat, 2002, Dennis & Guio A.-C.2004). Η επικράτηση του συγκεκριμένου ορισμού δεν αντανακλά την υπεροχή του, ως προς την καταλληλότητά του στη μέτρηση της φτώχειας, έναντι της πληθώρας των άλλων ορισμών που έχουν προταθεί στην βιβλιογραφία.² Οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι ο ορισμός αυτός είναι εύκολα αντιληπτός και μπορεί επίσης με ευκολία να υπολογιστεί με βάση μια σειρά από διαθέσιμα στις διάφορες χώρες στατιστικά δεδομένα. Παράλληλα για τον υπολογισμό του δεν απαιτούνται πολύπλοκα και υψηλού κόστους στη συλλογή τους δεδομένα, όπως συμβαίνει με αρκετούς άλλους δείκτες. Φυσικά ο ορισμός αυτός δεν είναι ελεύθερος από προβλήματα, ορισμένα από τα οποία θα συζητηθούν στην παρούσα εργασία.³

2. Υπάρχει μια πληθώρα ορισμών-δεικτών που έχουν προταθεί στην σχετική βιβλιογραφία για την μέτρηση της φτώχειας που συχνά ομαδοποιούνται σε κατηγορίες όπως αντικειμενικοί ή υποκειμενικοί, απόλυτοι ή σχετικοί κλπ. Ο κάθε ορισμός αντλεί το περιεχόμενό του από διαφορετικές θεωρητικές αφηρημένες και υποθέσεις και φυσικά ο κάθε ορισμός οδηγεί σε διαφορετικά αποτελέσματα όσον αφορά την μέτρηση και αξιολόγηση της φτώχειας. Για μια επισκόπηση των ορισμών αυτών και του σχετικού ακαδημαϊκού διαλόγου βλ. Atkinson (1983, 1989, 1998), Alcock (1993), Gordon and Townsend (2000), Piachaud (1987, 1993), Ringen (1988), Ruggles (1990), Townsend (1979, 1993).

3. Η υιοθέτηση αυτού του ορισμού αρχικά είχε προέλθει από την αποδοχή μιας αυθαίρετης υπόθεσης ότι φτωχό μπορεί να θεωρηθεί ένα άτομο ή νοικοκυριό που ζει με εισόδημα χαμηλότερο από το 50% του μέσου αντίστοιχου εισοδήματος της χώρας που κατοικεί. Το όριο όμως της φτώχειας που προκύπτει από αυτόν τον υπολογισμό επηρεάζεται από την ύπαρξη ακραίων τιμών (outliers). Έτσι π.χ. η ύπαρξη ενός δισεκατομμυριούχου στο δείγμα μπορεί να ανεβάσει αρκετά το παρατηρούμενο μέσο εισόδημα και, κατά συνέπεια, να επηρεάσει σημαντικά το ποσοστό του πληθυσμού που ζει κάτω από το όριο φτώχειας (ιδιαίτερα εάν αναλογιστεί κανείς πως υπάρχει μεγάλη συγκέντρωση πληθυσμού κοντά στο όριο φτώχειας). Αντίθετα η διάμεσος δεν επηρεάζεται από την ύπαρξη ακραίων τιμών. Η υιοθέτηση του 60% της διαμέσου προήλθε από την εμπειρική παρατήρηση ότι, επειδή οι κατανομές του εισοδήματος είναι αριστερόκυρες, το 60% της διαμέσου αντιστοιχεί περίπου στο 50% του μέσου. Το γεγονός όμως ότι η διάμεσος δεν επηρεάζεται από την ύπαρξη ακραίων τιμών δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν προβλήματα στην εμπειρική διερεύνηση και συγκριτική αξιολόγηση της σχετικής φτώχειας. Μια αύξηση της ανισότητας σε μία χώρα που προέρχεται κυρίως από την αύξηση των εισοδημάτων του πλουσιότερου 10%, 20% ή 30% πληθυσμού και πιθανόν μια χειροτέρευση του εισοδήματος του φτωχότερου 10% (όπως παρατηρήθηκε σε αρκετές χώρες τις τελευταίες δύο δεκαετίες) ενδέχεται να μην δείξει καμία αλλαγή στο συνολικό ποσοστό φτώχειας, εφόσον η διάμεσος δεν επηρεάζεται από αυτές τις αλλαγές. Αντίθετα ο υπολογισμός του ορίου φτώχειας ως ποσοστού του μέσου εισοδήματος επηρεάζεται σαφώς από αλλαγές στην διανομή του εισοδήματος και την βελτίωση ή

Η έννοια του εισοδήματος που χρησιμοποιείται στον υπολογισμό της φτώχειας είναι αυτή του διαθέσιμου εισοδήματος, δηλαδή του εισοδήματος των νοικοκυριών μετά τους φόρους και τις ασφαλιστικές εισφορές. Ως δημογραφική μονάδα ανάλυσης χρησιμοποιείται το άτομο ενώ για να κάνουμε συγκρίσιμα τα εισοδήματα ατόμων που διαβιούν σε νοικοκυριά με διαφορετικό μέγεθος και σύνθεση χρησιμοποιήθηκε η κλίμακα ισοδυναμίας του OECD. Σύμφωνα με την κλίμακα αυτή το πρώτο μέλος του νοικοκυριού σταθμίζεται με 1, κάθε επιπλέον ενήλικος με 0,7 και κάθε παιδί με 0,5.⁴

Για την διερεύνηση της αναδιανεμητικής επίδρασης των κοινωνικών μεταβιβάσεων, οι μεταβιβάσεις υποδιαιρούνται σε «συντάξεις» και «λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις».⁵ Έτσι μπορεί να εκτιμηθεί και να διερευνηθεί όχι μόνο η συνολική επίδραση των κοινωνικών μεταβιβάσεων αλλά και η επίδραση που έχει κάθε επιμέρους ομάδα κοινωνικών μεταβιβάσεων στην φτώχεια Όπως έχει δείχθει σε προηγούμενες εργασίες (Παπαθεοδώρου και Πετμεζίδου 2004, 2005, Paratheodorou and Petmesidou 2006, Paratheodorou 2005a, 2005b), αλλά και στην ανάλυση της παρούσας εργασίας, οι χώρες διαφέρουν περισσότερο ως προς την αναδιανεμητική επίδραση των λοιπών κοινωνικών μεταβιβάσεων από ό,τι ως προς τις συντάξεις.

Τέλος για την διερεύνηση του βαθμού στον οποίο οι διαφορές στα συστήματα κοινωνικής προστασίας μπορούν να ερμηνεύσουν τις παρατηρούμενες διαφορές στο επίπεδο φτώχειας μεταξύ των χωρών, οι χώρες της ΕΕ ομαδοποιούνται σε τέσσερις διακριτούς τύπους κοινωνικού κράτους (καθεστώς ευημερίας).⁶ Η ταξινόμηση αυτή ακολουθεί κυρίως τις

χειροτέρευση της ευημερίας διαφόρων τμημάτων του πληθυσμού. Επιπρόσθετα η παρουσίαση ακραίων υψηλών τιμών στα αντίστοιχα δείγματα είναι μάλλον απίθανη, μια και οι σχετικές έρευνες παραδοσιακά πάσχουν από υποαντιπροσώπηση των αρκετά υψηλών εισοδημάτων.

4. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η επιλογή των ορισμών αυτών στον προσδιορισμό των μεταβλητών δεν είναι αξιακά ουδέτερη και επηρεάζει σημαντικά τις σχετικές μετρήσεις και τα αποτελέσματα της ανάλυσης (βλ Παπαθεοδώρου 2004, Atkinson 1983, 1998, Piachaud 1993).

5. Οι λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις περιλαμβάνουν διάφορα επιδόματα όπως οικογενειακά, στεγαστικά, αναπηρίας, ανεργίας καθώς και τα διάφορα επιδόματα κοινωνικής βοήθειας.

6. Το σοσιαλδημοκρατικό κοινωνικό κράτος αναπτύχθηκε κυρίως στις σκανδιναβικές χώρες, με χαρακτηριστικά παραδείγματα την Σουηδία και την Δανία. Το συντηρη-

παραδοχές του Esping-Andersen (1990) για τα τρία καθεστώτα ευημερίας (σοσιαλδημοκρατικό, συντηρητικό ή κορπορατιστικό και φιλελεύθερο) και την συζήτηση που ακολούθησε για την ύπαρξη ενός νοτιο-ευρωπαϊκού μοντέλου κοινωνικής προστασίας (βλ. Leibfried, 1992, Ferrera 1996).⁷

3. Συγκρίνοντας τα επίπεδα φτώχειας και διαβίωσης στις χώρες της ΕΕ.

Με μια πρώτη ανάγνωση των ποσοστών φτώχειας που παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 1 μπορεί εύκολα κανείς να παρατηρήσει ότι οι διαφορές μεταξύ των χωρών της ΕΕ ως προς το επίπεδο φτώχειας συμφωνούν με την προτεινόμενη κατάταξη σε καθεστώτα ευημερίας. Υψηλότερη φτώχεια εμφανίζεται στις χώρες της Νοτίου Ευρώπης, ενώ υψηλά ποσοστά φτώχειας παρουσιάζουν επίσης οι χώρες με φιλελεύθερο προνοιακό καθεστώς. Αντιθέτως η χαμηλότερη φτώχεια εμφανίζεται στις χώρες με σοσιαλδημοκρατικό κοινωνικό κράτος (ιδιαίτερα στις πιο αντιπροσωπευτικές χώρες όπως είναι η Δανία, η Σουηδία και η Φινλανδία) και ακολουθούν οι χώρες με κορπορατιστικό-συντηρητικό κοινωνικό κράτος. Η Ελλάδα μαζί με την Πορτογαλία είναι οι χώρες με τα υψηλότερα ποσοστά φτώχειας μεταξύ των χωρών της ΕΕ(15).⁸ Τα δεδομένα αυτά δεν παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές ως προς την κατάταξη των χωρών από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, όπου έχουμε αξιόπιστα συγκρίσιμα δεδομένα για τις χώρες της ΕΕ (βλ Παπαθεοδώρου και Πετμεζίδου 2004, Eurostat 2002, Dennis and Guio 2004).⁹

τικό-κορπορατιστικό κοινωνικό κράτος αναπτύχθηκε στις χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης, όπως είναι η Γερμανία και η Γαλλία. Το φιλελεύθερο καθεστώς το συναντάμε κυρίως στις Αγγλοσαξονικές χώρες, με πιο χαρακτηριστικό εκπρόσωπο στην Ευρώπη την Μεγάλη Βρετανία (ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία 1970), όπου εντάσσεται και η Ιρλανδία. Στο νότιο Ευρωπαϊκό μοντέλο εντάσσονται οι χώρες του Ευρωπαϊκού νότου (Πορτογαλία, Ελλάδα, Ισπανία και Ιταλία). Για μια πιο αναλυτική περιγραφή των καθεστώτων αυτών βλ Παπαθεοδώρου και Πετμεζίδου (2004, 2005).

7. Βλ. Petmesidou 1996, Ματσαγγάνης 1999, Ματσαγγάνης κ. α. 2004, Παπαθεοδώρου και Πετμεζίδου 2004, 2005.
8. Σύμφωνα με τις πιο πρόσφατες εκτιμήσεις η Ελλάδα μαζί με την Σλοβακία και την Ιρλανδία είναι οι χώρες με το υψηλότερο ποσοστό φτώχειας μεταξύ των 25 χωρών της ΕΕ (Guio 2005)
9. Παρόμοια αποτελέσματα, όσον αφορά την κατάταξη Ευρωπαϊκών χωρών ως προς το επίπεδο της φτώχειας, δίνουν και οι εκτιμήσεις με βάση τα πρόσφατα διαθέ-

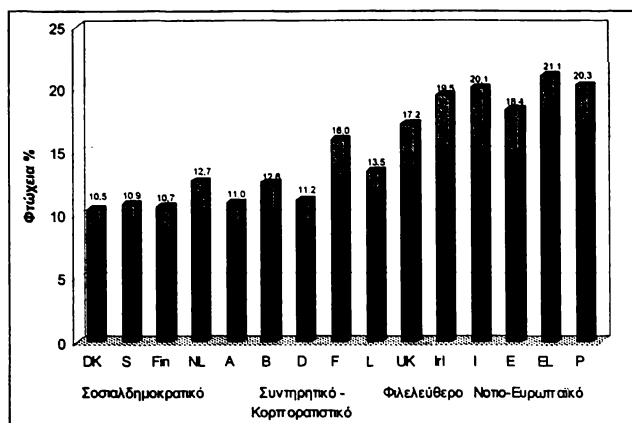
Η παραπάνω όμως σύγκριση των χωρών, ως προς τα επίπεδα φτώχειας, βασίζεται σε εθνικές γραμμές φτώχειας. Δηλαδή το όριο φτώχειας υπολογίστηκε με βάση το διάμεσο ισοδύναμο εισόδημα του πληθυσμού της κάθε χώρας. Με αυτό τον τρόπο στην σύγκριση των ποσοστών φτώχειας δεν λαμβάνονται υπόψη οι διαφορές στο μέσο επίπεδο διαβίωσης μεταξύ των χωρών και κατά συνέπεια οι διαφορές στο επίπεδο ευημερίας μεταξύ των πληθυσμών. Υιοθετώντας διαφορετικά όρια φτώχειας σε κάθε χώρα τα άτομα που εμφανίζονται ως μη φτωχά σε μία χώρα ενδέχεται να κατατάσσονται ως φτωχά σε μια άλλη και αντιστρόφως. Εύλογα λοιπόν προκύπτει το ερώτημα ποιο θα ήταν τα αποτελέσματα της σύγκρισης των επιπέδων φτώχειας εάν υιοθετούσαμε έναν κοινό όριο φτώχειας για όλες της χώρες της ΕΕ(15).¹⁰ Για να απαντηθεί η ερώτηση, παράλληλα με τις εθνικές γραμμές φτώχειας στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται εκτιμήσεις του ποσοστού φτώχειας στις χώρες της ΕΕ(15) με βάση α) την γραμμή φτώχειας της Ελλάδας και β) την γραμμή φτώχειας της Δανίας. Οι χώρες έχουν ταξινομηθεί ανά καθεστώς ευημερίας.¹¹ Τα εισοδήματα των χωρών σταθμίστηκαν με βάση την ισοτιμία της αγοραστικής τους δύναμης σε κάθε χώρα (χρησιμοποιήθηκαν δηλαδή Purchasing Parity Standards - PPS) ώστε να καταστούν συγκρίσιμες οι εκτιμήσεις.

σιμα δεδομένα από την έρευνα EU-SILC (Community Statistics on Income and Living Conditions) (βλ. Guio 2005, επίσης <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>).

10. Για παρόμοιες απόπειρες μέτρησης και σύγκρισης του ποσοστού φτώχειας μεταξύ χωρών με την χρήση κοινών ορίων φτώχειας βλ Atkinson (1998), van Praag et al (1982).
11. Με έντονα γράμματα σημειώνονται οι χώρες που θεωρούνται πιο αντιπροσωπευτικές του κάθε τύπου κράτους πρόνοιας.

Διάγραμμα 1

Ποσοστό φτώχειας στις χώρες της ΕΕ(15), 2001

Πηγή: Επεξεργασία μικροδεδομένων ECHP-UDB

Πίνακας 1.

Ποσοστό φτώχειας στις χώρες της ΕΕ (15) σύμφωνα με τις εθνικές γραμμές φτώχειας, καθώς και την γραμμή φτώχειας της Ελλάδας και της Δανίας, 2001

		Φτώχεια % ή		
		Εθνικές γραμμές φτώχειας	Γραμμή φτώχειας Δανίας	Γραμμή φτώχειας Ελλάδας
Σοσιαλδημοκρατικό	Δανία	10,5	10,5	0,7
	Σουηδία	10,9	24,5	3,1
	Φινλανδία	10,7	27,2	2,2
	Ολλανδία	12,7	22,1	3,7
Συντηρητικό - Κορπορατιστικό	Αυστρία	11,0	14,8	2,2
	Βέλγιο	12,6	17,0	1,3
	Γερμανία	11,2	13,1	1,7
	Γαλλία	16,0	22,7	2,9
	Λουξεμβούργο	13,5	3,5	0,1
Φιλελεύθερο	Μεγ. Βρετανία	17,2	22,7	4,4
	Ιρλανδία	19,5	35,1	7,9
	Ιταλία	20,1	40,2	11,4
Νοτιο-Ευρωπαϊκό	Ισπανία	18,4	46,7	13,0
	Ελλάδα	21,1	57,4	21,1
	Πορτογαλία	20,3	64,0	26,3

Πηγή: Επεξεργασία μικροδεδομένων ECHP-UDB

Σημείωση: Για τον υπολογισμό των ποσοστών φτώχειας σύμφωνα με τις γραμμές της φτώχειας της Ελλάδος και της Δανίας, τα εισοδήματα κάθε χώρας σταθμίστηκαν με βάση την ισοτιμία της αγοραστικής δύναμης (χρησιμοποιήθηκαν PPS).

Όπως μπορεί κανείς εύκολα να παρατηρήσει οι διαφορές στα ποσοστά φτώχειας μεταξύ των χωρών της ΕΕ(15) είναι πολύ πιο έντονες όταν δεν χρησιμοποιούμε εθνικές γραμμές φτώχειας (δηλαδή όρια φτώχειας που υπολογίζονται σε επίπεδο χώρας). Έτσι, εάν υιοθετήσουμε ως κοινή γραμμή φτώχειας σε όλη την ΕΕ το όριο φτώχειας της Δανίας, τότε θα δούμε ότι οι χώρες της νοτίου Ευρώπης παρουσιάζουν 4-6 φορές υψηλότερα ποσοστά φτώχειας από ό,τι η Δανία. Με άλλα λόγια το επίπεδο διαβίωσης του 64% του πληθυσμού στην Πορτογαλία, το 57% του πληθυσμού στην Ελλάδα και το 47% του πληθυσμού στην Ισπανία είναι τέτοιο που στην Δανία θα κατατάσσονταν ως φτωχοί. Στην περίπτωση που υιοθετήσουμε ως κοινή γραμμή φτώχειας στην ΕΕ το όριο φτώχειας της Ελλάδας τότε θα διαπιστώσουμε πως λιγότερο από 1% του πληθυσμού στην Δανία και το Λουξεμβούργο και το 2% του πληθυσμού στο Βέλγιο και τη Γερμανία έχουν επίπεδο διαβίωσης τέτοιο που στην Ελλάδα θεωρούνται φτωχοί. Οι έντονες αυτές διαφορές θέτουν σημαντικά ερωτήματα για την καταλληλότητα της υιοθέτησης εθνικών γραμμών φτώχειας στη συγκριτική διερεύνηση της φτώχειας μεταξύ χωρών, και ιδιαίτερα εντός της ΕΕ όπου υπάρχει ελεύθερη διακίνηση ατόμων και εμπορευμάτων. Η χρήση ορίων φτώχειας που υπολογίζονται σε επίπεδο χώρας συσκοτίζουν σημαντικές διαφορές στο επίπεδο ευημερίας και διαβίωσης μεταξύ των κατοίκων των χωρών της ΕΕ, με προφανείς επιπτώσεις στην κατανομή των κοινοτικών πόρων και στην χάραξη και αξιολόγηση εθνικών και υπερεθνικών πολιτικών και παρεμβάσεων. Έντονες διαφορές στο μέσο εισόδημα και στο επίπεδο διαβίωσης του πληθυσμού υπάρχουν και μεταξύ περιφερειών στην ίδια χώρα (πχ βοράς-νότος στην Ιταλία) χωρίς όμως αυτό να έχει οδηγήσει στην υιοθέτηση διαφορετικών ορίων φτώχειας για κάθε μια από αυτές τις περιοχές. Η συμπληρωματική χρήση κοινών γραμμών φτώχειας θα μπορούσε να βοηθήσει στην ρεαλιστικότερη αποτύπωση των διαφορών στο μέγεθος της φτώχειας και στο επίπεδο διαβίωσης μεταξύ των πληθυσμών.

4. Κοινωνικές δαπάνες, οικονομική μεγέθυνση και φτώχεια

Ένα θέμα που απασχολεί ιδιαίτερα τον σχετικό διάλογο για την φτώχεια αφορά τον ρόλο και την αποτελεσματικότητα των κοινωνικών δαπανών στην μείωση της φτώχειας. Ιδιαίτερα στην Ελλάδα, η σημαντική αύξηση των κοινωνικών δαπανών (ως

ποσοστό του ΑΕΠ) την δεκαετία του 1980 καθώς και από το τέλος της δεκαετίας του 1990 και μετά (έχοντας πλέον αγγίξει το μέσο όρο της ΕΕ) δεν οδήγησε σε αισθητή μείωση του ποσοστού φτώχειας. Στον Πίνακα 2 παρουσιάζονται εκτιμήσεις για το ποσοστό φτώχειας πριν και μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις στις χώρες της ΕΕ(15). Τα στοιχεία του Πίνακα 2 επιβεβαιώνουν τα ευρήματα προηγούμενων εργασιών όπου επίσης έχει διερευνηθεί ο αναδιανεμητικός ρόλος των κοινωνικών μεταβιβάσεων (Παπαθεοδώρου και Πετμεζίδου 2004, 2005, Paratheodorou and Petmesidou 2006).¹² Το ποσοστό φτώχειας για το εισόδημα πριν τις κοινωνικές μεταβιβάσεις δεν διαφέρει σημαντικά μεταξύ των χωρών της ΕΕ. Με βάση τις εθνικές

γραμμές φτώχειας, το ποσοστό φτώχειας στην Ελλάδα πριν τις κοινωνικές μεταβιβάσεις είναι αρκετά χαμηλότερο από χώρες όπως η Σουηδία, η Φιλανδία και η Γαλλία. Παρομοίως, οι χώρες που ταξινομήθηκαν στο φιλελεύθερο καθεστώς (Μεγάλη Βρετανία και Ιρλανδία) ενώ πριν τις κοινωνικές μεταβιβάσεις εμφανίζουν χαμηλότερο ποσοστό φτώχειας από πολλές χώρες του σοσιαλδημοκρατικού και του κορπορατιστικού καθεστώτος, καταλήγουν μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις να έχουν σημαντικά υψηλότερα ποσοστά φτώχειας. Είναι προφανές πως η επίδραση των κοινωνικών μεταβιβάσεων είναι αυτή που δημιουργεί τις μεγάλες διαφορές στα ποσοστά φτώχεια μεταξύ των χωρών και των καθεστώτων ευημερίας.

Πίνακας 3.

Ποσοστό φτώχειας στην ΕΕ(15) πριν και μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, 2001

		Πριν τις κοινωνικές μεταβιβάσεις	Πριν τις συντάξεις μετά τις λοιπές κοιν. μεταβιβάσεις	Μετά τις συντάξεις, πριν τις λοιπές κοιν. μεταβιβ.	Μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις
Σοσιαλδημοκρατικό	Δανία	32,1	23,3	20,8	10,5
	Σουηδία	44,1	29,7	26,3	10,9
	Φινλανδία	44,2	25,9	31,0	10,7
	Ολλανδία	36,1	27,2	21,5	12,7
Συντηρητικό - Κορπορατιστικό	Αυστρία	39,2	28,2	22,3	11,0
	Βέλγιο	37,4	29,5	21,6	12,6
	Γερμανία	39,5	30,3	20,9	11,2
	Γαλλία	42,4	34,0	24,8	16,0
	Λουξεμβούργο	41,5	30,6	24,1	13,5
Φιλελεύθερο	Μεγ. Βρετανία	39,7	32,0	27,8	17,2
	Ιρλανδία	35,2	27,0	28,7	19,5
Νοτιο-Ευρωπαϊκό	Ιταλία	42,8	40,3	22,5	20,1
	Ισπανία	38,1	32,6	23,1	18,4
	Ελλάδα	39,7	38,0	23,0	21,1
	Πορτογαλία	37,9	33,3	26,6	20,3

Πηγή: Επεξεργασία μικροδομημένων ECHP-UDB

Όπως φαίνεται και στον Πίνακα 3 τη μεγαλύτερη ποσοστιαία μείωση της φτώχειας μέσω κοινωνικών μεταβιβάσεων επιτυγχάνουν οι χώρες που ανέπτυξαν το σοσιαλδημοκρατικό κοινωνικό κράτος και οι χώρες με συντηρητικό-κορπορατιστικό καθεστώς ευημερίας.¹³ Διαφορετική είναι επίσης και η επίδραση

που έχουν οι συντάξεις και οι λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις σε κάθε χώρα και κάθε καθεστώς ευημερίας. Για τις περισσότερες χώρες (με εξαίρεση την Φινλανδία και την Ιρλανδία) οι συντάξεις είναι αυτές που έχουν την μεγαλύτερη επίδραση στην μείωση

μείωση της ανισότητας μέσω κοινωνικών μεταβιβάσεων ήταν πολύ μεγαλύτερη στις χώρες με σοσιαλδημοκρατικό καθεστώς ευημερίας από ό,τι στις χώρες με κορπορατιστικό κοινωνικό κράτος (βλ Παπαθεοδώρου και Πετμεζίδου 2004).

12. Βλ επίσης Heady et al (2001)

13. Αξίζει να σημειωθεί πως στα μέσα της δεκαετίας του 1990 η

ση της φτώχειας. Παρόλα αυτά δεν παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των χωρών και των καθεστώτων ευημερίας στο ποσοστό φτώχειας για το εισόδημα μετά τις συντάξεις (αλλά πριν τις λοιπές κοινωνικές παροχές). Αντιθέτως οι λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις είναι αυτές που διαφοροποιούν σημαντικά τα ποσοστά φτώχειας μεταξύ των κρατών και τύπων κοινωνικού κράτους. Την μεγαλύτερη επίδραση στην μείωση της φτώχειας έχουν οι λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις στις χώρες με σοσιαλδημοκρατικό κοινωνικό κράτος και ακολουθούν

οι χώρες με συντηρητικό-κορπορατιστικό και φιλελεύθερο καθεστώς ευημερίας. Στις χώρες όμως τις νοτίου Ευρώπης οι λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις έχουν μια ιδιαίτερα ασθενή επίδραση στην μείωση της φτώχειας. Στις χώρες αυτές οι κοινωνικές μεταβιβάσεις φαίνεται πως εξαντλούνται στις συντάξεις. Η Ελλάδα είναι η χώρα στην οποία οι λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις έχουν την μικρότερη επίδραση (μόλις 4,3%) από όλες τις χώρες της ΕΕ(15) στην μείωση της φτώχειας.

Πίνακας 4.
Ποσοστιαία (%) μείωση της φτώχεια στις χώρες της ΕΕ(15) οφειλόμενη στις συντάξεις και τις λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις, 2001.

		Λοιπές μεταβιβάσεις (εκτός συντάξεων)	Συντάξεις	Συνολικές κοινο- νικές μεταβιβάσεις
Σοσιαλδημο-κρατικό	Δανία	27.3	35.2	67.2
	Σουηδία	32.6	40.3	75.2
	Φινλανδία	41.5	29.9	75.7
	Ολλανδία	24.5	40.3	64.9
Συντηρητικό - Κορπορατι-στικό	Αυστρία	28.0	43.0	72.0
	Βέλγιο	21.0	42.2	66.4
	Γερμανία	23.5	47.2	71.7
	Γαλλία	19.7	41.5	62.2
	Λουξεμβούργο	26.3	41.9	67.6
Φιλελεύθερο	Μεγ. Βρετανία	19.4	30.0	56.8
	Ιρλανδία	23.4	18.5	44.6
Νοτιο-Ευρωπαϊκό	Ιταλία	5.8	47.4	53.0
	Ισπανία	14.2	39.2	51.8
	Ελλάδα	4.3	41.9	46.8
	Πορτογαλία	11.9	29.6	46.5

Πηγή: Επεξεργασία μικροδοδεμένων ECHP-UDB

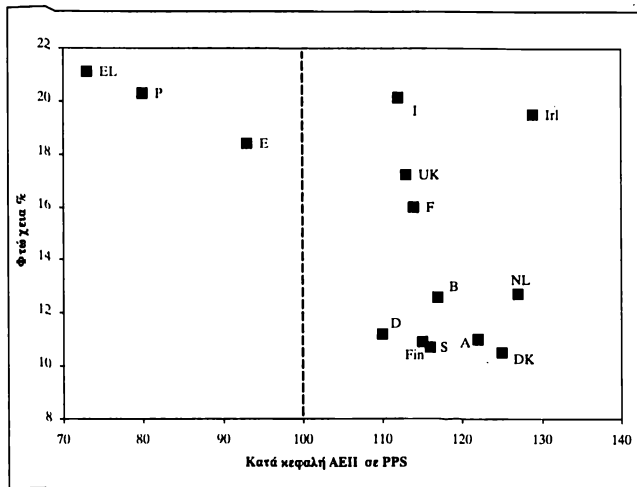
Παρόλο που ο αναδιανεμητικός ρόλος των κοινωνικών μεταβιβάσεων είναι προφανής, στον επίσημο διάλογο σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο δίνεται ιδιαίτερη προτεραιότητα στην διαδικασία οικονομικής ανάπτυξης, η οποία θεωρείται ως η αναγκαία προϋπόθεση για την μείωση της φτώχειας. Σε ποιο βαθμό όμως η οικονομική ανάπτυξη (που στον σχετικό διάλογο ταυτίζεται με την οικονομική μεγέθυνση μετρούμενη κυρίως με το ύψος του ΑΕΠ) μπορεί από μόνη της να αντιμετωπίσει το φαινόμενο της φτώχειας. Θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε την ερώτηση αυτή με τη χρήση μιας σειράς διαγραμμά-

των ζεύγους σημείων όπου το επίπεδο φτώχειας των χωρών συσχετίζεται με συγκεκριμένους μακροοικονομικούς δείκτες. Στο Διάγραμμα 2 παρουσιάζονται οι χώρες της ΕΕ σύμφωνα με το ποσοστό φτώχειας και το κατά κεφαλή ΑΕΠ, εκφρασμένο σε PPS (όπου το μέσο κατά κεφαλή ΑΕΠ στην ΕΕ(25)=100).¹⁴

14. Από τα διαγράμματα 2 και 3 απουσιάζει το Λουξεμβούργο το οποίο, λόγω του ιδιαίτερα υψηλού κατά κεφαλή ΑΕΠ, αποτελεί ακραία τιμή (outlier), γεγονός που δυσχεραίνει την διερεύνηση στο ίδιο διάγραμμα της σχέσης μεταξύ φτώχειας και ΑΕΠ στις υπόλοιπες χώρες.

Διάγραμμα 2

Ποσοστό (%) φτώχειας και κατά κεφαλή ΑΕΠ σε PPS [ΕΕ(25)=100] στις χώρες της ΕΕ, 2001

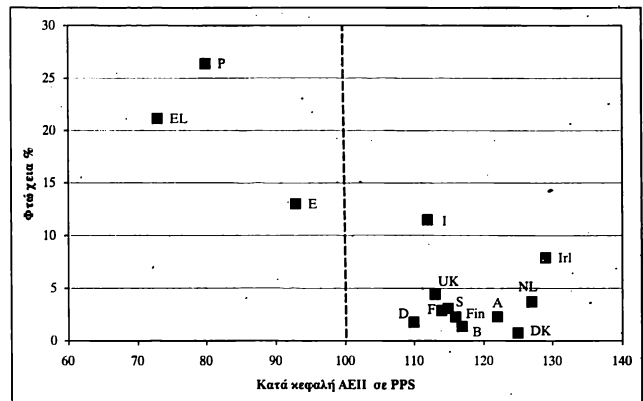

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων ECHP-UDB και Eurostat (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu>)

Όπως μπορεί να παρατηρήσει κανείς το ύψος του κατά κεφαλή ΑΕΠ δεν μπορεί από μόνο του να ερμηνεύσει ικανοποιητικά το επίπεδο φτώχειας. Με εξαίρεση τις χώρες της Νοτίου Ευρώπης (Ελλάδα, Πορτογαλία και Ισπανία) -όπου είναι και οι μόνες χώρες με κατά κεφαλή ΑΕΠ χαμηλότερο από το μέσο των χωρών της ΕΕ(25), και οι οποίες εμφανίζουν υψηλά ποσοστά φτώχειας- για τις υπόλοιπες χώρες δεν προκύπτει κάποια προφανής σχέση μεταξύ κατά κεφαλή ΑΕΠ και επιπέδου φτώχειας. Αντίθετα εύκολα κανείς μπορεί να παρατηρήσει ότι μεταξύ των χωρών με παρόμοιο κατά κεφαλή ΑΕΠ, οι χώρες με φιλελεύθερο καθεστώς (UK και Ιρλανδία) εμφανίζουν σημαντικά υψηλότερο ποσοστό φτώχειας από ό,τι οι χώρες με σοσιαλδημοκρατικό καθεστώς ευημερίας ή οι χώρες με κορπορατιστικό καθεστώς. Ιδιαίτερα εντυπωσιακό είναι το γεγονός πως στην Ιρλανδία η μεγάλη αύξηση στο κατά κεφαλή ΑΕΠ που επιτεύχθηκε τα τελευταία χρόνια απέτυχε να έχει μια ουσιαστική μείωση των ποσοστών της σχετικής φτώχειας. Σε παρόμοια συμπεράσματα θα καταλήξουμε εάν στην σχετική ανάλυση χρησιμοποιήσουμε ένα κοινό όριο φτώχειας για όλη την Ευρώπη (βλ Διάγραμμα 3).

Διάγραμμα 3

Ποσοστό (%) φτώχειας σύμφωνα με τη γραμμή φτώχειας της Ελλάδας και κατά κεφαλή ΑΕΠ σε PPS [ΕΕ(25)=100] στις χώρες της ΕΕ, 2001

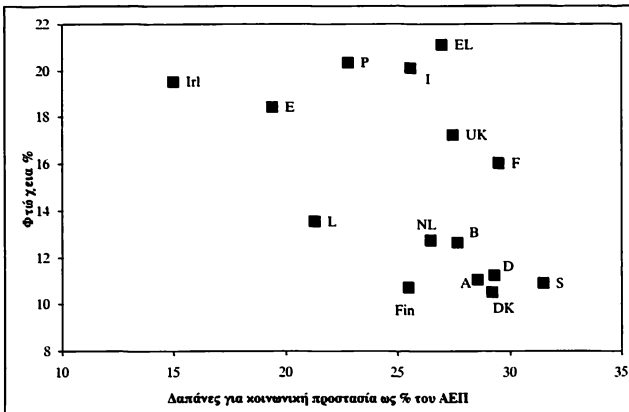

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων ECHP-UDB και Eurostat (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu>)

Εφόσον η οικονομική μεγέθυνση δεν δείχνει να επηρεάζει σημαντικά το ποσοστό σχετικής φτώχειας, η επόμενη εύλογη ερώτηση είναι εάν και σε ποιο βαθμό το ύψος των κοινωνικών δαπανών μπορεί να ερμηνεύσει τις παρατηρούμενες διαφορές στα επίπεδα φτώχεια. Στο Διάγραμμα 4 παρουσιάζονται οι χώρες της ΕΕ σύμφωνα με το ποσοστό φτώχειας και το ποσοστό του ΑΕΠ που αντιπροσωπεύουν οι κοινωνικές δαπάνες. Όπως φαίνεται στο διάγραμμα δεν εμφανίζεται κάποια προφανής σχέση μεταξύ ύψους κοινωνικών δαπανών και ποσοστού φτώχειας. Παρατηρούμε όμως πάλι πως μεταξύ των χωρών με παρόμοιο ύψος κοινωνικών δαπανών (ως ποσοστό του ΑΕΠ) υψηλότερη φτώχεια παρουσιάζουν οι χώρες της Νοτίου Ευρώπης και οι χώρες με φιλελεύθερο καθεστώς ευημερίας και ακολουθούν οι χώρες με κορπορατιστικό καθεστώς, ενώ οι χώρες με σοσιαλδημοκρατικό καθεστώς εμφανίζουν τα χαμηλότερα ποσοστά φτώχειας.

Διάγραμμα 4

Ποσοστό (%) φτώχειας και κοινωνικές δαπάνες (ως % του ΑΕΠ) στις χώρες της ΕΕ(15), 2001

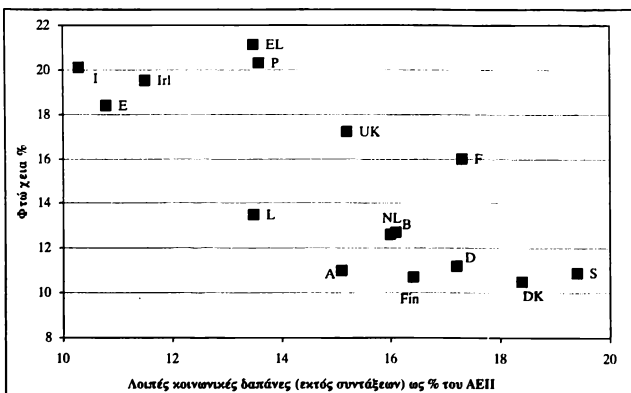

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων ECHP-UDB και Eurostat (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu>)

Όταν όμως αντί για το συνολικό ύψος των κοινωνικών δαπανών χρησιμοποιήσουμε τις λοιπές κοινωνικές δαπάνες (εκτός συντάξεων) ως ποσοστό του ΑΕΠ, τότε προκύπτει μια πιο προφανής σχέση με το ποσοστό φτώχειας (βλ. διάγραμμα 5). Τα χαμηλά ποσοστά φτώχειας εμφανίζονται στις χώρες που εμφανίζουν υψηλές λοιπές κοινωνικές δαπάνες. Ακόμα όμως και στην περίπτωση αυτή, μεταξύ των χωρών με παρόμοιο ύψος λοιπών κοινωνικών δαπανών, οι χώρες με σοσιαλδημοκρατικό καθεστώς εμφανίζουν χαμηλότερα ποσοστά φτώχειας από ό,τι οι χώρες με φιλελεύθερο καθεστώς ή οι χώρες της νοτίου Ευρώπης.

Διάγραμμα 5

Ποσοστό (%) φτώχειας και λοιπές κοινωνικές δαπάνες εκτός συντάξεων (ως % του ΑΕΠ) στις χώρες της ΕΕ(15), 2001

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων ECHP-UDB και Eurostat (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu>)

5. Συμπεράσματα

Στην εργασία αυτή διερευνήθηκαν ορισμένες διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα και την ΕΕ, που προκύπτουν κυρίως στην συγκριτική ανάλυση. Η ανάλυση έδειξε πως η σύγκριση του ποσοστού φτώχειας μεταξύ των χωρών (ιδιαίτερα στην ΕΕ) με βάση γραμμές σχετικής φτώχειας που υπολογίζονται σε επίπεδο χώρας συσκοτίζουν σημαντικές διαφορές μεταξύ των χωρών ως προς το επίπεδο ευημερίας των πληθυσμών, με προφανείς επιπτώσεις στην κατανομή των πόρων και την χάραξη εθνικών και υπερεθνικών πολιτικών και παρεμβάσεων. Η εκτιμήσεις του επιπέδου φτώχειας με την χρήση κοινών γραμμών φτώχεια για όλες τις χώρες της ΕΕ(15) αποκαλύπτουν τις σημαντικές διαφορές μεταξύ των χωρών (και των προνομιακών καθεστώτων) στο επίπεδο ευημερίας και φτώχειας των κατοίκων τους.

Οι διαφορές ως προς το ποσοστό της σχετικής φτώχειας μεταξύ των χωρών συμφωνούν με την κατάταξη σε καθεστώτα ευημερίας που υιοθετήθηκε στην παρούσα ανάλυση, επιβεβαιώνοντας τα ευρήματα παλαιότερων εργασιών. Οι χώρες με σοσιαλδημοκρατικό κοινωνικό κράτος εμφανίζουν τα χαμηλότερα ποσοστά φτώχειας ενώ την υψηλότερη φτώχεια παρουσιάζουν οι χώρες της νοτίου Ευρώπης και οι χώρες του φιλελεύθερου καθεστώτος ευημερίας. Οι παρατηρούμενες διαφορές στο ποσοστό φτώχειας ερμηνεύονται κυρίως από την διάρθρωση των κοινωνικών δαπανών και κυρίως από τον σημασία που έχουν οι λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις (εκτός συντάξεων) σε κάθε τύπο κοινωνικού κράτους.

Η διερεύνηση του βαθμού στον οποίο οι παρατηρούμενες διαφοροποιήσεις στο ποσοστό της σχετικής φτώχειας ενδέχεται να οφείλονται στα διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης μεταξύ των χωρών δεν έδειξε κάποια προφανή σχέση μεταξύ του κατά κεφαλή ΑΕΠ και του ποσοστού φτώχειας. Η οικονομική μεγέθυνση δεν φαίνεται να αποτελεί από μόνη της ικανή συνθήκη για την μείωση της σχετικής φτώχειας. Παρόμοιος το μέγεθος των κοινωνικών δαπανών (ως ποσοστό του ΑΕΠ) δεν εμφανίζει κάποια προφανή σχέση με το επίπεδο της φτώχειας. Αντιθέτως το ποσοστό φτώχειας σχετίζεται αρνητικά με το ύψος των λοιπών κοινωνικών δαπανών (ως ποσοστό του ΑΕΠ). Αξίζει να σημειωθεί πως μεταξύ των χωρών με παρόμοιο κατά κεφαλή ΑΕΠ, ή με παρόμοιο μέγεθος συνολικών κοινωνικών δαπανών ή ακόμα με παρόμοιο ύψος λοιπών κοινωνικών δαπανών, αυτές που έχουν αναπτύξει σοσιαλδημοκρατικό κοινωνικό

κράτος, καθώς και αυτές που ανήκουν στο κορπορατιστικό-συντηρητικό μοντέλο, εμφανίζουν τα χαμηλότερα ποσοστά φτώχειας. Είναι προφανές πως η αναδιανεμητική επίδραση των κοινωνικών δαπανών

δεν καθορίζεται μόνο από το ύψος τους αλλά και από την αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων κοινωνικής ασφάλειας και από την διαφοροποίηση τους μεταξύ των τύπων κοινωνικού κράτους.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Ματσαγγάνης, Μ. (επιμ.) (1999) *Προοπτικές του Κοινωνικού Κράτους στη Νότια Ευρώπη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Ματσαγγάνης, Μ., Ferrera, M., Carucha, L. and Moreno, L. (2004) Πολιτικές κατά της Φτώχειας στην Νότια Ευρώπη. Στο Μ. Πετμεζίδου και Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.) *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*. Αθήνα: Εξάντας σελ. 483-512

Παπαθεοδώρου, Χ. (2004) Εννοιολογικά και Μεθοδολογικά Ζητήματα στη Μέτρηση της Οικονομικής Ανισότητας: Τι Επίδραση έχουν οι Εναλλακτικές Παραδοχές και Ερμηνείες; Στο Μ. Πετμεζίδου και Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.) *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*. Αθήνα: Εξάντας σελ. 159-201.

Παπαθεοδώρου, Χ. & Πετμεζίδου, Μ. (2004) Ανισότητα, Φτώχεια και Αναδιανομή μέσω των Κοινωνικών Μεταβιβάσεων: Η Ελλάδα σε Συγκριτική Προοπτική, Στο Μ. Πετμεζίδου και Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.) *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*. Αθήνα: Εξάντας, σελ 307-366

Παπαθεοδώρου, Χ. και Πετμεζίδου, Μ. (2005) Ανισότητα Αναδιανομή και Καθεστώς Ευημερίας: Η Ελλάδα σε Σύγκριση με τις άλλες Χώρες της Ε.Ε. Στο Γ. Αργεϊτής (επιμέλεια) *Οικονομικές Αλλαγές και Κοινωνικές Αντιθέσεις στην Ελλάδα: Οι Προκλήσεις στις Αρχές του 21^{ου} Αιώνα*, Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός, σελ. 213-254.

Ξενόγλωσση

Atkinson, A B. (1983). *The Economics of Inequality*, 2nd edn. Oxford: Clarendon Press.

Atkinson, A.B. (1989) *Poverty*. In J. Eatwell, M. Milgate and P. Newman (eds) *Social Economics*. The New Palgrave, London: Macmillan, pp204-214

Atkinson, A.B. (1998) *Poverty in Europe*. Oxford: Blackwell

Alcock, P. (1993) *Understanding Poverty*. London: Macmillan

Gordon, D. and Townsend, P. (Eds) (2000) *Breadline Europe; The Measurement of Poverty*. Bristol: Policy Press.

Guio, A.-C. (2005) *Income Poverty and Social Exclusion in the EU25*. Statistics in Focus, Population and Social Condition, Eurostat.

Dennis, I & Guio, A.-C. (2004) *Poverty and Social Exclusion in the EU*. Statistics in Focus, Population and Social Conditions, Eurostat,

Esping-Andersen, G. (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Oxford: Polity Press (*Οι Τρεις Κόσμοι του Καπιταλισμού της Ευημερίας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2006).

Eurostat (2002) *European Social Statistics. Income, Poverty and Social Exclusion: 2nd Report*. Luxembourg: European Commission.

Ferrera, M. (1996) The 'Southern Model' of welfare in social Europe. *Journal of European Social Policy*, 6:17-37.

Heady, C., Mitrakos, T. & Tsakloglou, P. (2001) The distributional impact of social transfers in the European union: Evidence from the ECHP. *Fiscal Studies*, 22(4): 547-565.

Leibfried, S. (1992) Towards a European Welfare State? On Integrating Poverty Regimes into the European Community. In Z. Ferge and J.E. Kolberg (Eds) *Social Policy in a Changing Europe*. Frankfurt am Main: European Centre for Social Welfare Policy and Research, pp 245-280.

Papatheodorou, C. (2005a) Child Poverty across Welfare Regimes: What the Experiences of EU Countries Show. Paper presented at the Unisef's Workshop on *Measuring the Impact of Poverty on Children*, Unisef, Tirana.

- Papatheodorou, C. (2005b) Child Poverty and Social Protection in Greece: What the Evidence Shows. Paper presented at WELLCHI Network – Workshop 4, *Children in Multicultural Societies*, National Centre for Social Research (EKKE), Athens.
- Papatheodorou C. and Petmesidou, M. (2006) Poverty profiles and trends. How do Southern European Countries Compare with Each Other? In M. Petmesidou and C. Papatheodorou (Eds) *Poverty and Social Deprivation in the Mediterranean Area: Trends, policies and welfare prospects in the new millennium*. London: Zed Books, pp. 47-94.
- Petmesidou, M. (1996) Social Protection in Southern Europe: Trends and Prospects. *Journal of Area Studies*, 9: 95-125.
- Petmesidou, M. (2006) Tracking Social Protection: Origins, Path Peculiarity, Impasses and Prospects. In M. Petmesidou and E. Mossialos (Eds) *Social Policy Developments in Greece*, Aldersot: Ashgate, pp. 25-54.
- Piachaud, D. (1987) Problems in the Definition and Measurement of Poverty. *Journal of Social Policy*, 16(2): 147-164
- Piachaud, D. (1993). The definition and measurement of poverty and inequality. In N. Barr and D. Whynes (eds), *Current Issues in the Economics of Welfare*. London: Macmillan, pp. 105-129
- Ringen, S. (1988) Direct and Indirect measures of Poverty. *Journal of Social Policy*, 17(3): 351-367.
- Ruggles, P. (1990). *Drawing the Line; Alternative Poverty Measures and their Implications for Public Policy*. Washington: The Urban Institute Press.
- Townsend, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom*. Middlesex: Penguin.
- Townsend, P. (1993) *The International Analysis of Poverty*. London: Harvester Wheatsheaf.
- van Praag, B.M.S., Hagennars, A.J. and van Weeren, H. (1982) "Poverty in Europe". *Review of Income and Wealth*, 28: 345-359

Κοινωνικός αποκλεισμός και δια βίου μάθηση στην Ελλάδα

Κώστας Δημουλάς

A. Εννοιολογικές αποσαφηνίσεις - θεωρητικό πλαίσιο

Ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι μία θολή, εύπλαστη κι αμφιλεγόμενη έννοια, η οποία αναφέρεται σε ένα πλατύ φάσμα φαινομένων που απλώνονται από τον οικονομικό και κοινωνικό αποκλεισμό έως τον πολιτισμικό, τον εκπαιδευτικό, το γεωγραφικό ή και τον επικοινωνιακό αποκλεισμό.¹ Ως έννοια συνδέεται πρωτίστως με τη δυνατότητα των ατόμων να ασκούν τα πολιτικά και κοινωνικά τους δικαιώματα, όπως τα τελευταία οριοθετούνται από τους συσχετισμούς που διαμορφώνονται στις κοινωνίες της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και ως εκ τούτου το περιεχόμενό της είναι έντονα ηθικοπολιτικό. Από αυτή την άποψη, αποτελεί βασικό ερώτημα ο προσδιορισμός των κριτηρίων διαχωρισμού των αποκλεισμένων από τους μη-αποκλεισμένους. Ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν τυποποιείται ούτε μετράται η έντασή του στο βαθμό που δεν προσδιορίζονται απτά και σαφή όρια διαχωρισμού των μεν από τους δε, ή σύμφωνα με κάποιους μελετητές των εντός των τειχών και των εκτός των τειχών (Πετράκη, 1998).

Η αναφορά σε κοινωνικούς και πολιτικούς φραγμούς για την άσκηση των κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων των ατόμων, παραπέμπει αφενός στη δικαιοκίνη-θεσμική προσέγγιση του αποκλεισμού, αφετέρου στη σχέση του πολίτη με το κράτος και την αγορά. Σύμφωνα με τον T.H. Marshal, η εξέλιξη των δικαιωμάτων των πολιτών χωρίζεται σε τρία στάδια. Κατά το πρώτο στάδιο (18ο αι.) αποκτήθηκαν τα αστικά δικαιώματα (προσωπική ελευθερία- ελευθερία έκφρασης- πεποιθήσεων). Κατά το δεύτερο στάδιο (19ο αι.) αποκτήθηκαν τα πολιτικά δικαιώματα (δικαίωμα εκλέγειν κι εκλέγεσθαι, δικαίωμα της συνάθροισης) και κατά το τρίτο στάδιο (20^{ος} αι.) θεμελιώθηκαν τα κοινωνικά δι-

καιώματα (εκπαίδευσης- υγείας- στέγης) (Marshal, 1952).²

Η διεύρυνση και ο κατακερματισμός των κοινωνικών δικαιωμάτων ξεπερνά την προσέγγιση του πολίτη ως μεμονωμένου ατόμου και αναφέρεται στη δημιουργία νέων κοινωνικών κατηγοριών, οι οποίες κατασκευάζονται στη βάση των επιμέρους κοινών τους χαρακτηριστικών (φύλο, καταγωγή, τόπος διαμονής, ενδιαφέρον) (Schnapper, 2005) Αν η ευρύτητα των ειδών αποκλεισμού που εμφανίζονται στη βιβλιογραφία, συνδυαστεί με την ευρύτητα των κοινωνικών συνόλων (ομάδων-κατηγοριών ή/και τάξεων) στα οποία εστιάζονται οι αναφορές των πολιτικών και των μέτρων για την αντιμετώπιση του, αναφερόμαστε σε ένα ιδιαίτερα πολυσύνθετο κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο δύσκολα οριοθετείται.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν περιορίζεται στις μεμονωμένες και συμπτωματικές περιπτώσεις περιορισμένης πρόσβασης στα κοινωνικά αγαθά όπως τα τελευταία απορρέουν από την κοινή αντίληψη για τα κοινωνικά δικαιώματα (στέγαση-υγεία-εργασία-εκπαίδευση). Συνδέεται, ταυτόχρονα, με δομικά, συστηματικά εμφανίζονται στη βιβλιογραφία, συνδυαστεί με την ευρύτητα των κοινωνικών συνόλων (ομάδων-κατηγοριών ή/και τάξεων) στα οποία εστιάζονται οι αναφορές των πολιτικών και των μέτρων για την αντιμετώπιση του, αναφερόμαστε σε ένα ιδιαίτερα πολυσύνθετο κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο δύσκολα οριοθετείται.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν περιορίζεται στις μεμονωμένες και συμπτωματικές περιπτώσεις περιορισμένης πρόσβασης στα κοινωνικά αγαθά όπως τα τελευταία απορρέουν από την κοινή αντίληψη για τα κοινωνικά δικαιώματα (στέγαση - υγεία - εργασία -εκπαίδευση). Συνδέεται, ταυτόχρονα, με δομικά, συστηματικά εμφανιζόμενα κοινωνικοπολιτικά φαινόμενα.³ Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο κοινωνικός

1. Ενδεικτικό του εύρους της θεματολογίας που αναφέρεται στον κοινωνικό αποκλεισμό είναι το πρόγραμμα εισηγήσεων του έκτου επιστημονικού συνεδρίου του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα με τίτλο «Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός» που πραγματοποιήθηκε στις 27-30 Νοεμβρίου του 1996 καθώς και του συνεδρίου που διοργάνωσε το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών την ίδια χρονιά με τίτλο «Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα».

2. Στη συγκεκριμένη προσέγγιση της εξέλιξης των δικαιωμάτων των πολιτών από τον T.H. Marshal, ασκήθηκε έντονη κριτική κυρίως από τις φεμινιστικές προσεγγίσεις (Καβουνίδη, 1998:367-68).

3. Η σύνδεση του κοινωνικού αποκλεισμού με τα κοινωνικά δικαιώματα παραπέμπει επίσης στη συζήτηση για τις ανισότητες

αποκλεισμός χαρακτηρίζεται ως μία πολυδιάστατη διαδικασία συστηματικής δημιουργίας και αναπαραγωγής κοινωνικοπολιτικών φραγμών σε τμήματα του πληθυσμού μιας οργανωμένης κοινωνίας. Ως έννοια δεν αναφέρεται σε μία αλλά σε περισσότερες και μερικές φορές αντιφατικές κατευθύνσεις, εμφανίζει μία διάκριση που και δεν είναι τυχαία ή συγκυριακή, έχει δυναμικό χαρακτήρα που παράγεται και αναπαράγεται από τις κοινωνικο-πολιτικές διεργασίες, συνδέεται με τη φτώχεια και τις πολιτικές για την κοινωνική συνοχή αλλά δεν ταυτίζεται ούτε εξαντλείται σ' αυτές και παραπέμπει στη διάρρηξη των κοινωνικών δεσμών.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός διακρίνεται από τη φτώχεια η οποία είναι μία οικονομική έννοια και προσδιορίζεται στη βάση οικονομικών διαχωρισμών και ανισοτήτων. Ο αποκλεισμός αναφέρεται στα κοινωνικά-θεσμικά-οικονομικά και πολιτικά εμπόδια που δεν επιτρέπουν σε άτομα με κοινά χαρακτηριστικά την πρόσβαση στα βασικά κοινωνικά αγαθά όπως αυτά καθορίζονται από τα κοινωνικά δικαιώματα και στα οποία έχουν πρόσβαση τα άτομα που δεν διαθέτουν αυτά τα χαρακτηριστικά (Geddes, 1998, Συμεωνίδου, 1998, Χατζηπαντελής, 1998 Παπαδοπούλου, 1999). Παρόλο που οι έρευνες δείχνουν ότι οι φτωχοί δεν έχουν τους αναγκαίους πόρους για να ακολουθήσουν συγκεκριμένους τύπους διατροφής ή να συμμετάσχουν σε ευρέως αποδεκτές κοινωνικές δραστηριότητες που αρμόζουν στις θεωρούμενες γενικά ως φυσιολογικές συνθήκες ζωής (Townsend, 1979, Τσακλόγλου, 1993, Τσακλόγλου, 1999), ο ορισμός της φτώχειας περιορίζεται στο επίπεδο της διαβίωσης των ατόμων, ενώ η έννοια του αποκλεισμού είναι ευρύτερη και αναφέρεται στο κοινωνιολογικό ερώτημα των δεσμών του ατόμου ή και των κοινωνικών ομάδων με την υπόλοιπη κοινωνία (Παπαδοπούλου, 1999, Schnapper, 2005). Κατά μία έννοια, οι αποκλεισμένοι σπρώχνονται εκτός κοινωνίας. Ενώ η φτώχεια αναφέρεται σε τυπικά καθορισμένα κριτήρια διαβίωσης, ο αποκλεισμός αναφέρεται σε αποδεκτές από την κοινωνία καταστάσεις, από τις οποίες κάποιοι αποκλείονται. Έτσι η έννοια, του κοινωνικού αποκλεισμού συνδέεται με την έννοια της φτώχειας αλλά δεν εξαντλείται σε αυτή. Η τελευταία είναι μία μετρήσιμη οικονομική έννοια ενώ ο αποκλεισμός δημιουργείται από τις κοινωνικό-οικονομικές συνθήκες και συνδέεται με τη διάρρηξη των κοινωνικών δεσμών αλληλεγγύης(οικογένεια -ερ-

γασία -επαγγελματικά δίκτυα- κοινωνική πολιτική). Ωστόσο και οι δύο ορισμοί προϋποθέτουν μία αντίληψη περί φυσιολογικής(normal) και ομοιογενούς κοινωνίας (Wickhan, 2005).

Η αντίθετη στον κοινωνικό αποκλεισμό έννοια δεν είναι αυτή της κοινωνικής συνοχής η οποία είναι οριζόντιου χαρακτήρα, αναφέρεται στις μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης και στις κοινωνικές αξίες (αμοιβαία υποστήριξη) και έχει κατά κάποιο τρόπο ως αντίθετη έννοια παρά αυτό που ο E.Durheim, αποκαλούσε «ανομία» (Wickhan, 2005). Η αντίθετη έννοια στον κοινωνικό αποκλεισμό κατά τον Wickhan J είναι αυτή της ένταξης(inclusion) που χαρακτηρίζεται ως έννοια «κάθετου» χαρακτήρα επειδή αναφέρεται στις μορφές της κοινωνικής ανισότητας και δύναμης. Από αυτή την άποψη, ο κοινωνικός αποκλεισμός επικεντρώνεται στις διεργασίες παραγωγής και αναπαραγωγής μειονεκτικών καταστάσεων που εμποδίζουν την ομαλή κοινωνική ζωή του σύγχρονου ατόμου (που ανήκει σε συγκεκριμένες ομάδες με κοινά χαρακτηριστικά) και στα αποτελέσματα αυτών των διεργασιών στην κοινωνική θέση και την καθημερινή διαβίωση του ατόμου. Αντίθετα, η κοινωνική συνοχή, τουλάχιστον στο αναλυτικό επίπεδο, αναφέρεται στο κοινωνικό κεφάλαιο, την εμπιστοσύνη, τους κοινωνικούς κανόνες(norms) και τα κοινωνικά δίκτυα. Καθοριστικός είναι απ' αυτή την άποψη ο ρόλος της «δημόσιας σφαίρας» για την αναδιανομή των πόρων και τη μείωση του αποκλεισμού, στο βαθμό βέβαια που αυτοί συνεισφέρουν στην κοινωνική αλληλεγγύη.

Απαραίτητη προϋπόθεση για τη λειτουργικότητα της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, είναι η παρουσία κοινά αποδεκτών κριτηρίων(standards) διαβίωσης που καθορίζονται από την πρόσβαση σε βασικά κοινωνικά αγαθά όπως είναι η εργασία, η εκπαίδευση, η υγεία, η κοινωνική ασφάλιση, η στέγη και η πρόνοια. Ποιοι είναι όμως οι παράμετροι που αναστέλλουν ή σπρώχνουν τα άτομα που διαθέτουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά προς τον κοινωνικό αποκλεισμό; Σίγουρα η δυνατότητά τους για πρόσβαση στην απασχόληση συμβάλει σε σημαντικό βαθμό εφόσον διασφαλίζει ένα εισόδημα επαρκές για την αξιοπρεπή διαβίωσή τους, παρά το ότι από μόνη της δεν αρκεί καθώς οι διαδικασίες αποκλεισμού δεν συνδέονται μονοσήμαντα με την απασχόληση αλλά και με τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται η δημόσια σφαίρα της κοινωνικής οργάνωσης.⁴

και τις ίσες ευκαιρίες που παρέχονται στα άτομα, αλλά αυτή η συζήτηση ξεφεύγει από τα όρια του ενδιαφέροντος της παρούσας εργασίας (Ψημίτης, 1998).

4. Στις κοινωνίες όπου η μισθωτή απασχόληση αποτελεί την βασική προϋπόθεση για τη διαβίωση του ατόμου, αυτή αποτελεί

Χωρίς να θέλουμε εδώ να επεκταθούμε στη συζήτηση που άνοιξε ο P. Bourdieu (Μπουρντιέ, 2002) για το οικονομικό, το πολιτισμικό και το συμβολικό κεφάλαιο του ατόμου που στο συνδυασμό τους διαμορφώνουν την κοινωνική θέση και τις πρακτικές του καθένα, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη, ακριβώς, αυτή η πολυδιάστατη δυναμική προκειμένου να γίνουν κατανοητές οι διεργασίες που ωθούν ή και έλκουν τα άτομα –από- και- προς- τον κοινωνικό αποκλεισμό. Αυτές οι διαδικασίες δεν εξαντλούνται στις ατομικές πρακτικές αλλά, καθορίζονται από τους γενικούς όρους ρύθμισης της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Σύμφωνα με τον B. Jessop (Jessop, 1993), οι όροι συσσώρευσης του κεφαλαίου στις καπιταλιστικές κοινωνίες καθορίζονται από τον τρόπο που οργανώνεται η εργασιακή διαδικασία, το καθεστώς συσσώρευσης του κεφαλαίου, το κοινωνικό μοντέλο της οικονομικής ρύθμισης (κανόνες – θεσμοί - μορφές οργάνωσης-κοινωνικά δίκτυα και πρότυπα οργάνωσης της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου) και το πρότυπο θεσμικής ολοκλήρωσης και κοινωνικής συνοχής που επικρατεί στην ευρύτερη κοινωνία. Η αλλαγή του καθεστώτος συσσώρευσης του κεφαλαίου αλλάζει τους όρους εφαρμογής της κοινωνικής πολιτικής και συνακόλουθα τις πολιτικές κοινωνικής ένταξης κι ενσωμάτωσης.

Με συμβολικό αφηγητικό σημείο την πετρελαϊκή κρίση του 1973, οι όροι ρύθμισης του κεφαλαίου που οδήγησαν τις προηγμένες οικονομικά χώρες στην ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους και την επέκταση των κοινωνικών δικαιωμάτων έχουν μεταβληθεί. Από τη μαζική παραγωγή διαρκών καταναλωτικών αγαθών στο πλαίσιο των εθνικά οργανωμένων οικονομιών με το Κεϋνσιανό Κράτος Ευημερίας που στηριζόταν στην πλήρη απασχόληση τις βιομηχανικές πόλεις και τα μεσαία μισθωτά στρώματα περάσαμε στην ευέλικτη παραγωγή της διεθνούς ανταγωνιστικότητας που στηρίζεται στις τεχνολογικές

καινοτομίες και την καινοτομία των προϊόντων και των υπηρεσιών καθώς επίσης στην ευέλικτη οργάνωση της εργασίας.

Σ' αυτό το μοντέλο, η αύξηση της παραγωγικότητας στηρίζεται κυρίως στις οικονομίες κλίμακας που επιτυγχάνονται με τον πολυτάλαντο εργατή των υπηρεσιών (καταναλωτικές-επιχειρηματικές, προσωπικές υπηρεσίες) την αυξημένη ζήτηση για διαφοροποιημένα αγαθά και υπηρεσίες και τα αυξημένα κέρδη που στηρίζονται στις τεχνικές και άλλες καινοτομίες (παγκόσμιος ανταγωνισμός, συλλογική διαπραγμάτευση στο επίπεδο της επιχείρησης ή ακόμα και της μονάδας παραγωγής, και τέλος περισσότερο ευέλικτοι και επίπεδοι τρόποι οργάνωσης της εργασίας με εσωτερικές κι εξωτερικές ευελιξίες). Σ' αυτό το πλαίσιο η κρατική παρέμβαση επικεντρώνεται στην έρευνα και την ανάπτυξη για τη διεθνή ανταγωνιστικότητα με έμφαση στη διασφάλιση των όρων προσφοράς ενός πολυειδικευμένου και ευέλικτα απασχολήσιμου εργατικού δυναμικού (ατομικές συμβάσεις εργασίας διαφοροποιημένες αμοιβές, συλλογικές συμβάσεις σε επίπεδο επιχείρησης- διαβίου μάθησης) δηλαδή το Σουμπετεριανό Κράτος Εργασίας (SWK) κατά την έκφραση του B. Jessop (Jessop, 1994).

Βασική αποστολή του Σουμπετεριανού Κράτους της Εργασίας είναι η προώθηση των προϊόντων με την υποστήριξη οργανωτικών καινοτομιών για την ενίσχυση της επιχειρηματικότητας στην ανοιχτή οικονομία. Η κύρια προτεραιότητα της πολιτικής του είναι η διασφάλιση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας της εθνικής οικονομίας. Η αναδιανομή του πλούτου είναι δευτερεύουσας σημασίας κι επιδιώκεται κυρίως με την παροχή ίσων ευκαιριών προς τα άτομα διαμέσου της αγοράς καθώς οι κανόνες της τελευταίας, επικρατούν πλέον και στις κοινωνικές σχέσεις. Επίσης, επιδιώκεται η προώθηση της λογικής των επιχειρήσεων στις καθημερινές κοινωνικές σχέσεις και τον πολιτισμό, οι ιδιωτικοποιήσεις, η ενίσχυση της προσφοράς εργασίας διαμέσου του περιορισμού των κοινωνικών δαπανών και της προώθησης της διαβίου μάθησης καθώς και η υπολειμματική πρόνοια σε αποκεντρωμένη βάση (Johnson, 1990, Hogget, 1994, Κράουτς, 2006).⁵

κομβικό σημείο για την αποτροπή του κοινωνικού αποκλεισμού. Όσο κι αν ορισμένες θεωρίες υποστηρίζουν ότι οι κοινωνικές συνθήκες διαβίωσης των ατόμων δεν προσδιορίζονται από την εργασία αλλά κυρίως από τα μεταϊλιστικά αγαθά πλέον, δεν είναι δυνατό να παραβλεφτεί το γεγονός ότι ο μεγαλύτερος αριθμός των ατόμων στις σύγχρονες κοινωνίες έχει πρόσβαση στα βασικά αγαθά και τις υπηρεσίες χάρη στην πρόσβασή του στην απασχόληση (εισόδημα, κοινωνική ασφάλιση, υπηρεσίες υγείας, συμπληρωματική(πέραν της υποχρεωτικής) εκπαίδευση) Μάλιστα, η επικράτηση των κανόνων της αγοράς στην προσφορά των μεταϊλιστικών και όχι μόνο αγαθών, εξαρτά την πρόσβαση των ατόμων σ' αυτά, από το εισόδημα που αντλούν χάρη στην εργασία τους.

5. Η διείσδυση της λογικής της αγοράς την παροχή των κοινωνικών αγαθών από το κράτος έχει ολέθριες συνέπειες αναφορικά και τη διατήρηση των κοινωνικών δεσμών του ατόμου, εκεί όπου οι οικογένεια και οι άλλες μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης, που δεν υποστηρίζονται ή και δεν πλαισιώνονται από την κρατική κοινωνική πολιτική(γειτονιά-φιλικές σχέσεις- επαγγελματικό

Β. Βασικό περίγραμμα της πολιτικής της Ε.Ε. αναφορικά με τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού στα κείμενα πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης πρωτοεμφανίστηκε το 1989 οπότε και αποτέλεσε αντικείμενο της απόφασης του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου και των Υπουργών Κοινωνικών Υποθέσεων καθώς και της δήλωσης των επικεφαλής των κρατών μελών και των κυβερνήσεων που υιοθέτησαν τον Κοινωνικό Χάρτη (Καβουνίδη, 1996β).⁶ Αρχικά οι πρωτοβουλίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης επικεντρώθηκαν στα προγράμματα χρηματοδότησης πρωτοβουλιών κατά του κοινωνικού αποκλεισμού όπως είναι το Now, το Adapt και το Horizon όπου η έμφαση δίδονταν στην ανάπτυξη καινοτομικών δράσεων που όμως ήταν περιορισμένης εμβέλειας, ή/και στη χρηματοδότηση ειδικών δράσεων των κρατών μελών στο πλαίσιο του Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης των εθνικών κρατών-μελών της (Καβουνίδη, 1996β, Μπούζας, 1998).

Η διαμόρφωση μίας συγκροτημένης ευρωπαϊκής πολιτικής για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού αρχίζει ουσιαστικά με το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Λισσαβώνας που πραγματοποιήθηκε στις 23-24 Μάρτη του 2000. Σ' αυτή τη σύνοδο τέθηκαν οι νέοι στρατηγικοί στόχοι για την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική συνοχή της Ευρώπης κατά τη δεκαετία 2000-2010 και οι αρχηγοί των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, συμφώνησαν ότι ο νέος στρατηγικός στόχος της δεκαετίας είναι «να γίνει (η Ευρώπη) η ανταγωνιστικότερη και δυναμικότερη οικονομία της γνώσης ανά την υφήλιο, ικανή για βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη με περισσότερες και καλύτερες θέσεις εργασίας και με μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή». Σ' αυτό το πολυαναφερόμενο, έκτοτε, απόσπασμα καθορίστηκαν ιεραρχικά

οι προτεραιότητες της ευρωπαϊκής στρατηγικής που επικεντρώνεται πρωτίστως στην οικονομική στόχευση της ανταγωνιστικότητας, δευτερευόντως στη δημιουργία απασχόλησης και κατόπιν στην κοινωνική συνοχή.⁷

Παραπέμπει δε, στην υποταγή της κοινωνικής πολιτικής στις ανάγκες και τις προτεραιότητες των πολιτικών απασχόλησης και των τελευταίων στις ανάγκες της οικονομικής πολιτικής για την ενίσχυση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας. Έτσι, η άσκηση των κοινωνικών δικαιωμάτων και οι πολιτικές κοινωνικής ένταξης υποτάσσονται επίσημα στις πολιτικές αναδιάρθρωσης για τη διασφάλιση της ανταγωνιστικότητας και την ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς και το «ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο» μετατοπίζεται από την εκπλήρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων των πολιτών προς την υποστήριξη των μακροοικονομικών περιοριστικών πολιτικών.⁸ Κάτω από αυτό το πρίσμα, καταρτίστηκε η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Ατζέντα η οποία αποτέλεσε βασικό αντικείμενο της συζήτησης του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου που πραγματοποιήθηκε στη Νίκαια στις 7-9 Δεκέμβρη του 2000.

Η ευρωπαϊκή «Κοινωνική Ατζέντα» ως απόρροια των πολιτικών προτεραιοτήτων που τέθηκαν στη Λισσαβώνα δέκα μήνες πριν τη σύνοδο κορυφής της Νίκαιας, αποσαφήνισε τους στόχους της ευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής για το διάστημα

δεσμοί είναι ήδη αδύνατοι ή λειτουργούν χάρη στην κρατική συνδρομή (π.χ. επίδομα φροντίδας χρονίως αρρώστων στους εθελοντές - φροντιστές που προέρχονται από το οικογενειακό ή και φιλικό περιβάλλον). Ωστόσο, οι διεργασίες αναδιάρθρωσης του τρόπου της οικονομικής και πολιτικής αναπαραγωγής των όρων συσώρευσης του κεφαλαίου, εκτοπίζουν διαρκώς κάποιους εργαζόμενους προς το περιθώριο και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Η επίκληση των πολιτικών της αγοράς και της διαβίου μάθησης για την άρση αυτών των αποκλεισμών αποτελεί κατά τη γνώμη μας ουτοπία, αφού πρόκειται για ένα δομικό χαρακτηριστικό του συστήματος που παράγεται κι αναπαράγεται διαρκώς.

6. Ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός εμφανίστηκε για πρώτη φορά κατά τη δεκαετία του 1960 στη Γαλλία και συγκεκριμένα στο έργο του Pierre Massé, γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Σχεδιασμού, «Les dividendes du progrès» (Παπαδοπούλου, 1999).

7. Αυτή η ιεράρχηση αλλά και διασύνδεση της οικονομικής πολιτικής, της πολιτικής για την απασχόληση και της κοινωνικής πολιτικής, με τη χρήση των εννοιών της ανταγωνιστικότητας, της βιωσιμότητας, των περισσότερων θέσεων εργασίας και της κοινωνικής συνοχής, θα αποτελέσει έκτοτε το μοτίβο των πολιτικών προτεραιοτήτων της Ε.Ε. και θα χαρακτηρίζει σχεδόν όλα τα κείμενα πολιτικής που αναφέρονται στην κοινωνική πολιτική και την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού.

8. Με βάση το όραμα μιας εσωτερικής αγοράς που στηρίζεται στον περιορισμό των κρατικών παρεμβάσεων στην οικονομία και την ενίσχυση της προσφοράς εργασίας για την αντιμετώπιση της ανεργίας, η σύνοδος κορυφής της Λισσαβώνας καθόρισε τους παρακάτω βασικούς στόχους της ευρωπαϊκής στρατηγικής για το 2010: 1. Προετοιμασία της μετάβασης σε μια οικονομία και σε μια κοινωνία βασισμένες στη γνώση, μέσω καλύτερων πολιτικών για την κοινωνία της πληροφορίας και την Έρευνα και Ανάπτυξη, καθώς και μέσω της ενίσχυσης της διαδικασίας διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων για την ανταγωνιστικότητα και την καινοτομία και της ολοκλήρωσης της εσωτερικής αγοράς. 2. Εκσυγχρονισμός του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου, επένδυση στον άνθρωπο και καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. 3. Στήριξη της υγιούς οικονομικής προοπτικής και των ευνοϊκών προβλέψεων οικονομικής αύξησης με την εφαρμογή ενός κατάλληλου συνδυασμού μακροοικονομικών πολιτικών.

2000-5, τονίζοντας τον άρρηκτο δεσμό και την αλληλεπίδραση μεταξύ της οικονομικής πολιτικής, της κοινωνικής πολιτικής και της πολιτικής για την απασχόληση (σημείο 1&5). Η κοινωνική πολιτική αντιμετωπίζεται σ' αυτό το κείμενο πολιτικής, κυρίως ως παράγοντας που επιδρά στην ανταγωνιστικότητα και δευτερευόντως ως αυθύπαρκτη πολιτική με ιδίους στόχους (των οποίων θα πρέπει κατά την ευρωπαϊκή επιτροπή να ενισχυθεί η αποτελεσματικότητα (σημείο2&9). Έτσι οι πολιτικές για την κοινωνική ένταξη επικεντρώνονται προς- και- ταυτόχρονα-συγκλίνουν με τις πολιτικές για την ενίσχυση της απασχόλησης, όπως αυτές προσδιορίστηκαν από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Λισσαβώνας.

Όπως διατυπώθηκε με σαφήνεια στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Νίκαιας « Η απασχόληση είναι η καλύτερη προστασία κατά του κοινωνικού αποκλεισμού» (&23). Μόνο που αυτή η απασχόληση αναφέρεται κυρίως στις προσωρινές και κακοπληρωμένες θέσεις εργασίας, στις οποίες τα άτομα αναγκάζονται να προσφύγουν ακριβώς επειδή περιορίζονται οι παροχές των συστημάτων κοινωνικής προστασίας και πρόνοιας και δεν παρέχονται οι εγγυήσεις ομαλής κοινωνικής διαβίωσης τους από το κράτος(INE/ΓΣΕΕ, 2006). Με βάση αυτή την αφετηριακή θέση, ορίστηκαν οι παρακάτω έξι κατευθυντήριες γραμμές της κοινωνικής πολιτικής(Ευρωπαϊκή Κοινωνική Ατζέντα σημείο 4&3):

1. Περισσότερες και καλύτερες θέσεις απασχόλησης.
2. Πρόβλεψη και εκμετάλλευση της μεταβολής του περιβάλλοντος εργασίας, με παράλληλη ανάπτυξη μιας νέας ισορροπίας μεταξύ ευελιξίας και ασφάλειας.
3. Καταπολέμηση κάθε μορφής κοινωνικού αποκλεισμού και διακρίσεων, για να ευνοηθεί η κοινωνική ένταξη.
4. Εκσυγχρονισμός της κοινωνικής προστασίας.
5. Προαγωγή της ισότητας ανδρών και γυναικών
6. Ενίσχυση της κοινωνικής πτυχής της διεύρυνσης και των εξωτερικών σχέσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Για την υλοποίηση αυτών των κατευθύνσεων πολιτικής, τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, υιοθετώντας την ανοιχτή μέθοδο συντονισμού, καθιέρωσαν αρχικά την κατάρτιση διετών Εθνικών Προγραμμάτων Δράσης κατά της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού κατά τα πρότυπα των

Εθνικών Σχεδίων Δράσης για την Απασχόληση που το 2005 μετονομάστηκαν σε Εθνικά Σχέδια Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη. Με την επικράτηση αυτής της επιλογής στα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι πολιτικές κοινωνικής προστασίας και αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού, όπως ήδη αναφέρθηκε παραπάνω, επικαθορίζονται από τις προτεραιότητες των πολιτικών απασχόλησης και οι πολιτικές απασχόλησης με τη σειρά τους επικαθορίζονται από τις προτεραιότητες της οικονομικής πολιτικής. Οι τελευταίες δέσμιες των επιλογών για τον περιορισμό της φορολογίας και των δαπανών μισθοδοσίας των επιχειρήσεων, πιέζουν για τη μείωση των κρατικών δαπανών κοινωνικού χαρακτήρα και ωθούν προς την ενίσχυση της προσφοράς εργασίας με την επιβολή αυστηρότερων προϋποθέσεων για την άντληση πόρων κοινωνικού χαρακτήρα από τα άτομα στο πλαίσιο άσκησης των κοινωνικών τους δικαιωμάτων.

Σύμφωνα μ' αυτό το σχήμα, αντί των πολιτικών ενίσχυσης της ζήτησης εργασίας που εφαρμοζόταν κατά το παρελθόν, επιδιώκεται πλέον η αύξηση της απασχόλησης με την ενίσχυση της προσφοράς εργασίας και συνεπώς δεν παρέχονται κίνητρα προς τις επιχειρήσεις για να επεκτείνουν τη δραστηριότητά τους και να αυξήσουν την απασχόληση αλλά επιλέγεται κυρίως η παροχή κινήτρων προς τα άτομα για να δεχτούν τις διαθέσιμες θέσεις απασχόλησης χωρίς να θέτουν όρους και προϋποθέσεις ως προς τις συνθήκες υπό τις οποίες αυτό συντελείται(Δεδουσόπουλος, 1993, Γράβαρης και Δεδουσόπουλος, 1998). Έτσι, ως βασική προτεραιότητα της κοινωνικής πολιτικής προβάλλει η ενεργής κοινωνική ένταξη διαμέσου της κινητοποίησης των ίδιων των ατόμων για την εξεύρεση απασχόλησης, η οποία αποτελεί τη βασική πηγή για τη διαβίωσή τους(COM(2005),σημείο 2.2.1.(d). Με αυτό τον τρόπο, ο κοινωνικός αποκλεισμός, όπως αυτός γίνεται αντιληπτός από τα κείμενα πολιτικής της Ε.Ε., συνδέεται (αν δεν ταυτίζεται) άμεσα με τον αποκλεισμό από την αγορά εργασίας και οι πολιτικές για την αντιμετώπισή του εστιάζονται κατά ομόλογο με τις πολιτικές απασχόλησης τρόπο, με την ενίσχυση της προσφοράς εργασίας.

Έτσι το κέντρο βάρους της κοινωνικής πολιτικής μετατοπίζεται προς τις πολιτικές ενεργοποίησης των ατόμων ώστε να καταστούν απασχολήσιμα. Οι πολιτικές για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού εναρμονίζονται πλήρως με τις πολιτικές απασχόλησης όπου ο κεντρικός άξονας των κρατικών παρεμβάσεων περιστρέφεται γύρω από τη συμ-

βουλευτική υποστήριξη και τη δια βίου μάθηση των ανέργων ή και των κοινωνικά αποκλεισμένων. Πρόκειται για πολιτικές ιδιαίτερα χαμηλού κόστους, των οποίων τα αποτελέσματα επαφίενται στα άτομα και μπορούν να παρέχονται σε μεγάλο αριθμό αποδεκτών, χωρίς ωστόσο να αποτιμώνται οι τελικές τους επιπτώσεις αναφορικά με την κοινωνική ένταξη των ατόμων.

Η δια βίου μάθηση αναδεικνύεται σε βασική παράμετρο ενεργοποίησης του ίδιου του ατόμου η οποία επιτρέπει την εξατομίκευση της ευθύνης προσαρμογής του σε ένα αβέβαιο περιβάλλον όπου θα πρέπει πάνω απ' όλα να αποδεχτεί την αναγκαιότητα των καλά ενοχρηστωμένων επιλογών για τον περιορισμό της κοινωνικής πολιτικής και την αντικατάστασή της με τις ευκαιρίες δια βίου μάθησης που παρέχονται στο άτομο όχι με σκοπό αυτό να βελτιώσει την κοινωνική του θέση και να εξελιχθεί κοινωνικά ή και επαγγελματικά αλλά για να είναι απασχολήσιμο συνδυάζοντας την ευελιξία στην απασχόληση με το αίσθημα της ασφάλειας που θεωρητικά του παρέχουν οι επικαιροποιημένες επαγγελματικές και κοινωνικές του δεξιότητες. Επιπρόσθετα, η δια βίου μάθηση -όπως και κάθε μορφής μάθηση- προϋποθέτει η αφομοίωση και την εσωτερίκευση προκαθορισμένων στάσεων και συμπεριφορών από το άτομο και συνεπώς διευκολύνει πολύ περισσότερο από τις άλλες μορφές κοινωνικής πολιτικής τη μετάθεση της ευθύνης για τα όποια

αποτελέσματα στο άτομο αντί του κράτους και των άλλων συλλογικών φορέων άσκησης της κοινωνικής ή/και της εκπαιδευτικής πολιτικής.

Γ. Πολιτικές αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα και δια βίου μάθηση.

Οι πολιτικές για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα, αναπτύχθηκαν κυρίως ως αποτέλεσμα των προτεραιοτήτων χρηματοδότησης από την Ευρωπαϊκή Ένωση από τις οποίες και επικαθορίζονται. Το ελληνικό κοινωνικό κράτος, πολυδιασπασμένο και υπολειμματικό χαρακτηρίζεται κυρίως από την επικράτηση των οικογενειακών πελατειακών σχέσεων και την κοινωνική προστασία που βασίζεται στις εισφορές (Ρομπόλης, 1990, Ρομπόλης και Χλέτσος, 1995, Κρεμαλής, 1990). Έτσι ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν αποτέλεσε αντικείμενο της κοινωνικής πολιτικής παρά μόνο στο βαθμό που αναφέρεται στην άσκηση φιλανθρωπίας για την

αντιμετώπιση ακραίων περιπτώσεων ένδειας από τους αλληπάλληλους πολέμους που το χαρακτήριζαν από την ίδρυσή του και μέχρι τη δεκαετία του 1950.

Οι κύριες πολιτικές για την πρόνοια αναφέρονται στα άτομα με αναπηρία, τις χήρες, τα ορφανά και τις πολύτεκνες οικογένειες και χαρακτηρίζονται από τη βαρύτητα που αποδίδεται στην οικογένεια και τη λειτουργία της ως μηχανισμού κοινωνικής αλληλεγγύης. Επίσης, ένας εξίσου σημαντικός μηχανισμός κοινωνικής ενσωμάτωσης είναι η διευκόλυνση της ιδιοκατοίκησης στις παρυφές των πόλεων με την ανέγερση αυθαίρετων κατοικιών (Αγγελίδης, 1993:688) καθώς και η απασχόληση στο δημόσιο (Ιωάννου, 1993:208, Θεοδωρόπουλος, 1993:330). Ωστόσο τα όρια αυτών των πολιτικών δείχνουν σημαντικά εξάντλησης με την εισοδο της χώρας στην Ε.Ε. και την απαίτηση τήρησης των περιοριστικών οικονομικών στόχων της Νομισματικής Ένωσης.

Οι προσπάθειες αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα, συγχρονισμένες με την κύρια πηγή της χρηματοδότης τους, την Ευρωπαϊκή Ένωση, επικεντρώθηκαν εξ αρχής στην αγορά εργασίας. Τα πρώτα βήματα αυτών των πολιτικών εντοπίζονται στις τρεις πρωτοβουλίες κατά της φτώχειας που ανέλαβε η Ε.Ε. κατά το χρονικό διάστημα 1975-1994 και ειδικότερα στα τέσσερα προγράμματα που εντάχθηκαν και χρηματοδοτήθηκαν από την πρωτοβουλία Φτώχεια 3 (1989-94) όπως αυτά εφαρμόστηκαν στους Δήμους Καλλιθέας, Περάματος, Αργυρούπολης και Θεσσαλονίκης (Carantinos, 1992, Καβουνίδη, 1996α, Πεσμαζόγλου, 1998: 175). Τα συγκεκριμένα προγράμματα επικεντρώθηκαν σε ενέργειες πληροφόρησης, επαγγελματικού προσανατολισμού και επαγγελματικής κατάρτισης για άτομα με αναπηρίες, παλλινοστούντες, Ρομά τσιγγάνους, άστεγους και φτωχούς ηλικιωμένους χωρίς ωστόσο να έχουν διάρκεια στις παρεμβάσεις τους αφού η ολοκλήρωση της χρηματοδότησης από την Ε.Ε. εξάντλησε και τους διαθέσιμους πόρους τους.

Κατά το διάστημα 1994-1999 η ελληνική πολιτεία, σε σύμπλευση με τις προτεραιότητες του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου και τον πολιτικό συρμό που επικρατούσε στην Ε.Ε. αναφορικά με τον κοινωνικό αποκλεισμό, σχεδίασε και εφάρμοσε δύο Επιχειρησιακά Προγράμματα Εθνικής Εμβέλειας για την αντιμετώπιση του. Το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα για την Καταπολέμηση του Αποκλεισμού από την Αγορά Εργασίας, το οποίο ήταν υπό την εποπτεία του τότε

Υπουργείου Εργασίας(σήμερα Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας) και το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Υγεία-Πρόνοια» το οποίο υλοποιήθηκε από το Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας. Παράλληλα, οι δεκατρείς διοικητικές περιφέρειες της χώρας συνέταξαν στο πλαίσιο των δικών τους Περιφερειακών Αναπτυξιακών Προγραμμάτων αντίστοιχα Υποπρογράμματα και Μέτρα για την αντιμετώπιση του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας κατά το πρότυπο του Προγράμματος του Υπουργείου Εργασίας.

Στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Υγεία Πρόνοια» περιλαμβάνονταν η ίδρυση 40 κέντρων κοινωνικής ενίσχυσης των ατόμων με ειδικές ανάγκες, η κατασκευή και λειτουργική επέκταση 18 ιδρυμάτων κλειστής και ανοιχτής περίθαλψης και μονάδων επαγγελματικής κατάρτισης και ειδικής αγωγής για άτομα με ειδικές ανάγκες, η ίδρυση υπηρεσιών για την αντιμετώπιση του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας (Κέντρα Άμεσης Κοινωνικής Βοήθειας και μονάδες συμβουλευτικής και ενημέρωσης) και η κατασκευή μονάδων απεξάρτησης των τοξικομανών (Καβουνίδη, 1996β, Αμίτσης και Κατρούγκαλος, 1998, Γιωργούλας, 1999)

Το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα για την Καταπολέμηση του Αποκλεισμού από την Αγορά Εργασίας του Υπουργείου Εργασίας καθώς και τα αντίστοιχα Υποπρογράμματα των Περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων διέπονται από ενιαία αντίληψη και περιελάμβαναν κυρίως δράσεις συμβουλευτικής, προκατάρτισης, κατάρτισης και προώθησης στην απασχόληση για άτομα με αναπηρίες, μετανάστες, παλλινοστούντες και λοιπές κοινωνικά ευπαθείς ομάδες (μονογονεϊκές οικογένειες, πρώην χρήστες ουσιών, αποφυλακισμένοι, άστεγοι κ.ά) (Μπούζας, 1998). Η απουσία συστηματικών στοιχείων καθώς και η διακοπή το 1995 και στη συνέχεια η επανέναρξη των δράσεων του Επιχειρησιακού Προγράμματος για την αντιμετώπιση του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας το 1997, δεν επιτρέπουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων ως προς τις προτεραιότητες των πολιτικών που τελικά εφαρμόστηκαν το χρονικό διάστημα 1994-1999 στην Ελλάδα. Ωστόσο η κατανομή των πόρων αναφορικά με τους μετανάστες και τα άτομα με αναπηρίες που περιλαμβάνονται στον παρακάτω πίνακα που κατασκεύασα, με βάση τα στοιχεία της Ενδιάμεσης Έκθεσης Αξιολόγησης του συγκεκριμένου προγράμματος, δείχνει ότι οι προτεραιότητες του ήταν σαφέστατα προς την ενίσχυση της δια βίου μάθησης.

Πίνακας 1.

Κατανομή του προϋπολογισμού κατά μέτρο και ομάδα-στόχο στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης του Αποκλεισμού από την Αγορά Εργασίας (1994-1999)(Πηγή: Ενδιάμεση έκθεση Αξιολόγησης-Υπ. Εργασίας 1998)

Στόχος του μετρου	Άτομα με Αναπηρίες	Μετανάστες παλλινοστούντες
Προκατάρτιση	16,79%	21,01%
Κατάρτιση	52,62%	52,48%
Προώθηση στην Απασχόληση	21,60%	21,42%
Συνοδευτικά Μέτρα	8,98%	5,23%

Παρά την απουσία ανάλογων προγραμμάτων μετά το 1999 η λογική που διαπερνούσε το επιχειρησιακό πρόγραμμα για την καταπολέμηση του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας, ενσωματώθηκε σε μεγάλο βαθμό στα νέα προγράμματα του 3ου Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης (ΚΠ.Σ.) αναφορικά με τους ανθρώπινους πόρους⁹ αλλά και στην Κοινοτική Πρωτοβουλία Equal, όπου επικρατεί πλέον η λογική της συνέργιας μεταξύ της πληροφόρησης και της συμβουλευτικής υποστήριξης με την προκατάρτιση, την κατάρτιση και την επιδότηση(είτε της μισθωτής είτε της αυτοτελούς αυτοαπασχόλησης για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα) ως η «ενδεδειγμένη απάντηση» στο πρόβλημα της ανεργίας και του αποκλεισμού. Παραβλέπεται ωστόσο το γεγονός ότι οι ωφελούμενοι από τις επιδοτήσεις για απασχόληση είναι πολύ λιγότεροι αριθμητικά από τους επίσημα καταγεγραμμένους ως ωφελούμενους από τη δια βίου μάθηση και τη συμβουλευτική υποστήριξη.

Παράλληλα, η συμφωνία για την κατάρτιση των Εθνικών Σχεδίων Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη(στο εξής ΕΣΔΕΝ) στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Νίκαιας (2000), αποτελεί πλέον το νέο πλαίσιο για το σχεδιασμό και την εφαρμογή αυτών των πολιτικών.

Μέχρι σήμερα έχουν καταρτιστεί ένα Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Προστασία και τον

9. *Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Κατάρτισης, Απασχόλησης, Περιφερειακά Αναπτυξιακά Προγράμματα, Ολοκληρωμένες Παρεμβάσεις, Τοπικές Αναπτυξιακές Πρωτοβουλίες*

Κοινωνικό Αποκλεισμό που αφορούσε την περίοδο 2001-2002 και δύο Εθνικά Σχέδια Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη που αναφέρονται στα διαστήματα 2003-2005 και 2005-2006.¹⁰ Οι δράσεις προτεραιότητας του Εθνικού Σχεδίου Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη 2005-2006, περιστρέφονται γύρω από τρεις άξονες. Ο πρώτος άξονας αναφέρεται στην προώθηση της συμμετοχής στην απασχόληση όπου περιλαμβάνονται διάφορα επιδόματα, η στεγαστική πολιτική και η πολιτική υγείας καθώς και η πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες. Ο δεύτερος άξονας αναφέρεται στην πρόληψη του κινδύνου αποκλεισμού και περιλαμβάνει τη λειτουργία των Κέντρων Ημερήσιας Φροντίδας Ηλικιωμένων, τα Κέντρα Αποθεραπείας, το Πρόγραμμα Βοήθεια στο Σπίτι, τα Κέντρα Αποϊδρυματοποίησης των ΑμεΑ. και τα Κέντρα Κοινωνικής Υποστήριξης και ο τρίτος άξονας περιλαμβάνει τις δράσεις για τους πλέον ευάλωτους και αναφέρεται στην πρωτοβουλία Equal, τη νομιμοποίηση των μεταναστών, τη λειτουργία του ΟΚΑΝΑ, τα Κέντρα Ιατρικής Φροντίδας Τσιγγάνων και τα Κέντρα Υποδοχής Προσφύγων).

Προκειμένου να σχηματίσουμε την κατά το δυνατό πληρέστερη εικόνα αναφορικά με τις πολιτικές για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού που εφαρμόζονται στην Ελλάδα, αναζητήσαμε στοιχεία που να δείχνουν το εύρος των παρεμβάσεων που χαρακτηρίζουν τις δράσεις που περιλαμβάνονται στους άξονες προτεραιότητας του ΕΣΔΕΝ. Για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας συγκεντρώθηκαν και αποτυπώθηκαν σε πίνακες τα διαθέσιμα στοιχεία του Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύ-

10. Μόλις ολοκληρώθηκε η παρούσα εργασία, το Υπουργείο Απασχόλησης και κοινωνικής προστασίας κατέθεσε την «Εθνική Έκθεση Στρατηγικής για την Κοινωνική Προστασία και την Κοινωνική Ένταξη 2006-2008. Και σ' αυτή την έκθεση, οι προτεραιότητες της πολιτικής για την κοινωνική ένταξη και την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού συγκλίνουν προς την ενεργή κοινωνική ένταξη διαμέσου της απασχόλησης με την προώθηση της συμβουλευτικής πληροφόρησης και της δια βίου μάθησης. Πιο συγκεκριμένα, το Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την κοινωνική ένταξη αποτελείται από τρεις προτεραιότητες πολιτικής. Η πρώτη προτεραιότητα αναφέρεται στην ενίσχυση της απασχόλησης, ιδιαίτερα για τις γυναίκες, τους νέους, τους μακροχρόνια άνεργους και τις ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού. Η δεύτερη προτεραιότητα αναφέρεται στην αντιμετώπιση της μειονεκτικής θέσης προσώπων κι ομάδων όσον αφορά την εκπαίδευση και την κατάρτιση. Η Τρίτη προτεραιότητα επικεντρώνεται στην ενίσχυση της οικογένειας και τη στήριξη των ηλικιωμένων και η τέταρτη προτεραιότητα εστιάζεται στην κοινωνική ένταξη των ΑμεΑ, των μεταναστών και των ατόμων/ομάδων με πολιτισμικές/θρησκευτικές ιδιαιτερότητες (Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας, Σεπτέμβριος 2006)

ης, του Υπουργείου Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας καθώς και τα πρόσθετα στοιχεία που περιλαμβάνονται στα παραρτήματα του ΕΣΔΕΝ και τεκμηριώνουν τις παρεμβάσεις που συναποφασίζονται με τη μέθοδο του ανοιχτού συντονισμού στο ευρωπαϊκό επίπεδο και τον τρόπο που αυτές εφαρμόζονται στην Ελλάδα. Σύμφωνα με αυτά τα στοιχεία, η πρωτοβουλία Equal αποτελεί μια από τις σημαντικότερες παρεμβάσεις για την κοινωνική ένταξη και την υποστήριξη των ευάλωτων κοινωνικά ομάδων περιλαμβάνοντας 64 συμπράξεις κοινωνικών φορέων και μη-κυβερνητικών οργανώσεων, 53 ομάδες στόχους¹¹ και 78.000 δυνητικά ωφελούμενους όπου κυριαρχούν οι ενέργειες συμβουλευτικής υποστήριξης και πληροφόρησης.¹²

Οι παρεμβάσεις του Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, επικεντρώνονται κυρίως στη λειτουργία κέντρων κοινωνικής φροντίδας, συμβουλευτικής υποστήριξης και παροχής στοιχειωδών παροχών υγείας και αναφέρονται κυρίως στα άτομα με αναπηρία,¹³ το Δίκτυο Κοινωνικών Υποστηρι-

11. Μεταξύ αυτών των ομάδων περιλαμβάνονται τα ΑμεΑ, οι αποφυλακισμένοι, οι πρόσφυγες και οι μετανάστες, τα νεαρά παραβατικά άτομα και τα άτομα που βρίσκονται σε κοινωνικό κίνδυνο, οι ειδικές πολιτισμικές ομάδες (τσιγγάνοι-έλληνες μουσουλμάνοι), τα άτομα που βρίσκονται σε διαδικασία απεξάρτησης ή είναι πρώην χρήστες, ειδικές κατηγορίες γυναικών που απειλούνται με κοινωνικό αποκλεισμό, οι μακροχρόνια άνεργοι άνω των 45 ετών, οι οροθετικοί, οι μακροχρόνια άνεργοι με ετήσιο εισόδημα μέχρι 3.000 ευρώ ή άστεγοι και οι άνεργοι σε περιοχές ή κλάδους υψηλής ανεργίας.

12. Οι γενικοί στόχοι του προγράμματος είναι: 1. Η βελτίωση της απασχολησιμότητας μέσα από τη διευκόλυνση της πρόσβασης και επιστροφής στην αγορά εργασίας ομάδων που υφίστανται διακρίσεις και την καταπολέμηση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας σε σχέση με την εργασία. 2. Η ανάπτυξη του επιχειρηματικού πνεύματος μέσα από τη βελτίωση της πρόσβασης στη διαδικασία δημιουργίας μιας επιχείρησης και την ενίσχυση της κοινωνικής οικονομίας, 3. Η Ενθάρρυνση της προσαρμοστικότητας των επιχειρήσεων και των απασχολούμενων μέσα από την προώθηση της δια βίου μάθησης και των εργασιακών πρακτικών ενσωμάτωσης και την υποστήριξη της προσαρμοστικότητας των εταιρειών και των εργαζομένων, 4. Την ενίσχυση των πολιτικών ίσων ευκαιριών για άνδρες και γυναίκες μέσα από το συνδυασμό οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής και την ενθάρρυνση της κατάργησης του επαγγελματικού διαχωρισμού και 5. Την υποστήριξη της κοινωνικής και επαγγελματικής ένταξης των αιτούντων άσυλο.

13. Εθνικό Κέντρο Άμεσης Κοινωνικής Βοήθειας, 24 Κέντρα Κοινωνικής Υποστήριξης και Κατάρτισης Ατόμων με Αναπηρίας, Κέντρα Αποκατάστασης, 13 Κέντρα Παιδικής Μέριμνας και 6 Παιδοπόλεις, 23 Θεραπευτήρια, Ιδρύματα Κοινωνικής Πρόνοιας και Οίκοι Ευγηρίας ή Κέντρα Προστασίας Γήρατος, 5 Κέντρα Περίθαλψης Παιδιών, το Εθνικό Ίδρυμα Κωφών και το Κέντρο Εκπαίδευσης-Αποκατάστασης Τυφλών.

κτικών Υπηρεσιών σε Τοπικό Επίπεδο που στοχεύει στην αντιμετώπιση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού σε 150 Δήμους της Χώρας, τα προγράμματα προάσπισης και προαγωγής της υγείας των τσιγγάνων,¹⁴ την παροχή οικονομικών βοηθημάτων και τη συμβουλευτική των παλλινოსτούντων, την τις επιδοματικές πολιτικές με τις οποίες παρέχονται συγκεκριμένοι οικονομικοί πόροι προς τα άτομα σύμφωνα με προκαθορισμένες προϋποθέσεις και τα οποία διακρίνονται σε επιδόματα που στηρίζονται στις εισφορές και τα προνοιακά επιδόματα που χρηματοδοτούνται από τα φορολογικά έσοδα και τέλος τις ενεργητικές πολιτικές οι οποίες χρηματοδοτούνται, είτε με το σύστημα των εισφορών είτε από τη γενική φορολογία, είτε τέλος από τους πόρους της Ε.Ε. και διακρίνονται στη συμβουλευτική υποστήριξη, την επιδότηση της απασχόλησης για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, την προκατάρτιση και την κατάρτιση. Με βάση αυτά τα κριτήρια κατασκευάσα τους τρεις πίνακες που ακολουθούν προκειμένου να αναδειχθεί η έμπρακτη προτεραιότητα των πολιτικών για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού και την κοινωνική ένταξη στη σημερινή Ελλάδα. οικονομική ενίσχυση των κοινωνικά ευάλωτων που πλήττονται από θεομηνίες και την υποστήριξη της ένταξης των προσφύγων.¹⁵ Επειδή αυτή η κατάταξη των μέτρων και των πολιτικών είναι περιπτωσιολογική και δεν αποτυπώνει κάποια κριτήρια συστηματικής κατάταξης για να αποκτήσουμε μία πληρέστερη εικόνα των πολιτικών για την κοινωνική ένταξη τις διακρίναμε σε θεσμικές παρεμβάσεις που επιδιώκουν να ρυθμίσουν και να διασφαλίσουν με τυπικό τρόπο τα δικαιώματα των πολιτών,¹⁶

Πίνακας 2.
Επιδόματα υποστήριξης της κοινωνικής ένταξης που βασίζονται στις εισφορές

Είδος Επιδόματος	Ύψος Επιδόματος (σε ευρώ)	Αριθμός ωφελουμένων το 2004
Ανεργίας	273-301 το μήνα	164.790
Εποχιακά	423-647 (εφάπαξ ποσό)	153.267
Μείωση εργοδοτικής εισφοράς	Κατά 2% του κόστους	11.000
Μείωση εργατικής εισφοράς χαμηλόμισθων	6,6%	30.500
Άνεργοι για τουλάχιστον 12 μήνες ηλικίας 20-29 ετών	73,37 το μήνα για διάστημα πέντε μηνών συνολικά	1.250
Μακροχρόνια άνεργοι	161,85 (εφάπαξ ποσό)	31.499
Νεοεισερχόμενοι άνεργοι με συμπλήρωση ενός τριμήνου ανεργίας	186,75 (εφάπαξ ποσό)	31.499
Μακροχρόνια άνεργοι ηλικίας 45-65 ετών	200 το μήνα και για διάστημα πέντε μηνών συνολικά	13.905

Πηγή: ΕΣΔΕΝ 2005-6¹⁷

Από τον Πίνακα 2 διαπιστώνεται ότι τα επιδόματα που στηρίζονται σε εισφορές και αναφέρονται από το ΕΣΔΕΝ ως μέτρα κοινωνικής ένταξης εξαντλούνται αποκλειστικά στους ανέργους και επικεντρώνονται, είτε στην επιδότηση της ανεργίας είτε στη μείωση του κόστους εργασίας για την ενίσχυση της απασχόλησης. Με την εξαίρεση του κλασσικού(τακτικού) επιδόματος ανεργίας το οποίο παρέχεται με αυστηρές προϋποθέσεις και για χρονικό διάστημα που κυμαίνεται από πέντε έως δώδεκα μήνες στο 30%

14. Κινητές μονάδες υγειονομικής φροντίδας στους καταυλισμούς και προγράμματα εμβολιασμού των παιδιών.

15. Τέσσερα Κέντρα Προστασίας Προσφύγων με δυνατότητα φιλοξενίας 520 ατόμων, Ελληνικό Ινστιτούτο Αλληλεγγύης για τους Πρόσφυγες, Ελληνικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες, Ίδρυμα Κοινωνικής Εργασίας (ΝΕΦΕΛΗ), το Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης Θεσσαλονίκης, η Πανελλήνια Ένωση των Εν Ελλάδι Ασυρτών και ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός.

16. Για παράδειγμα ο Νόμος 2643/98 για την αναγκαστική απασχόληση ΑμεΑ, ο Νόμος 3386/2005 για τη νομοποίηση των μεταναστών και ο Νόμος 3304/2005 για την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανεξαρτήτως φυλετικής ή εθνικής καταγωγής, θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γεννητήσιου προσανατολισμού.

17. Η επεξεργασία και η κωδικοποίηση των στοιχείων έγινε από μένα με βάση τα αναλυτικά στοιχεία που περιλαμβάνονται στο παράρτημα του ΕΣΔΕΝ2005-06.

περίπου των ανέργων στην Ελλάδα,¹⁸ όλα τα άλλα επιδόματα είναι πολύ περιορισμένα, τόσο ως προς το ύψος των παροχών προς τις ειδικές κατηγορίες ανέργων όσο και ως προς τον αριθμό των ωφελουμένων απ' αυτά. Με βάση αυτά τα στοιχεία δεν θα έπρεπε να αναφερόμαστε σε επιδόματα κοινωνικής ένταξης αλλά σε επιδόματα συντήρησης κι αναπαραγωγής της κοινωνικής ένδειας.

Συλλέγοντας και ταξινομώντας τα επιδόματα που βασίζονται στη γενική φορολογία και από το ΕΣ-ΔΕΝ χαρακτηρίζονται ως μέτρα για την κοινωνική ένταξη προέκυψε η παρακάτω εικόνα του Πίνακα 3.

Πίνακας 3.

Επιδόματα κοινωνικής ένταξης που στηρίζονται στη φορολογία

Είδος Επιδόματος	Υψος και διάρκεια επιδόματος το 2005	Αριθμός σφραγισμένων ατόμων
Σύνταξη Ο.Γ.Α σε απόρους	200,8€/μήνα	58.346
Στεγαστική συνδρομή	192€/μήνα	580 μοναχικά άτομα και 280 ζεύγη
Επίδομα απόλυτης αναπηρίας	100-500€/μήνα	22.000
Εξωιδρυματικό επίδομα αναπηρίας	20χ25ευρώ ημερομίσθιο του ανειδίκευτου εργάτη	14.052
Μόνιμοι κάτοικοι ορεινών μειονεκτικών περιοχών με ετήσιο εισόδημα μέχρι 2.500 ευρώ	300-600 ευρώ το έτος	43.194
Προσχολικό -σχολικό επίδομα σε οικογένειες με ετήσιο εισόδημα μέχρι 3.000 ευρώ	300€/το έτος	25.397

18. Ο συνολικός αριθμός των ανέργων σύμφωνα με τις τριμηνιαίες έρευνες εργατικού δυναμικού ξεπερνά τις 450.000 άτομα ενώ το τακτικό επίδομα ανεργίας καταβάλλεται σε 164.000 άτομα, όπως φαίνεται και στον Πίνακα 3.

Επίδομα τρίτου παιδιού	149,63ευρώ	52.036
Πολυτεκνική σύνταξη	86,05€/μήνα	196.116
Πολυτεκνικό επίδομα	37,41€/μήνα για κάθε παιδί	89.116
Μητέρα ή σύζυγος αναπήρου σε ποσοστό 80% και 7.500 ένησημα	Απουσία διαθέσιμων στοιχείων	71 άτομα
Απροστάτευτα παιδιά	44,62€/μήνα για κάθε παιδί και μέχρι 234,78€/μήνα για κάθε οικογένεια	24.785 (2004)
Ορφανική σύνταξη	263-500,71€/μήνα	1.538 παιδιά
ΑμεΑ	192-500,20€/μήνα	160.218
Πλήρη σύνταξη λόγω γήρατος σε ΑμεΑ	Απουσία διαθέσιμων στοιχείων	405
Διατροφικό επίδομα νεφροπαθών	192 ευρώ	Απουσία διαθέσιμων στοιχείων
Επίδομα κοινωνικής βοήθειας λόγω ένδειας ή έκτακτης ανάγκης	Μέχρι 243,78 εφάπαξ	6.000
Επίδομα έκτακτης ανάγκης (θεομηνία-πλημμύρα κ.ά)	Απουσία διαθέσιμων στοιχείων	617 άτομα
Επίδομα αποφυλακισμένων	186,77 €/εφάπαξ	1.948
Παλλισοστού -ντες που συμπλήρωσαν 30 παραμονής στη χώρα	311,25€/εφάπαξ	88 (το 2003 οι επιδοτούμενοι παλλισοστού -ντες ήταν 724 άτομα)
Πάσχοντες από AIDS	460€ (δεν προσδιορίζεται η διάρκεια)	2.475

Πηγή: ΕΣΔΕΝ 2005-6¹⁹

19. Η επεξεργασία και η κωδικοποίηση των στοιχείων έγινε από μένα με βάση τα αναλυτικά στοιχεία που περιλαμβάνονται στο παράρτημα του ΕΣΔΕΝ2005-06.

Όπως είναι φανερό από τα στοιχεία του Πίνακα 3, το σύνολο των επιδομάτων που στηρίζονται στους φόρους και τον κρατικό προϋπολογισμό είναι πολύ περιορισμένου εύρους, τόσο ως προς τον αριθμό των ωφελουμένων ατόμων όσο και ως προς την δυνατότητά τους να καλύψουν τις ανάγκες διαβίωσης τους. Εξαιρέση αποτελούν μόνο τα επιδόματα των πολυτέκνων και των αναπήρων που παρέχονται σε μεγάλο αριθμό ατόμων, χωρίς όμως να γνωρίζουμε αν οι πολύτεκνοι και οι ανάπηροι που λαμβάνουν αυτά τα επιδόματα είναι ευάλωτοι ή κοινωνικά αποκλεισμένοι.²⁰ Διακρίνουμε επίσης μία συγκέντρωση των επιδομάτων σε αυτά που αναφέρονται στην ενίσχυση του θεσμού της οικογένειας (εφτά επιδόματα) και τα άτομα με αναπηρίες (τέσσερα επιδόματα). Πέρα από την ευνοϊκή μεταχείριση των συγκεκριμένων κοινωνικών κατηγοριών από τα επιδόματα κοινωνικής ένταξης, αυτή η πολλαπλότητα των επιδομάτων που απευθύνονται στην ίδια ομάδα, εμποδίζει την απόκτηση μιας συστηματική εικόνας αναφορικά με τις επιπτώσεις των πολιτικών και αποκαλύπτει την προχειρότητα και τον ευκαιριακό χαρακτήρα των παρεμβάσεων για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού.

Αναφορικά με τις πολιτικές για την κοινωνική ένταξη που αναπτύχθηκαν και εφαρμόζονται σε σύμπλευση με τις προτεραιότητες για την ενεργή κοινωνική ένταξη συγκέντρωσα και ταξινόμησα τα διαθέσιμα στοιχεία στο παράρτημα του ΕΣΔΕΝ 2005-6 και στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Κατάρτισης και Απασχόλησης του Υπουργείου Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας(2000-6) και τα αποτύπωσα στον παρακάτω Πίνακα 4.

Πίνακας 4.
Άλλες ενέργειες υποστήριξης της κοινωνικής ένταξης

Είδος ενέργειας	Υψος επιδόματος	Αριθμός ωφελουμένων
Εκπαίδευση σε κέντρα εκπαίδευσης ενηλίκων	Χωρίς επίδομα	Απροσδιόριστος αριθμός. Αναφέρονται συνολικά 12.225 άτομα κατά την περίοδο 2004-6 στα οποία συμμετείχαν τσιγγάνοι, μετανάστες κλπ.
Εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας σε παλινοστούντες και μετανάστες	4,40€/ώρα (5,50 το 2006) (συνήθης διάρκεια του προγράμματος 300-400 ώρες)	7.600 (2004-2006)
Κατάρτιση ανέργων που ανήκουν σε ευπαθείς ομάδες	4,40€/ώρα (5,50 το 2006) (συνήθης διάρκεια του προγράμματος 250-300 ώρες)	2.270 (12.500 άτομα στο διάστημα 2000-6)
Ολοκληρωμένες παρεμβάσεις για ευπαθείς ομάδες	10.600-12.000ευρώ σε τρεις δόσεις	3.000 (2000-2)
Ολοκληρωμένες παρεμβάσεις υπέρ των γυναικών	10.600- 12.000 ευρώ σε τρεις δόσεις	14.670 (2000-2)
Επιδοτήσεις νέων θέσεων εργασίας και νέων ελευθέρων επαγγελματιών που ανήκουν σε ευπαθείς ομάδες	8.000 ευρώ σε τρεις δόσεις	3.200 (2000-2)
Προκατάρτιση ευπαθών ομάδων	4,40€/ώρα (5,50 το 2006) (συνήθης διάρκεια του προγράμματος περίπου 150 ώρες)	6.942 (2000-6)
Συνοδευτικές υποστηρικτικές υπηρεσίες	Απουσία διαθέσιμων στοιχείων	40.000 (2000-6) 14.424 (2000-2)

²⁰ Δεν εντοπίστηκε κανένα κείμενο πολιτικής μέχρι σήμερα που να αναφέρει με σαφήνεια ότι απευθύνεται σε αποκλεισμένους και κατ' αυτό τον τρόπο το κράτος δεν αναγνωρίζει την παρουσία κοινωνικού αποκλεισμού. Αντίθετα όλες οι αναφορές είναι σε κοινωνικά ευάλωτους ή όσους κινδυνεύουν με αποκλεισμό. Για περισσότερα στοιχεία αναφορικά με τη διάκριση μεταξύ των κοινωνικά ευάλωτων και των κοινωνικά αποκλεισμένων βλέπε Παπαδοπούλου κ.ά, 2002.

Πηγή: ΕΣΔΕΝ 2005-6 και Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Κατάρτισης και Απασχόλησης 2000-2006²¹

²¹ Η επεξεργασία και η κωδικοποίηση των στοιχείων έγινε από

Όπως είναι εμφανές από τα στοιχεία του Πίνακα 4, οι παρεμβάσεις που στοχεύουν στην ενεργή κοινωνική ένταξη επικεντρώνονται κυρίως στις ενέργειες συνοδευτικών υποστηρικτικών υπηρεσιών (πληροφόρηση, συμβουλευτική, προσανατολισμός, ψυχολογική στήριξη), την προκατάρτιση και την κατάρτιση όπου συγκεντρώνεται η συντριπτική πλειοψηφία των ατόμων και δευτερευόντως στις πολιτικές επιδότησης της απασχόλησης. Επίσης δεν αναφέρονται στα στοιχεία των ΕΣΔΕΝ και του Επιχειρησιακού Προγράμματος Κατάρτισης και Απασχόλησης 2000-2006 ως ωφελούμενοι οι ημιεπίσημοι μετανάστες, οι αποφυλακισμένοι και οι πρώην χρήστες ουσιών, ομάδες που βιώνουν πολύ εντονότερα το πρόβλημα του κοινωνικού αποκλεισμού αλλά δεν αναφέρονται ως αποκλεισμένοι από την αγορά εργασίας ούτε ως ευάλωτοι σ' αυτού του είδους τον αποκλεισμό από τη στιγμή που δεν καταγράφονται συστηματικά δεδομένα για τις συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες.

δ. Συμπεράσματα

Η αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα, μέχρι σήμερα υπήρξε εμβρυακή και αποσπασματική. Οι πολιτικές για την άρση του, δέσμιες της ελλιπούς κοινωνικής πολιτικής και ενός μοντέλου κοινωνικής προστασίας που στηρίζεται στις εισφορές και την παρουσία υπολειμματικής πρόνοιας, καθορίζονται από τον επικουρικό χαρακτήρα των χρηματοδοτήσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τις προτεραιότητες των πολιτικών της για την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας.

Από την ταξινόμηση και την επεξεργασία των διαθέσιμων στοιχείων που αναφέρονται στις πολιτικές για την ενεργή κοινωνική ένταξη και την άρση του αποκλεισμού, προέκυψε ότι οι συγκεκριμένες πολιτικές χαρακτηρίζονται κυρίως από τον υπολειμματικό χαρακτήρα τους όταν έχουν επιδοματικό ή προνοιακό χαρακτήρα και συνδέονται άμεσα με τις οριακές συνθήκες διαβίωσης των δικαιούχων αυτών των παροχών. Αυτή η υπολειμματική λειτουργία χαρακτηρίζει, τόσο τις προϋποθέσεις και το βαθμό κάλυψης των καθημερινών αναγκών επιβίωσης των ωφελουμένων όσο και τον αριθμό των ατόμων που είναι τελικά αποδέκτες τους. Δεύτερο, με την εξαίρεση των παροχών που στηρίζονται στις εισφορές και αναφέρονται σε μία σημαντική μερίδα των ανέργων, όλες

οι άλλες παροχές συγκεντρώνονται κυρίως προς την υποστήριξη της οικογένειας και των ατόμων με αναπηρία. Κοινωνικές κατηγορίες όπως είναι οι ημιεπίσημοι οικονομικοί μετανάστες, οι αποφυλακισμένοι, οι πρώην χρήστες ουσιών, οι πρόσφυγες και οι τσιγγάνοι αντιμετωπίζονται ως παρίες της κοινωνικής πολιτικής Γι' αυτές τις ομάδες οι κρατικές παρεμβάσεις αναφέρονται σε ενέργειες φιλανθρωπικού χαρακτήρα και εξαντλούνται στα όρια της φυσικής εξαθλίωσης των ωφελουμένων. Τρίτο, οι πολιτικές ενεργοποίησης αναφέρονται κυρίως στις υπηρεσίες πληροφόρησης και συμβουλευτικής υποστήριξης που εκ της φύσης τους λειτουργούν υποστηρικτικά στην αυτενέργεια του ατόμου, δεν οδηγούν σε απτά αποτελέσματα και είναι ιδιαίτερα χαμηλού κόστους και δευτερευόντως προς τις ενέργειες που χαρακτηρίζονται ως δια βίου μάθηση με τη στενή έννοια του όρου (προκατάρτιση-κατάρτιση). Επιπλέον όλες οι παραπάνω πολιτικές αναφέρονται κυρίως σε όσους είναι κοινωνικά ευάλωτοι ή «κινδυνεύουν» με αποκλεισμό από την αγορά εργασίας και δεν αναγνωρίζεται άμεσα από την ελληνική πολιτεία η παρουσία κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων. Έτσι η πολιτική της δια βίου μάθησης λειτουργεί περισσότερο ως ιδεολογική κατασκευή για την υποστήριξη της αύξησης της προσφοράς εργασίας από τους δικαιούχους της κοινωνικής προστασίας και της πρόνοιας. Από αυτήν την άποψη, η λειτουργία της ως διακριτή πολιτική για την κοινωνική ένταξη των αποκλεισμένων (αν όχι ελλιπής) είναι αμφίβολου χαρακτήρα αφού η ενίσχυση της προσφοράς εργασίας, ευθυγραμμισμένη με τις περιοριστική οικονομική πολιτική και τη συνακόλουθη πολιτική απασχόλησης, φαίνεται πως είναι περιορισμένου εύρους και εξαντλείται στα όρια της φυσικής διαβίωσης μιας υπολειμματικής κοινωνικής πολιτικής που ωθεί τα άτομα αναγκαστικά προς την απασχόληση.

Τελικά, μπορούμε βάσιμα να ισχυριστούμε ότι οι πολιτικές για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα στρέφονται προς την ενεργοποίηση του ατόμου δια μέσου της συμβουλευτικής υποστήριξης και της δια βίου μάθησης στο πλαίσιο ενός υπολειμματικού κρατικού τομέα που επιδιώκει να λειτουργήσει ως κράτος της αναγκαστικής εργασίας (residual workfare state). Έτσι, η δια βίου μάθηση δεν αποτελεί επιλογή του ατόμου για τη βελτίωση της κοινωνικής του θέσης αλλά ιδεολόγημα νομιμοποίησης της αναγκαστικής τους απασχόλησης σε ευέλικτες και χαμηλής αμοιβής θέσεις εργασίας.

μένα με βάση τα αναλυτικά στοιχεία που περιλαμβάνονται στο παράρτημα του ΕΣΔΕΝ2005-06 και το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Κατάρτισης και Απασχόλησης.

Ένα μοντέλο ενεργούς κοινωνικής ένταξης που θα στηρίζεται στη θετική κοινωνική συνεισφορά των εκπαιδευτικών και ευρύτερα των μαθησιακών διαδικασιών σε ομολογία με την επίτευξη των στόχων που οι υπεύθυνοι των πολιτικών αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού ισχυρίζονται ότι εξυπηρετεί η δια βίου μάθηση, θα έπρεπε να στηρίζεται στην εθελοντική επιλογή της από τους κοινωνικά αποκλεισμένους και να μην αποτελεί το αναγκαστικό υποκατάστατο της, έτσι κι αλλιώς, ελλιπούς κοινωνικής προστασίας που παρέχει η κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα. Επιπλέον, δεν θα έπρεπε αυτές οι επιλογές να εξαντλούνται στις δραστηριότη-

τες συμβουλευτικής υποστήριξης κι ενεργοποίησης των ατόμων από την ιδιότυπη αγορά που διαμορφώνει η κοινωνική οικονομία των υπέργολάβων της κοινωνικής πολιτικής (Κέντρα Κατάρτισης, Γραφεία Συμβουλευτής, εταιρίες μη -κερδοσκοπικού χαρακτήρα που παρέχουν υπηρεσίες δια βίου μάθησης και μεσολάβησης) αλλά να στηρίζεται στο δικαίωμα του κάθε πολίτη για πρόσβαση στην εργασία και τη γνώση. Κάτι τέτοιο όμως, προϋποθέτει την επιλογή ενός εναλλακτικού μοντέλου οικονομικής πολιτικής και πολιτικής απασχόλησης στην προοπτική μιας ρεαλιστικά παγκόσμιας κοινωνίας της γνώσης.

Βιβλιογραφία

- Αγγελίδης, Μ. (1993) «Βασικές κατευθύνσεις του προοδευτικού εκσυγχρονισμού της πολιτικής γης και κατοικίας στην Ελλάδα», στο Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ. 679-690.
- Αμίτσης, Γαβρ. και Κατρούγκαλος. (1998) «Κανονιστικές διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού» στο Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ. 56-76.
- Γιωργούλας, Στρ.(1999) «Κοινωνικός αποκλεισμός και αποφυλακισμένοι. Ο σχεδιασμός των προγραμμάτων που εκπονεί το Υπουργείο Δικαιοσύνης», στο Παπαδοπούλου,Δ.(επιμ.), Κοινωνικός Αποκλεισμός. Για τους ανθρώπους που παραμερίζουμε. Αθήνα: Αρμός, σ. 274-280.
- Γράβαρης, Δ.και Δεδουσόπουλος, Απ. (1998), «Ανεργία και μηχανισμοί νομιμοποίησης του κοινωνικού αποκλεισμού» στο Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ. 36-45.
- Δεδουσόπουλος, Απ. (1993), «Οικονομική θεωρία, δημόσια φιλολογία και εκλογικεύσεις: η περίπτωση της μισθωτής απασχόλησης και της ανεργίας», στο Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ.189-201.
- Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία (επιμ. Υφαντόπουλος Ι.), (2002), Αναπηρία και κοινωνικός αποκλεισμός στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Τελική Έκθεση Μελέτης, Αθήνα.
- Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία (2005), Άτομα με βαριές αναπηρίες και πολλαπλές ανάγκες εξάρτησης: οι αποκλεισμένοι ανάμεσα στους αποκλεισμένους. Αθήνα.
- Ε.Ε. (2000), Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Λισσαβώνας 23 και 24 Μαρτίου 2000, «Συμπεράσματα της Προεδρίας». Βρυξέλες
- Ε.Ε. (2000) Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Νίκαιας 7,8 και 9 Δεκεμβρίου 2000, «Συμπεράσματα της Προεδρίας». Βρυξέλες.
- Ε.Ε. (2005), «Ανακοίνωση της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων:Εργαζόμαστε μαζί, εργαζόμαστε καλύτερα: Ένα νέο πλαίσιο για τον ανοιχτό συντονισμό των πολιτικών κοινωνικής προστασίας και κοινωνικής ένταξης στην Ευρωπαϊκή Ένωση». Βρυξέλες: COM(2005).
- Θεοδωρόπουλος, Σ. (1993) «Το κοινωνικό κράτος σήμερα. Ρόλος προβλήματα και προοπτικές. Η ελληνική εμπειρία», στο Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα., Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ. 318-331.
- Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ (2006), « Πολιτικές Απασχόλησης και Ευρωπαϊκή Ένωση: μια κριτική επισκόπηση», στο η Ελληνική Οικονομία και η Απασχόληση, έκτη ετήσια έκθεση, μέρος πέντε, Αθήνα, σ. 153-177.

- Ιωάννου, Χρ. (1993) « Η αγορά μπροστά στην κρίση. Αναδιάρθρωση της απασχόλησης και θέματα πολιτικής», στο Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ. 204-220.
- Καβουνίδη, Τζ. (1996) « Κοινωνικός Αποκλεισμός: έννοια, κοινοτικές πρωτοβουλίες, ελληνική εμπειρία και διλήμματα πολιτικής», στο Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, τόμος Α', σ. 47-79.
- Καβουνίδη Τζ. (1996) «Οι υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας και η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού», στο Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, τόμος Α', σ.251-271.
- Κασιμάτη, Κ. (1998) Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία. Αθήνα: Gutenberg.
- Κράουτς, Μ. (2006) Μεταδημοκρατία, Αθήνα: Εκκρεμές.
- Κέντρο Έρευνα και Τεκμηρίωσης. Ομάδα Ανθρωπολογίας, (1997) Μορφές Κοινωνικού Αποκλεισμού και Μηχανισμοί Παραγωγής του. Αθήνα: Ιδεοκίνηση.
- Κετσετζόγλου, Μ.και Μπούζας, Ν. (1996) «Λειτουργίες της αγοράς εργασίας και κοινωνικός αποκλεισμός», στο Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, τόμος Α', σ.137-170.
- ΚΕΠΕ-REMACO, (1998) «Αξιολόγηση ΚΠΣ ΙΙ, Πρώτη Έκθεση: Ανθρώπινοι Πόροι. Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας.
- Κρεμαλής, Κ.(1990) Κοινωνική Πρόνοια, διεύρυνση και αξιολόγηση ενός νέου συστήματος. Αθήνα.
- Λύτρας, Αν. (1999) «Φτωχοί και πλούσιοι: οι πραγματικότητες και τα προβλήματα του «πειδή», στο Παπαδοπούλου, Δ.(επιμ.), Κοινωνικός Αποκλεισμός. Για τους ανθρώπους που παραμερίζουμε. Αθήνα: Αρμός, σ. 132-142.
- Λεβιτάς, Ρ. (2004) «Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού και η Ντυρκεμιανή ηγεμονία» στο Πετμεζίδου, Μ.και Παπαθεοδώρου, Χρ.(επιμ.) Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός. Αθήνα: Εξάντας, σ.202-224.
- Λεβιτάς, Ρ. (2004) « Τι είναι κοινωνικός αποκλεισμός;», στο Πετμεζίδου, Μ.και Παπαθεοδώρου, Χρ.(επιμ.) Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός. Αθήνα:Εξάντας, σ.225-265.
- Μπούζας, Ν. (1998) «Πολιτική καταπολέμησης του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας», στο Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ. 183-194
- Μπουρντιέ, Π. (2002), Η Διάκριση, Αθήνα: Πατάκης.
- Παπαδοπούλου, Δ. (1999) «Κοινωνικός Αποκλεισμός:Εισαγωγή στην έννοια και τη διαδικασία», στο Παπαδοπούλου, Δ.(επιμ.), Κοινωνικός Αποκλεισμός. Για τους ανθρώπους που παραμερίζουμε. Αθήνα: Αρμός, σ.43-72.
- Παπαδοπούλου, Δ. (επιμ) (2002) Από την κοινωνική ευπάθεια στον κοινωνικό αποκλεισμό. Αθήνα:ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.
- Πετράκη, Γ. (1998) «Κοινωνικός αποκλεισμός: παλιές και νέες «αναγνώσεις» του κοινωνικού προβλήματος» στο Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ.19-24
- Πεσμαζόγλου, Β. (1998) « Η κοινωνική πολιτική στην Ευρωπαϊκή Ένωση: μια κριτική προσέγγιση/χαρτογράφηση», στο Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ. 170-183
- Ρομπόλης, Σ.(1990) Κοινωνική Ασφάλιση. Η διαρκής κρίση και οι προοπτικές. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Ρομπόλης, Σ. και Χλέτσος, Μ.(1995) Η κοινωνική πολιτική μετά την κρίση του κράτους πρόνοιας. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Συμεωνίδου, Χ. (1998) «Μορφές έμμεσου κοινωνικού αποκλεισμού: απασχόληση και ανεργία των γυναικών στην Ελλάδα», στο Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ. 348-364.
- Τσακλόγλου, Π. (1993) «Μια κριτική παρουσίαση εμπειρικών διερευνήσεων του φαινομένου της φτώχειας στην Ελλάδα», στο Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ.369-401
- Τσακλόγλου, Π. (1999) «Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στην Ελλάδα: μεθοδολογικά προ-

- βλήματα και εμπειρικές προσεγγίσεις», στο Παπαδοπούλου, Δ.(επιμ.), Κοινωνικός Αποκλεισμός. Για τους ανθρώπους που παραμερίζουμε. Αθήνα: Αρμός, σ. 143-154.
- Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, (Ιούνιος 2005), Η υγειονομική περίθαλψη και η μέριμνα για τους ηλικιωμένους. Αθήνα.
 - Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, (2003) Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Ενσωμάτωση(ΕΣΔΕΝ) 2003-2005. Αθήνα.
 - Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας, (2005) Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη (ΕΣΔΕΝ) 2005-2006. Αθήνα.
 - Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας, (Σεπτέμβρης 2006) Εθνική Έκθεση Στρατηγικής για την Κοινωνική Προστασία και την Κοινωνική Ένταξη 2006-2008. Αθήνα.
 - Χατζηπαντελής, Θ. (1998) «Διαστάσεις της φτώχειας και κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες», στο Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ.266-287.
 - Χλέτσος, Μ. (1993) «Ανάλυση της κρίσης του κράτους πρόνοιας ως κρίση του κοινωνικού», στο Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ.86-94
 - Ψημίτης, Μ. (1998) «Πολιτικοί μηχανισμοί για τη νομιμοποίηση και την εσωτερική διαφοροποίηση των κοινωνικών ανισοτήτων: η περίπτωση της συσσωμάτωσης των συμφερόντων», στο Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ. 77-86.
 - Burrows, R. and Loader, B. (1994) Towards a post-fordist welfare state? London and NewYork: Routledge.
 - Carantinos, D. (επιμ.) (1992) The social services and social policies to combat social exclusion. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
 - Crouch, C., Finegold, D. and Sako, M. (2004) Are Skills the Answer? Oxford: Oxford University Press.
 - European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, (2004) Social inclusion: role of the social partners. Dublin.
 - European Commission, (1998) Modernizing and improving social protection in the European Union. Brussels
 - Geddes, M. (1998) Local partnership: a successful strategy for social cohesion. Luxembourg: Office for official Publications of the European Communities.
 - Jessop, B. (1994) “The transition to post-fordism and the Schumpeterian workfare state, στο Burrows, R. and Loader, B. (1994) Towards a post-fordist welfare state? London and NewYork: Routledge, σ. 13-37.
 - Hamilton, M. and Hirszowicz, M. (1993) Class and inequality. London, Harvester- W heatsheaf.
 - Hoggett, P. (1994) “The politics of the modernization of the UK welfare state” στο Burrows, R. and Loader, B. (1994) Towards a post-fordist welfare state? London and NewYork: Routledge.
 - Lash, Sc. and Urry, J. (1987) The end of Organized Capitalism, Cambridge. Polity Press
 - Marshall, T.H. (1952) Citizenship and social class. Cambridge: Cambridge University Press.
 - Johnson, N. (1990) Reconstructing the welfare state. New York-London: Harvester W heatsheaf.
 - Schnapper, D. (2005) Providential Democracy. London-New Brunswick: Transaction Publishers.
 - Townsend, P. (1979) Poverty in the United Kingdom. Harmondsworth: Penguin.
 - Wickhan, J. (2005), “The end of the European social model before it began”, Dublin: Employment Research Centre. Department of Sociology. Trinity College.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ

2.1. Η Κοινωνική Πολιτική και τα όριά της

Η προβληματική της κοινωνικής μεταρρύθμισης: αξιακές επιλογές, διλήμματα και προοπτικές

Μαρία Πετμεζίδου

Περίληψη

Η εισήγηση επικεντρώνεται στις κεντρικές αξιακές επιλογές και τα βασικά διλήμματα που διατρέχουν τον Ευρωπαϊκό διάλογο για το μέλλον του κοινωνικού κράτους. Στο πρώτο μέρος γίνεται σύντομη αναφορά στην προβληματική της συγκριτικής έρευνας για το κοινωνικό κράτος. Τονίζεται η αποδυνάμωση της σκοπιάς της πολιτικής οικονομίας και η στροφή σε προγενέστερες ερμηνευτικές προοπτικές που προβάλλουν τον οικονομικό ντετερμινισμό (όπως για παράδειγμα η «λογική του βιομηχανισμού» και οι σύγχρονες εκδοχές της με έμφαση στον «μετα-βιομηχανισμό» και την «παγκοσμιοποίηση»). Υπό το πρίσμα αυτό, στο δεύτερο μέρος εξετάζονται οι «λόγοι» γύρω από τους νέους «κοινωνικούς κινδύνους» που αναδύονται στο πλαίσιο της μετα-βιομηχανικής κοινωνίας, οι επιλογές πολιτικής (policy choices) που κατευθύνουν τις μεταρρυθμίσεις και το

αξιακό υπόβαθρο των επιλογών αυτών. Δεδομένου ότι σε μεγάλο βαθμό η προβληματική της μεταρρύθμισης -υπό την επιταγή της παγκοσμιοποίησης και της οικονομικής αποδοτικότητας- επικεντρώνεται στην ανάγκη αναχαίτισης των κοινωνικο-πολιτικών προσδοκιών που εξέθρεψε το κράτος πρόνοιας κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, στο τρίτο μέρος της εισήγησης υποβάλλουμε σε εμπειρική διερεύνηση το επιχείρημα ότι η «ισότητα» και η «οικονομική αποδοτικότητα» αποτελούν συγκρουόμενους στόχους. Τα εμπειρικά στοιχεία για τη συγκριτική απόδοση των χωρών-μελών της ΕΕ ως προς τους στόχους της Λισσαβόνας (με επίκεντρο την ανταγωνιστικότητα), σε σχέση με τις επιδόσεις ως προς την κοινωνική αναδιανομή θέτουν υπό αμφισβήτηση την άποψη περί αντισταθμίματος μεταξύ ανταγωνιστικότητας και κοινωνικής αλληλεγγύης και εγείρουν ερωτηματικά για τις επιλογές μέτρων πολιτικής που απορρέουν από την άποψη αυτή.

Social policy research: limits and possibilities

Elias Mossialos

Abstract

My paper will address two issues: a) Questions about social policy research and power of different actors in decision-making are usually 'grand' questions. They could become the topic of political, philosophical, economic and ethical arguments. While social policy researchers attempt to deal with them in 'grand' theory in most cases they fail. Should we approach grand social policy questions by means of practical examples (what Aristotle calls phronesis)?

b) This paper also attempts to address how can the gap between researchers and policy makers be bridged. There is often a yawning gap between research and

policy. Researchers and practitioners have been described as "strangers in the night, dimly aware of each other's presence", while others have argued that "in public policy making, many suppliers and users of social research are dissatisfied, the former because they are not listened to, the latter because they do not hear much they want to listen to". These are manifestations of what Innvær et al. have described as the "two-communities thesis", in which researchers see themselves as rational and objective, but policy makers as indifferent to evidence, whereas policy makers see themselves as pragmatic but researchers as naive and jargon-ridden.

Τα όρια της κοινωνικής πολιτικής: θαλασσογραφία

Δημήτρης Βενιέρης

Περίληψη

Η αναζήτηση των ορίων της κοινωνικής πολιτικής συνδέεται με τη διερεύνηση εννοιών όπως η κοινωνική δικαιοσύνη και ζητημάτων όπως η αναδιανομή πόρων. Ανιχνεύει τα όρια της κοινωνικής αλληλεγγύης. Αντανακλά κοινωνικές αξίες και πρότυπα. Απηχεί ιδεολογικές τάσεις και προσεγγίσεις. Αντικρίζει την ουσία της οικονομικής πολιτικής. Δεν είναι ουδέτερη και δεν πρέπει να είναι δογματική. Στην πράξη, η δυναμική της εξέλιξης της κοινωνικής πολιτικής διαμορφώνει και τη δυναμική του εύρους των ορίων της. Στην αναζήτηση, το περί ορίων ζήτημα επικεντρώνεται σε δύο πτυχές. Πρώτον, στα πεδία τα οποία παρεμβαίνει η κοινωνική πολιτική. Δεύτερον και κυρίως, στο βαθμό τον οποίο νομιμοποιείται να παρεμβαίνει. Το άρθρο καταρχήν αναφέρεται στην έννοια και τη φύση της κοινωνικής πολιτικής αναδεικνύοντας τις δυσχέρειες της μελέτης των ορίων

των της. Στη συνέχεια εστιάζει στην αναδιανεμητική λειτουργία της –που δικαίως θεωρείται η πεμπτούσια της, και προσεγγίζει τη σχέση της με την οικονομική πολιτική –σαν το θεμελιώδη μοχλό κοινωνικής δικαιοσύνης και σε αντιδιαστολή με την εργαλειακή της προσέγγιση. Τέλος, συζητούνται πτυχές των επιδράσεων της παγκοσμιοποίησης –όπως η σταδιακή αποδυνάμωση του εθνικού κράτους ή η «κρίση» της κοινωνικής πολιτικής και η ανταπόκριση της –που διαμορφώνουν συνολικά νέους όρους και νέα όρια άσκησης της. Στην κατεύθυνση αυτή παρουσιάζεται συνοπτικά και το ζήτημα της «Παγκόσμιας Κοινωνικής Πολιτικής» (Global Social Policy). Εν ολίγοις, τα όρια της κοινωνικής πολιτικής παραμένουν σταθερά, σαφή και συγκεκριμένα. Σαν τα μήκη, πλάτη και βάθη της θάλασσας.

2.2. Αγορά Εργασίας, Απασχόληση και εκπαίδευση

What do we know about the activation of social protection in Europe?

Jean Claude Barbier

Abstract

The term 'activation' comes from the political discourse; it has had currency for quite a long time, and appeared first in Sweden with the invention of "active labour market policies" in a particular context. Recently "activation" has been used with various meanings, and a group of programmes from the 70s could be classified under the heading of "activation of social protection". But it is important to define precisely the notion as an analytical concept

because of its often fuzzy use. Activation of social protection is the introduction or reinforcement of a link between social protection and employment. There are various ideal-types of such activation in Europe; in the continental countries, a clear type has still to emerge. However, one begins to learn something about the "effects" of activation strategies. The identification of the consequences of activation strategies is not as easy as programme evaluation could appear.

Κοινωνικό κράτος και ανεργία

Διονύσης Ν. Γράβαρης

Περίληψη

Στη συναφή βιβλιογραφία η σχέση κράτους και ανεργίας καταγράφεται, εξετάζεται και αναλύεται ως σχέση τμημάτων της αγοράς εργασίας ή / και της δομής απασχόλησης αφενός και τύπων πολιτικής απασχόλησης αφετέρου. Και ενώ το εμπειρικό υλικό που προκύπτει από τα πορίσματα αυτών των αναλύσεων είναι ιδιαίτερα πλούσιο και πολυειδές, τα πορίσματα που αναφέρονται στην εννοιολόγηση αυτής της σχέσης είναι λιγοστά. Στην εισήγηση επιχειρείται να αναδειχθεί μια τέτοιου είδους εννοιολόγηση. Ειδικότερα και έχοντας ως αφετηρία μία ταξινόμηση των τύπων ανεργίας ανάλογα με τα αίτια που την προκαλούν, προσπαθούμε να δείξουμε ότι ο σκοπός της καταπολέμησης της ανεργίας δεν είναι

ενιαίος και ομοιογενής. Αντίθετα απέναντι σε κάθε ξεχωριστό τύπο ανεργίας προβάλλει και ένας ξεχωριστός τύπος κρατικής πολιτικής που εξ ορισμού τίθεται ως πλέον πρόσφορος και αποτελεσματικός για την αντιμετώπισή της. Με τη σειρά του, κάθε ξεχωριστός τύπος κρατικής πολιτικής αντιμετώπισης της ανεργίας έχει ως προϋπόθεσή του ένα ξεχωριστό τύπο κοινωνικού κράτους. Το ερώτημα που τίθεται, επομένως, έχει ως εξής: Υπάρχουν κάποια ουσιώδη χαρακτηριστικά, τα οποία μας επιτρέπουν να κάνουμε λόγο για κοινωνικό κράτος εν γένει ή μήπως, όπως υποστηρίζει η κρατούσα σήμερα αντίληψη, η μόνη διέξοδος που μας ανοίγεται είναι η ιδιογραφική μελέτη και ερμηνεία ιστορικών μορφών κοινωνικού κράτους;

Σύγχρονες πολιτικές εργασιακών σχέσεων: εργαλεία αναδιανομής υπέρ της εργασίας ή σε βάρος της;

Γιάννης Κουζής

Περίληψη

Οι σύγχρονες πολιτικές εργασιακών σχέσεων στον διεθνή ευρωπαϊκό χώρο αποβλέπουν συχνά σε ένα αποτέλεσμα διάφορο προς εκείνο που αποσκοπούσαν κατά την περίοδο ανάπτυξης του Κράτους Πρόνοιας οι ρυθμίσεις στο πεδίο της εργατικής νομοθεσίας. Ένα αποτέλεσμα που απέβλεπε σε μια αναδιανομή πλούτου υπέρ της εργασίας μέσα από την κατοχύρωση και διεύρυνση των εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Ωστόσο κατά την τελευταία δεκαπενταετία και υπό την πίεση των δυνάμεων του κεφαλαίου εντείνεται το φαινόμενο των παρεμβάσεων και ρυθμίσεων στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων που αποσκοπούν στην μείωση του εργασιακού κόστους στην κατεύθυνση ενός αφηρημένου στόχου ενίσχυσης της ανταγωνιστικής θέσης των επιχειρήσεων χωρίς αυτή η πολιτική να συνδυάζεται με την ουσιαστική ενίσχυση της απασχόλησης και των εργασιακών δικαιωμάτων. Αντιθέτως καταγράφονται φαινόμενα απορύθμισης των εργασιακών σχέσεων

που συνεπάγονται πρακτικές αναδιανομής πλούτου σε βάρος της εργασίας και υπέρ του κεφαλαίου χωρίς περαιτέρω δεσμεύσεις των επιχειρήσεων για παραγωγική επένδυση των αυξημένων κερδών που αυτές οι πολιτικές συνεπάγονται.

Πρόσφατο ελληνικό παράδειγμα αυτής της πρακτικής αποτελούν τα μέτρα για τον χρόνο εργασίας που μεταφράζεται στην μείωση του κόστους των υπερωριών, στην αύξηση του πραγματικού εργασιμου χρόνου στο πλαίσιο του διευθυντικού δικαιώματος και στην θέσπιση της κατ' ουσίαν υποχρεωτικής ελαστικής διευθέτησης του χρόνου εργασίας παρακάμπτοντας την συλλογική αυτονομία και ενισχύοντας σημαντικά τα περιθώρια κερδοφορίας των επιχειρήσεων. Οι εξελίξεις αυτές γεννούν σειρά προβληματισμών για το περιεχόμενο των σύγχρονων «εργατικών» ρυθμίσεων και την συμβολή τους στην δημιουργία όρων αύξησης των κοινωνικών ανισοτήτων αποκλίνοντας του ιστορικού τους ρόλου.

Τριτοβάθμια εκπαίδευση και απασχόληση: επαγγελματική ένταξη των αποφοίτων και εκπαιδευτική πολιτική

Μαρία Καραμεσίνη & Ελένη Πρόκου

Περίληψη

Η εισήγηση αυτή επιδιώκει να παρουσιάσει εμπειρικά δεδομένα για τις δυσκολίες επαγγελματικής ένταξης των αποφοίτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα και να τις συνδέσει κριτικά με τη διεθνή συζήτηση για το ρόλο του συστήματος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ώστε να προωθεί την απασχολησιμότητα των αποφοίτων, σε περίοδο μαζικής ανεργίας και σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο οικονομικό και τεχνολογικό πλαίσιο.

Στο πρώτο μέρος της εισήγησης διερευνούμε εμπειρικά την επαγγελματική ένταξη των αποφοίτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα την τελευταία επταετία. Η προσέγγιση που υιοθετούμε είναι μακρο-οικονομική/κοινωνική. Η διερεύνηση στηρίζεται στην παρακολούθηση της εξέλιξης των ποσοστών συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό, απασχόλησης και ανεργίας των πτυχιούχων επί σειρά ετών μετά την αποφοίτηση. Συγκεκριμένα, εξετάζεται η πορεία επαγγελματικής ένταξης της σειράς των αποφοίτων του 1999 συνολικά και κατά φύλο την περίοδο 2000-2005 και γίνονται συγκρίσεις μεταξύ των πτυχιούχων πανεπιστημίων και ΤΕΙ. Οι συνοπτικοί δείκτες μέσω των οποίων συλλαμβάνουμε τον βαθμό και την ποιότητα επαγγελματικής ένταξης των αποφοίτων είναι το ποσοστό απασχόλησης και το ποσοστό συμμετοχής τους σε θέσεις σταθερής μισθωτής απασχόλησης. Τέλος διερευνούμε την

επίπτωση της οικονομικής συγκυρίας στην επαγγελματική ένταξη των πτυχιούχων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης μέσω της σύγκρισης των ποσοστών απασχόλησης των αποφοίτων του 1994, 1996, 1998, 2000 και του 2002 ένα, τρία και πέντε έτη μετά την αποφοίτηση.

Στο δεύτερο μέρος της εισήγησης διερευνούμε γενικότερα το ζήτημα της σύνδεσης του συστήματος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας, με αναφορά τόσο στην απασχολησιμότητα των αποφοίτων όσο και στο μεταβαλλόμενο ρόλο του Πανεπιστημίου την εποχή της ύστερης νεωτερικότητας. Οι σημερινοί ραγδαίοι κοινωνικο-οικονομικοί μετασχηματισμοί έχουν οδηγήσει σε αμφισβήτηση των συμβατικών παραδοχών γύρω από τις διευθυντικές/επαγγελματικές καριέρες. Δεν είναι πλέον εφικτό οι απόφοιτοι να σχεδιάζουν το μέλλον τους σε μόνιμη βάση. Καλούνται να είναι πιο 'ευέλικτοι' στην αγορά εργασίας, η όποια δίνει έμφαση στις δεξιότητες (τεχνικές και κοινωνικές). Σε μεγάλο βαθμό, οι ευκαιρίες απασχόλησης των πτυχιούχων ανάγονται στις ποσοτικές, δομικές και σε επίπεδο δεξιοτήτων διασυνδέσεις μεταξύ του συστήματος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και του συστήματος απασχόλησης. Ωστόσο, η έμφαση στις δεξιότητες και την απασχολησιμότητα των αποφοίτων έχει επιφέρει αλλαγές στο ρόλο του Πανεπιστημίου, το οποίο φαίνεται να εγκαταλείπει τα Χουμπολντιανά ιδεώδη του αυτόνομου πανεπιστημίου.

2.3. Πληθυσμός και μετανάστευση

Δημογραφικές εξελίξεις, μετανάστευση και Ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική

Κωνσταντίνος Φωτάκης

Περίληψη

Η γήρανση του πληθυσμού και η σταδιακή παγκοσμιοποίηση του οικονομικού περιβάλλοντος εγείρουν σοβαρά διαρθρωτικά προβλήματα τόσο για την οικονομική ανάπτυξη, και την αγορά εργασίας όσο και για το μέλλον του κοινωνικού κράτους. Τα θέματα αυτά απασχολούν ιδιαίτερα την Ευρωπαϊκή Ένωση. Με βάση τα δημογραφικά δεδομένα αναμένεται ότι οι τάσεις αυτές θα ενισχυθούν ακόμη περισσότερο μετά το 2010 όταν οι πολυπληθείς γενεές των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών θα αποχωρούν από την αγορά εργασίας.

Παράλληλα, η αύξηση των μεταναστευτικών ροών από τρίτες χώρες που παρατηρήθηκε στην Ευρώπη κατά τα τελευταία 20 χρόνια αποτελεί αναπόσπαστη διάσταση αυτής της προβληματικής. Παρότι είναι ουτοπία να πιστεύουμε ότι η αύξηση των μεταναστευτικών εισροών θα μπορούσε να δώσει λύσεις στα σύνθετα και πολυποίκιλα προβλήματα που απορρέουν από τη ραγδαία δημογραφική γήρανση, είναι γεγονός ότι η επιτυχής αξιοποίηση του μεταναστευτικού ρεύματος θα μπορούσε να προσφέρει μια σημαντική συμβολή η οποία δεν θα πρέπει να αγνοηθεί από τους ασκούντες πολιτική. Για το σκοπό αυτό απαιτείται ένα πλέγμα πολιτικών - συμπεριλαμβανομένης και της κοινωνικής πολιτικής - που δεν θα περιορίζεται στην διαχείριση των μεταναστευτικών ροών αλλά παράλληλα θα ενθαρρύνει την ενεργό συμμετοχή των μεταναστών στην οικονομική και κοινωνική ζωή των χωρών υποδοχής. Προϋπόθεση για την επιτυχία των πολιτικών αυτών είναι να ληφθούν σοβαρά υπόψη οι ανησυχίες και οι επιφυλάξεις που διατυπώνονται από μεγάλη μερίδα της κοινής γνώμης ώστε να αντιμετωπιστούν τόσο τα όποια υπαρκτά προβλήματα όσο και οι φοβίες που έντεχνα καλλιεργούνται από ακραίους πολιτι-

κούς χώρους. Η επιτυχής κοινωνική και οικονομική ένταξη των μεταναστών στη χώρα υποδοχής αποτελεί πρόκληση και συμφέρον όχι μόνο για τους ίδιους τους μετανάστες αλλά και για τις κοινωνίες των χωρών υποδοχής.

Η ανάγκη για την διατύπωση μιας κοινής μεταναστευτικής πολιτικής σε Ευρωπαϊκό επίπεδο αναγνωρίστηκε από τη Συνθήκη του Άμστερνταμ (1999) η οποία προβλέπει με το Άρθρο 63 την διαμόρφωση κοινής πολιτικής για την μετανάστευση. Όμως η μεταναστευτική πολιτική συνδέεται άμεσα με την αδιαμφισβήτητη δικαιοδοσία του κάθε κράτους να χορηγεί άδειες παραμονής, άσυλο ή υπηκοότητα σε πολίτες τρίτων χωρών. Για το λόγο αυτό, παρόλη την πρόοδο που συντελέστηκε κατά την τελευταία δετία, η μέχρι τώρα ανάπτυξη της Ευρωπαϊκής Μεταναστευτικής Πολιτικής έχει διατηρήσει ένα επικουρικό χαρακτήρα σε σχέση με τις εθνικές πολιτικές. Ταυτόχρονα όμως, έχει γίνει ευρύτερα αποδεκτή η αναγκαιότητα ενίσχυσης της Ευρωπαϊκής συνεργασίας ιδιαίτερα σε μια σειρά από θέματα όπως:

- Η διαμόρφωση ενός κοινού θεσμικού πλαισίου αρχών για την πιο ομαλή συνεργασία των κρατών - μελών και τον συντονισμό των εθνικών πολιτικών.
- Η διατύπωση ενιαίας διαπραγματευτικής θέσης σε θέματα συνεργασίας με τις χώρες προέλευσης με στόχο την καλλίτερη διαχείριση των μεταναστευτικών ροών και τον περιορισμό της παράνομης μετανάστευσης.
- Η προώθηση της κοινωνικής και οικονομικής ένταξης των μεταναστών ειδικότερα σε θέματα προώθησης της απασχόλησης, καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού και της ξενοφοβίας.

Immigration, population and social policy in Spain

Laura Oso Casas

Abstract

Over the last two decades immigration has become a key element in the design of social policies within the migratory space of Southern Europe. One of the principal issues within a framework of increasingly ageing populations is to determine the extent to which the migration phenomenon contributes to population growth. This paper addresses the issues involved in this area of research and includes the results of a study into the fertility of foreign women in Spain (based on statistical sources and in-depth interviews). It also analyses the reproductive patterns

of immigrant women in Spain, comparing them with those of their autochthonous counterparts, and taking into consideration origin-based differences. Instead of merely attempting to explain the fertility characteristics of the various immigrant groups from a culturist approach based on their cultural traits, this paper highlights the impact of the convergence of a set of variables. A final objective is to reflect on how the various issues involved in immigration (and specifically immigrant reproductive patterns) may be incorporated into the framework of the social policies of receptor countries.

2.4. Κοινωνικός αποκλεισμός στην ύπαιθρο χώρα

Changement social, pauvreté et exclusion sociale: quelles spécificités, quelles politiques en milieu rural ?

Social Change, poverty and social exclusion: specificities and policies in some rural areas of Europe

Nicole Mathieu

Abstract

Poser la question des politiques sociales - et d'un certain constat d'échec quant à leur effectivité dans la lutte contre l'accroissement des inégalités sociales et la montée des nouvelles pauvretés et exclusions sociales dans les sociétés postindustrielles, en particulier en Europe, - oblige à s'interroger sur le système de concepts sur lesquels ces politiques reposent, concepts qui, le plus souvent, ont été bâtis sur les dispositifs statistiques et d'observation de la période de l'après deuxième guerre mondiale, ceci des deux côtés du mur. Les problématiques dominant ces politiques ont été la lutte contre la reproduction des inégalités sociales (de classe) par la **formation** (et donc l'accès à l'emploi) et par la **production de logements** dit d'habitat social sans chercher à produire de nouvelles connaissances non seulement de l'évolution du phénomène de pauvreté et d'exclusion sociale mais surtout de ses liens avec les autres aspects du changement social et des idéologies politiques comme le rapport avec la mondialisation voire avec la nouvelle utopie politique du développement durable censée concilier la dimension sociale -qui nous concerne - avec celles économiques et écologiques dans une éthique du long terme.

Notre hypothèse - dont certains aspects ont été élaborés dès les années 80 et d'autres sont relativement récents - est que la faiblesse de ces politiques sociales tient à l'ignorance (la sous estimation) de trois dimensions cognitives pourtant essentielles: le **territoire** et son rôle dans l'exclusion/intégration sociale d'où le recours à la catégorie de rural et de territoire **rural** pour en démontrer la pertinence; l'identification des **jeunes** «en difficulté» au sein des jeunes ruraux parce qu'ils renvoient aux nouvelles configurations de la pauvreté et à ses relations concrètes non seulement avec le milieu familial mais aussi avec les changements de l'«économie rurale» du lien social local; enfin la question de l'**évaluation** des politiques en direction des jeunes ruraux en difficulté qui a donné lieu à une recherche européenne menée dans cinq pays de l'UE. Au-delà des spécificités mises en évidence, c'est la question du manque de connaissance des populations en difficulté - des jeunes en particulier- qui ne sont pas identifiées sur des territoires et dans les lieux de vie, et dont l'évolution n'est pas connue qui nous paraît essentielle pour repenser les politiques sociales à l'échelle européenne et pour sortir des schémas «a localisés» dont l'effectivité est plus que mise en doute.

Κοινωνικές ανισότητες και οι κοινωνικές επιπτώσεις της αγροτικής πολιτικής στην ελληνική ύπαιθρο

Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος

Περίληψη

Η αναλυτική μελέτη της σύγχρονης ελληνικής αγροτικής κοινωνίας είναι σήμερα επιβεβλημένη εξαιτίας της γενικευμένης υποεκτίμησης ή αντίστοιχα της υπερεκτίμησης των αλλαγών που την επηρεάζουν. Στο παρελθόν, ο αγροτικός χώρος θεωρούνταν εξ ορισμού ως χώρος όπου κυριαρχούσε η φτώχεια, ενώ αρκετά πρόσφατα άρχισαν να ερευνώνται διάφορες πτυχές του κοινωνικού αποκλεισμού των κατοίκων της υπαίθρου. Ταυτόχρονα, η κοινή γνώμη είτε προβάλλει στην κοινωνία της υπαίθρου χαρακτηριστικά που αντανακλούν το παραδοσιακό παρελθόν της συνολικής κοινωνίας είτε τη θεωρεί ως μια φθίνουσα κοινωνική πραγματικότητα η οποία τείνει να αφομοιωθεί από τη σύγχρονη αστική κοινωνία.

Στην παρούσα εισήγηση υποστηρίζουμε ότι οι κοινωνικές ανισότητες στην ελληνική ύπαιθρο χαρακτηρίζονται από σημαντική πολυπλοκότητα αλλά και από αρκετά παράδοξα, καθώς επίσης χρειάζεται περισσότερη έρευνα σχετικά με τους δείκτες που αντανακλούν την κοινωνική ανισότητα και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Επιπρόσθετα, η κοινή αγροτική πολιτική, η οποία στην αναθεωρημένη εκδοχή της

ευνοεί τις εισοδηματικές μεταβιβάσεις προς τα λιγότερο ευνοημένα αγροτικά νοικοκυριά και προωθεί την προσαρμογή των αγροτικών περιοχών στις νέες απαιτήσεις της αστικής κατανάλωσης, έχει ιδιαίτερα σημαντικές επιπτώσεις στα αγροτικά νοικοκυριά. Παρόλα αυτά, η έλλειψη εξειδίκευσης και περιφερειοποίησης της αγροτικής και της περιφερειακής πολιτικής της Ε.Ε. στη χώρα μας έχει συνεισφέρει στην παρανόηση των κοινωνικοοικονομικών και των χωρικών διαφορών μεταξύ των αγροτικών νοικοκυριών και συστηματικά υποεκτιμά το διάχυτο κοινωνικό και οικονομικό χαρακτήρα της γεωργίας στην ελληνική ύπαιθρο. Καθώς οι «αναπαραστάσεις» της υπαίθρου και των κατοίκων της έχουν επιδράσει σε μεγάλο βαθμό στο σχεδιασμό και την εφαρμογή της αγροτικής πολιτικής θεωρούμε ότι υφίστανται σημαντικές ιδιαιτερότητες στη θεώρηση της κοινωνικής πολιτικής στην ελληνική ύπαιθρο.

Η κατασκευή μιας εμπειρικά ενήμερης θεωρητικής κατασκευής δεν αποτελεί απλώς ένα σύγχρονο αίτημα, αλλά και την βασική προϋπόθεση για τη μελέτη των κοινωνικών ανισοτήτων και των επιπτώσεων της αγροτικής πολιτικής στην ελληνική ύπαιθρο.

Συστήματα οργάνωσης και ευέλικτης προσαρμογής της αγροτικής οικογένειας στον ελληνικό υπαιθρο χώρο: η δυναμική της συνεργασίας και του μη αποκλεισμού

Δημήτρης Γούσιος

Περίληψη

Παρά το γεγονός ότι η δυναμικότητα των τοπικών κοινωνιών στην Ε.Ε. δεν εξασφαλίζεται πλέον από τη γεωργία, η δυναμική της ενσωμάτωσης του ελληνικού υπαιθρου χώρου δε διαρρηγνύει τους δεσμούς που η αγροτική κοινωνία διατηρούσε με τις περιοχές της. Οι έρευνες δείχνουν ότι αντίθετα με το βορά, η ελληνική αγροτική οικογένεια δε διαχωρίζεται από την πορεία των περιοχών της υπαιθρου και των κοινωνιών τους, αναπτύσσοντας στενές σχέσεις με το χώρο και την τοπική οικονομία. Στο πλαίσιο αυτών των σχέσεων, οι κοινωνίες αυτές διαφοροποιούνται όχι μέσω της γεωργίας αλλά εξ' αιτίας των αρθρώσεων με την πόλη και των ευκαιριών απασχόλησης στους υπόλοιπους τομείς της οικονομίας. Η ποικιλία των δομών εκμεταλλεύσεων που προκύπτει, αντιστοιχεί σε μια ποικιλία κοινωνικών και οικονομικών απαιτήσεων οι οποίες εκφράζονται πλέον στο εσωτερικό της εδαφικής περιοχής.

Οι διαφοροποιήσεις που εντοπίζονται στο εσωτερικό του αγροτικού οικισμού προσεγγίζονται εδώ ως προβολή των διάφορων οικογενειακών στρατηγι-

κών. Οι στρατηγικές αυτές στηρίζονται στη λειτουργία διαφόρων συστημάτων οργάνωσης και δικτύωσης στο επίπεδο της οικογένειας, του οικισμού και της εδαφικής περιοχής. Η αγροτική οικογένεια αξιοποιεί σ' αυτά τα επίπεδα το τοπικό κοινωνικό και χωρικό κεφάλαιο με στόχο τον ταυτόχρονο συνδυασμό της λειτουργίας μιας εκσυγχρονισμένης μονάδας γεωργικής παραγωγής οποιουδήποτε μεγέθους και της επιχειρηματικής της δράση εκτός γεωργίας στα όρια της εδαφικής της περιοχής. Ενδιαφέρουσες δομές όπως το χωρικό νοικοκυριό, η διευρυμένη εκμετάλλευση, το τοπικό κοινωνικό παραγωγικό σύστημα, συμβάλλουν μέσω της συνεργασίας στην ευελιξία της αγροτικής οικογένειας ως προς τις ευρύτερες στρατηγικές επιλογές της (απασχόληση, εξυπηρετήσεις, κατοικία), χωρίς να αποκλείουν τις πολυδραστήριες ή μικρές οικογενειακές εκμεταλλεύσεις. Αυτή η περιοχή εμφανίζεται τελικά, ως η καταλληλότερη χωρική κλίμα-κα για την προσέγγιση των συνολικών χωρικών και κοινωνικο-οικονομικών ανασυνθέσεων που παρατηρούνται στο εσωτερικό του με κύρια συνιστώσα την αγροτική οικογένεια.

2.5. Κοινωνική ασφάλιση και υγεία

Challenges for the future of health and social care in an ageing Europe

Robert Anderson

Abstract

The availability, accessibility and quality of health and social care services are key elements of social policies to meet the needs of an ageing population in Europe.

While most older people are fit and living independently, rather high proportions report either poor health or long-standing illness or disability - and these proportions are higher in the new Member States as well as among lower income social groups. Results from the European Quality of Life Survey will be presented to highlight inequalities, not only in health status, but in access to services, and in assessments of the quality of health and social services.

Life expectancy in Europe has risen by nearly eight years over the last 40 years and this development is projected to continue. The key question for services is to what extent these longevity gains are being translated into additional years of good health. Demographic change applies also to the size and structure of the working age population, indicating a longer term decline in labour supply, for example in care services, alongside an increasing proportion of women in employment and probably more older workers. There are also concerns about the availability of family and informal care.

The paper concludes by examining measures to address the challenges for labour supply to meet the changing health and social care needs of the population.

How far away is Athens from Stockholm? Reflections on health sector reforms in Europe

Elias Mossialos

Abstract

This paper outlines the various dimensions of health system performance that matter to health sector participants - payers, providers, patients, and ultimately citizens. The paper offers as the relevant

dimensions: a) Distribution of system costs and benefits across the population b) Allocative efficiency c) Technical efficiency d) Accountability of providers of, and payers for, care e) Contribution to health of health care. This paper focuses on western European countries.

Σύγχρονες εξελίξεις στα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στην Ελλάδα

Σάββας Ρομπόλης

Περίληψη

Οι εξελίξεις στα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης στην Ευρώπη και την Ελλάδα χαρακτηρίζονται από την περίοδο ανάπτυξής τους (αρχές εικοστού αιώνα) μέχρι την σημερινή περίοδο (αρχές εικοστού πρώτου αιώνα) της απορύθμισής τους.

Η θεωρητική υπόθεση εργασίας αυτών των εξελίξεων ενυπάρχει στην αντίληψη ότι η ανάπτυξη του κράτους-πρόνοιας και των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στα κράτη-μέλη αποσταθεροποιεί τα δημόσια οικονομικά και επιβαρύνει υπερβολικά την ευρωπαϊκή οικονομία και όχι ότι οι κοινωνικές δαπάνες «ενεργούν ως αποτελεσματικός αντι-κυκλικός σταθεροποιητής» (Begg et al., 2001).

Έτσι, το κράτος-πρόνοιας και τα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης εξελίσσονται με άξονα τη στρατηγική ότι η αύξηση των κοινωνικών δαπανών και η

συνεπακόλουθη αύξηση των φορολογικών βαρών απειλεί να θέσει σε κίνδυνο την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων και ως εκ τούτου να υπονομεύσει τον δυναμισμό της ευρωπαϊκής (L. Galino, 2006) και της ελληνικής οικονομίας.

Αυτό σημαίνει ότι εάν η κοινωνικο-ασφαλιστική πολιτική στην Ελλάδα επιθυμεί να απομακρυνθεί από αυτή την στρατηγική, θα πρέπει η ελληνική οικονομία, σύμφωνα με τα αποτελέσματα σχετικής έρευνας που παρουσιάζεται στην εισήγηση, να διαθέσει πρόσθετους πόρους της τάξης του 1,4% του ΑΕΠ (2 δις ευρώ) ετησίως διαμέσου της δυναμικά διευρυνόμενης αναδιανομής του εισοδήματος.

Οι πρόσθετοι αυτοί πόροι θα συμβάλουν στο σχηματισμό του αναγκαίου αποθεματικού κεφαλαίου, που εξανεμίστηκε τα προηγούμενα χρόνια έτσι ώστε να καταστεί δυνατή η χρηματοδότηση των συντάξεων μετά το 2025.

2.6. Οικογένεια, ισότητα και πολιτικές

Family, equality, policy

Chiara Saraceno

Abstract

The three pillars on which the conception and practice of social rights rested were paid work, family relationships, national boundaries. These three pillars have long been criticized for the, particularly gender, inequalities they hid or even strengthened, and on the concept of autonomy they included. But in recent decades they have also weakened their power to found social rights and social citizenship even in their own terms, not only because of globalisation but because of cultural, demographic, behavioural developments: precisely because of aging, of changes in women's behaviour and in gender relationships, as well as in the functioning of the labour market.

In this talk I will first address the tensions that these developments produce, focusing in particular on the increasing tension between paid work on the one hand, caring needs and caring work on the other hand. Then I will sketch the different and sometime divergent solutions to these tensions developed within and across countries in Europe.

Country specificities in dealing with care needing and care receiving point to somewhat divergent risks. For instance, in Scandinavia and France, policies that support women both as care-givers and paid workers are relatively successful in dealing with caring needs and

in helping women to remain in the labour market. But they are far less successful in avoiding labour market horizontal and vertical segregation in the labour market, thus in implementing equal opportunities. In most continental countries, as well as in the UK, the one and a half earner model seems the solution to the "reconciling" conundrum: men keep the main breadwinner role, and women with family responsibilities work part time. But this represents a high financial risk for women, not only if and when the partnership ends, but also in pension wealth. And the tensions this model implies are indirectly suggested by the lower fertility rates in these countries compared to the Scandinavian ones and France. In the Mediterranean countries, policies and the market support neither the Scandinavian nor the Continental solution. These are the countries where women's labour market participation is lowest, but women mostly work full time. They are also the countries where fertility rates are lowest, together with those of the former socialist countries, where too gender arrangements around care are in tension. The familialistic solution to care needing and care giving is increasingly under tension, particularly because of the aging of the population on the one hand, changes in pension regulations on the other hand.

Πολιτικές των συνδικάτων για το συνδυασμό εργασίας και οικογένειας

Φωτεινή Σιάνου

Περίληψη

1. Είχα την τιμή να εργαστώ στο συνδικαλιστικό κίνημα σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο για πολλά χρόνια. Από την θέση ευθύνης μου, μου δόθηκε η δυνατότητα, με ομάδες γυναικών, να επεξεργαστούμε προβλήματα, να διαμορφώσουμε αιτήματα. Να τα θέσουμε στο τραπέζι της συλλογικής διαπραγμάτευσης και να επιτύχουμε αποτελέσματα. Μέσα από κλαδικές συλλογικές συμβάσεις (ΟΤΟΕ), μέσα από εθνικές γενικές συλλογικές συμβάσεις (ΓΣΕΕ), μέσα από συμφωνίες της Συνομοσπονδίας Ευρωπαϊκών Συνδικάτων (ΣΕΣ). Οι συμφωνίες της ΣΕΣ που αφορούν στο θέμα του συνδυασμού οικογενειακών και επαγγελματικών υποχρεώσεων και που έγιναν οδηγίες είναι: για την γονική άδεια, για την μερική απασχόληση, για τις συμβάσεις έργου. «Πώς παίρνεις την αγωνία των γυναικών, πώς την διατυπώνεις σε αίτημα;» Αυτή ήταν πάντα μία δική μου αγωνία.
2. Το Ευρωπαϊκό Λόμπυ Γυναικών έχει ξεκινήσει μία καμπάνια αυτό το μήνα με τίτλο "Who Cares?" «Ποιος νοιάζεται;» ή «Ποιος φροντίζει;» Στις 5 θεματικές ενότητες της καμπάνιας:
 - Ποιος νοιάζεται/ φροντίζει; Στερεότυπα και Φροντίδα.
 - Τα οικονομικά της φροντίδας: Παροχή υπηρεσιών φροντίδας.
 - Ποιότητα εργασίας και ποιότητα υπηρεσιών φροντίδας: Φροντίδα και η αγορά εργασίας.
 - Ποιος νοιάζεται/ φροντίζει; Οι μετανάστριες εργαζόμενες στην παροχή φροντίδας.
 - Ευρωπαϊκές πολιτικές και φροντίδα.

Γίνεται μία ουσιαστική ανάλυση και διατυπώνονται συγκεκριμένα αιτήματα.
3. Θα ήθελα να σταθώ σε ορισμένα από αυτά:
 - Προώθηση της ισότητας των φύλων στα σχολεία και σε όλα τα επίπεδα του εκπαιδευτικού συστή-

ματος. Η ισότητα των φύλων να απευθύνεται σε μαθητές, εκπαιδευτικούς και γονείς. Να εμπειριέχεται στην εκπαιδευτική ύλη και στην μεθοδολογία της διδασκαλίας. Να εμπειριέχεται στον επαγγελματικό προσανατολισμό.

- Δημόσια χρηματοδότηση για υπηρεσίες φροντίδας ποιότητας.
- Υποστήριξη των μελών της οικογένειας που έχουν την ευθύνη της φροντίδας παιδιών και ηλικιωμένων ατόμων.
- Ενίσχυση των πολιτικών απασχόλησης καθώς και των πολιτικών κοινωνικής προστασίας και ασφάλειας (παιδικοί σταθμοί, φροντίδα ηλικιωμένων, κίνητρα προς τους πατέρες κλπ, κατάρτιση των εργαζόμενων στον τομέα της φροντίδας με άτυπες μορφές απασχόλησης.
- Υπηρεσίες που προσφέρονται στο νοικοκυριό κατ' οίκον (βελτίωση, οργάνωση)
- Επαγγελματοποίηση του προσωπικού στις υπηρεσίες φροντίδας παιδιών, ηλικιωμένων, εξαρτημένων.
- Η φροντίδα των ηλικιωμένων δεν άπτεται μόνον των επαγγελματιών της υγείας. Έχει ρόλο το ίδιο το άτομο, η οικογένεια, η δημοτική αρχή.
- Άδεια παραμονής και εργασίας για τις εργαζόμενες μετανάστριες στον τομέα της φροντίδας. Εξασφάλιση των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους.
- Υποστήριξη των πρωτοβουλιών οργάνωσης και δικτύωσης των μεταναστριών.
- Ευρωπαϊκές πολιτικές: Εφαρμογή πολιτών και μέτρων. Π.χ. Οδικός χάρτης για την ισότητα ανάμεσα σε άντρες και γυναίκες. Διαρθρωτικά ταμεία και πόροι για τις υπηρεσίες φροντίδας και υποστήριξης οικογενειών με εξαρτημένα άτομα. Βελτίωση των οδηγιών, αμειβομένη γονική άδεια. Νέα οδηγία για αμειβομένη άδεια πατρότητας κ.ά.

4. Το θέμα της οικογένειας δημιουργούσε πάντα μία απώθηση στο προοδευτικό κίνημα διότι συνδέονταν και συνδέεται ακόμη εν πολλοίς με την Παραδοσιακή Πατριαρχική Οικογένεια. Διότι παραπέμπει στο Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια, στον υποβόσκοντα εθνικισμό και милитарισμό, στο πρότυπο του «πατέρα κουβαλητή», στον δεύτερο ρόλο των γυναικών ως υπεύθυνων για το νοικοκυριό, και στα παιδιά ως ιδιοκτησία.

Σήμερα οι αλλαγές στην οικογένεια πηγαίνουν χέρι χέρι με την χειραφέτηση των γυναικών, συγχρόνως όμως δεν έχουμε απομακρυνθεί από το παλιό πρότυπο και παρότι οι κίνδυνοι είναι πάντα ορατοί, (βλέπε επιθετικότητα κατά του δικαιώματος επιλογής των γυναικών στην τεκνοποίηση, συντηρητικοποίηση της κοινωνίας εξ αιτίας των νέων ανασφαλειών του κόσμου μας, μη αναγνώριση νέων μορφών οικογένειας), πιστεύω ότι το θέμα της οικογένειας είναι σοβαρό διότι αγγίζει ανθρώπινες ανάγκες σε πολλά επίπεδα (οικονομικό, κοινωνικό, συναισθηματικό)

και για τον λόγο αυτό η συζήτηση του συνδυασμού των οικογενειακών με τις επαγγελματικές υποχρεώσεις, η αναβάθμιση της αξίας της φροντίδας, ο ρόλος της πατρότητας, η ανακατανομή των ευθυνών μέσα στο σπίτι, θα πρέπει να ενταχθεί και στην θεματική της οικογένειας. Της Δημοκρατικής Οικογένειας, όπου η ισότητα ανάμεσα στα φύλα αποτελεί αρχή η οποία εφαρμόζεται στην πράξη.

5. Νέα αντίθεση: ανάμεσα στη συνειδητοποίηση των νέων εργαζόμενων για την σημασία της ισότητας ανάμεσα στα φύλα, την αξία της συμμετοχής στην οικογένεια, την αξία του ελεύθερου χρόνου και τις αυξανόμενες απαιτήσεις της αγοράς εργασίας για αφοσιωμένους εργαζόμενους στην επιχείρηση οι οποίοι καλούνται να καλύψουν ανάγκες της επιχείρησης και της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας, που κάνουν την ισορροπία ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό, να μοιάζει με όνειρο.

Οικογενειακές πολιτικές και ισότητα φύλων στην Ελλάδα

Εύη Χατζηβαρνάβα

Περίληψη

Οι οικογενειακές πολιτικές εξετάζονται από την οπτική γωνία της επίπτωσης που έχουν στην ισότητα των ευκαιριών ανάμεσα στους πατέρες και τις μητέρες, στην ίση πρόσβαση τους σε πόρους (οικονομικούς, χρόνου) και στην αλλαγή των κοινωνικών αντιλήψεων όσον αφορά τους κοινωνικούς τους ρόλους. Το βασικό ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσο οι οικογενειακές πολιτικές εξακολουθούν να εμποτίζονται από παραδοσιακές αντιλήψεις ή αντίθετα επιδιώκουν να επηρεάσουν και τελικά επηρεάζουν τη συμπεριφορά και την καθημερινή πρακτική προάγοντας την ισότητα των ευκαιριών ανάμεσα στους πατέρες και τις μητέρες. Το ερώτημα εξετά-

ζεται σε συσχέτισμό με τρεις τομείς οικογενειακής πολιτικής: τον τομέα των οικογενειακών πολιτικών που στοχεύουν στο να διευκολύνουν τους γονείς να συνδυάσουν την εργασία με την οικογένεια, τον τομέα των πολιτικών που σχετίζονται με την διασφάλιση βασικών όρων διαβίωσης της οικογένειας και τον τομέα των πολιτικών που σχετίζονται με τις υπηρεσίες στήριξης της οικογένειας. Χρησιμοποιούνται παραδείγματα από εμπειρίες μητέρων από πρόσφατη έρευνα, στην οποία συμμετείχε η εισηγήτρια με θέμα «Μαθαίνοντας από τις Οικογένειες: Πολιτικές και Πρακτικές Καταπολέμησης του Κοινωνικού Αποκλεισμού σε Οικογένειες με Μικρά Παιδιά» (Homestart International, 2005).

2.7. Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός

Poverty, policy and satisfaction: why ideology matters

Mark Drakeford

Abstract

Understanding and responding to poverty remain core purposes for social policy. They form a connecting thread between the different areas of housing, health, education and so on. They shape our sense of social and spatial relationships. Yet, while these form the broad themes of the discipline, much of social policy research is technical in nature looking, for example, at the effects of marginal tax rates created by the intersections of tax and benefit systems or the impact of disability in income foregone and additional costs across the life-cycle. This is genuinely important work which provides the evidence from which policy can be formed or calibrated. However, drawing on experience of working di-

rectly with politicians and senior policy-makers at the Welsh Assembly Government, this paper argues for the importance of ideology as a focus for academic effort in thinking and writing about poverty. Ideology matters, it suggests, because it shapes not just the practical measures which governments pursue, but the messages which are taken from them by those are users of social welfare services. These two aspects - the measure and the message - combine in reported well-being, and those most elusive notions, happiness and satisfaction. The paper ends by arguing that governments which regard poverty as a matter of assets, as well as income, and which aim for greater equality of outcome as well as opportunity may have one of the better recipes for developing effective policies in this area.

Φτώχεια και κοινωνική προστασία στην Ελλάδα και στην ΕΕ(15) την αυγή του 21ου αιώνα. Συγκρίσεις και τάσεις.

Χρίστος Παπαθεοδώρου

Περίληψη

Η εργασία αυτή διερευνά βασικές διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα και την ΕΕ(15) αξιοποιώντας τα δεδομένα της έρευνας του Ευρωπαϊκού Πάνελ Νοικοκυριών (European Community Household Pane). Η σύγκριση του επιπέδου φτώχειας μεταξύ χωρών γίνεται συνήθως με βάση γραμμές σχετικής φτώχειας που υπολογίζονται σε επίπεδο χώρας υιοθετώντας τον ίδιο ορισμό. Με αυτό τον τρόπο όμως τα ποσοστά φτώχειας αντανακλούν τον βαθμό ανισότητας της διανομής του εισοδήματος μέσα σε κάθε χώρα, και δεν λαμβάνονται υπόψη οι διαφορές στο επίπεδο ευημερίας των κατοίκων μεταξύ των χωρών. Στην εργασία παρουσιάζονται επιπλέον συγκρίσιμες εκτιμήσεις του επιπέδου φτώχειας

εφαρμόζοντας κοινές γραμμές φτώχειας για όλες τις χώρες της ΕΕ(15). Έτσι καταδεικνύονται οι ακόμα μεγαλύτερες διαφορές μεταξύ των χωρών αυτών όσο αφορά το επίπεδο ευημερίας και φτώχειας των κατοίκων τους. Στο πλαίσιο της συγκριτικής ανάλυσης οι χώρες ομαδοποιούνται σε τέσσερις διακριτούς τύπους κοινωνικού κράτους, γεγονός που επιτρέπει τη διερεύνηση του βαθμού στον οποίο οι υπάρχουσες διαφορές στο επίπεδο φτώχειας μεταξύ των χωρών μπορούν να ερμηνευτούν από τις διαφορές στα συστήματα κοινωνικής προστασίας. Για την ανάλυση της αποτελεσματικότητας και των ιδιαιτεροτήτων των συστημάτων κοινωνικής προστασίας της κάθε χώρας (και φυσικά της Ελλάδας) έμφαση δίνεται στον αναδιανεμητικό ρόλο των κοινωνικών μεταβιβάσεων (συνολικά και κατά ομάδα).

Κοινωνικός αποκλεισμός και δια βίου μάθηση στην Ελλάδα

Κώστας Δημουλάς

Περίληψη

Η αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα, μέχρι σήμερα υπήρξε εμβρυακή και αποσπασματική. Οι πολιτικές για την άρση του κοινωνικού αποκλεισμού, δέσμιες της ελλιπούς κοινωνικής πολιτικής και ενός μοντέλου κοινωνικής προστασίας που στηρίζεται στις εισφορές και την παρουσία υπολειμματικής πρόνοιας, καθορίζονται από τον επικουρικό χαρακτήρα των χρηματοδοτήσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τις προτεραιότητες των πολιτικών της.

Η εξέταση του τρόπου εφαρμογής αυτών των πολιτικών στην Ελλάδα στα προγράμματα Φτώχεια Ι και ΙΙ, τα Επιχειρησιακά Προγράμματα Καταπολέμησης του Αποκλεισμού στην Αγορά Εργασίας και τα Εθνικά Σχέδια για την Κοινωνική Ένταξη μας δείχνει τη μετάβαση από τις εξειδικευμένες πολιτικές στις πολιτικές που συγκλίνουν και υπερκαθορίζονται από

αυτές για την απασχόληση. Στο βαθμό που οι τελευταίες εντάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο του υπολειμματικού κράτους εργασίας (residual workfare state) και αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στη δια βίου μάθηση αυτή επιβάλλεται και ως βασικό μέτρο για την κοινωνική ενσωμάτωση και την άρση του κοινωνικού αποκλεισμού.

Στην εργασία μας υποστηρίζεται ότι με τον τρόπο που εφαρμόζονται οι πολιτικές για τη δια βίου μάθηση, διέπονται από δομικές αδυναμίες που υποσκάπτουν τη δυνατότητά τους να συνεισφέρουν στην άρση του κοινωνικού αποκλεισμού καθώς λειτουργούν περισσότερο ως υποκατάστατο στην απουσία συγκροτημένων πολιτικών για την κοινωνική συνοχή παρά ως μέσο για την αντιμετώπιση του. Αυτή η θέση επιδιώκεται να αναδειχθεί με αναφορές σε εμπειρικά δεδομένα, κυρίως, για τους μετανάστες και τα άτομα με αναπηρίες.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΕΙΣΗΓΗΤΩΝ

Μαρία Πετμεζίδου

Η Μαρία Πετμεζίδου είναι καθηγήτρια στο Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης του Δημοκριτείου Παν/μίου Θράκης. Επίσης, είναι αντι-πρόεδρος του επιστημονικού φορέα για τη μελέτη της παγκόσμιας φτώχειας (CROP, Comparative Research on Poverty) υπό την αιγίδα της UNESCO και συνεργάτης του Ευρωπαϊκού Ιδρύματος για την Κοινωνική Ποιότητα (Άμστερνταμ). Έχει δημοσιεύσει πολλά βιβλία και άρθρα σε θέματα κοινωνικής δομής και κοινωνικής στρωμάτωσης, κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης και συγκριτικής μελέτης του κοινωνικού κράτους. Στις πρόσφατες δημοσιεύσεις της περιλαμβάνονται: (με τον Χ. Παπαθεοδώρου, επιμ.) Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός, Εξάντας, 2004· (με τον Π. Πολυζωΐδη) "The Social Quality Perspective in Greece", European Journal on Social Quality, 5/1&2, 2005· (με τον Η. Μόσιαλο, επιμ.) Social Policy Developments in Greece, Ashgate, Aldershot, 2006· (με τον Χ. Παπαθεοδώρου, επιμ.) Poverty and Social Deprivation in the Mediterranean: Trends, Policies and Welfare Prospects in the New Millennium, Zed Books, London, 2006.

Elias Mossialos

Elias Mossialos is Brian Abel-Smith Professor of Health Policy in the Department of Social Policy, London School of Economics and Political Science and Director of LSE Health. His research interests focus on health policy relating to health care systems. His particular focus is comparative health policy, addressing questions related to funding health care, private health care, the impact of EU policies and law on health care systems. He is currently researching approaches to stimulating research for medicines for neglected diseases based on the concept of a financial call option. His work has been translated into Japanese, Russian and Spanish.

In 1998, he co-founded the European Observatory on Health Systems and Policies (www.observatory.dk), a partnership of WHO, the World Bank, the European Investment Bank, the Governments of Belgium, Finland, Norway, Spain and Sweden, the

Open Society Institute, CRP-Santé in Luxembourg, the Region of Veneto in Italy, the LSE and the London School of Hygiene and Tropical Medicine. He is currently Co-Director of the Observatory.

He is a Fellow of the Faculty of Public Health (FFPH), and of the Royal College of Physicians (FRCP) and Honorary Consultant in Public Health with the South East London NHS Strategic Health Authority. He has been a Visiting Professor at the University of Copenhagen. He co-edits an Open University Press book series on Health Care Systems, and is co-editor in chief of Health Economics, Policy and Law, a journal published by Cambridge University Press.

He has served as an advisor to several agencies including World Health Organisation, the European Parliament, the European Commission, the World Bank, the Office of Fair Trading (UK), Ministries of Health and Social Affairs in Belgium, Brazil, Cyprus, Finland, Greece, Russia, Slovenia, South Africa, Spain and Sweden and health insurance funds in Austria, Croatia and Hungary. He has been a member of the management board of the European Medicines Evaluation Agency (2000-2003) and has contributed to the work of the International Forum on 'Common access to health care services' co-ordinated by the health ministers of New Zealand, Sweden and UK.

He was the 2002 recipient of the Baxter Award from the European Health Management Association for the best publication in health policy and management in Europe.

Δημήτρης Βενιέρης

Ο Δημήτρης Βενιέρης σπούδασε οικονομικά και έκανε μεταπτυχιακές και διδακτορικές σπουδές στην κοινωνική πολιτική (LSE). Τα ενδιαφέροντα και οι δημοσιεύσεις του αφορούν θέματα ελληνικής και ευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής. Σήμερα είναι Αναπληρωτής Καθηγητής Κοινωνικής Πολιτικής στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Jean Claude Barbier

Jean Claude Barbier is currently Senior Researcher (Directeur de Recherche) at CNRS, UMR CES (Matisse), Université Paris I – Panthéon-Sorbonne, Paris.

Διονύσης Ν. Γράβαρης

Ο Διονύσης Ν. Γράβαρης είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης. Σπούδασε πολιτικές επιστήμες στην Ελλάδα και στον Καναδά. Τα τρέχοντα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εντοπίζονται στο χώρο της θεωρίας του κοινωνικού κράτους, της πολιτικής οικονομίας της κοινωνικής πολιτικής και της πολιτικής απασχόλησης.

Γιάννης Κουζής

Ο Γιάννης Κουζής είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου με γνωστικό αντικείμενο την «Κοινωνική Πολιτική με έμφαση τις εργασιακές σχέσεις». Το επιστημονικό του έργο αναφέρεται στο σύγχρονο περιεχόμενο των εργασιακών σχέσεων με έμφαση στο φαινόμενο της ευελιξίας της εργασίας στα σύγχρονα ζητήματα του ελληνικού και ευρωπαϊκού συνδικαλιστικού κινήματος, στις μορφές εργατικής συμμετοχής και στην πορεία της Κοινωνικής Ευρώπης. Επίσης είναι Επιστημονικός Σύμβουλος

Μαρία Καραμεσίνη

Η Μαρία Καραμεσίνη είναι διδάκτωρ οικονομικών επιστημών του Πανεπιστημίου των Παρισίων. Από το 1995 μέχρι το 1999 εργάστηκε ως ερευνήτρια στο ΚΕΠΕ. Έκτοτε διδάσκει ως Επίκουρη Καθηγήτρια Οικονομικά της Απασχόλησης και Οικονομικά της Κοινωνικής Πολιτικής στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου. Το σύνολο σχεδόν του ερευνητικού και δημοσιευμένου έργου

της εξετάζει θέματα αγοράς εργασίας, πολιτικών απασχόλησης, ισότητας των φύλων, παραγωγικής αναδιάρθρωσης και βιομηχανικής πολιτικής. Από το 1996 μέχρι σήμερα, είναι μέλος της επίσημης ομάδας εμπειρογνομώνων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής "Φύλο και Απασχόληση" και αξιολογεί κάθε χρόνο την ελληνική πολιτική απασχόλησης από την σκοπιά της ισότητας των φύλων. Επίσης, από το 2001, αξιολογεί από την ίδια σκοπιά τα Εθνικά Σχέδια Δράσης για την Κοινωνική Ενσωμάτωση.

Βιβλία της που έχουν εκδοθεί τα τελευταία χρόνια είναι τα εξής: Βιομηχανική πολιτική, ευρωπαϊκή ενοποίηση και μισθωτή εργασία, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002, Πολιτική απασχόλησης. Πεδίο σύζευξης της οικονομικής και της κοινωνικής πολιτικής (συνεπιμέλεια με Γ. Κουζή), Gutenberg, Αθήνα 2005.

Η Ελένη Πρόκου σπούδασε επιστήμες της αγωγής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές σε θέματα οργάνωσης, σχεδιασμού και διοίκησης στην εκπαίδευση (University of Reading – UK) και διδακτορικές σπουδές σε θέματα συγκριτικής εκπαιδευτικής πολιτικής (Institute of Education – University of London). Έχει εκπαιδευτική εμπειρία στη λαϊκή επιμόρφωση, στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Σήμερα είναι λέκτορας στην εκπαιδευτική πολιτική στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου και συνεργάζεται με το Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών «Εκπαίδευση Ενηλίκων». Το συγγραφικό της έργο επικεντρώνεται στη συγκριτική μελέτη των πολιτικών που αναφέρονται στην εκπαίδευση ενηλίκων και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Ελένη Πρόκου

Η Ελένη Πρόκου είναι λέκτορας στην Εκπαιδευτική Πολιτική στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου από το 2004. Επίσης από το 2002, είναι καθηγήτρια-σύμβουλος Εκπαίδευσης Ενηλίκων στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Σπούδασε Επιστήμες της Αγωγής στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές σε θέματα Οργάνωσης, Σχεδιασμού και Διοίκησης στην Εκπαίδευση στο Πανεπιστήμιο του Reading της Αγγλίας. Το διδακτορικό της δίπλωμα

σε θέματα Συγκριτικής Εκπαιδευτικής Πολιτικής το έλαβε από το Ινστιτούτο Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου του Λονδίνου. Το ερευνητικό και συγγραφικό της έργο επικεντρώνεται στην ανάλυση και ερμηνεία των πολιτικών που αναφέρονται στην εκπαίδευση ενηλίκων / δια βίου εκπαίδευση και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Μεταξύ των πρόσφατων δημοσιεύσεών της είναι οι εξής: Βεργίδης Δ. & Πρόκου Ε., (2005), Σχεδιασμός, Διοίκηση και Αξιολόγηση Προγραμμάτων Εκπαίδευσης Ενηλίκων: Στοιχεία Κοινωνικο-Οικονομικής Λειτουργίας και Θεσμικού Πλαισίου, τόμος Α', Πάτρα, εκδ. ΕΑΠ και Προκου Ε., (2006), "Nonuniversity Higher Education Reform in France, Germany, and Greece: A Comparison of Core and Semiperiphery Societies", *Comparative Education Review*, 50:2, May, pp. 196-216.

Nicole Mathieu

Statut actuel: Directeur de recherche émérite au CNRS

- Élève de l'École Normale de Jeunes Filles de Sèvres, 1957-1960
- Agrégation d'Histoire et Géographie, 1960
- Doctorat de 3e cycle Histoire Paris Sorbonne, 1966
- au CNRS section de géographie Attachée de recherche 1967-1974; Chargée de recherche 1974-1983; Directeur de recherche (DR2) 1983; Directeur de recherche de 1ère classe (1998); Directeur de recherche émérite depuis 2003
- Directrice du laboratoire Stratégies territoriales et dynamiques des espaces (URA 142 Strates) de l'unité de recherche associée de l'université de Paris I Sorbonne au CNRS (1984-1995)
- Professeur de Géographie en détachement à l'Université de Rouen, 1995-1998
- Responsable scientifique de l'équipe Urbanisation, métropolisation et ruralité devenue en 2000 Modes d'habiter Dynamiques sociales et territoriales de l'UMR LADYSS Paris1/Paris10/Paris8/CNRS, 1997-2002
- Responsable de l'Observatoire des rapports entre le rural et l'urbain à l'UMR LADYSS Paris1/Paris10/Paris8/CNRS, 1997-2002, Rédactrice en chef du 4 pages de l'observatoire
- Directrice du DEA Sciences sociales et sociétés rurales Paris 10/Paris 1/INAPG, 1997-2001
- Membre correspondant de l'Académie d'Agriculture de France 1999-
- Membre du Comité de rédaction (depuis 1983) et Rédacteur en chef adjoint de la revue interdisciplinaire *Nature Sciences Sociétés* (Ed. Gauthier-Villars puis Elsevier puis EDP sciences), depuis 1999
- Nombreuses directions de programmes en particulier interdisciplinaires pour le PIR Environnement, le PIR Villes en particulier (*La nature et la cité* puis «Vivre la ville au naturel»); Responsable d'un contrat en partenariat avec l'Inserm sur Ruralité et asthme; Responsable de l'équipe française dans des programmes européens: Programme COST, 1999-2002; Programme Rurban (Building new relationships in rural areas under urban pressure QLK5-CT-2002); Programme Gruntvig 1 (CONVENTION n° 2003 - 109810- CP1- 2003 - 1 - FR - GRUNDTVIG - G1) L'intervention auprès des 16-25 ans en milieu rural
- Activités d'expertise: Participation aux travaux du 5ème Plan (Commission Régionalisation); du 6ème Plan (Membre du Groupe long terme Espace Rural et préparation de la Commission Espace rural, Membre de la Commission Espace Rural, Membre de groupes techniques: Intergroupe Commission Habitation - Espace Rural; Intergroupe Commission des villes - Espace rural; Rapporteur de l'Intergroupe CNAT - Espace rural; du 7ème Plan (Membre d'un groupe de travail du Plan Construction; participation au rapport de ce groupe); du 9ème Plan (consultation par des groupes de travail ou commissions sur les questions de développement local et de prospective portant sur les espaces en voie de désertification); du 10ème Plan (membre de l'atelier "Décentralisation, déconcentration et vie quotidienne" de la Commission n° 6 "Vie quotidienne et cadre de vie" du CGP)
- Consultée par la Commission Interministérielle d'évaluation du RMI du Plan sur le RMI en milieu rural, 1991-1992.
- Membre d'un groupe d'experts constitué par la

Délégation à l'Emploi sur le développement local, 1991.

- Membre du Conseil scientifique de l'ASTS (Association science technologie société Association nationale de jeunesse et d'éducation populaire) 2005-

Δημήτρης Γούσιος

Αναπληρωτής καθηγητής «Χωροταξίας και ανάπτυξης αγροτικού χώρου» του Τμήματος Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Διευθυντής του Εργαστηρίου Αγροτικού Χώρου και του Ελληνογαλλικού MASTER : DYNSTAR (Dynamiques Territoriales et Aménagement Rural).

Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος

Ο Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος είναι Επίκουρος Καθηγητής με γνωστικό αντικείμενο «Γεωγραφική και Κοινωνική Ανάλυση του Αγροτικού Χώρου» στο Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου. Έχει βασικές σπουδές (Πάντειο Πανεπιστήμιο) και μεταπτυχιακά (London School of Economics and Political Science) στην κοινωνιολογία και διδακτορικό δίπλωμα (University of Sussex) στη γεωγραφία. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα και το δημοσιευμένο του έργο εστιάζονται στον κοινωνικό μετασχηματισμό του αγροτικού χώρου, στη γεωγραφία της υπαίθρου, στην κοινωνιολογία της γεωργίας και των τροφίμων, στις επιπτώσεις της αγροτικής πολιτικής και των πολιτικών αγροτικής ανάπτυξης στην ύπαιθρο και στην κοινωνική και οικονομική ενσωμάτωση των μεταναστών στις αγροτικές περιοχές. Έχει συγγράψει ένα βιβλίο και έχει επιμεληθεί δύο συλλογικούς τόμους. Έχει δημοσιεύσει μεγάλο αριθμό εργασιών του σε διεθνή και ελληνικά επιστημονικά περιοδικά με κριτές, σε συλλογικούς τόμους που εκδόθηκαν στην Ελλάδα και στο εξωτερικό και σε πρακτικά συνεδρίων.

Robert Anderson

Robert Anderson is coordinator of the Living Conditions research programme at the European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. This is an EU agency charged to provide information for policy-making, specifically at EU level. He worked previously at the European Office of WHO and on health and social research in the UK and Germany. His current research activities include: monitoring quality of life and living conditions in the EU; projects on ageing and changes in employment over the life course; measures to promote the social inclusion of people with chronic illness; and creation of employment in care services.

Σάββας Ρομπόλης

Ο Σάββας Ρομπόλης είναι Καθηγητής Οικονομικών Κοινωνικής Πολιτικής, Πρόεδρος του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου και Επιστημονικός Διευθυντής του Ινστιτούτου Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.-ΑΔΕΔΥ. Έχει ασχοληθεί ιδιαίτερα με ζητήματα οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής. Έχει εκτεταμένο ερευνητικό έργο και έχει διατελέσει μέλος πολλών ομάδων εργασίας για την εκπόνηση μελετών, σχετικών με τα ζητήματα αυτά. Συγγραφέας βιβλίων και άρθρων, σε ελληνικά και ξένα περιοδικά και εισηγητής σε μεγάλο αριθμό επιστημονικών Ημερίδων και Συνεδρίων, στην Ελλάδα και το εξωτερικό.

Chiara Saraceno

Chiara Saraceno, Ph.d in philosophy, she is full professor of sociology of family at the University of Turin, Italy, Faculty of Political Sciences, from 1999 until December 2005 she chaired the Interdisciplinary Center for Women's Studies at the University, as well as the Ph. D. program in Comparative Social Research.

She was the chair of the Italian Poverty Commission at the Prime Minister Office from 1999 until

December 2001. In 2000-2001, she was one of two Italian Representatives in the EU Social Protection Committee.

She has written extensively on family changes and family policies, on poverty and social policies, on gender and women's issues. Her current research interests include: a) social policies and poverty; b) comparative family patterns and policies; c) patterns of local welfare regimes; d) gender inequalities, gender mainstreaming and conciliating issues. She has participated to a number of EU research projects and networks. She is now participating to a Network of Excellence on Economic Change, Quality of Life and Social Cohesion – EQUALSOC - coordinated by Robert Erikson. Within it, she is responsible for the Research group on Family and Social Networks and is coordinating a project on "Intergenerational relations: between public and private patterns of solidarity and exchange".

From February 2006 she is research professor at the Wissenschaftszentrum für Sozialforschung di Berlino.

Selected Recent Publications:

volumes

- (with Olagnero Manuela and Torrioni Paola 2005), First European Quality of Life Survey. Families, work and social networks, European Foundation for Improving Working and Living Conditions, Luxembourg, Office for Official Publication of the European Commission, 2005
- Mutamenti della famiglia e politiche sociali in Italia (Family changes and social policies in Italy), il Mulino, Bologna, 2003
- (ed.) Diversi da chi? Gay, lesbiche e transessuali in una città metropolitana ((different from whom? Gay, Lesbians and transexuals in a metropolitan city) Guerini, Milano, 2003
- (ed.) Social Assistance Dynamics in Europe. National and local welfare regimes, Policy Press, Bristol, 2002
- (with M. Naldini) Sociologia della Famiglia (Sociology of family), Bologna, il Mulino, 2001 (translated in Portuguese 2003)

Articles

- "Social and family policy", in D. Kertzer e M. Barbagli (eds), Family Life in the Twentieth

Century, Yale University Press, New Haven, 2003, pp. 238-272

- "La conciliazione di responsabilità familiari e attività lavorative in Italia: paradossi ed equilibri imperfetti", in Polis, XVII, 2, 2003, pp. 199-228
- "De-familization or re-familization? Trends in income tested family benefits", in Trudie Knijn & Aafke Komter (eds), Solidarity Between the Sexes and the Generations: Transformations in Europe. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2004
- "The reproductive paradox of "weak" and "strong" families in contemporary Europe", in H. Kaeble, G. Schmidt (eds.), Das europäische Sozialmodell, WZB-Jahrbuch 2004, Edition sigma, Berlin 2004
- "Family work systems in Europe", in Jens Alber and Wolfgang Merkel (eds), Europas Osterweiterung: Das Ende der Vertiefung?, WZB Jahrbuch 2005, Berlin, Edition Sigma, pp. 57-84

Φωτεινή Σιάνου

Η Φωτεινή Σιάνου γεννήθηκε στην Θεσσαλονίκη το 1951. Έζησε με τους γονείς της στην Αυστραλία μέχρι το 1964. Εργάστηκε στην Τράπεζα CHASE MANHATTAN για 19 χρόνια (1971-1989) και εργάζεται στην Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος από το 1989.

Είναι Πρόεδρος του Κέντρου Έρευνας και Δράσης για την Ειρήνη (ΚΕΔΕ). Έχει εργαστεί για το Ελληνικό και Ευρωπαϊκό Συνδικαλιστικό Κίνημα από το 1981, στις Εκτελεστικές Επιτροπές της Ομοσπονδίας Τραπεζοϋπαλληλικών Οργανώσεων Ελλάδος (ΟΤΟΕ), της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ), της Συνομοσπονδίας Ευρωπαϊκών Συνδικάτων (ΣΕΣ). Υπήρξε ιδρυτικό μέλος των Επιτροπών Γυναικών στο συνδικαλιστικό κίνημα και Πρόεδρος της Επιτροπής Γυναικών της ΣΕΣ για 10 χρόνια. Εργάστηκε ως μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ) με ευθύνη για τα διεθνή και ευρωπαϊκά θέματα από το 1994-2004.

Η Φωτεινή ήταν μία από τις 13 υποψηφιότητες για την εκλογή της Ελληνίδας που θα εκπροσωπούσε την Ελλάδα για το Βραβείο «Γυναίκα της Ευρώπης» για το έτος 2002.

Είναι παντρεμένη με τον Γιώργο Σιάνο και έχουν δύο παιδιά, τον Απόστολο 26 και την Νικιάννα 25.r

Χρίστος Παπαθεοδώρου

Εύη Χατζηβαρνάβα

Η Εύη Χατζηβαρνάβα –Καζάση, κοινωνιολόγος, είναι Διευθύντρια Έρευνας και Αξιολόγησης στο Ινστιτούτο Κοινωνικής Προστασίας και Αλληλεγγύης που συστάθηκε το Καλοκαίρι του 2005 και αποτελεί μετεξέλιξη του Εθνικού Συμβουλίου Κοινωνικής Φροντίδας. Δούλεψε για πολλά χρόνια στον Εθνικό Οργανισμό Πρόνοιας, όπου υπήρξε Διευθύντρια Ερευνών και Προγραμματισμού. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν κυρίως θέματα οικογένειας και οικογενειακής πολιτικής, κοινωνικού αποκλεισμού και αξιολόγησης προγραμμάτων και πολιτικών. Είναι μέλος της Επιτροπής Εμπειρογνομώνων για Παιδιά και Οικογένειες του Συμβουλίου της Ευρώπης, καθώς και του Ευρωπαϊκού δικτύου εμπειρογνομώνων «Πολιτικές και Έρευνα για τις Άδειες» για γονείς και άλλους φροντιστές.

Ο Χρίστος Παπαθεοδώρου είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης. Σπούδασε οικονομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στην Κοινωνική Πολιτική στη Βρετανία, στο Πανεπιστήμιο του Bath (MSc) και στο London School of Economics (δίδακτορικό και μεταδιδακτορική έρευνα). Είναι Γενικός Γραμματέας της Επιστημονικής Εταιρείας Κοινωνικής Πολιτικής. Διετέλεσε ερευνητής στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα αφορούν θέματα πολιτικής οικονομίας της κοινωνικής πολιτικής, και ιδιαίτερα θέματα οικονομικής και κοινωνικής ανισότητας, φτώχειας και αποστέρησης. Έχει συνεπιμεληθεί τρία βιβλία (ελληνικά-αγγλικά), ενώ εργασίες του έχουν δημοσιευτεί σε διεθνή και ελληνικά επιστημονικά περιοδικά, βιβλία και επιστημονικές σειρές.

Mark Drakeford

Mark Drakeford is professor of social policy and applied social studies at the University of Cardiff in Wales. For the past five years he has been health and social policy adviser to the First Minister and Cabinet of the Welsh Assembly Government. Immediate past editor of the British Journal of Social Work, and present European editor of Comparative Social Welfare, his publications include Scandal and Social Policy (Policy Press, 2005), Poverty and Privatisation (Longman 2000), 'Ownership, regulation and the public interest', Critical Social Policy (2006) 'Asset based welfare' British Journal of Social Work (2006).

Κώστας Δημουλάς

Ο Κώστας Δημουλάς είναι Διδάκτωρ Πολιτικής Επιστήμης (Παν. Αθηνών) και Επιστημονικός Σύμβουλος-Ερευνητής στο Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ. Έχει πάρει μέρος σε εθνικές και διεθνικές έρευνες για τη Δια Βίου Μάθηση και τον Κοινωνικό Αποκλεισμό μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται η έρευνα του Ευρωπαϊκού Ιδρύματος για τη Βελτίωση των Συνθηκών Διαβίωσης: «The role of local partnerships in promoting social cohesion» (1996) καθώς και η έρευνα του Cedefop: Scenarios and strategies for VET in Europe-2010 (2002). Επίσης έχει δημοσιεύσει αρκετά άρθρα για την επαγγελματική κατάρτιση και για τη δια βίου μάθηση.

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ**

**PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND
POLITICAL SCIENCES
DEPARTMENT OF SOCIAL POLICY**

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

PROGRAM

Αθήνα, 25-26 Μαΐου 2006

Athens, May 25-26, 2006

Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αμφιθέατρο Σάκη
Καράγιωργα - Ισόγειο

Venue: Panteion University, Auditorium Sakis
Karagiorgas - Ground floor

8:30-9:00 Προσέλευση και Εγγραφή Συνεδρών

9:00-9:30 Χαιρετισμοί

Καθ. Σάββας Ρομπόλης, Πρόεδρος του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής

Καθ. Στάμος Παπαστάμος, Πρύτανης Παντείου Πανεπιστημίου

Εκπρόσωπος του Υπουργείου Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας

9:30-11:00 Συνεδρία Α: Η κοινωνική πολιτική και τα όριά της

Πρόεδρος: Όλγα Στασινοπούλου (Πάντειο Πανεπιστήμιο)

Μαρία Πετμεζίδου (Δημοκράτειο Πανεπιστήμιο Θράκης)

Η προβληματική της κοινωνικής μεταρρύθμισης: αξιακές επιλογές, διλήμματα και προοπτικές

Ηλίας Μόσιαλος (London School of Economics & Political Science, Ηνωμένο Βασίλειο)

Η έρευνα στην κοινωνική πολιτική: όρια και δυνατότητες

Δημήτρης Βενιέρης (Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου)

Τα όρια της κοινωνικής πολιτικής: θαλασσογραφία

Συζήτηση

11:00-11:30 Διάλειμμα καφέ

11:30-13:30 Συνεδρία Β: Αγορά εργασίας, απασχόληση και εκπαίδευση

Πρόεδρος: Γεωργία Πετράκη (Πάντειο Πανεπιστήμιο)

Jean-Claude Barbier (University of Paris-I, Panthéon Sorbonne, Γαλλία)

Τι γνωρίζουμε για την ενεργοποίηση της κοινωνικής προστασίας στην Ευρώπη;

Διονύσης Γράβαρης (Πανεπιστήμιο Κρήτης)

Ανεργία και κρατική πολιτική

Πάννης Κουζής (Πάντειο Πανεπιστήμιο)

Σύγχρονες πολιτικές εργασιακών σχέσεων: εργαλεία αναδιανομής υπέρ της εργασίας ή σε βάρος της;

Μαρία Καραμεσίνη και Ελένη Πρόκου (Πάντειο Πανεπιστήμιο)

Τριτοβάθμια εκπαίδευση και απασχόληση: επαγγελματική ένταξη των αποφοίτων και εκπαιδευτική πολιτική

Συζήτηση

13:30-14:30 Διάλειμμα (ελαφρύ γεύμα)

14:30-16:00 Συνεδρία Γ: Πληθυσμός και μετανάστευση

Πρόεδρος: Χρήστος Μπάγκαβος (Πάντειο Παν/μιο)

Κωνσταντίνος Φωτάκης (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Βέλγιο)

Δημογραφικές εξελίξεις, μετανάστευση και Ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική

Laoura Oso Casas (University of La Coruña, Ισπανία)

Μετανάστευση, πληθυσμός, και κοινωνική πολιτική στην Ισπανία

Αλέξανδρος Ζαβός (Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής)

Μεταγάστες και πολιτικές ένταξης στην ελληνική κοινωνία

Registration

Opening addresses

Prof. Savas Robolis, Head of the Department of Social Policy

Prof. Stamos Papastamou, Rector, Panteion University

Representative of the Ministry of Employment and Social Protection

Session A: Social policy and its limits

Chair: Olga Stassinopoulou (Panteion University)

Maria Petmesidou (Democritus University of Thrace)

The question of social reform: value choices, dilemmas and prospects

Elias Mossialos (London School of Economics & Political Science, United Kingdom)

Social policy research: limits and possibilities

Dimitris Venieris (University of Peloponnese)

The limits of social policy: a seascape

Discussion

Coffee Break

Session B: Labour market, employment and education

Chair: Georgia Petraki (Panteion University)

Jean-Claude Barbier (University of Paris-I, Panthéon Sorbonne, France)

What do we know about the activation of social protection in Europe?

Dionisis Gravaris (University of Crete)

Unemployment and state policy

Yannis Kouzis (Panteion University)

Contemporary policies of labour relations: redistribution instruments for or against work?

Maria Karamessini and Eleni Prokou (Panteion University)

Higher education and work: graduates' employment and educational policy

Discussion

Buffet Lunch

Session C: Population and migration

Chair: Christos Bagavos (Panteion University)

Constantinos Fotakis (European Commission, Belgium)

Demographic trends, migration and European social policy

Laoura Oso Casas (University of La Coruña, Spain)

Immigration, population and social policy in Spain

Alexandros Zavos (Institute of Immigration Policy)

Immigrants and integration policies in Greek society

Συζήτηση

16:00-16:30 Διάλειμμα καφέ

16:30-18:00 Συνεδρία Δ: Κοινωνικός αποκλεισμός στην ύπαιθρο χώρα

Πρόεδρος: Θεοδοσία Ανθοπούλου (Πάντειο Πανεπιστήμιο)

Nicole Mathieu (University of Nanterre, Paris-X, Γαλλία)

Φτωχοί στον αγροτικό χώρο: οι ξεχασμένοι της κοινωνικής πολιτικής

Απόστολος Παπαδόπουλος (Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο)

Οι κοινωνικές επιπτώσεις της αγροτικής πολιτικής και η επιδείνωση των κοινωνικών ανισοτήτων στην ελληνική ύπαιθρο

Δημήτρης Γούσιος (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας)

Συστήματα οργάνωσης και ευέλικτης προσαρμογής της αγροτικής οικογένειας στον ελληνικό ύπαιθρο χώρο: η δυναμική της συνεργασίας και του μη αποκλεισμού

Συζήτηση

9:00-10:30 Συνεδρία Ε: Κοινωνική ασφάλιση και υγεία

Πρόεδρος: Κανάκης Λελεδάκης (Πάντειο Παν/μιο)

Robert Anderson (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Ιρλανδία)

Προκλήσεις για το μέλλον της υγείας και της κοινωνικής φροντίδας σε ένα γηράσκοντα πληθυσμό

Ηλίας Μόσιαλος (London School of Economics & Political Science, Ηνωμένο Βασίλειο)

Πόσο μακριά είναι η Αθήνα από τη Στοκχόλμη; Σκέψεις για τις μεταρρυθμίσεις στον τομέα της υγείας στην Ευρώπη

Σάββας Ρομπόλης (Πάντειο Πανεπιστήμιο)

Οι εξελίξεις στα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση

Συζήτηση

10:30-11:00 Διάλειμμα καφέ

11:00-12:30 Συνεδρία ΣΤ: Οικογένεια, ισότητα και πολιτικές

Πρόεδρος: Μαρία Στρατηγάκη (Πάντειο Παν/μιο)

Chiara Saraceno (University of Turin, Ιταλία)

Οικογένεια, ισότητα, πολιτική

Φωτεινή Σιάνου (Πρώην Πρόεδρος της Επιτροπής Γυναικών της Συνομοσπονδίας Εργατικών Συνδικάτων)

Πολιτικές των συνδικάτων για το συνδυασμό εργασίας και οικογένειας

Εύη Χατζηβαρνάβα (Ινστιτούτο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης)

Οικογενειακές πολιτικές και ανισότητα φύλων στην Ελλάδα

Συζήτηση

12:30-13:30 Διάλειμμα (ελαφρύ γεύμα)

13:30-15:00 Συνεδρία Ζ: Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός

Πρόεδρος: Δέσποινα Παπαδοπούλου (Πάντειο Πανεπιστήμιο)

Mark Drakeford (University of Cardiff, Ηνωμένο Βασίλειο)

Discussion

Coffee Break

Session D: Social exclusion in rural areas

Chair: Theodosia Anthopoulos (Panteion University)

Nicole Mathieu (University of Nanterre, Paris-X, France)

The poor in rural areas: the forgotten of social policy

Apostolos Papadopoulos (Charokopeio University)

The social implications of agricultural policy and the aggravation of social inequalities in rural Greece

Dimitris Goussios (University of Thessaly)

Forms of organisation and flexible adaptation of agricultural families in rural Greece: the dynamics of co-operation and non exclusion

Discussion

Session E: Social security and health

Chair: Kanakis Leledakis (Panteion University)

Robert Anderson (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Ireland)

Challenges for the future of health and social care in an ageing population

Elias Mossialos (London School of Economics & Political Science, United Kingdom)

How far away is Athens from Stockholm? Reflections on health sector reforms in Europe

Savas Robolis (Panteion University)

Developments of social security systems in Greece and in the European Union

Discussion

Coffee Break

Session F: Family, equality and policies

Chair: Maria Stratigaki (Panteion University)

Chiara Saraceno (University of Turin, Italy)

Family, equality, policy

Fotini Sianou (Ex President of the Women's Commission of the Greek Confederation of Trade-Unions)

Policies of the trade-unions towards the reconciliation of work and family

Evi Chatzivarnava (Institute of Health and Social Solidarity)

Family policies and gender inequalities in Greece

Discussion

Buffet Lunch

Session G: Poverty and social exclusion

Chair: Despina Papadopoulou (Panteion University)

Mark Drakeford (University of Cardiff, United Kingdom)

Poverty, policy and satisfaction: why ideology matters

Φτώχεια, πολιτικές και ικανοποίηση: ο ρόλος της ιδεολογίας
Χρίστος Παπαθεοδώρου (Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο
Θράκης)

*Φτώχεια και κοινωνική προστασία στην Ελλάδα και
την Ευρωπαϊκή Ένωση (15) την αυγή του 21ου αιώνα:
συγκρίσεις και τάσεις*

Κώστας Δημουλάς (Ινστιτούτο Εργασίας, ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ)

Κοινωνικός αποκλεισμός και δια βίου μάθηση

Συζήτηση

15:00-15:30 **Διάλειμμα καφέ**

15:30-17:30 **Στρογγυλό τραπέζι: Η διεπιστημονικότητα στην κοινωνική
πολιτική**

Πρόεδρος: Αντώνης Μωυσίδης (Πάντειο Πανεπιστήμιο)

Μαρία Πετμεζίδου (Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης)

Mark Drakeford (University of Cardiff, Ηνωμένο Βασίλειο)

Chiara Saraceno (University of Turin, Ιταλία)

Christos Papatheodorou (Democritus University of Thrace)

*Poverty and social protection in Greece and in the European
Union (15) at the dawn of the 21st century: comparisons and
trends*

Kostas Dimoulas (Institute of Labour, General Confederation of
Workers of Greece)

Social exclusion and lifelong learning

Discussion

Coffee Break

Round Table: Interdisciplinarity in social policy

Chair: Antonios Moissidis (Panteion University)

Maria Petmesidou (Democritus University of Thrace)

Mark Drakeford (University of Cardiff, United Kingdom)

Chiara Saraceno (University of Turin, Italy)

ISBN: 978-960-89779-1-4

Copyright: Πάντειο Πανεπιστήμιο
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής
Λεωφόρος Συγγρού 136, Αθήνα 176 71
Τηλ.: 210-9201381, 210-9201382

Παραγωγή - Εκτύπωση:
ΚΑΜΠΥΛΗ ADV.
Αντιγόνης 60 & Λένορμαν
Τηλ.: 210 5156820, Fax: 210 5156811
e-mail: info@kambili.gr

ΠΑΝΤΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Ανάπτυξη παντού. Ανάπτυξη για όλους.

Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΟΡΥΦΗ
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Εκπαίδευσης και Αρχικής
Επαγγελματικής Κατάρτισης

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΠΕΑΕΚ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΣΥΓΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

